

Олена Джеджора

ІСТОРІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Львівська Богословська Академія
Інститут історичних досліджень
Львівського державного університету імені Івана Франка

Серія історичних видань

№1

Львівська Богословська Академія

Інститут історичних досліджень
Львівського державного університету імені Івана Франка

Серія історичних видань

№1

Олена Джеджора

ІСТОРІЯ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Частина I
До кінця XVIII століття
Львів, Видавництво ЛБА, 1999

УДК 930.8(075.8)

*На обкладинці використано мапу XVI століття із зображенням
маршруту навколосвітньої подорожі Мателлана.*

Олена Джеджора
Історія Європейської Цивілізації. Частина I.
До кінця XVIII століття. -
Львів: Видавництво ЛБА, 1999. - 448 с.

© Олена Джеджора, 1999
© Видавництво ЛБА, 1999
© Інститут історичних досліджень, 1999

ISBN 966-7034-13-5

Пам'яті Анастасії

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО о. Бориса Гудзяка.....	8
ПЕРЕДМОВА	10
ВСТУП: ІСТОРІЯ. ЄВРОПА. ЦИВІЛІЗАЦІЯ	16
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ	
ВИТОКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.....	26
I. Найдавніші цивілізації Межиріччя	26
II. Давній Єгипет.....	36
III. Найдавніші імперії і малі народи Близького Сходу	49
РОЗДІЛ ДРУГИЙ	
АНТИЧНІСТЬ.....	64
IV. Давня Греція.....	64
V. Класична та елліністична Греція	83
VI. Грецька культура класичної та елліністичної доби.....	95
VII. Початки римської історії.....	106
VIII. Пізня Римська республіка	117
IX. Кельтська Європа.	130
X. Римська імперія 27 р. до Р.Х.-476 р. н.е	135
XI. Християнство	149
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ	
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	165
XII. Європа в добу переселення народів	165
XIII. Державотворчі процеси в Європі наприкінці VII-IX ст	173
XIV. Суспільство і культура раннього середньовіччя.....	183
XV. Візантія та її внесок у європейську цивілізацію	194

XVI.	Іслам і європейська спільнота	206
XVII.	Західна Європа в XI-XIII ст.....	214
XVIII.	Центральна і Східна Європа в X-XIII ст	228
XIX.	Хрестоносний рух	236
XX.	Розвиток середньовічного суспільства і культури	246
XXI.	Європа в пізньому середньовіччі	256
XXII.	Італійське суспільство й італійський ренесанс (XIV-XV ст.)	270
XXIII.	Північноєвропейське політичне і культурне відродження	280

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ЄВРОПА НОВИХ ЧАСІВ 292

XXIV.	Великі географічні відкриття та зміни в європейському суспільстві	292
XXV.	Протестантська Європа	302
XXVI.	Католицька реформа і Контрреформація на Сході й Заході	313
XXVII.	Релігійні війни XVI-першої половини XVII ст	324
XXVIII.	Становлення конституціоналізму й абсолютизму	338
XXIX.	Центральна і Східна Європа у період пізнього середньовіччя та нових часів	347
XXX.	Культура і думка XVI-XVII ст	357
XXXI.	Економічний переворот XVIII ст.....	368
XXXII.	Імперії XVIII ст. і боротьба за перерозподіл впливів	374
XXXIII.	Доба Просвітництва	379

ЗАМІСТЬ ЗАКІНЧЕННЯ..... 393

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 394

СПИСОК МАП..... 406

ПОКАЖЧИК..... 407

ВСТУПНЕ СЛОВО

Коли 1928 року після чвертьстолітньої підготовки митрополит Андрей Шептицький заснував Львівську Богословську Академію, як наріжний камінь майбутнього університету, в її фундаменти він заклав низку шляхетних і палких прагнень. Академія — а згодом університет — мала б виховувати провідників, які з любов'ю, знанням і життєвою духовною мудрістю служили своїм ближнім. Ця глобальна й амбітна візія передбачала працю протягом тривалого часу багатьох людей, спільні зусилля, духовна та інтелектуальна творчість яких мали б цеглина за цеглиною будувати, як він говорив, „рідну хату". До таких прецінних цеглинок належить підручник „Історія європейської цивілізації" Олени Джеджори, який пропонується українському студентові, викладачеві і зацікавленому читачеві.

Виходячи у світ буквально напередодні нового тисячоліття підручник свідомо, прямо і непрямо, ставить перед майбутніми провідниками Церкви, держави і громадянського суспільства головні запитання „Хто ми?", „Що це Європа?", „Чи це наш дім?", а якщо так, то „Яка наша дорога до нього?" Крім компетентно і цікаво представленого фактологічного матеріалу, основних історичних наративів про головні процеси і події, підручник від першої лекції стимулює думку читача, ставить перед ним не сухі дати, прізвища і сюжети, а захопливі питання, розгортає історичні тягlosti і розриви, парадокси і людську драму. Підручник є плодом великої любові до студентів, якої мені доводилося — протягом чотирьох років співпраці — бути очевидцем. Ознайомлення зі змістом підручника переконує, що за ним стоїть не лише велика начитаність і різно-

планове знання, але й правдиве бажання це знання передати іншим, оживити його. Автор, історик-археолог, зуміла синтезувати не лише політичні, військові чи суспільно-економічні складові європейської історії, але й показати їхнє значення у вимірах мистецтва, архітектури, філософії і літератури словом у різних видах матеріальної та духовної культури. Вдумливі пояснення про суть і природу історичної науки, стриманість у суб'єктивних оцінках, відсутність ідеологічного нав'язування допомогатимуть студентам входити у процес відкритого критичного історичного мислення і оцінювання, такий потрібний для тих, хто зважуватиметься брати відповідальність за духовний, інтелектуальний і громадський провід наступних поколінь.

Рекомендуючи читачеві цей підручник, можна радіти, що він реально спричиняється до здійснення академічних надій творців закладу, який сьогодні його випускає. Годі уявити собі перетворення Академії в університет без наукових пошуків і таких посібників, як „Історія європейської цивілізації“. На цьому місці слід відзначити ще одну рису цієї праці — а саме, що вона є плодом співпраці Інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка з Богословською Академією. Можна лише побажати, щоби студенти інших вищих навчальних закладів України могли користати з цього підручника, який у свій спосіб допомогатиме їм зрозуміти на зламі епох ким ми є і куди грядемо.

о. Борис Гудзяк
віце-ректор
Львівської Богословської Академії

ПЕРЕДМОВА

Ідея читати в Україні курс „Історія європейської цивілізації" виникла одночасно з недавнім відродженням двох старих навчальних закладів — Києво-Могилянської Академії та Львівської Богословської Академії. Хоча поза межами України ця ідея зовсім не нова. Такий навчальний предмет віддавна існує у навчальних програмах багатьох європейських та американських університетів. Цей курс розрахований не лише на те, щоби забезпечити студентів базовими знаннями з європейської історії, рівно ж він не ставить собі за мету подати історію Європи як збірку локальних історій різних держав. Він покликаний представити європейську цивілізацію як цілісне суспільне утворення, що виникло й існує на підставі спільних для всіх європейських країн політичних, культурних і господарських процесів, ідей та концепцій. Окремі частки цього живого утворення взаємно впливають і навіть формують одна одну.

Такий погляд на історію Європи дуже ефективний для формування світогляду як молодих європейців, так і людей у тих країнах, — як-от США чи Канада — на культурній й історичній спадщині яких позначилися європейські впливи. Історія виконує тут важливу суспільну функцію, вона відіграє головну роль у творенні нової Європи, робить вагомий внесок до кращого розуміння, толерантності і довіри між європейськими народами. Для досягнення цієї мети Парламентська асамблея Ради Європи 22 січня 1996 року, рекомендувала національним Міністерствам освіти „включити у програми врікладання історію всієї Європи, її головних політичних та економічних подій, філософських і культурних рухів, що сформували європейську ідентичність". Тому

для країн, що після падіння комуністичної системи заявили про свій європейський вибір — а Україна належить до їх числа — впровадження такого курсу має величезне значення. Доводиться висловити тільки жаль з приводу того, що Міністерство освіти України досить повільно реалізовує цю пропозицію, і що впровадження курсу „Історія європейської цивілізації” залишається пріоритетом недержавних чи напівдержавних навчальних закладів. Окрім універсальних цілей, цей предмет може стати ефективним засобом реформи освіти. Обізнаність із загальноєвропейськими історичними процесами полегшує сприйняття та засвоєння інших навчальних курсів гуманітарного циклу — таких як історія філософії, релігієзнавство, історія світової культури тощо. У межах ширших навчальних програм такий курс дуже посилює гуманітарний компонент освіти, без якого неможливо уявити формування повноцінного фахівця у будь-якій ділянці людської діяльності.

Ця книжка є лише одним із чергових кроків до розв'язання цього великого завдання. Хронологічно вона охоплює історію європейської цивілізації від її безпосередніх витоків — найдавніших культур Межиріччя та Близького Сходу III тисячоліття до Р.Х. — аж до переддня Великої Французької революції наприкінці XVIII століття. На відміну від більшості подібних курсів, поширених на Заході, автор намагалася подолати традиційне ігнорування Східної і (частково) Центральної Європи. Саме тому майже до всіх тем курсу включені центрально- та східноєвропейські сюжети, а в окремих випадках вони навіть виділені в окремі лекції. Зрештою, саме такий підхід стає усе більше прийнятним у новіших підручниках з історії Європи і європейської цивілізації, що постали як на Заході, так і на Сході після закінчення холодної війни.

Матеріал книжки — як у межах великих розділів, так і окремих лекцій — поданий за хронологічним принципом, відповідно до основних історичних епох та найголовніших подій. Цей принцип порушується лише тоді, коли виникає потреба проблемно викласти ті чи інші ідеї та підставові концепції європейської цивілізації. До кожної лекції напри-

кінці книжки додається окремий список рекомендованої літератури. Зважаючи на сучасний стан історичної науки в Україні, зокрема майже повну відсутність україномовних монографій та підручників з історії зарубіжних країн, добір рекомендованої літератури не може претендувати на систематичний і вичерпний характер. Списки літератури складені з урахуванням книжок, які є передусім у бібліотеці Львівської Богословської Академії. Студенти можуть користуватися також іншими доступними для них виданнями історичних досліджень і джерельних документів.

Мапи до підручника укладені на основі таких історичних атласів: McKay/Hill/Buckler. *Overhead Transparencies. A History of World Societies. 4th Ed.* (Boston, Toronto, Geneva, Illinois, Paolo Alto, Princeton, New Jersey, 1996); Kinder H., Hilgemann W. *The Penguin Atlas of World History. Vol. 1. From Prehistory to the Eve of the French Revolution* (N.p., 1978); Magocsi P. R. *Historical Atlas of East Central Europe. Cartographic design by Geoffrey J. Matthews* (Toronto, 1993).

Під час написання цієї книжки та підготовки її до друку авторові довелося зіткнутися з проблемою невиробленості української історичної термінології та неусталеним правописом численних історичних термінів і назв. Лише протягом останнього століття правопис іноземних слів в українській мові змінювався кілька разів і досі залишається предметом мовних суперечок. Словники часом подають цілком різні варіанти написання окремих назв і понять. Радянську традицію не можна вважати задовільною, а сучасна українська історична, як і філологічна, наука поки що не в стані запропонувати задовільного розв'язання цієї проблеми. Тому автор і редактори книжки взяли на себе сміливість розв'язати цю проблему згідно з потребами цього конкретного курсу, максимально враховуючи там, де це можливо, існуючі українські мовні традиції. Оскільки мова йтиме про давні історичні епохи та культури, що виникли або ж діяли поза межами України, виправданим є максимальне наближення до правопису оригінальних мов. Тому у тексті підручника ми використовуємо „хетіти“ замість „хети“, „Атени“ замість „Афіни“, „міти“ замість „міфи“,

„Швайцарія" замість „Швейцарія", „Бетовен" замість „Бетховен" тощо. У всіх випадках, коли таке звучання може здатися незвичним або незрозумілим, подаються дві або більше версії назв, які трапляються у джерелах чи історичній літературі — як наприклад, „Теби (Фіви)". У тих випадках, коли в українській мові закріпилася власна стійка традиція вживання деяких історичних назв, немає сенсу змінювати їх навіть задля повернення до мови оригіналу (наприклад, Відень, Париж, Межиріччя, мадяри тощо). Цілком зрозуміло, що запропонований варіант не можна вважати досконалим і до кінця послідовним; він виходить радше з доконечної потреби, а не з академічних стандартів. Останні ще чекають на своє обговорення і вирішення фахівцями в наступні роки.

Від моменту задуму цього навчального курсу до появи підручника минуло майже чотири роки. В основу підручника покладено лекції, які автор читала для студентів I-IV курсів Львівської Богословської Академії у 1995-1999 роках. Для автора це був час надзвичайно цікавої праці, ознайомлення з новою літературою і фахівцями, проблематикою і методикою викладання історії. Поява цієї книжки, як і взагалі — справа реформування української освіти і широко закросених позитивних змін у нашому суспільстві — стала можливою завдяки допомозі декількох міжнародних фондів. Насамперед, її підготовка була результатом виконання довготривалого проекту „Історія західної цивілізації", який здійснювався в 1996-1998 рр. в Інституті історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка за підтримки Міжнародного Фонду „Відродження" (керівник проекту — Ігор Підкова). Ще під час праці над виконанням проекту, восени 1996 р., авторові цих рядків поталанило взяти участь у сесії Центру з розвитку навчальних програм (Curriculum Resource Center) Центрально-Європейського Університету у Будапешті. Після завершення роботи над першим варіантом лекційного курсу 1998 р. автор ознайомила з досвідом викладання подібних курсів у Торонтонському (Канада) та Мічіганському і Вісконсінському (СІЛА) університетах. Це стало можливим

завдяки фінансовій підтримці канадійської державної програми „Реформи через освіту” (Reform through Knowledge) та американської державної програми International Research Exchange Program (IREX) у межах проекту наукового обміну для розвитку навчальних програм (Curriculum Development Exchange Program). Висловлюю свою глибоку подяку цим міжнародним фундаціям за надані ними в різний час можливості стажування за кордоном, консультації з українськими, канадійськими та американськими фахівцями, придбання літератури, а також фінансову підтримку самої публікації. Окрему подяку хочу висловити координаторові програми CDEP у 1998-1999 рр. Мирославі Андрущенко за її вміння і готовність знаходити швидкі й ефективні розв'язання проблем, що виникали під час виконання проекту, а також за її фахові поради і моральну підтримку.

Поява цієї книжки була би неможливою без щоденної праці виконавців проекту. Я глибоко вдячна усім, хто поділився зі мною своїми думками та ідеями, хто активно спричинився до підготовки тексту та мап до друку, витратив сили і час на редагування тексту та поліпшення змісту цього видання. Передусім ця заслуга належить редакторам цього видання Мирославі Приході, Ярославові Грицаку, Ігорові Підкові, а також усім, хто спричинився до його підготовки: Оксані Дмитерко, Олегові Павлишину, Тарасові Романюкові та Юрієві Королишину.

Складаю свою вдячність також адміністрації Львівської Богословської Академії, зокрема її віце-ректорові о.Борисові Гудзяку за ідею цього курсу та сприяння, щоб її втілити. Висловлюю щирі подяку численним українським та американським колегам, розмови та консультації з якими допомогли мені укласти власну візію цілого курсу, зокрема Ользі Андрієвській, Степанові Величенку, Джеффри Вілзу, Реймондові Гру, Марті Дячок, Анні Кім, Волтеру Стівенсону, Майклові Кеннеді, Оксані Маланчук, Альфреду Ріберові, Барбарі Селлі.

Хочу окремо згадати людину, яка була для мене першим учителем фаху і наукової етики — львівського археолога Вітольда Ауліха. Як і всі його учні, я завжди зберігатиму світлу пам'ять про нього, його любов до історії, пошуку

та живий інтерес до життя, який він завжди щедро розділяв зі мною.

Не можу не згадати про моїх друзів Любу та Ореста Чапельських, які надавали мені свою щедрю і безкорисливу допомогу та моральну підтримку під час роботи над книжкою.

Також дякую співтворцям цієї книжки — усім моїм студентам, які були головним стимулом і натхненням цієї праці.

Найбільша подяка належить найріднішим і найближчим мені людям — Павлові, Йосипу та Ярославу — за їхнє безмежне терпіння і виrozumіння, зацікавлення й допомогу, любов і підтримку.

ВСТУП: ІСТОРІЯ. ЄВРОПА. ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Предмет нашого курсу — історія європейської цивілізації. Його назву формують три ключові поняття: „Історія“, „Європа“, „Цивілізація“. Кожне з них породжене процесом тривалого інтелектуального, суспільного та політичного розвитку, не раз міняло своє змістове наповнення. Тому важко окреслити їх однозначно.

Найбільше це стосується центрального поняття — історії. Її батьком вважають Геродота — грека родом з малоазійського міста Галікарнасу, який у V ст. до Р.Х. написав велику працю „Геродота турійця [тобто галікарнасця — *О.Д.*] з Галікарнасу історій книг дев'ять, що їх називають музами“. На самому початку книжки Геродот зазначив, що написав її

„для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося і щоб великі та дивовижні діяння як греків, так і варварів не залишилися невідомими і, зокрема, щоб з'ясувати, чому вони воювали між собою“.

Минуло дві з половиною тисячі років від того, як були написані ці слова, але мета історії залишилася приблизно тією ж. Історія повинна забезпечити людство історичною пам'яттю (що сталося?) й історичною свідомістю (чому так сталося?). Однак з плином часу впевненість у можливості досягти цю мету помітно зменшилася. Ще зі стародавніх часів історії приписували почесну роль „учительки життя“ (*historia magistra vitae est*). Історію варто було вивчати насамперед для того, щоби взяти з неї певні уроки на майбутнє. Новіші часи поставили під сумнів здатність історії виконувати цю роль. Як сказав один із найвпли-

вовіших філософів модерної доби Гегель, єдиний урок історії полягає у тому, що вона нічого не вчить. Щоби на основі дослідження подій минулого можна було передбачити розвиток майбутнього, потрібно щонайменше, аби історичні події постійно повторювалися під впливом одних і тих самих історичних законів — подібно до того, як фізичні тіла рухаються під впливом одних і тих самих фізичних законів. Ядро, пущене з вежі, під впливом сили земного тяжіння завжди летітиме вниз. Швидкість, з якою воно наблизатиметься до землі, не залежатиме від того, хто кинув це ядро — середньовічний граф, а чи сучасний турист, марксист чи католик. Не так є з розвитком людського суспільства. Люди — не бездушні фізичні тіла і висліди їхніх вчинків залежать від їхніх ідей, уподобань, вірувань, ба, навіть капризів. У людській історії особливу роль відіграє випадковість. Історичні події унікальні, а тому непередбачувані.

Але сучасний світ піддає сумніву не лише здатність історії чого-небудь навчити. Атакується саме розуміння історії як науки. Історична наука у кожний момент свого розвитку представлена різними академічними школами і традиціями, які дуже різняться, а нерідко і змагаються між собою. У такому різноманітті підходів що ж тоді означає „правда історії“? Чи може висвітлення минулого взагалі бути об'єктивним, тобто незалежним від політичних, національних, релігійних та інших уподобань того чи іншого історика? Якщо ні, то чим тоді ремесло історика відрізняється, скажімо, від праці письменника, який пише історичні романи?

Сучасні історики змушені постійно захищати свій фах від скептичних голосів, що ставлять під сумнів науковість і навіть потрібність історії. Одну із найпереконливіших відповідей скептикам сформулював видатний британський історик та філософ Робін Джордж Коллінгвуд (1889-1943). Він писав, що *„історія, подібно до теології та природничої науки, є особливим різновидом думки... Це різновид дослідження чи розвідки“*. За Коллінгвудом, чотири характерні риси історії, які дозволяють відрізнити її від вигадки, є такими:

а) історія є наукова, тобто починається зі ставлення запитань, тоді як записувач легенд лише переповідає те, про що почув чи довідався;

б) вона гуманістична, спрямована на людей, тобто ставить запитання про речі, які вчинили люди у конкретні моменти минулого;

в) вона раціональна, або ж ґрунтує відповіді на свої запитання на певних об'єктивних підставах, посилається на свідчення;

г) вона розкривається або ж існує задля того, щоби показати людині, хто вона є, розкриваючи це через людські вчинки.

У такому сенсі історія — сама собі виправдання. Людина сприймає довколишній світ через певну систему ідей, поглядів, оцінок. Рідко кому хочеться користуватися . при цьому вже готовими схемами. Кожний народ чи держава, кожна епоха чи покоління, кожна особистість прагне створити власну систему сприйняття світу. Для її вироблення необхідне знання, яке дає змогу порівнювати факти, події, процеси, виявляти ланцюг причин та наслідків, аналізувати взаємовпливи, розуміти цілість людського світу. Тому в житті кожного суспільства чи кожної освіченої особи неминуче настає момент, коли треба звернутися до історії. І чим більше нерозв'язаних проблем, чим менше готових відповідей пропонує суспільство, тим частіше люди звертають свої думки до історії.

Історія — це процес самоорієнтації у просторі і часі як окремої людини, так і цілих людських спільнот, пошуки шкали вартостей. За допомогою історії ми визначаємо, хто ми, звідки походимо, де наші корені. Історія дає змогу кожному, хто не полінується до неї звернутися, поєднати свій індивідуальний досвід з досвідом громади, до якої він належить — історично-географічного регіону, нації, культурної спільноти, держави тощо, і через це відчутти себе часткою цілого людського суспільства.

Ефективність такого розуміння історії можна добре проілюструвати на інших центральних поняттях нашого курсу — „Європа" і „Цивілізація". У стислому сенсі Європа є географічним регіоном, який простягається від Гібралтару на

Заході до Уральських гір на Сході, і який становить разом з Азією один спільний материк — Євразію. Однак поняття Європи як історичного регіону підлягало сильним змінам. Самі терміни „Європа" і „Азія" мають за походженням шумеро-аккадські корені. Слово „ереб" означало місце, де сідає сонце; „асу" — місце сходу сонця. З Межиріччя обидва слова проникли до фінікійців, а відтак — до греків, разом з абеткою. Оскільки Перська імперія та Індія знаходилися від греків на схід, то греки стали першими „західниками", „європейцями", а місце, де вони жили — заходом, тобто „Європою". Уявлення давніх греків про походження європейської культури та її східні корені знайшли своєрідне відображення у відомому міті про викрадення Зевсом доньки фінікійського царя Агенора, ім'я якої було Європа. Закохавшись у прекрасну дівчину, Зевс перетворився на велетенського білого бика та на своїй спині перевіз Європу до Криту — острова, де за переказами народився сам Зевс і де, як твердять сучасні історики, розпочалася вся європейська цивілізація.

В античному світі історичні кордони Європи не були чітко окреслені, бо ані політично, ані культурно Європа (а точніше кажучи, її південна частина) не була відособлена від Азії та Північної Африки, і разом з ними входила до складу великих стародавніх імперій. Однак з розпадом цих імперій та поширенням християнства Європа одержала нове значення: її почали ототожнювати з християнським світом. У середньовічну добу слово „європеєць" найчастіше означало „християнин". Християнству вдалося створити цілість з явищ, які тяжко було навіть уявити поєднаними. Релігійна традиція та консерватизм давнього юдейства поєднався з філософською широтою та сміливістю думки давніх греків, а пізніше був упорядкований за допомогою римського організаційного таланту та практичності. З цього сплаву виросла європейська ідентичність, яка зуміла пережити безліч політичних, ідеологічних та культурних потрясінь.

Крім того, християнство цікаве для нас ще й своєю історичністю. Французький історик Марк Блок (1886-1944) у своїй праці „Апологія історії" писав:

„Християнство — релігія істориків. Інші релігійні системи спирали свої вірування і ритуали на літології, майже невідвладній людському часові. У християн священними книгами вважаються книги історичні, а їхня літургія відзначає — поряд з епізодами земного життя Бога — події з історії Церкви і святих. Християнство історичне ще й в іншому, мабуть, глибшому сенсі: доля людства — від гріхопадіння до Страшного Суду — постає у свідомості християнства як довга мандрівка, в якій доля кожної людини, кожне особисте „паломництво“ є в свою чергу відображенням; центральна вісь кожного християнського роздуму, велика драма гріха і покути, розгортається в часі, тобто в історії“.

Щоправда, після розколу християнського світу на Католицький Захід і Православний Схід термін „Європа“ став частіше вживатися для означення лише її католицької частини. Однак ніхто не робив спеціальних спроб „відлучити“ православні народи і країни. На історичних мапах континенту аж до XVII -століття знаходилося місце як католицьким, так і православним краям: Європу зображували як жінку, голову якої становила Іспанія, груди — Франція, руки — Італія й Англія, живіт — Німеччина, інші частини тіла — Чехія, Норвегія, Данія, Швеція, Польща, Угорщина, Греція, Трансильванія, Московія.

Найбільші зміни у розумінні значення терміна „Європа“ заходять у XVIII столітті. Саме з того часу вона усе частіше виступає у парі з іншим терміном — „цивілізація“. Ідею цивілізації розвинули тогочасні французькі мислителі (так звані просвітителі) на противагу до концепції „варварства“. На їхню думку, на честь називатися цивілізованими заслуговували лише ті народи, які були осілими, писемними і жили у містах. Ці означення найкраще підходили саме для західної частини Європи. Натомість Азія виступала як уособлення варварства. Між першою і другою західно-європейські інтелектуали поміщали „Східну Європу“ — таку собі „Недоевропу“, край, який хоч і виразно відрізнявся від „варварської“ Азії, однак явно не дотягав до високої європейської цивілізації. Цікаво, що до Східної Європи

включали не лише православну Росію, але й католицькі Польщу та Угорщину.

XIX і XX століття — століття великих ідеологій, великих воєн і великих революцій — не лише узаконили, але й поглибили ці поділи. Епіграфом до цієї доби можуть стати слова австрійського канцлера князя Меттерніха, який любив казати, що Азія починається відразу за східними вікнами його віденського палацу. Наростаючий антагонізм між „Заходом” і Російською імперією та Радянським Союзом призвів до того, що Росію і підкорені нею народи стали все частіше вилучати з європейської історії. Після 1945 р. межі Європи встановилися, як здавалося, назавжди, по лінії „залізної завіси”, що розділяла комуністичний і некомуністичний світи.

„Європейська цивілізація” у новітні часи стала символом великої сім'ї, найсильніші і найрозвинутіші члени якої мали забезпечити своїх слабших родичів підтримкою і захистом перед загрозою зі Сходу. Зі свого боку, ті народи, що мали „нещастя” опинитися поза межами цього сімейного кола, старалися також довести своє право належати до нього. Історія була покликана постачати головні аргументи на зразок того, що „Польща є заборолом західної католицької культури”, „чехи — єдина слов'янська нація з західним життєвим стандартом”, „Золота Булла Угорщини одночасна з англійською Великою Хартією”, „румуні — горді нащадки римських легіонерів”. Хоча цим аргументам не можна було не визнати часткової вірності, однак від них, за словами українського історика Івана Лисяка-Рудницького, „тхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалятися своїми багатими родичами”.

Якщо для Заходу новітніх часів характерною була неувага до історії і культури Східної Європи, то у дискусіях, що провадилися у східноєвропейській частині, головною темою було визначення свого місця між „Сходом” і „Заходом”. Для відрізнєння від Східної (тобто російської і, за означенням, комуністичної) Європи були висунуті нові поняття „Центральної Європи” або „Східної Центральної Європи”. Ці концепції були спроектовані не лише в минуле, але й передусім — у майбутнє. Гасло „повернення

до Європи" мало велику притягальну силу для тих сміливців, які наважилися кинути виклик комуністичному режимові й особистою боротьбою намагалися наблизити його кінець.

Падіння Берлінської стіни 1989 р. та крах Радянського Союзу, з одного боку, і створення Європейського Союзу, з іншого, дали привід до серйозного перегляду старих поглядів на Європу, та її історичні кордони і місце у новому світовому порядку. Головні зміни стосуються насамперед визнання факту, що європейська цивілізація простягається далі на схід поза кордони 1945 р. Водночас утверджується інше розуміння самого поняття цивілізації. При характеристиці цивілізації замість однини все частіше стали вживати множину: європейська модель цивілізації не є єдиною, побіч неї існують ще й інші великі цивілізації, які не є „варварськими" чи „відсталими", як це вважали раніше, а просто іншими, відмінними від європейської.

Нові зміни переводять дискусію про характерні риси цивілізації з політичних на наукові рейки. Що ж таке цивілізація у науковому розумінні цього слова? У сучасній історичній науці цей термін вживають у двоякому сенсі. В одному з них цивілізація означає певний стан у розвитку людського суспільства. Ми говоримо про „цивілізацію" з моменту, коли люди об'єдналися у великі громади зі спільною територією і мовою; коли вони почали творити закони, які регулювали стосунки всередині цієї громади; коли навчилися будувати міста і передавати свої знання нащадкам, тобто навчилися писати. Відомий британський дослідник Кенет Кларк у своїй праці „Цивілізація" висловив це так:

„Цивілізована людина — принаймні так мені здається — повинна відчувати, що вона належить до чогось в просторі і часі; що вона свідомо дивиться вперед і назад. А для цього дуже корисно вміти читати і писати".

Саме тому зародження писемності вважають важливою віхою для відзначення переходу людської спільноти до якісно нового стану існування, коли між різними поколіннями завдяки писаному слову виник справжній стійкий зв'язок.

Інше розуміння цивілізації пов'язане з існуванням докорінних культурних відмінностей між різними людськими спільнотами. Цивілізація у цьому значенні розуміється як найширша культурна спільнота, у межах якої людина може відчувати свою схожість з одними людьми і відмінність від інших. Члени однієї і тієї самої цивілізації можуть жити у місті або в селі, розмовляти різними мовами, бути підданими різних держав, належати до різних націй чи навіть рас. Що робить їх спільниками — це приналежність до одного кола культури. Найчастіше відмінності між різними культурами збігаються з поділами на найбільші світові релігії — християнську, індуїстську, мусульманську та інші.

Історики налічують від дванадцяти до п'ятнадцяти великих цивілізацій. Сім з них — цивілізації Межиріччя, Єгипту, кріто-мікенська, антична, візантійська, та двох найбільших індіанських народів Америки, майя й ацтеків — перестали існувати від декількох століть до декількох тисячоліть тому. Під цю пору продовжують своє існування давні китайська, японська, індійська, ісламська і західна (європейська) цивілізації. Деякі історики виділяють як окреме цивілізаційно-культурне коло православний слов'янський світ, який виник внаслідок переплетення двох інших цивілізацій — візантійської і європейської. Досі не вирішено, чи можна відділяти як окремі африканську і південноамериканську цивілізації.

При такому розумінні важливо наголосити на мінливості і динамічному характері цивілізацій: вони не лише з'являються і зникають, але й взаємопроникають і взаємовпливають одна на одну. З усіх них історія європейської цивілізації має найбагатший і найзаплутаніший родовід: тією чи іншою мірою вона є спадкоємицею усіх уже неіснуючих цивілізацій, її становлення відбувалося в умовах тісної взаємодії з ісламською, південноамериканською та африканською цивілізаціями. Тому історію європейської цивілізації не можна обмежити лише до історії європейського континенту: її дослідник мусить час до часу переносити свою увагу й на інші частини світу, де європейці здобували свої перші уроки або ж на яких залишали свої (на жаль, не завжди найкращі) впливи — до Межиріччя,

Єгипту, Середньої Азії, Близького Сходу, Північної і Центральної Америки.

Більшість європейців горда вже просто з того факту, що народились в Європі. їхній спільний дім, хоч і зведений за надзвичайно амбітними планами, насправді дуже маленький, тісний, перенаселений. Тіснота Європи спонукала її мешканців до постійного пошуку і високорозвинутої здатності акумулювати. Мабуть жодній іншій цивілізації не була притаманна така різноманітність і мінливість. Це постійно провокувало європейців до кризи їхньої ідентичності. Кожне покоління поновно відповідає на запитання: „Що таке Європа?“.

Європа змінюється і зараз. Сучасні оглядачі вважають, що після бурхливих подій нашого століття Європа втратила своє старе обличчя. Майбутнє нової Європи зараз не лише на Заході (у Франції, Англії чи Німеччині), але й на Сході — в Чехії, Польщі, Україні. Саме ці країни, можливо, визначатимуть її долю. Однак будувати новий європейський дім не можна без знання підвалин, на яких він буде зводитися. На жаль, досі „повернення в Європу“ і на Заході, і на Сході розуміють здебільшого як питання про включення посткомуністичних країн у систему Європейської спільноти, НАТО, надання грошової допомоги, поширення на Східну Європу західноєвропейських чи американських технологій, стандартів життя. Однак ці питання є другорядними порівняно з центральною проблемою — відродженням Європи як єдиного історично-культурного регіону.

Нерозуміння первинності цивілізаційних підстав загрожує усьому проекту творення нової Європи. Вацлав Гавел попереджував про цю небезпеку такими словами:

„Якщо демократи не почнуть досить швидко реконструювати Європу як єдину політичну спільноту, інші почнуть реконструювати її у свій спосіб, і демократам залишиться тоді тільки плакати. Демони, які так фатально роздирали європейську історію, — і найбільш руйнівно власне в ХХ ст. — лише чекають на свій час. Було б

трагічною помилкою проігнорувати це, зайнявшись технічними питаннями переведення фондів, квот і тарифів".

Тому дуже важливо, якою буде уявляти собі Європу нова генерація громадян цих держав, і наскільки їхня уява ґрунтуватиметься на знаннях. Це вплине не тільки на них, але й, зворотньо, на саму Європу. Активне особисте сприйняття Європи та її спадщини молодим поколінням нових демократій може змінити її, позначитися на формуванні її оновленого образу.

Пропонована Вашій увазі книга є скромним внеском у цей великий проект. Її завдання — розглянути історію європейської цивілізації, починаючи з її джерел у попередніх цивілізаціях Межиріччя, Малої Азії та Середземномор'я. Хронологічно курс охоплює період писемної історії, тобто історії людства, підкріпленої писемними джерелами.

Ще ніколи люди не знали про історію цивілізації так багато, як зараз. Але, поза тим, історія — саме той предмет, про який кожен може висловитись, повторюючи за Сократом: „Я знаю, що я нічого не знаю". Подібно до Сократа, ми можемо разом поміркувати і пошукати істину.

Історія людської спільноти повна визначних імен, ідей, подій та звершень. Вона має „тіло". Але ми не можемо нею вповні скористати, тому що вона все ще не має достатнього осмислення, тобто не має „голови". Додати до цього тіла голову — справа нової генерації думаючих і небайдужих людей, яку ми спільними зусиллями намагаємося виховати.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ВИТОКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

I. НАЙДАВНІШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ МЕЖИРІЧЧЯ

Межиріччя (грецькою Месопотамія) — долина, розташована між ріками Тігр і Євфрат в Азії. Груба верства родючого ґрунту утворилася тут протягом тисячоліть у результаті намулів і наносів, які залишали розливи річок. Саме цю невелику долину, оперезану гірськими масивами та пустелями, вважають першою домівкою цивілізації, яка постала перед 3000 р. до Р.Х.

Зрозуміло, що цивілізація з'явилася тут не на порожньому місці, а була підготовлена тривалим попереднім розвитком суспільства. Але поява писемності, міського способу життя високого рівня зі складною системою урядування та розвинутою політичною організацією, складнішим, ніж у довколишніх суспільствах, поділом праці, докорінно змінила спосіб життя невеликих сільськогосподарських селищ, що існували тут попередньо. Саме для підкреслення цієї суттєвої різниці вживається термін „цивілізація“.

Серед багатьох промовистих рис, які відрізняють цивілізацію від прадавніх суспільств, особливе місце посідає закон, відмінний від простих звичаїв, традицій, що існували у попередні часи. Політична організація ставала складнішою. Міста більші, а отже, сильніші за селища, краще укріплені, концентрували великі економічні багатства. Вони мали змогу не тільки підкорювати довколишні райони і поневолювати їх людність, але й бунтуватися проти власних правителів. Для того, щоби тримати їх у покорі, необхідні добре розпрацьовані різноманітні механізми. Ці нові риси суспільного життя зумовили зародження права, яке фіксувалося у різних детальних збірках-кодексах.

Міська технологія розвинула різні галузі виробництва, такі як мистецтво виготовлення посуду, ткацтво, розведення домашньої худоби, будівництво тощо. Але найбільший поступ розпочався тоді, коли було відкрито спосіб виготовлення різних металевих сплавів на основі міді, які були значно міцніші від неї. Так виникла бронза та бронзові знаряддя.

Отже, приблизно в той самий час, як людство опанувало форму міського життя, воно увійшло у так звану бронзову добу своєї історії. Вона розпочалася близько 3000 р. до Р.Х. і тривала до 1200-1000 рр. до Р.Х., коли на зміну їй прийшла доба заліза.

Шумер

У південному кінці видовженої Месопотамської рівнини, в місцевості, відомій як Шумер, виникли перші міста. Історикам досі невідомі джерела цієї високорозвинутої цивілізації, походження її носіїв. Самі шумерці та їхня мова не споріднені з жодним відомим дослідникам народом та з жодною мовною групою Передньої Азії. Правдоподібно шумерці спустились в долину Межиріччя з поближніх горбів, приваблені родючими ґрунтами. За одними джерелами вони з'явилися зі сходу, за іншими — з півдня. Перший період їх життя у цій місцевості був надзвичайно ускладнений щорічними страшними повенями Тігру та Євфрату. Покоління людей працювали над створенням складної системи захисту від стихії, перетворенням природнього „зла" в суспільне „добро" — системи дамб та каналів для відведення повеневих вод та зрошення полів під час посух. Час, коли повені перестали завдавати шкоди, був надзвичайно важливим у житті цього суспільства і знайшов відображення у багатьох мітичних традиціях. Шумерські записи зберегли відомості про одну винятково руйнівну повінь, яка знищила всі їхні поселення. Сліди цієї повені засвідчені під час археологічних розкопок: культурні верстви перервані шаром намулу потужністю 3-4 м. Такі шари намулу були виявлені в Урі (розкопки археолога Леонарда Вуллі у 1922-1929 рр.), Кіші (Шарль Ватлен), під пагорбом Фара під час досліджень, проведених у 20-30-х рр. нашого століття (дослідження американських археологів). Цікаво й те, що у шумерських

епічних піснях і легендах також існує міцна традиція поділу своєї історії на період „до" та „після потопу".

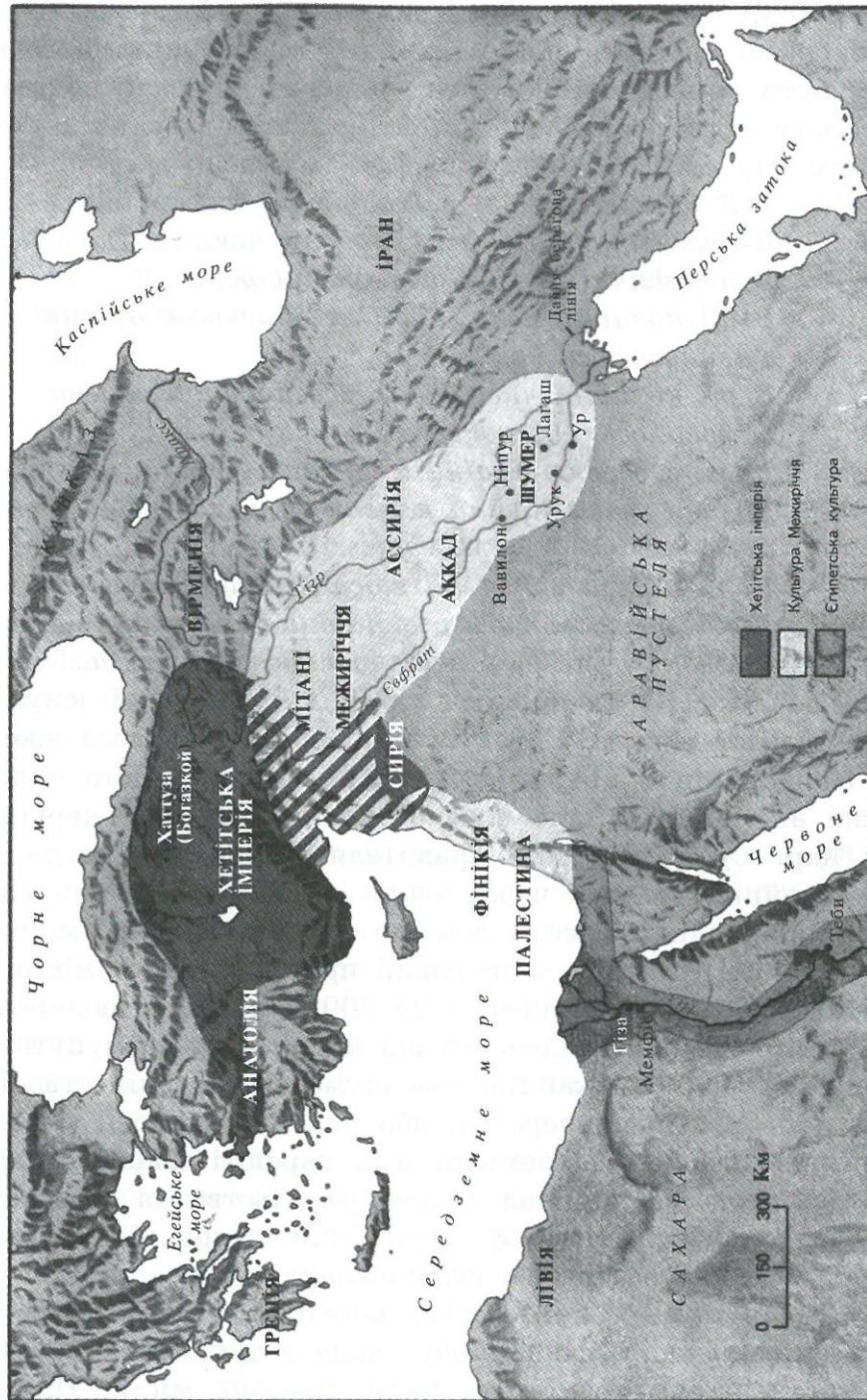
Яскравою ілюстрацією до мітології та вірувань цього народу може бути уривок епічної пісні, в якому описано початки світу. Увагу привертають ті моменти, які співзвучні з текстами Святого Письма:

*„...Впередвічні дні, в безконечні дні,
В передвічні ночі, в безконечні ночі,
В передвічні роки, в безконечні роки,
В ті колишні часи, коли все насущне в сяйві
з'явилося, ось коли,
В ті колишні часи, коли есе насущне ніжно
вимовилось, ось коли,
Коли в оселях Країни хліб їсти стали, ось коли,
Коли в печах Країни плавильні тиглі робити стали,
ось коли,
Коли небеса від землі відступилися, ось коли,
Коли земля від небес відійшла, ось коли,
Коли людське ім'я встановилося, ось коли..."*

На початку III тисячоліття до Р.Х. у Шумері існувало 12 великих міст-держав. Перед 2500 р. їх налічувалося вже понад 20. Найдавніші з них — Урук, Кіш. Кожне місто було незалежне від іншого, мало власного покровителя, і керував ним свій цар. Суперечки між правителями призводили до постійних збройних сутичок через владу і землі, але жодне місто на тривалий час не займало домінуючої позиції. Ур, місто величезної площі (61 га), — яскравий приклад такого міста-держави. Його населення становило 25 000, а разом з людністю приміських околиць та залежних від міста поселень-супутників — майже 200 000 мешканців. Усе шумерське суспільство поділялося на три основні верстви, або класи: вельможі й жрецтво, общинники-селяни та ремісники і, нарешті, раби. Це перший в історії людства приклад поділу суспільства на суспільні групи. На чолі суспільства був цар, який щедро обдаровував своїх вельмож та уособлював необмежену владу.

У центрі шумерського міста, звичайно, стояла вежа терасоподібної, східчастої форми, збудована з випалених брусків-цеглин та увінчана храмом на честь патрона міста. Називалися такі вежі зіккурати (зіккурат з шумерської — „високий", „за-

КУЛЬТУРИ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

гострений"). Вони мали приголомшливі й величні пропорції, їх оточували мури вражаючої ширини (до 11 м). Це були вежі саме такого типу, як Вавилонська — біблійний символ людської зухвалості й гордині.

Шумерці жили моногамними родинами. Батько й мати мали повну владу над своїми дітьми, навіть могли продати їх у рабство. Значення сім'ї було дуже велике. На одній з глиняних табличок зберігся такий напис: „Жінка — це майбуття чоловіка, син — це притулок чоловіка, донька — це порятунок чоловіка". Отже, шумерці вперше випробували ту форму родини, якою ми живемо донині.

Один з найвагомніших внесків шумерців у цивілізацію — писемність. За словами одного з творців сучасного друкарського шрифту Бодоні „письмо — найдивовижніший, найдотепніший і найпрактичніший винахід людства". Дослідники вважають, що перші спроби робити якісь записи, а радше замальовки на пам'ять, існували раніше, але, власне, революція у розвитку шумерських міст-держав зробила писемність доконечною. Як найважливіше інтелектуальне знаряддя, письмо дало людям змогу робити записи, фіксувати закони, передавати знання та інформацію, щоби їх досягнення не загубили наступники.

Шумерське письмо було піктографічне: кожен знак початково був малюнком, що позначав окрему річ, дію або поняття. Поступово кількість малюнків-знаків зменшувалась, вони набували абстрактної, символічної форми та складнішого значення. Якщо на початку III тисячоліття до Р.Х. використовувалося майже 2 000 знаків, то 2500 р. — майже 800, а після 2350 р. — приблизно 600. Це одночасно полегшувало використання такого письма та робило його доступнішим для ширшого кола людей. Водночас з тим форма письма змінювалася, малюнки перетворювалися у спрощені схематичні знаки. Шумерські тексти писалися, властиво вишкрябувалися, у вигляді клиноподібних значків на ще не просохлих глиняних табличках кістяною або очеретяною загостреною паличкою. Цей спосіб письма дав йому назву — клинопис. З нього у пізніші епохи виникла фонетична писемність, коли кожен знак відповідав уже окремій літері. Текст наносили згори вниз і справа наліво (писати зліва направо і горизонтально вперше розпочали аморити). Розшифрування клинопису було справою

тривалого часу та заслугою багатьох видатних осіб, серед яких особливу роль відіграли Георг Фрідріх Гротенфенд (1775-1853) та Генрі Кресвік Роулінсон (1810-1895). Ця багаторічна праця дала змогу вже 1923 р. американському професорові А. Пібелю видати „Основи шумерської граматики”, а 1925 р. римський професор А. Даймель видав „Шумерський словник”.

Шумерці мали й систему цифрового запису, головним елементом якої було число „60”. Ця система мала початковими елементами і „3”, і „10”. Вживалися числа 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 60, 3600, 36000. Ця система обчислення — одна з найважливіших спадщин Межиріччя, яку пізніше успадкували різні європейські системи мір: англійський фут дорівнює 12 дюймам, день має 24 години, хвилина і година — по 60 одиниць виміру, коло має 360 градусів тощо. Серед багатьох геометричних фігур і вимірів шумерці надавали перевагу обчисленням на основі конуса і циліндра.

На своїх глиняних табличках шумерці записували багато різної інформації, у тому числі медичні рецепти і мітологічні сюжети. Вони мали надзвичайно багате світосприйняття та безліч богів. Найвідоміший приклад шумерської мітології — епос про Гільгамеша — вплинув на мітотворчість багатьох інших пізніших народів. Деякі шумерські міти перегукуються з біблейними оповідями про з’їдання плоду з дерева знання в Раю та про всесвітній потоп, що вкрив усю землю.

Важливий документ з історії Шумеру — це тексти правового кодексу, які залишив нащадкам цар Урукагіна з міста Лагаш близько 2350 р. до Р.Х. Вони зберегли свідчення розбудови владної машини, тиску бюрократії, способу функціонування суспільства. З цих джерел ми складаємо уяву про економічне життя шумерців, основою якого було сільське господарство та торгівля. Вони прокладали караванні шляхи та здійснювали далекі мандри в гори Сирії та Малої Азії, звідки привозили в країну ліс, камінь, метали.

Аккадська держава

Між шумерськими містами майже безперервно точилися війни, які дуже послаблювали їх та сприяли утвердженню першого військового правителя в історії цивілізації — царя Сар-

гона родом з Аккаду, околиці на північ від Вавилону. Він правив з 2371 до 2316 рр. до Р.Х. та підкорив усю Месопотамію; влада його поширилася аж до Середземного моря. Мова і походження Саргона відрізнялися від шумерців. За місцем поширення ця мова називається аккадською, а період панування Саргона — аккадським. Аккадська мова належить до відомої нам семітської мовної сім'ї, яка включає також гебреїв (давніх євреїв) та ханаанів. У наші дні семітів представляють євреї й такі арабськомовні народи, як сирійці, йорданці, араби. Аккадська мова замінила шумерську.

Саргонська держава проіснувала до 2230 р. до Р.Х., коли її знищила навала гірських народів. Після періоду неспокою на межі XXII-XXI ст. до Р.Х. держава була відновлена на півдні Месопотамії царями з міста Уру. Цей період історії дістав назву Третьої династії Уру. Головний володар цього періоду — Ур-Намму (2113-2096 рр. до Р.Х.). Він видав свій всеохопний правовий кодекс, що впроваджував цілу систему регуляції та штрафів за різноманітні порушення, а також запровадив єдину систему мір і ваги, надзвичайно важливу для розвинутої торгівлі серед його підданих. Кодекс впровадив в ужиток систему грошових штрафів замість тілесних кар, що були поширені раніше.

Вавилонський царський дім

Перед 2000 р. до Р.Х. міста південного Межиріччя поступилися силою зростаючій потузі семітського народу аморитів. У 2006 р. до Р.Х. аморити зруйнували Ур та заснували власну столицю у Вавилоні (давня назва: Кадінгір — Дім Богів). Країна стала називатися „Вавилонія”. Два століття царі вавилонської династії билися за встановлення свого владарювання над усіма містами Межиріччя. Цю мету вдалося досягнути шостому цареві Гаммурабі (Хаммурапі, 1792-1750 рр. до Р.Х.). Він був видатним політиком та адміністратором. У паризькому Луврі зберігається так званий кодекс Гаммурабі — зібрання впроваджених ним юридичних правил. Як і кодекс Ур-Наму, цей кодекс регулював більшість аспектів відносин між громадянами, але не був всеохопною системою права. Кодекс розпочинався урочистим вступом, у якому проголошувалося, що Гаммурабі

обрав на престол бог Мардук, покровитель Вавилону, щоби проголосити ці порядки та встановити покарання для тих, хто їх порушить. Основний текст кодексу складався з майже 270 частин. Він засвідчував не тільки розвиток права, але й ускладнення людських суспільних відносин. Зафіксовано в кодексі й поділ старовавилонського суспільства на верстви. До верстви вільних належали представники верхівки суспільства, а також усі вільні чоловіки й жінки. Нижча верства суспільства — раби. І право діє по-різному для кожної з цих верств. У кодексі, наприклад, записано: якщо чоловік виб'є око вільному чоловікові, хай у нього виберуть око; якщо він зламає кістку, хай йому зламають кістку... Але: „Якщо він виб'є око рабові вільного чоловіка або зламає йому кістку, він заплатить половину ціни раба”.

У кодексі Гаммурабі багато уваги відведено регулюванню сімейного життя. Син не має права піднести руку на батька: за це вона буде відрубана. Якщо жінка захворіла, чоловік може одружуватися вдруге, але мусить піклуватися і про першу жінку, а вона може, якщо хоче, покинути дім і забрати свій посаг. Вдівець не має права на посаг покійної жінки, який належить його синам.

За правління Гаммурабі велася жвава дипломатична діяльність, листування та обмін послами між різними містами. Під час розкопок у місті Мара було знайдено 20 000 клинописних табличок з листуванням та адміністративними документами початку II тисячоліття до Р.Х.

***

Отже, Гаммурабі вдалося піднести Вавилонію на найвищий щабель розвитку, поширити її зверхність на все Межиріччя. Одночасно прогресувала і культура, розвиток якої започаткували шумерці. Ми вже відзначили надзвичайний поступ у писемності та літературі. Були записані численні твори усної народної творчості — епічні поеми, пісні, приказки. Високого рівня досягнуло образотворче мистецтво: настінний живопис, різьблення, скульптура, пластика. Надзвичайно розвинутою була архітектура — як естетично, так і в технічному вимірі. Високої майстерності досягли ремісники різних спеціальностей. До цього історичного періоду належить винайдення гончарного кола, яке дало змогу вдосконалити процес виготовлення

якіснішого керамічного посуду. Разом з ускладненням світосприйняття ускладнилася й орнаментация посуду. Часом на одному глечикові чи мисці можна побачити, як його творець намагався відтворити цілу картину Всесвіту.

Подібні процеси відбувалися і в інших районах, замешканих давніми людьми в III-II тис. до Р.Х. Наприклад територію сучасної України заселяли землеробські племена з високорозвинутою культурою, яка мала багато спільних рис з культурою Межиріччя. Ці племена об'єднують під назвою „трипільської археологічної культури" (за місцезнаходженням перших пам'яток). Всесвітньо відома кераміка трипільців — дуже високої якості, багато й складно орнаментована.

Деякі дослідники, зокрема В. Петров, вважають, що трипільська культура була північно-західною 'межею великої культурної спільності бронзової доби, центр якої знаходився у Межиріччі. На підтримку цієї концепції свідчить і наявність антропологічних подібностей, які простежуються під час археологічних досліджень трипільських поселень, з матеріалами досліджень давньої культури малоазійського народу хетитів.

Межиріччі, де в III тис. перед Р.Х. вперше зацвіли культивовані людськими руками трояндові сади, вже було відоме й колесо. Частою знахідкою під час археологічних розкопок є моделі різноманітних візків. Вони є копіями справжніх візків, якими користувалися давні мешканці Азії.

Шумерці та їхні нащадки досягли значних успіхів у музиці, яку широко застосовували у своїй релігійній практиці. Вони ж створили систему знаків для запису звуків. Вплив шумерської традиції на довколишню людність був такий значний, що вже після того, як шумерська мова повністю вийшла з ужитку, її ще дуже довго вживали як мову для богослужень.

Шумерці подарували нам також прядіння та плетіння, з якого розвинулося ткацтво. Мешканці Межиріччя нагромадили й навіть записали перші медичні знання. Серед клинописних текстів трапляються описи симптомів хворіб, спосіб вигнання злих духів та виготовлення різних ліків для одужання. Існувала вже навіть хірургія. Кодекс Гаммурабі передбачав покарання за невдало виконані хірургічні операції: якщо пацієнт помирав, хірургові відрубували руку.

Цей перелік значення шумерської культури для наступного розвитку цивілізації можна продовжувати. Однак спробуймо схарактеризувати основні риси цієї і подібних до неї цивілізацій. Це важливо не тільки тому, що вона стала поштовхом до подальшого поступу в Середземномор'ї, а пізніше в Європі, але ще й тому, що шумерці — яскравий приклад так званих прадавніх „річкових цивілізацій“, отже, є ключем до розуміння розвитку інших подібних до них культур. Зішлімося на працю видатного німецького філософа-екзистенціаліста Карла Ясперса „Зміст і призначення історії“. На його думку, певна серія подій, спрямованих на досягнення потреб людської спільноти, безпосередньо призвела до початку активного історичного процесу. Найголовніші з цих подій такі:

XXXIV. Завдання організації ірригаційної системи та її регулювання в долинах рік Нілу, Тігру, Євфрату і Хуанхе спричинило централізацію та створення керівного апарату, держави.

XXXV. Передумовою цієї організації було винайдення писемності, яке відноситься приблизно до 3300 р. до Р.Х. у Шумері, до 3000 р. у Єгипті, до 2000 р. у Китаї (фонетичну абетку винайшли фінікійці лише в останньому тисячолітті до Р.Х.).

XXXVI. Поява державної організації викликала у давніх народів усвідомлення своєї єдності, спільності мови, культури та вірувань.

XXXVII. Пізніше сформувалися світові імперії спочатку з центром у Месопотамії. Безпосередньою причиною цього була необхідність зупинити постійні вторгнення кочових племен на землі, що оброблялися, через завоювання усіх сусідніх земель та й самих кочових племен (так виникли світові імперії асирійців, єгиптян тощо).

XXXVIII. Великі культури давнини почали використовувати коней для бойових колісниць, для їзди верхи. Це призвело до того, що людина відірвалася від звичного ґрунту, їй відкрилися далі і свобода пересування, які стимулювали її подальші пошуки й розвиток.

II. ДАВНІЙ ЄГИПЕТ

Основою єгипетської цивілізації також була ріка. Ніл брав воду з двох потоків: Синього Нілу, що стікав з гір Ефіопії, та Білого Нілу, що витікав з озера у Центральній Африці. Обидва потоки зливалися в Картумі й плили до дельти на півночі, яка впадала у Середземне море. Загальна протяжність цієї водної артерії становила 6451,5 км. У долині ріки випадали сезонні дощі, тоді як довколишні пустелі страждали від браку вологи. Тому більшість прилеглих до долини земель була незаселена. Пустелі одночасно служили захистом від нападів завойовників. Ці географічні чинники справили величезний вплив на єгипетську культуру, головними рисами якої були замкненість, відносно низький ступінь агресивності, вражаюча тяглість традиції, а також оптимізм.

Щороку, коли випадав дощ і в горах танули сніги, Ніл виходив з берегів, насичуючи ґрунт свіжою водою та наносячи грубу верству родючого намулу. Після цього єгиптяни засівали поля і встигали за рік зібрати два врожаї. Щорічна повінь була початком року, від якого вони відлічували 365-денний річний цикл — прямий попередник календаря, яким користуються сьогодні увесь світ. Єгиптяни виробляли значно більше зерна, ніж їм було потрібно. Для його зберігання вони створили складну систему сховищ. Значну частину вирощеної в Єгипті пшениці споживали греки, римляни й інші народи. Можна без перебільшення сказати, що Єгипет був житницею стародавнього світу.

Ніл слугував ще й досконалим засобом комунікації, артерією, що сполучала найвіддаленіші кутки країни та сприяла її об'єднанню.

До нас дійшов повний список єгипетських правителів, який склав єгипетський жрець Мането 280 р. до Р.Х. для македон-

ських управителів Єгипту. Він розділив правителів на 30 династій (пізніші хроніки додали ще одну). Сучасні дослідники погрупували ці династії у періоди:

Архаїчний період	(1-2 династії)	3100-2700 до Р.Х.
Давнє царство	(3-6)	2700-2200
Перший перехідний	(7-10)	2200-2050
Середнє царство	(11-12)	2050-1800
Другий перехідний	(13-17)	1800-1570
Нове царство (імперія)	(18-20)	1570-1085
Післяімперський	(21-31)	1085- 332

Найдавніші єгиптяни розмовляли хамітською мовою, очевидно африканського походження. Пізніше з ними змішалася група нових мігрантів семітського походження (їх точне походження невідоме). Ранній Єгипет складався з двох царств: Верхній Єгипет — у долині Нілу; та Нижній Єгипет — у дельті. Цей поділ, можливо, відображав існування двох початкових різних етнічних груп.

Архаїчний період та Давнє царство

Приблизно 3000 р. до Р.Х. Менес (відомий ще як Нармер) об'єднав Верхній і Нижній Єгипет зі столицею у Мемфісі. Засновником Давнього царства вважається Джосер — перший фараон III династії, будівничий першої піраміди. В часи Давнього царства правителі Єгипту зосередили у своїх руках абсолютну централізовану владу. Цар (назва „фараон”, якою ми тепер користуємось, виникла пізніше. „Фараон” дослівно — „великий будинок”, „палац”) був власником усього Єгипту, всієї землі, а всі люди були його слугами. Він був повноважним заступником бога на землі для своїх підданих, навіть жреці знаходились в повній до нього покорі. Тільки він міг порозумітися з іншими богами.

Давнє царство досягло свого zenіту в період IV династії — часи найбільшого багатства і розкошів царів. Тоді велася успішна війна з Лівією та Суданом. Морська торгівля з Біблосом на палестинському узбережжі постачала Єгиптові кедрове дерево, меблі, човни. Символами цього періоду стали три величні піраміди в

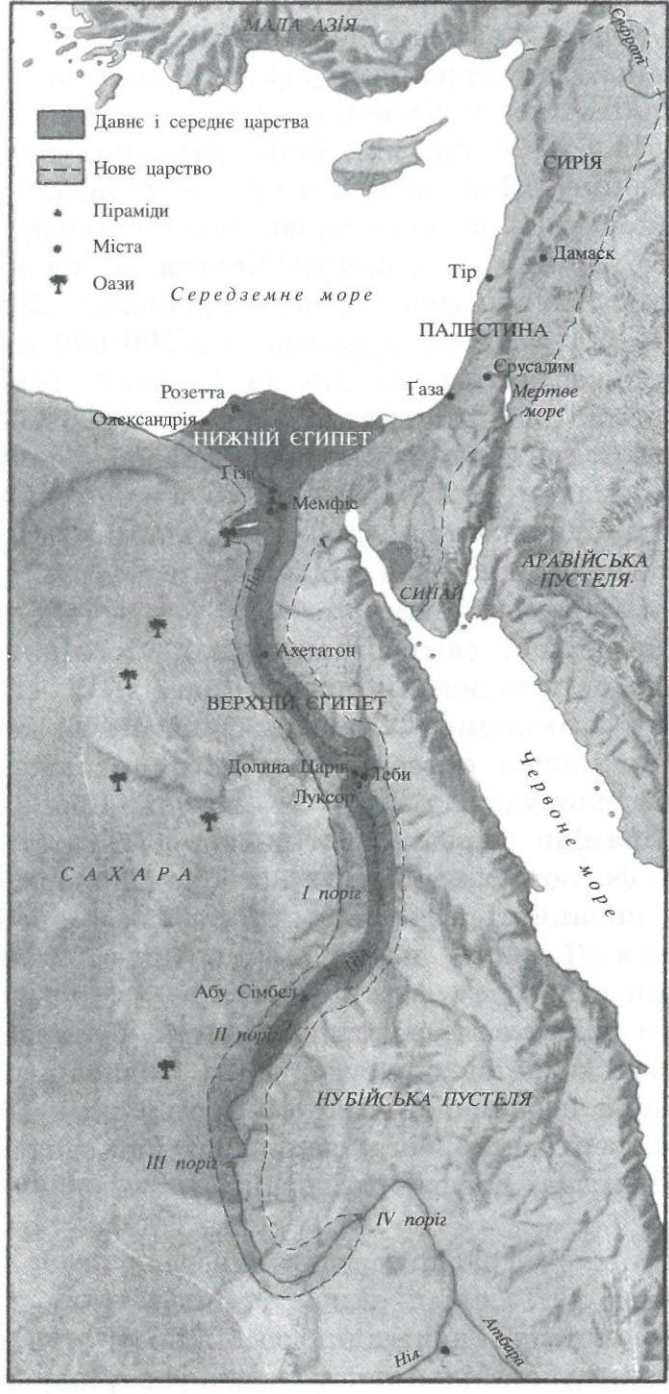
Гізі (біля сучасного Каїру), збудовані 2600-2500 рр. до Р.Х. фараонами IV династії Куфу (грецькою — Хеопс), Кафра (Хефрен) і Менкуром.

Піраміда, за уявленнями єгиптян, давала змогу її власникові залишатися у розкошах після смерті. До наших часів збереглося бл. 70 пірамід, більшість яких була розграбована ще у давнину. Найдавніша з них — піраміда Джосера — не була такою вже велетенською, мала східчасту форму. Найбільша з пірамід — піраміда Хеопса — мала висоту майже 147 м та довжину однієї сторони приблизно 230,5 м. Площа її основи — 5,4 га. Вона збудована з 2 300 000 кам'яних тесаних блоків, кожен вагою від 2,5 до 15 тонн. Геродот записав у своїй „Історії“, що цю піраміду будували 100 000 осіб протягом 20 років. Єгипетське будівництво вражає уяву своїм велетенським розмахом. За підрахунками вчених каменю, використаного на будівництво усіх усипальниць фараонів у Єгипті, могло би вистачити на відбудову всіх руйнувань, спричинених у Європі війнами за 300 років (від тридцятирічної війни до першої світової включно). Дослідники не дійшли згоди щодо походження назви пірамід. У єгипетській мові існувало слово „прмвс“, значення якого нам досі незрозуміле. Найімовірнішими є теорії грецького походження назви цих величних споруд: від „пір“ — вогонь, або „пірос“ — пшениця. Піраміди свідчать не тільки про багатство, зосереджене в руках фараона, але й про його надзвичайну потугу, можливість сконцентрувати велику людську енергію, повністю підкорити її своїм потребам та контролювати протягом тривалого часу.

Культу божеств та релігійні ритуали були важливою частиною життя єгипетського суспільства. Відповідно до цієї традиції фараони почали додавати до свого імені частку „Ра“, „Ре“ на честь верховного бога сонця Ра, що означало: „Син бога Ра“ (наприклад, Кафра, Носерра).

Середнє царство

Конкуренція та політичні розбіжності призвели до закінчення періоду стабільності і початку періоду загальної анархії, який названо першим перехідним періодом. Крах міцної

центральної влади був пов'язаний зі зростаючою незалежністю окремих місцевих управителів. Значну роль відіграло і вторгнення іноземців у дельту Нілу. Але поступово нестабільність таки було ліквідовано, і царі XI династії знову об'єднали країну, перенесли столицю у місто Теби (Фіви). Загальним богом країни став головний бог цього міста Амен (Амон), який об'єднався з богом Ра як Амен-Ра. На його честь був споруджений величний храм у Карнаку. Культ Амен-Ра був таким сильним, що царі наступної династії називали себе його ім'ям — Аменемхети I-IV.

Царі XII династії повністю відновили порядок, спокій і стабільність у всьому Єгипті. Вони розвинули торгівлю і поширили впливи Єгипту на північ і схід, у Палестину та Азію. Проте цей вплив мав радше економічний та культурний, аніж політичний характер. Жоден з районів, у які вони входили, не підлягав військовій окупації. На півдні межі держави поширилися нижче другого порогу, у район Нубії та Ефіопії. Столиця була перенесена з Теб до Мемфісу.

Релігія посідала надзвичайно важливе місце у суспільстві та пройшла складний шлях розвитку. Початковий політеїзм включав велику кількість божеств, як людиноподібних, так і уособлених у тваринах (наприклад, кішка) та персоніфікованих силах природи. Єгипетські боги — це часто химерне поєднання найвидатніших, на думку єгиптян, рис людино-богів і тварин: символом Амена був баран, Осіріс мав голову яструба тощо. Кожне селище мало своїх головних божеств. Поступово у часи Середнього царства уклався культ Амена-Ра як головного божества пантеону. Він уособлював культ Сонця, що ніс безсмертя як державі, так і людям колективно, був їх охоронцем. Крім того, він був богом справедливості, істини, морального порядку у Всесвіті. Він не обіцяв духовного благословення чи матеріальних винагород окремо кожній людині.

Поряд з солярним культом існував важливий культ Осіріса — бога життєдайної сили Нілу та рослинності. На відміну від деяких інших народів, єгиптяни вірили у щасливе життя після смерті. Це знайшло відображення у поховальних пам'ятках — мастабах і пірамідах. Головна концепція цієї віри полягала у тому, що після смерті людина здійснить свої звичні

справи, але набагато краще. Так цар, який вже є богом, стане ще величнішим богом і т. д. З культом безсмертя і поєднався культ Осиріса. Легенда розповідає, що Осиріса вбив його брат Сет, який розтяв його тіло на шматки. Але жінка і сестра Осиріса Ізис збрала їх та магичним чином з'єднала і повернула до життя. Спочатку єгиптяни вірили, що кожен фараон після смерті поєднується з Осирісом, стає ним. У часи Середнього царства доктрина видозмінилася: кожна людина після смерті стає Осирісом і живе в наступному житті. Отже, кожен єгиптянин, у міру своєї заможності, готувався до наступного життя, нагромаджуючи матеріальні речі, які будуть йому потрібні. Звідси походить і традиція зберігати своє тіло для наступного життя — робити мумії, у чому єгиптяни досягли високої майстерності, та будувати будівлі для померлих — піраміди.

Поступово ідеї життя після смерті ще більше змінилися. Смертні увірували, що постануть перед Осирісом, який судитиме їх за вчинками. Причому суду будуть підвладні всі: і багаті, і бідні. Виникла ідея персонального суду, і в релігію увійшла мораль. Це відкрило шлях до зловживань та збагачення жреців, які почали видумувати різні магичні формули, за допомогою яких можна обдурити бога та успішно пройти суд, наперед знаючи правильні відповіді.

Не можна оминати такий важливий аспект життя єгипетського суспільства, як мистецтво. Більша частина творів мистецтва, що дійшла до нас, пов'язана з поховальними пам'ятками і релігією. Мистецтво зародилось на реалістичних підвалинах. Художник був „санх" — той, що дає життя. З плином часу, протягом Давнього і Середнього царств, виробилися чіткі канони як у живописі, так і в скульптурі, нехтувати якими було заборонено. Протягом тисячоліть зображувались одні й ті ж пози, жести, композиції. Це значно послабило реалізм зображень, внесло певний символічний схематизм. Відомий єгипетський вислів: „Точний розрахунок — брама до усього". Отже, головна риса єгипетського мистецтва — це передусім тверді канони, певний схематизм. Основне правило: торс, зображений в одній площині, не дозволено його згинати чи викривлювати. Кожне зображення — суворо симетричне. Одна його частина ніби протиставлена іншій. Об'ємність зображення іноді досягалася поданням перпендикулярних одна до одної

площин. Зображені так фігури концентрували велику внутрішню напругу, динаміку, виглядали дуже величними. Інша важлива риса — оптимізм мистецтва. І тут також відобразився спосіб життя цього суспільства. Навіть маски мумій, обличчя сфінксів — величні, але спокійні і світлі.

Єгиптяни розвинули власну форму писемності — ієрогліфічну (з грецької — „священні знаки”, „різьблення”). Ключем до минулого Єгипту та його писемності став Розеттський камінь, відкритий під час Наполеонівської окупації наприкінці XVIII ст. (тепер знаходиться у Британському музеї). На камені написи вирізьблені трьома мовами: ієрогліфічним письмом, перекладом на єгипетський скоропис, що походить з цього письма, та на грецьку. Завдяки наявності відомої грецької мови було розпочато дешифрування двох невідомих. Вирішальний період у розшифруванні цих написів розпочався 1822 р. і пов'язаний з іменем молодого геніального французького вченого-лінгвіста Жана-Франсуа Шампольйона.

Хоча шумерські піктограми і давні ієрогліфи виникли приблизно одночасно, однак зв'язку між ними немає. Єгипетські зображення абсолютно оригінальні і незалежні. Окремі ієрогліфи зображували простий малюнок предмета, який вони означали. Наприклад, схематичне зображення рота позначало слово „рот”. Але в певний момент ті ж самі малюнки почали використовувати як фонетичні знаки. Наприклад, ієрогліф „ра” з малюнком рота тлумачили як слово „рот” і звук „р”. Повністю розвинуте ієрогліфічне письмо стало комбінацією піктограм і фонетичних знаків. Взагалі єгиптяни розвинули три види письма: ієрогліфічне, силабічне (тобто склади, з яких можна було komponувати слова) та фонетичне, яке включало 24 приголосних звуки людського голосу. Всі три способи були включені у ієрогліфічну систему вже в часи Давнього царства.

Єгиптяни навчились виготовляти досконалий матеріал для письма з папірису — рослини, якої вдосталь росло на берегах Нілу. Ця рослина дала назву сучасному паперові. Очеретинки папірису вкладали навхрест, промочували, стискали під пресом та сушили, після чого з них виготовляли листи та згортки. Завдяки сухому клімату частина з них дійшла до нас у доброму стані, зокрема з останніх періодів існування держави.

Єгиптяни залишили після себе багату і різноманітну літературу. Часто вона тісно пов'язана з їхнім способом життя, мітологією та вірою у потойбічний світ. Їх гімни оспівують різних божеств, перемогу царів над смертю. Різноманітні тексти, відомі як „Книга померлих“, представляють собою різні чари, заклинання та інші способи успішного досягнення потойбічного світу.

Інший відомий літературний жанр — інструкції, або „настанови мудрості“. Це книги, у яких мудрець дає поради, як досягти успіху у різних життєвих справах, навчає правильної поведінки, лояльності. Наприклад: „Будь мовчазний — це краще за квіти. Говори тільки якщо можеш розплутати складності. Говорити тяжче, ніж робити будь-що інше. Зігнися перед тим, хто є над тобою“ тощо.

Відома також єгипетська лірична поезія, пісні. До появи греків, жодна з давніх літератур не відзначалась більшою різноманітністю, багатством і шармом.

У науках єгиптяни були визначними астрономами, математиками та медиками. Астрономія, спостереження за зірками потрібні були для визначення точних термінів повеней і початку циклу сільськогосподарських робіт; математика — для будівництва; медицина — для лікування і бальзамування. Вони створили досконалий календар, його основою стали щорічні спостереження за Сиріусом — найяскравішою зіркою на небосхилі. Її раннє сходження передувало розливу Нілу. Вони також створили місячний календар, який використовували у релігійних обрядах.

Єгиптяни заснували арифметику і геометрію; винайшли операції додавання, віднімання та ділення, але не додумались до поняття кратності (користувалися серією додавань). Вони використовували десяткову систему обчислення, але ще не мали позначки для нуля, запровадження якого стало заслугою арабської культури у середньовіччі.

Єгиптяни досягли високої точності у вимірюванні, обчислили площу трикутника, відношення обводу до діаметра кола — з точністю до 3,14. Вони знали як обчислити об'єм куба, піраміди, циліндра, півкулі.

У медицині, поряд з магічними, розвивались справжні діагностичні та лікувальні галузі. Уже в часи Середнього царства єгипетські медики були вузькими спеціалістами (очні і зубні лікарі, лікарі шлунку, хірурги тощо). Вони створили перший каталог ліків.

Крім того, єгиптяни досягли успіхів у металургії, склоробстві, подарували людству папірус і багато інших важливих винаходів.

Нове царство або Єгипетська імперія

Нова катастрофа наприкінці XII-на початку XIII династії перервала успішний суспільний і культурний поступ Середнього царства. Нею стало вторгнення гіксосів приблизно 1720 р. до Р.Х., яке розпочало другий перехідний період. Історики не мають певності щодо походження цих нападників. Вони прийшли, очевидно, з Сирії та Палестини. Назву гіксосів подав Мането, вона, ймовірно, означає „правителі з чужих країв”. Разом з ними в Єгипті, можливо, з'явилися давні євреї.

Панування гіксосів тривало близько 130 років і було справжньою трагедією для спокійних, замкнених у своєму середовищі єгиптян. Закінчився період спокійного і розміреного, як плін Нілу, життя, закінчився період ізоляції. Єгипет включився в загальнолюдське життя і контакти. Крім того, гіксоси принесли з собою кінні колісниці і бронзову зброю. Тим вони якби підготували свою власну поразку. У 1570 р. до Р.Х. єгипетські воїни з Теб вигнали гіксосів з дельти Нілу назад до Малої Азії. Настав докорінно новий період єгипетської історії — період Нового царства.

Протягом XVIII династії правителі, які відтепер дійсно називалися фараонами, відновили державу і надали їй певних військових рис. Їхні впливи поширилися на Малу Азію, де вони зіткнулися з іншим великим царством — хетітами, про яких ми будемо згадувати далі. Ці дві держави були в той час наймогутнішими царствами і одночасно останніми значними державами бронзової доби. XVIII династія знаменита ще й тим, що її представляла перша велика жінка-правителька давніх часів Хатшепсут — донька Тутмоса I. Вона була одружена зі своїм братом по батькові Тутмосом II, який помер 1504 р. до Р.Х. Після його смерті амбітна цариця не захотіла залишити трон на користь сина Тутмоса III. Вона зайняла трон як регент при малолітньому фараонові, а насправді правила як цариця. У 1503 р. до Р.Х. вона оголосила себе царицею, за волею бога Амена. Цей державний переворот їй допоміг здійснити головний міністр Сененмут.

Цариця провела кілька військових кампаній, але найбільше їй хотілося залишитись у пам'яті нащадків великою будівельницею: „Я відновлю те, що зруйноване, я підніму те, що залишилося в уламках після азійців у Дельті”.

Вона збудувала собі великий поховальний храм у „Долині царів”, стіни якого списані історією її кар'єри. Цариця здійснила торговельну експедицію в Пунт, на південь Червоного моря та в Синай.

Цариця мала намір передати трон своїй доньці, яка, однак, померла раніше за матір. У 1482 р. до Р.Х. померла сама Хатшепсут. Тутмос III зайняв трон і намагався стерти з лиця землі всі згадки про жінку, яка його скривдила. Але частина її храму уціліла.

Тутмос III, що правив приблизно до 1436 р. до Р.Х. — один з найвидатніших полководців давнього Єгипту. Він здійснив 17 військових кампаній в Азії, досягнув Євфрату. Його наступники — Аменхотеп II, Тутмос IV, Аменхотеп III — продовжували його військові і дипломатичні успіхи, обкладали підкорені народи податками, розширювали династичні зв'язки. Багато ізраїльтян у цей період стали єгипетськими рабами. Фараони увіковічували свої діяння, будували розкішні храми богам у Карнаку і Луксорі.

Нове царство потрясла велика внутрішня війна — релігійна (на жаль, не остання в історії людства). Конфлікт виник з незгод між фараоном та представниками знаті і жрецтва, кожен з яких наполягав на зверхності свого бога. Релігійна боротьба набула політичного характеру і стала насправді формою боротьби за владу. Але ця подія мала й інший, загальнолюдський, а навіть гуманістичний, вимір. Вона надала періоду Нового царства якоїсь особливої чарівності.

Проблема полягала у тому, що за Нового царства жрецтво перетворилося у могутню касту з величезними апетитами. Особливо піднеслися тебські жреці бога Амена. Скромні колись храми стали величезними і помпезними. їм належала третина усієї землі та кожна п'ята людина. До їхніх рук майже повністю перейшла політична влада.

Один з фараонів XVIII династії Аменхотеп IV (1379-1362) з самого початку свого царювання протиставив традиційному богові Амену-Ра поклоніння культу Атона, як сонячному теплу,

а згодом вогню. Його концепція сонячного бога була виповнена щирим людським теплом. Але фараон і надалі представляв себе єдиним посередником між богом і людьми. Він змінив своє ім'я на Ехнатон („завгодний Атонові"). За сприянням своєї жінки Нефертіті (яка прийняла ім'я Нефер-Нефру-Атон — „прекрасна, як краса Атона") він намагався послабити впливи жреців і аристократів з Теб. Столиця була перенесена з Теб до нового міста Ахетатону („обрій Атона") біля сучасного містечка Ель-Амарна, де фараон звелів збудувати храм Атона. Він склав величний гімн на хвалу Атона, вітаючи його як творця світу.

Навіть мистецтво цього періоду видозмінилося. Канонів вже не дотримувалися так суворо, фігури стали пластичніші, людяніші. Атона ніколи не персоніфікували, зображували у вигляді сонячного диска, з якого ллється дощ живильних променів з маленькими долонями на кінцях, розкритими до людства.

Храми і зображення інших богів наказано було знищувати. У цей час формується поняття про бога не просто владнішого і потужнішого за інших богів, а про бога єдиного. Виникає своєрідний монотеїзм. Атон не має жодного людського чи тваринного уособлення, він був життєдайною силою, творцем не тільки Єгипту, але Всесвіту. Атон був творцем морального порядку у світі, підпорою людяності. Подібна до цієї концепція монотеїзму, опертого на єдність, праведність та милосердя Боже, утвердилася лише 600 років пізніше, в часи юдейських Пророків. Але є в цій концепції одна суттєва відмінність від монотеїзму народів Азії. Ехнатон усе ж таки ототожнює себе з Атоном. Тільки він і його сім'я служать богові. Єгипетський народ служив фараонові і його сім'ї, ніс свої молитви і дари до нього як до їх посередника і втілення божества.

Незважаючи на зусилля, які Ехнатон витрачав на впровадження нової віри, консервативне жрецтво та більшість єгиптян продовжували вклонятися Аменові-Ра. Стара віра була привабливою для єгиптян ще й культом Осиріса, що обіцяв щасливе життя після смерті і ласку якого можна було випросити дарунками чи спритністю. Спроби реформи закінчилися разом зі смертю (не виключено, вбивством) фараона.

У політичному вимірі миролюбність Ехнатона — великого реформатора чи просто мрійника й ідеаліста — призвела до

того, що Єгипет послабив свої впливи в Малій Азії. Палестина і Сирія були втрачені.

Тому наступники фараона швидко повернулись до старих богів і старої політики. Перший з них, Тутанхатон, змінив ім'я на Тутанхамон, залишив Ахетатон, який пізніше був зруйнований, і повернувся у Теби. Тутанхамон правив усього сім років і був похований із засліплюючою розкішшю. Його поховання відкрив 1922 р. Говард Картер. Це поховання зі всіма своїми скарбами та вінком з польових квітів на саркофазі стало однією з найвидатніших знахідок в історії єгиптології.

Фараони наступних XVIII і XIX династій продовжували підтримувати старий культ, відновлювати сильну центральну владу та впливи в Малій Азії. Один із них, фараон Сеті, повернув Єгиптові частину Сирії і Палестину. Рамзес II бл. 1300 р. до Р.Х. провів велику битву з хетітами у Кадеші в Палестині. Війна між єгиптянами та хетітами була тривалою, виснажливою та безрезультатною. Лише 1284 р. до Р.Х. було укладено мир. Рамзес II використав мирний час на будівництво і увіковічнення себе. Він перейменував Таніс у дельті Нілу на свою честь. Є відомості, що він використовував примусову працю ізраїльтян. Але саме за нього ізраїльтяни під проводом Мойсея покинули Єгипет. У Карнаку фараон завершив грандіозний колонний зал на честь Амена-Ра. Навпроти храму в Луксорі він збудував величну галерею-вхід з шести колон, що зображували його. Найбільше досягнення Рамзеса II — храм, вирубаний у скелях уздовж Нілу в Абу-Сімбелі. Сучасне будівництво в Єгипті призвело до того, що храм опинився під водами штучного озера. Але міжнародна група інженерів зберегла для нащадків ці зразки єгипетського мистецтва: зовнішні монументи вирізали зі скель і підняли над рівнем води.

Єгипетська імперія все більше поступалася силою потугам нових держав Азії. Протягом XII ст. більшість завойованих територій була втрачена. Останній визначний фараон — Рамзес III — правив у 1182-1151 рр. З середини X до кінця VIII ст. трон посідала династія лівійців, а після них — династії нубійців або ефіопів. У 670 р. до Р.Х. Єгипет захопили ассирійці (зробив це попередник Ашшурбаніпала Есаргаддон, що царював у 680-669 рр.), які протримались тут, проте, лише сім років. Після цього Єгипет на деякий час відвоював неза-

лежність. У 525 р. до Р.Х. країну захопили перські загони царя Камбіза, і вона вже не змогла звільнитися. На території, де єдина велична держава проіснувала майже три тисячі років, нова самостійна державність відновилася лише за два з половиною тисячоліття. Але це був уже інший народ, релігія, культурні, суспільні та політичні традиції. Це вже інша „історія". Лише течія Нілу залишилася незмінною, та Сиріус так само щовесни сходить над долиною великої ріки. І невеликий християнський народ коптів протягом багатьох століть зберігає у своїй літургії сильно змінену мову стародавніх єгиптян.

III. НАЙДАВНІШІ ІМПЕРІЇ І МАЛІ НАРОДИ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

Останнє тисячоліття до Р.Х. було часом визначних змін у людському суспільстві. За традиційною історичною періодизацією, цей період називається „залізною добою“, що пов'язано з поширенням використання заліза у 1200-1000 рр. до Р.Х. Ефективний залізобудівний процес першими відкрили племена, які мешкали на Вірменському узгір'ї. Хоча технологію виготовлення заліза тримали в секреті, однак вона швидко поширилася. Першими її перейняли арійці-кочівники, у тому числі хетіти (хети).

Використання нових знарядь праці та зброї призвело до поширення зони письмених та урбанізованих народів у середині першого тисячоліття від атлантичного узбережжя сучасної Іспанії на Заході до Гангу на Сході та від Аравії на Півдні до північних узбереж Чорного і Середземного морів.

Поширення меж цивілізованих та політично активних народів супроводжувалося занепадом старих політичних потуг та появою нових. Постійні напади кочівників з півночі послаблювали Межиріччя і призвели до того, що близько 1600 р. Староавилонський царський дім занепав. Жодне місто не переважало в цьому регіоні приблизно до 1200 р. Ситуація змінилася щойно з початком асирійських завоювань. Асирійці стали першою політичною силою, яка зуміла досягти повного політичного об'єднання усього Близького Сходу й утворити першу велику імперію в історії людства. Перси, наступні великі „імператори“, збудували свою імперію на фундаменті, який їм залишили асирійці, та керували нею з таким великим адміністративним хистом, який у давні часи змогли перевершити лише римляни.

Хетіти

Індоєвропейці з Малої Азії піддавали постійним нападам Вавилонський царський дім Гаммурабі (1792-1750). Серед цих племен особливе місце займали хетіти та кассити. Хетіти — перші індоєвропейці, яких дослідники простежують поза межами їх прадавньої батьківщини. Найімовірніша прабатьківщина індоєвропейців — південь сучасної України, звідки вони просувалися на схід — в Іран та Індію, та на захід і південний захід — у Малу Азію, Західну і Північну Європу. Ще 1786 р. сер Вільям Джонс, британський суддя, який служив у Калькутті, здійснив справді епохальне відкриття про те, що головні європейські мови близько споріднені з головними мовами Індії. Він довів зв'язки між класичною латиною і грекою та давнім санскритом — другою найстарішою з писаних індоєвропейських мов, яка була мовою частини давнього Ірану та, за індуською традицією, мовою богів, а також, мовою ведичної літератури.

Дослідження культури хетитів розпочалося ще в минулому столітті. Більшість сучасних дослідників вважає, що вони походять з Туркестану і споріднені з давніми греками. У 1870 р. було знайдено перші написи на камені невідомою індоєвропейською мовою — мовою хетитів. У 1907 р. було розпочато розкопки їхнього головного міста — Хаттузи, заснованого бл. 1650 р. до Р.Х. (Богазкой у сучасній Туреччині), де було знайдено 20 тис. табличок з написами.

Найвизначніший полководець та правитель держави хетитів Муршілі I (бл. 1595-1520) зруйнував Вавилон, поклавши кінець царству, яке заснував Хаммурапі. Найбільшої потуги держава досягла у XV-XIII ст. до Р.Х. Царювання сильного хетітського правителя Суппіліуліуса (бл. 1380-1340) збіглося хронологічно з часами Ехнатона в Єгипті. Хетіти скористалися з нестабільної ситуації часів релігійної і політичної реформ у Єгипті, щоби відірвати на свою користь північну Сирію. За Рамзеса II, який безуспішно намагався повернути цю територію, між двома державами після тривалих воєн було укладено угоду про ненапад (1284 р. до Р.Х.) — перший в історії людства відомий нам документ такого змісту.

Хетіти поділяли різноманітні погляди і звичаї, що були поширені у східних державах. Вони вірили, що цар після смерті стає божеством. Але попри це мали й деякі звичаї, властиві, як прийнято вважати, суто індоєвропейцям. До таких звичаїв належить, наприклад, більш демократичний, ніж у типово східних деспотіях, спосіб урядування. Усе військо хетітів творило асамблею „панкус“, яка спільно вирішувала всі важливі судові справи, карала злочинців. Але і при цій системі цар залишався верховним суддею і жрецем.

Влада зосереджувалася в руках невеликої кількості найпотужніших родин, які володіли великими землями та присягали на вірність цареві. Такі стосунки з правничої точки зору можна назвати примітивною феодалною системою. Як і їхні сусіди, хетіти створювали правові кодекси, які характеризують їхнє суспільство як типово патріархальне.

Важливим для нас є те, що хетітське суспільство відіграло важливу роль як сполучна ланка між давньою культурою Межиріччя та середземноморською цивілізацією, сприяло перенесенню культурної скарбниці Сходу до Європи. Між 1400-1200 рр. власне завдяки їм поширився секрет виготовлення заліза, що мало великий вплив на культуру кельтів та скитів.

Приблизно 1200 р. до Р.Х. державу хетітів знищила хвиля інших індоєвропейських племен. Після цього ще кілька століть вона проіснувала, поки на сході не виросла Ассирія. Після 717 р. до Р.Х. хетітська держава повністю зникла з історичного обрію.

Хвилі кочових навал були своєрідним пульсом давньої історії. Вони руйнували все, що траплялося їм на шляху, але одночасно розчищували місце для нового, давали притік насиченої свіжою творчою енергією крові, новий імпульс розвитку.

Ассирійська імперія (1100-615)

Ассирійці — семітський кочовий народ, який з'явився у Межиріччі бл. 2500 р. до Р.Х. Вони заснували місто Ашшур, назване на честь їхнього головного божества. Від нього походить і назва народу. їхня мова — семітський діалект, дуже наближений до вавилонської мови. їхня клинописна писемність розвинулася на підставі шумерського письма.

Після 1000 р. до Р.Х. розпочався період найбільших асирійських завоювань та експансії. Вони стали господарями всієї Месопотамії, включно з Вавилонією на сході, містами Палестини на заході та навіть Єгиптом. Протягом наступних семи століть імперія обіймала майже весь Близький Схід.

Асирійське суспільство було військовим. Військо було дуже впливовим, добре організованим, мало досконалу залізну зброю. Надзвичайно розвинута та ефективна адміністративна система давала змогу тримати у покорі навіть такі великі царства, як Єгипет та Вавилонія.

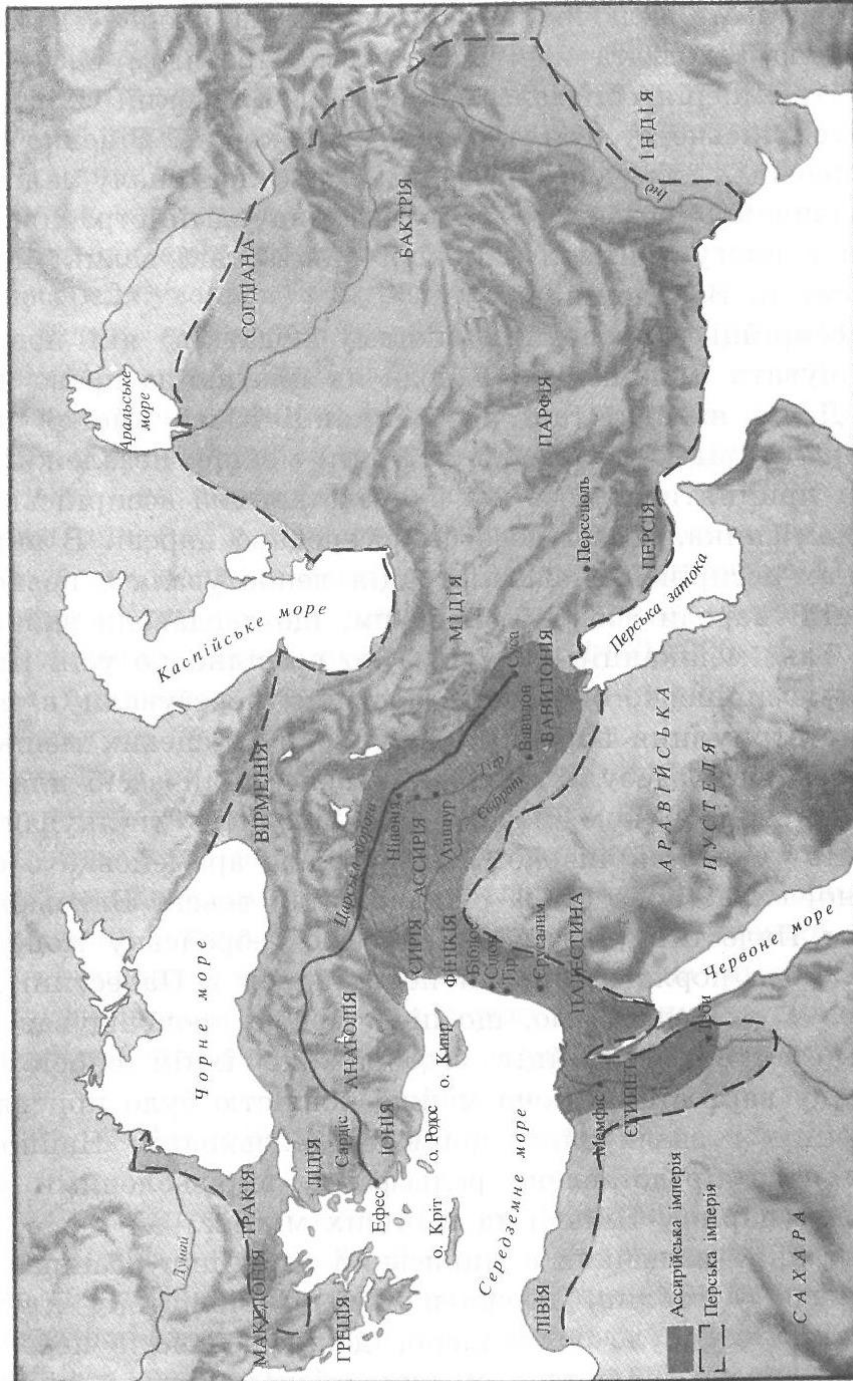
Асирійці запровадили систему податків, які повинні були сплачувати їм підкорені народи як платню за право жити мирно. Деякі народи, такі як мешканці Юдеї, змогли при цьому зберігати відносну свободу. Інші, менше незалежні, повинні були прийняти до себе ще й представника асирійського уряду як намісника, підзвітного безпосередньо дареві. В окремих випадках асирійська адміністрація депортувала з певної території цілі народи або окремі групи, що завдавали зайвих клопотів. Так, мешканців Ізраїлю було розвіяно по усій імперії. Загони асирійського війська постійно перебували в провінціях для підтримання порядку і лояльності місцевих мешканців.

Нову вагу здобула мова як уніфікуючий засіб для всіх племен імперії. Такою мовою „міжнародного спілкування" мешканців усієї асирійської імперії стала арамейська з семітської мовної сім'ї. Вона стала спільною для всього Близького Сходу, окрім Палестини, де вживали свою гебрейську мову. Арамейська мова поряд з іншими поширилася в Палестині дещо пізніше. З джерел відомо, що цією мовою проповідував Ісус.

Мистецтво асирійців відображало їхній спосіб життя й „шкалу вартостей". Воно майже повністю було присвячене зображенню і звеличенню царів та військових. Найповніше це мистецтво представлене рельєфами, вирізьбленими на стінах Палацу царів у Ніневії та в інших містах.

Останній визначний асирійський цар Ашшурбаніпал (668-627) заснував у столиці держави Ніневії бібліотеку клинописних текстів, яку було віднайдено, дешифровано і перекладено у новітні часи. Бібліотека містила різноманітні й чітко впорядковані тексти. На кожній табличці було спеціальне клеймо з

АССИРІЙСЬКА ТА ПЕРСЬКА ІМПЕРІЇ

написом: „Палац Ашшурбаніпала, царя Всесвіту, царя Ассирії“. Всі таблички мали номер та назву теми, до якої вони належали. Серед записів у бібліотеці Ашшурбаніпала знаходилися хроніки і законодавчі акти; дипломатичні документи і повідомлення шпигунів; списки підлеглих імперії для правильного збору податків; астрономічні записи і найдавніші географічні мапи; медичні рецепти (ассирійці вважали серце органом розуму, а про мозок ще нічого не знали); словники (зокрема, шумеро-вавилонські) та граматичні вправи; найповніша зі збережених до наших днів версія епосу про Гільгамеша. Найбільша група цих текстів стосується віщувань, прикмет та спостережень за зірками, які були надзвичайно важливими для ассирійських царів. Вони керувались цими прикметами та віщуваннями для визначення своєї політики і всіх життєвих справ.

Імперія занепала внаслідок навал різних племен на чолі з вавилонянами. У 614 р. до Р.Х. був зруйнований Ашшур, а 612 р. до Р.Х. — Ніневія. Ассирійці втратили контроль над своєю імперією.

Після розпаду Ассирійської імперії утворилися дві нові держави — Халдея (612-539 рр. до Р.Х.) або Нововавилонське царство, та Мідія. Халдейці, які заснували царську династію у Вавилоні, були найосвіченішими астрономами давнини. Вони склали мапи зоряного неба та математично точно обчислили тривалість року. Їхніми відкриттями скористалися греки, а згодом римляни, а від них ці знання здобули вчені середньовіччя й нових часів. На їхніх знаннях будували найдавніші календарні системи.

Столиця Халдеї — Вавилон — стала центром розкоші й багатства. Найзнаменитіший з царів Халдеї Навуходнезар (Навуходоносор; 604-562 рр. до Р.Х.) збудував розкішні храми, а також розбив на терасах дахів сад, відомий як „Висячі сади“ — одне з семи чудес світу.

Мідія, заселена народом індоєвропейського походження, який дав назву державі, розташовувалася на сході Межиріччя. Царська династія виникла тут близько 650 р. до Р.Х. Серед підданих мідійських царів були й споріднені з ними перси.

Мідія зберегла значну частку свого престижу навіть після того, як перси її підкорили. Греки вживали назву „мідійці“ як для власне мідійців, так і для персів, а свої війни з персами називали „мідійськими“.

Перська імперія

Нову потужну імперію — Персію (сучасний Іран) — створив цар Кір (559-530). Початково, близько 550 р. до Р.Х., перси підкорили ослаблених війнами з кочівниками мідійців (різні джерела згадують, що мідійці найбільше страждали через напади скитів). Вже за кілька років вони вторглися у Малу Азію і підкорили Лідію, яку не змогли захистити ні Вавилон та Єгипет, ні грецькі міста-поліси, ні навіть пророцтва дельфійського оракула. Правителі Лідії були найбагатшими людьми тогочасного світу. Саме вони першими в історії розпочали карбувати монети. Перси захопили столицю Лідії Сардіс і досягли Егейського моря, ставши безпосередньою загрозою для греків. Постійна напруга у відносинах між свободолюбними греками та новими завойовниками пізніше призвела до великої війни між цими народами.

Після підкорення Лідії Кір скерував свої війська на Халдею і 539 р. захопив Вавилон. Мешканці міста вітали його, не чинячи майже ніякого спротиву новому завойовникові. Це було пов'язане з тим, що на відміну від асирійських загарбників, які сплюндрували місто, Кір поведився надзвичайно мудро і не дозволяв зайвих руйнувань чи мародерства. Його далекоглядність помітна вже й з того, як він вчинив з давніми євреями, дозволивши їм бл. 538 р. до Р.Х. повернутися до Єрусалиму й відбудувати свою головну святиню. Правда, на думку деяких дослідників, це було радше дипломатичним кроком. Кір у цей час готувався до нападу на Єгипет. Повернення євреїв у Палестину дозволяло йому мати там плацдарм для нанесення удару фараонові та забезпечувало лояльні, безпечні тили. Смерть перешкодила здійснити цей план. Але його син і наступник Камбіз 525 р. захопив Єгипет. Родюча долина Нілу увійшла до Перської імперії, у складі якої перебувала до 332 р. до Р.Х., поки її не захопив Олександр Великий.

Майстерним управителем величезної імперії був Дарій I (521-486). Він залишив після себе величний монумент у типовому асирійсько-перському стилі: вирізьблений на кам'яному обеліску рельєф з його власним зображенням і детальним описом усіх його діянь трьома мовами: давньоперською, аккадською та еламською (поширена у Бегістані на території сучасного Ірану). Вперше цей напис відчитав і проаналізував англійський дослідник Генрі К. Роулінсон у 30-х рр. минулого століття.

Дарій провів адміністративну реформу в імперії. Уся територія була поділена на 20 провінцій, якими керували сатрапи — заступники царя. Система функціонувала дуже успішно, усіх державних службовців ретельно контролювали. Головною турботою царя було зростання величі і слави держави в цілому, тоді як сатрапи мали всю повноту влади і значну міру незалежності у своїй діяльності у провінціях. Вони провадили суд, вирішували фінансові справи і часом навіть питання зовнішньої політики. Кожен з них відповідав за вчасну сплату призначених для їхніх провінцій податків. Внаслідок цього сформувалася зразкова під оглядом державотворчості і політичної спадковості імперія. Розглядаючи її історію, ми прослідковуємо не боротьбу амбіцій, а продовження і наступність у діяльності її царів, які повністю ототожнювали себе з державою, і для яких власна велич поєднувалася з величчю імперії.

Геродот із захопленням згадував систему комунікацій персів, яку розпочав будувати Кір і завершив Дарій. Велика дорога простягалася через всю імперію майже на 1613 км від міста Суса в Еламі на сході до міста Сардіс в Лідії на заході. Ця дорога не тільки полегшувала комунікації, управління, торгівлю, але й прискорювала пересування військ.

Дарій збудував нову розкішну столицю імперії — Персеполь. Виявом його авторитету та могутності стало і карбування єдиної для всієї держави золотої монети, яка на честь царя називалася „дарик“, а також запровадження єдиної системи мір та ваг. Така уніфікація була важлива для комерції й оподаткування.

Ще одне визначне діяння Дарія — запровадження нової релігії, монотейстичної в своїй основі на відміну від інших вірувань народів Сходу. Ця релігія — зороастризм, який Дарій визнав державною релігією персів близько 520 р. до Р.Х.

Пророк, який установив нову віру, називався Зороастер (Заратустра). Він, правдоподібно, жив після 600 р. до Р.Х. Його висловлювання, повчання та молитви зібрані у священній книзі „Зендавеста". Кілька суттєвих рис відрізняють цю релігію від інших східних культів того часу. Верховний бог, Агура Мазда, створив світ, розділив небеса і пори року. Інші божества цієї нової віри — це, радше, моральні категорії, такі як „Істина", „Праведна думка", „Благочестя". Дуалістичний характер зороастризму виявився у протистоянні між Агурою Маздою як уособленням Добра, з духом Зла Агріманом. Послідовники нової віри вважали, що після тисячоліть людської історії має настати судний день і тріумф справедливості.

Спроба Дарія запровадити зороастризм як єдину релігію своєї держави скінчилася з його смертю. Нову віру швидко поглинули давні місцеві вірування. Але вона не зникла безслідно.

Впливи зороастризму поширилися далеко за географічні і часові межі імперії та вплинули на вірування інших народів. Дуалізм перської релігії відбився у доктрині маніхейців, яка виникла у період пізньої античності, та у вірі альбігойців Південної Франції у XII ст.

Заратустра жив приблизно в ті ж часи, що ізраїльські пророки та перші грецькі філософи, засновник буддизму Гаутама Будда та великий учитель давнього Китаю Конфуцій. Дуже незначна міра випадковості має бути в тому, що люди, які жили на такій відстані одні від одних, приблизно водночас відчували потребу дуже співзвучно заявити про свої вірування та моральні цінності, спільні для всіх людей. Але тільки Бог Ізраїлю, і ніякий інший, став Богом Західного Світу. Юдейський монотеїзм створив ґрунт, на якому зросли паростки двох пізніших світових релігій — християнства та мусульманства.

Малі народи Близького Сходу Фінікія

Серед багатьох племен Малої Азії винятковий внесок у розвиток людської цивілізації внесли фінікійці — невеликий семітський народ, який замешкував узьку смугу східного узбережжя Середземного моря. Тут розташовувалося майже 25 фінікійських міст — Губла (греки назвали її Біблос), Сидон, Тір

та інші. Гірський ландшафт та відсутність родючих ґрунтів вплинули на спосіб їхнього життя, спонукали до пошуків інших засобів виживання. Але знайшли вони ці засоби не у військовій агресії, як, наприклад, найвидатніші воїни давніх часів асирійці. Вони спрямували свою енергію на захід — у море. Фінікійці стали найвидатнішими мореплавцями давнини. Вони навчилися будувати довгі вузькі човни з кедрового дерева, виготовляти дорогоцінну пурпурову фарбу з мушлів і торгувати нею. На межі II-I тис. до Р.Х. вони здійснювали далекі подорожі у відкрите море, увійшли в гирло Нілу, здивувавши своїми кораблями єгиптян, відкрили для себе Червоне море, і назвали його Велике Зелене море. У Середземному та Егейському морях вони почували себе вільніше, ніж на суходолі. Купці фінікійського міста Тіру заснували на середземноморському березі Африки на межі IX-VIII ст. (традиційна дата — 814 р. до Р.Х.) маленьку колонію і назвали її „Нове місто" — „Карт-Хадашт" (Картаген), яке згодом стало одним з найбільших міст Середземномор'я. Фінікійці відкрили Балеарські острови, дісталися берега, який назвали „Запар" (сучасна Іспанія), де заснували місто Кадіш. Вони ж виявили, що між Запаром та Африкою море не замикається, існує протока, оточена високими скелями на зразок воріт (їх назви „Стовпи Мелькарта" або „Стовпи Геракла" по боках Гібралтару). Через ці „ворота" вони першими вийшли в океан. Пливучи на південь, фінікійці першими в історії людства на межі VII-VI ст. до Р.Х. обігнули Африку, торгуючи деревом, вином, олією, коштовностями, прянощами, рабами. На півночі вони досягли сучасної Бретані, де бачили білявих людей у звірячих шкурах, які продавали їм олово. Ще далі, у холодних водах півночі, вони ознайомилися з жовтою застиглою масою, яку вимінювали у місцевих мешканців — бурштином. Балтійське море вони назвали Бурштиновим. Фінікійці почали будувати перші стоянки-колонії на європейському узбережжі. їх наслідували та з ними конкурували етруски та греки, які також розпочали засновувати колонії в Європі. Першою з них стала грецька Массалія на півдні сучасної Франції (тепер Марсель). Таким чином, плавання фінікійців підготували географічні відкриття греків і римлян.

Землі і міста їхньої первісної батьківщини стали здобиччю хетитів та асирійців. Значна частина фінікійців переселилася

у Північну Африку, перетворивши Картаген на потужну і воєвничу морську державу.

Серед вірувань фінікійців варто відзначити поширений культ богині Астарті (Аштарті) та Ешмуна (грецький відповідник — Адоніс), якого вбили на ловах, але Астарта оживила його. Йому присвячувалися щорічні свята на честь оновлення життя.

Власне фінікійці придумали фонетичне письмо, в основі якого була абетка з 22 простих у написанні знаків-букв. Зрозуміло, такий тип письма був значно легший і зручніший за сотні знаків клинопису або ієрогліфічного письма. Усі фінікійські літери позначали приголосні звуки, оскільки це було важливіше для фонетики їхньої мови. Найдавніші написи цією абеткою знайдено у місцевості Рас Шамра (з 29 знаків) та у місті Біблос (тепер Джебель) біля підніжжя Ливанського хребта. Останні належать до XIII ст. до Р.Х. Писали справа наліво органічним чорнилом на глиняних черепках. Написів на камені знайдено мало. Форма літер була нав'язана клинописом. Назву для своєї абетки фінікійці склали з двох перших літер — „алеф", що означає „бик", та „бет" — будинок.

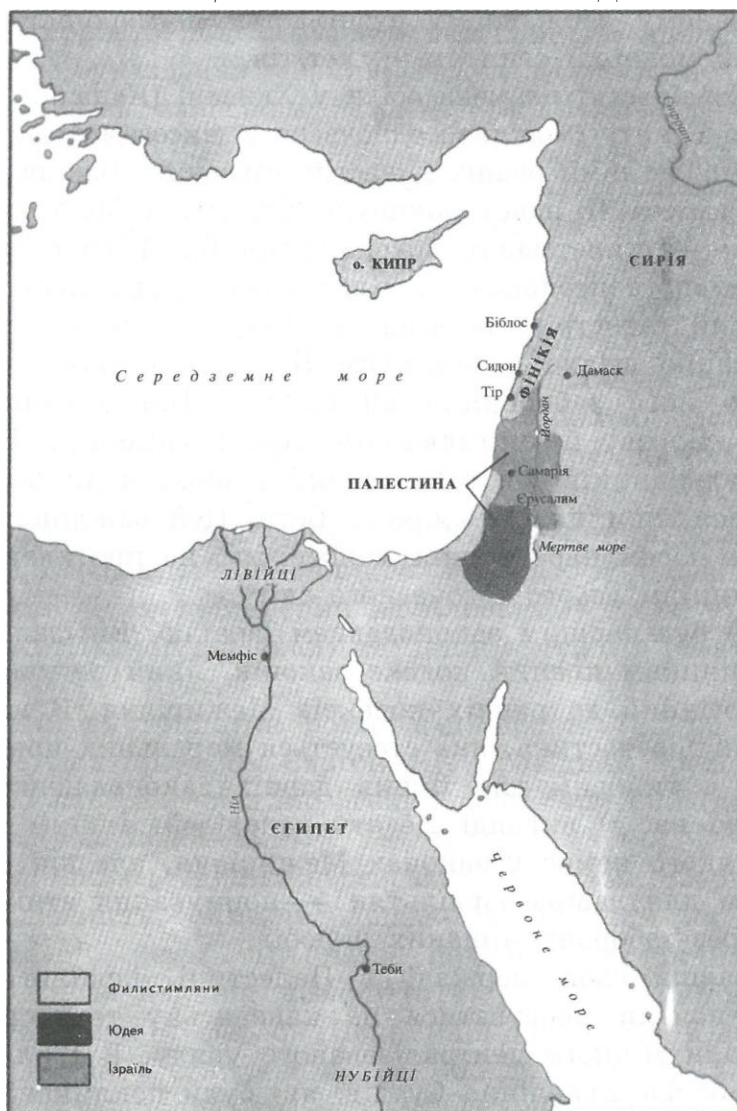
З IX ст. до Р.Х. фінікійська абетка поширилася у Середземномор'ї. Близько 750 р. греки почали торгувати з фінікійцями та перейняли від них цей дивовижний винахід. Далі ця абетка розвивалася в двох напрямках — західному, від якого походить латина та більшість європейських абеток, і східному, від якого походять слов'янські абетки. На підставі фінікійської абетки народилися й арабська, давньоєврейська та інші.

Давні євреї

Наші знання про гебреїв ґрунтуються головню на Старому Завіті, складання якого розпочалося, на думку дослідників, у XII ст. до Р.Х. Близько 445 р. до Р.Х. Езра зібрав у цілість п'ять головних книг, а пізніші збирачі і переписувачі додали Книги Пророків. Своєї остаточної форми Старий Завіт набув між 70 та 135 рр. н.е. Давні євреї — єдиний народ, який може похвалитися таким тривалим і давнім записом власної історії.

З XX ст. до Р.Х. у Палестину проникали кочові племена зі сходу. Вони не створили об'єднаного суспільства, кожне з них

МАЛІ ЦАРСТВА БЛИЗЬКОГО СХОДУ

мало на чолі свого патріарха. Одним з таких патріархів був Авраам з Уру (на думку істориків, не шумерського міста, а якогось невідомого Уру). Яків, онук Авраама, організував це суспільство, об'єднавши 12 племен під спільною назвою Ізраїль. Саме так називають себе давні євреї у Старому Завіті. Назва „гебреї“, „ібри“ не є самоназвою народу, походить з єгипетських джерел. Вона означала, ймовірно, „ті, що водять каравани,

мандрівники, чужинці". Народ, об'єднаний під цією назвою, був племінним патріархальним суспільством, на протигагу урбанізованому державному суспільству шумеро-аккадців, або об'єднаній монархії єгиптян чи хетитів.

Деякі ізраїльські племена осіли у Ханаані (Канаані), інші мігрували до Єгипту (можливо одночасно з гіксосами), де тривалий час були підлеглими різних династій фараонів. Пізніше, ймовірно у часи Рамзеса II, вони покинули Єгипет, з Мойсеєм на чолі (його ім'я — єгипетського походження). Бл. 1270 р. до Р.Х., у часи загального неспокою на Близькому Сході, вони пересікли Синайський півострів. Мойсей організував племена Ізраїлю у конфедерацію згідно з заповітом Бога, ім'я якого мало таку силу, що його забороняли вимовляти. Він закликав народ служити Богові й оприлюднив перші заповіді. На думку деяких дослідників, це був перший період, коли весь Ізраїль згуртувався, прийнявши єдиного Бога. Цей важливий момент, отже, був часом народження монотеїзму, на протигагу релігійним традиціям усього тогочасного світу.

Мойсей був першим законодавцем Ізраїлю. Він залишив своїм наступникам повний кодекс законів, який регулював життя, аналогічний до ранніх кодексів Межиріччя. З них тільки найважливіша частина, яка стосується моральних норм (що назагал не є типовим для інших давніх законодавчих систем), дійшла до нас у вигляді Десяти заповідей. Інший відмінний момент, якого немає у законах Межиріччя, але він став дуже важливим для давніх ізраїльтян — нормування етнічної поведінки через заборону мішаних шлюбів.

Заснувавши свою державу в Палестині, ізраїльтяни після 1230 р. почали просуватися на ханаанську територію. Вони ще не мали міцного централізованого уряду. В Біблії цей час описано як час правління Суддів, які були покликані мобілізувати та провадити свій народ у період криз, небезпек. Але поступово розвивалася ідея міцної монархічної влади, можливо під впливом ханаанців, які мала таку владу. Першим царем став Саул. Його наступник Давид (бл. 1010-960) захопив Єрусалим і зробив його столицею держави замість попереднього Геброна. Соломон, син Давида (бл. 960-920), був відомий своєю державною мудрістю. Свідчення його популярності — згадки про нього в мусульманській літературі під ім'ям муд-

рого і потужного Сулеймана. Він царював у сприятливий для Ізраїлю час, коли інші близькосхідні держави були ослаблені, та зумів використати цей мирний перепочинок для зміцнення свого царства, укладання мирних угод із сусідами, будівництва. Соломон залишив нащадкам пам'ятку, яка символізувала віру Ізраїлю та повинна була пережити віки — храм в Єрусалимі. Збудований ним палац за розмірами навіть перевищував храм. За Біблією, в його стайнях утримували 12 000 коней. Укріплюючи державу, Соломон дбав і про зміцнення війська.

Але ізраїльське суспільство виснажилось під тягарем податків, праці на будовах та автократичної суворої влади. Після смерті Соломона держава розділилася на два царства. Північна частина — Ізраїль — згуртувалася навколо міста Сигем (Шегем), а південна — Юдея — навколо Єрусалиму. Цей поділ спричинився до втрати політичної міцності та довгого періоду трагедії. Поділ був не тільки політичний, але й релігійний: царі Ізраїлю поклонялися золотому тільцеві (тілець, бик — культ, дуже поширений на Близькому Сході від Межиріччя до Хетітської держави) та іншим чужим богам. Юдея зберігала вірність Ягве.

Ослаблений внутрішніми роздорами Ізраїль 722 р. підкорили ассирійці під проводом Саргона II. Провідних представників народу було переселено вглиб ассирійської території (десять загублених племен ізраїлевих).

Юдея залишилась єдиним єврейським царством, зберігши відносну незалежність. Саме її нащадки відомі нам як „жиди“, „юдеї“, „juden“, „jews“. Ця назва походить від їх самоназви „Yehudim“. Після падіння Ассирії (614) Юдею та Сирію 607 р. захопив єгипетський фараон Нехо (609-593). Цар Юдеї Йосія загинув у битві з єгиптянами. У 605 р. єгиптян витіснили халдейці. Нововавилонський цар Небухаднезар II підкорив усю Сирію та Палестину. Тільки Юдея підняла повстання проти нього (хоча Єремія застерігав співвітчизників проти цього повстання). Небухаднезар захопив юдейських воїнів та відправив 596 р. до Вавилону.

У 586 р. Юдея, Тір, Сидон і Єгипет зробили останню спробу відстояти власну незалежність. Вони спільно виступили проти Небухаднезара, однак зазнали поразки. Єрусалим було захоплено і зруйновано. Полонених вивезли до Вавилону („вавилон-

ський полон"). Останній цар незалежної Юдеї Седекія (597-586) у цьому полоні помер. У другій половині того ж століття (539) їх повернув до Палестини перський цар Кір. Храм Соломона було відновлено бл. 500 р. до Р.Х., але 70 р. н.е. його знову зруйнували римляни.

У пізніші часи були короткотривалі періоди відродження юдейського незалежного царства, але поступово євреї були розпорошені по теренах інших держав і серед інших народів. Лише після проголошення незалежної республіки Ізраїль 1948 р. вони нарешті одержали право повернутися на свою історичну батьківщину і зайняти своє місце серед суверенних націй. Але незважаючи на складність історичної долі, євреї — єдиний у світі народ, який, не маючи власної держави і навіть місця для компактного проживання, зберіг свою національну та релігійну ідентичність і зумів пережити тисячоліття. Тому вони стоять особно, як один із найзагадковіших народів й одна з найвпливовіших культур давнього світу.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

АНТИЧНІСТЬ

ІV. ГРЕЦІЯ

Давня Греція, як і сучасна, займала південну частину Балканського півострова та численні острівні архіпелаги в Егейському та Іонічному морях. Країна поділялася на три основні частини: північну (з Тессалією та Епіром), середню (з Парнасом, Аттикою, Дорідою тощо) та південну (Пелопонес). У найдавніші часи північна частина відігравала чи не найважливішу роль у формуванні загальногрецької культури. Тут народилися найдавніші грецькі міти, тут знаходився Олімп — гора, яка підносила на 3 000 м над рівнем моря дамок у всіх грецьких богів. Саме Тессалія була батьківщиною Ахіллеса, звідси Язон вирушив до Колхіди на пошуки золотого руна. Середня Греція відділена від північної частини тяжкопрохідними гірськими масивами. Єдиний доступний шлях пролягав через вузький прохід Термопіли. Ця частина Греції стала головним центром релігійного і політичного життя греків. Тут знаходилися Дельфи зі знаменитим дельфійським оракулом, поради якого просили навіть правителі інших держав, та Ацени. Крайньою південною частиною Греції є Пелопонес, сполучений з рештою території вузькою смугою суходолу. Лідером Пелопонесу тривалий час була войовнича Спарта. Поза материковою територією грецькі племена освоїли безліч невеликих островів Середземного, Егейського та Іонійського морів. Найбільше заселеними були східні узбережжя та острови між Грецією та Малою Азією.

Клімат Греції мало змінився з давніх часів. Головні його риси — висока річна температура і мінімальна кількість опадів. Найбільшими багатствами цієї гористої, бідної на орну землю та питну воду країни з давніх давен були метали (особливо срібло, залізо, мідь), камінь, фігові та оливкові гаї. Але було ще два важливі чинники, які надавали смаку і кольору всій грецькій історії — море і нестримна творча енергія її мешканців.

Найдавніші мешканці Греції не були греками. Зараз важко визначити належність їх до якоїсь відомої етнічної групи; найправдоподібніше, вони прибули з території сучасної південно-західної Туреччини. Незважаючи на обмежені природні ресурси, греки цінували землю і не полишали землеробських занять, постійно шукали нові терени для цього. Нестача орної землі вдома штовхала їх також до розвитку ремесел, комерції, мореплавства.

Історія Греції починається з невеликого острова у Середземному морі — Криту, надзвичайно вигідне географічне розташування якого сприяло розквіту тут винятково багатой і неординарної культури.

Історики поділяють насичену подіями грецьку історію на окремі періоди:

- I. давній період, який охоплює час існування крито-мікенської культури;
- II. гомерівська Греція або дорійське завоювання („темні віки“) — 1100-до 800 рр. до Р.Х.;
- III. архаїчна Греція, період колонізації — 750-550 рр.;
- IV. класична Греція — V-VI ст.;
- V. елліністичний період — III-I ст. до Р.Х.

Критська цивілізація

Перші мешканці переселилися на Крит біля 3000 р. до Р.Х. з Малої Азії. Завдяки зручному розташуванню острів швидко став великою морською силою. Торгівля з давнішими цивілізаціями Єгипту та Азії сприяла швидкому розвитку критян.

Сучасна європейська культура завдячує своїм критським першоджерелам багатьма здобутками, однак довгі століття про цю цивілізацію нічого не було відомо. Першовідкривачем цієї культури став не професійний археолог, а бізнесмен Генріх

Шліман, який з юнацьких років був захоплений творами Гомера та мріяв присвятити своє життя дослідженню загиблих культур навколо Егейського моря. Зібравши немалий статок у Росії, він 1870 р. почав розкопки в Трої, а пізніше у Мікенах і Тірунсі. Шліман мав багато наслідувачів. Серед них — Артура Еванса, англійського археолога, який 1900 р. почав розкопувати головне місто Кріту Кносс (Кносос). Він віднайшов залишки великого палацу, який, на його здогад, належав мітичному цареві Міносу.

Палац Міноса будували і перебудовували протягом багатьох століть. Це була складна будівельна структура з численними сходами, переходами, відгалуженнями, покоями. Мабуть, власне складність забудови послужила підставою для виникнення легенди про цей палац як про величезний лабіринт, в якому було заховано потвору Мінотавра — напівлюдину, напівбика, який пожирав свої жертви. На це нашттовхує й поширений у палаці декоративний символ у вигляді топірця з двостороннім лезом, який називався „лабрис“.

Палац мав систему постачання водою по глиняних трубах (такої не мали навіть французи у XVII ст., які в той час вважали себе народом найвищої цивілізації), вікна були засклені. Стіни були прикрашені фресками, які подають чудові зразки настінного живопису. Переважає насичена золотисто-синя кольорова гама. На стінах переважно зображували пейзажі, танці і сцени змагань, портрети. Досі не відомі зображення батальних сцен чи окремих воїнів. Кераміку часто прикрашали морськими мотивами. Мирний характер цієї цивілізації підтверджується і відсутністю укріплень Кносса й палацу.

Еванс перший ґрунтовно дослідив цю цивілізацію, дав їй назву мінойської, розробив її хронологію (ранньомінойський період (2600-2200 до Р.Х.), середньомінойський (2200-1500) і пізньомінойський (1500-1200)).

Мінойці протягом II тис. до Р.Х. збудували багато міст, жодне не мало укріплень. Одне з тих великих міст — Като Закрос — на східному березі острова. Величезний палац, досліджений там, мав 250 кімнат, басейн, паркетні підлоги. Цікава особливість місцевої архітектури — завужені донизу колони.

Процвітання критської цивілізації ґрунтувалося на мореплаванні й торгівлі. Існують археологічні свідчення про зв'язки між

мінойською та єгипетською культурами. У Кносі знайдено статуетку періоду XII династії, а на стінах гробниці міністра цариці Хатшепсут Сененмута в Єгипті (бл. 1500 р.) зображено людину в критському костюмі з критською керамікою. Єгиптяни називали критян „кефті“.

Критяни винайшли свою писемність, яку дослідники поділяють на два види: лінійне письмо А та дещо пізніше лінійне письмо Б, яке сформувалося під впливом мешканців материкової Греції — мікенців. У 1952 р. тридцятирічний англієць Майкл Вентріс дешифрував лінійне письмо Б. Перше все ще чекає свого Шампольйона.

Періодичні землетруси переривали безхмарне існування мешканців Криту, руйнували їхні міста. Але критяни щоразу відновлювали зруйноване і будували ще вишуканіші споруди. Критяни часто страждали від вивержень розташованого на одному з поближких островів вулкану Тера. Особливо сильне виверження було зафіксоване 1628 р. до Р.Х., коли 30 куб. км вулканічної маси було викинуто у стратосферу на висоту понад 32 км. Такі виверження звичайно спричиняли великий рух води на морі, а також землетруси. Близько 1380 р. якась велика катастрофа призвела до повного зруйнування критських міст. Можливо це був великий землетрус — точно встановити уже не можливо. Інша версія загибелі цієї загадкової цивілізації — нашествя невідомих завойовників з моря.

Одночасно з розвитком мінойської цивілізації на території пізнішої Греції розвивалась ще одна, близька до неї — мікенська. Вона почала формуватися близько 2000 років до Р.Х., коли група індоєвропейців, що розмовляли ранньою формою грецької мови, просунулася з північних Балкан на пізнішу грецьку територію. Вони жили осілими общинами. У перші століття свого існування нова цивілізація знаходилась під сильним впливом своїх більш прогресивних південних сусідів — мешканців Криту. Культура, яка утворилася в результаті суміші цих елементів, і називається мікенською (за містом у Греції, яке було її центром протягом 1600-1200 рр. до Р.Х.). Ця цивілізація скоро почала домінувати в Егейському морі і навіть на самому Криті.

Критське і мікенське суспільства були дуже подібними. Однак мікенці — значно войовничіші, про це свідчить велика кількість зброї, знайденої у їх похованнях. Мікенці викорис-

товували те саме письмо (лінійне письмо Б). Таблички з написами знайдено в Мікенах, Пілосі та інших містах Пелопонесу.

Між 1400 і 1200 рр. до Р.Х. Мікени досягли найбільшого розквіту. В цей час була споруджена грандіозна стіна навколо міста з величними „Воротами Левиці" (або Лева). Це свідчило про те, що на відміну від острівчан-мінойців мешканцям материка такий захист був потрібний. Археологи дослідили могили мікенської знаті, які мали вуликоподібну форму і високі гостро звужені склепіння. Найкраще збереглося поховання Атрея — легендарного батька царя Агамемнона.

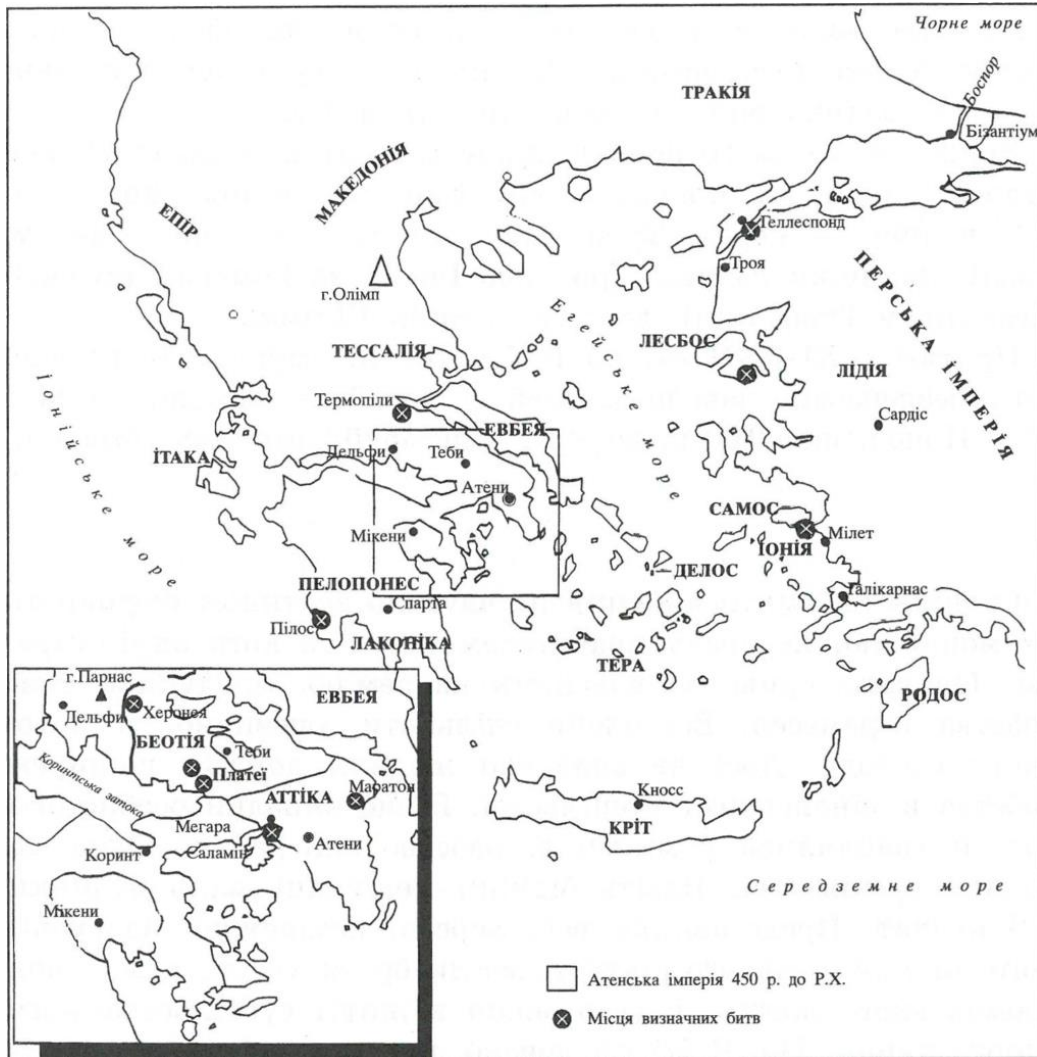
Кожне місто цього періоду жило самостійним життям, керувалося власними правителями. Єдиний період, коли вони об'єдналися — період Троянської війни, оспіваний Гомером в Іліаді. Залишки давньої Трої, або Іліону за Гомером (сучасний Гісарлик у Туреччині), дослідив Генріх Шліман.

Протягом XIII-XII ст. до Р.Х. мікенці змушені були відбивати безперервні напади „людей з моря" — вихідців з Малої Азії. Приблизно 1100 р. до Р.Х. були зруйновані самі Мікени.

Суспільство крито-мікенців нагадувало за типом бюрократичну монархію, керовану правителем міста та його адміністрацією. Існувала приватна власність на землю, продукцію землеробства і ремесел. Всі члени спільноти, очевидно, мали особисту свободу. Досі не знайдено жодних доказів поширення рабства в мінойському суспільстві. Якщо випадки особистої неволі й траплялися у мікенців, рабство відіграло дуже малу роль у суспільстві. Навіть бідніші мешканці мали будинки з 6-8 кімнат. Представники всіх верств, незалежно від суспільного чи матеріального статусу, могли брати участь у всіх видах громадського життя. Багато місця в житті суспільства займав спорт, танці. На Криті збудовано перші кам'яні театри для культових та спортивних видовищ.

Релігія мінойців відзначалася цікавими особливостями. По-перше, вона мала чітко виражений матріархальний характер: пантеон божеств очолювала велика богиня Рея. У пізніших віруваннях усе більшого значення набувала постать її сина. Як і герої деяких інших політеїстичних релігій, він гине, а потім

ДАВНЯ ГРЕЦІЯ

дивом відроджується. Друга риса — моністичний характер релігії. Богиня є джерелом і добра, і зла, як оточуюча людей сама природа. По-третє, у цій релігійній системі дуже важливе місце займало поклоніння тваринам і рослинам.

Між мінойцями і мікенцями було багато спільного, але були й відмінності. Наприклад, войовничість мікенців, зумовлена більшою загрозою нападів варварів з півночі, а також чітко простежуване використання у мікенському суспільстві рабської праці. Мистецтво мікенців не таке витончене і більш ужиткове, ніж мінойське.

Якщо говорити про вплив цих двох культур на наступні, треба зазначити, що жодна з них безпосередньо ні на кого не впливала. Але здобутки та привабливість їхніх традицій були настільки сильні, що пережили тисячоліття. Греки запозичили у них деяких богів і богинь, дещо змінивши їхні ролі (Зевс, Посейдон, Гермес, Гера).

Значення цих цивілізацій для нас полягає у тому, що це перші власне європейські цивілізації. їхнє мистецтво, особливо твори мінойців, повністю відрізнялося від мистецтва країн Сходу. Тут мали сенс не царські зображення та війни, а сцени вільного і мирного життя, фестивалі, змагання, сцени природи, досконалі зразки портретного мистецтва — те, що стало найхарактернішим для пізнішої Європи.

Крім цього, мінойська цивілізація — чудовий і винятковий приклад цивілізації, що змогла проіснувати в мирі. Тому приєднаймося до думки, яку поділяє частина сучасних дослідників: якщо більше ніколи не виникла така мирна цивілізація, як крито-мікенська, це означає, що ми маємо не святкувати, а оплакувати кращі часи людства.

Грецькі „темні віки“

Падіння крито-мікенської цивілізації було катастрофою для грецького світу. Точно не відомо, ким були її завойовники. Грецька епічна традиція твердить, що повернулися сини Геракла, розуміючи під цим повернення у Пелопонес групи людноності, яка розмовляла так званим дорійським діалектом грецької мови. Дорійське вторгнення розпочало добу занепаду в грецькій історії. Зникли писемні пам'ятки, запустіла частина

міст, примітивнішою стала кераміка. Майже ніяких культурних досягнень не було в цей час, окрім виникнення у самому його кінці писемності. Але усна традиція зберегла для пізніших освіченіших часів одну визначну пам'ятку цієї епохи — балади та епічні пісні, які виконували мандрівні співці. З плином часу більшість цих творів склала великий епічний цикл, зібраний одним або кількома поетами. Дві найважливіші поеми дійшли до нас — „Іліада" та „Одіссея" Гомера, з яких ми черпаємо відомості про мікенську епоху та „темні віки".

Політична система цього часу також стала примітивнішою. Кожне поселення жило окремою замкнутою общиною на чолі зі своїм племінним вождем — василевсом. Його функції зводились лише до військових та жрецьких. Існували і ради ратних воїнів. Звичай зайняв місце закону чи права. Навіть вбивство було справою тільки родини вбитого. Про примітивність політичного життя свідчить той факт, що під час двадцятирічної відсутності правителя Ітаки Одіссея жодний тимчасовий правитель не заступив його. Слабко простежується і розшарування суспільства на окремі верстви. У заможніших родинах слугами працювали бідніші общинники. Рабство було незначне, поневоленими були переважно жінки-служниці та полонені воїни. Основою економічного життя було сільське господарство. Серед ремесел більше виділялося тільки зброярство, золотарство, гончарство. У цьому суспільстві практично не було торгівлі, лише натуральний обмін.

Примітивнішою була і система вірувань. Практично всі могли вірити у все, що їм подобалось. Наскільки відомо, божества цих раних греків нагадували людей і своїми вчинками, і способом існування. Грекам не потрібні були боги надзвичайної потуги, як у східних релігіях. Їхні божества подібні до людей, мають людські бажання, людські слабкості. Єдина відмінність від людей — дар безсмертя завдяки споживанню божественних речовин: нектару і амброзії. Навіть мешкали ці боги не на небесах, а на Олімпі.

Пантеон богів був надзвичайно великий. На чолі — бог неба та блискавиці Зевс, якого часто вважали батьком усіх богів та людей. Меншу владу мали Посейдон — бог моря, Афродіта — богиня кохання, Атена (Афіна) — богиня мудрості та війни, покровителька ремесел. Оскільки греки не мали постаті, яка

уособлювала би диявольську силу, їхні вірування треба відносити до моністичних.

Ранні греки не особливо переймалися тим, що з ними станеться після смерті. Вони, правда, вірили в духів чи привидів померлих, які залишаються між живих людей якийсь час після смерті тіла. Всі померлі, за рідкими винятками, потрапляють в оселю Аїд (звідси походить російське „ад“). Існували також легенди про Єлисейську рівнину (місце, куди боги переносять тих, до кого були прихильні) та царство Тартару — місце вигнання чи ув'язнення виклятих богів.

Релігійна практика була спрямована на те, щоби продемонструвати богам свою любов та випросити їхню прихильність. Основою її була магія і жертвоприношення. В ній не було місця для смиренності чи духовної непорочності. Храми не призначались для якихось релігійних служб чи церемоній. Вони були потрібні на випадок, якщо бог зійде на землю і йому буде потрібний дім.

Мабуть тому давню грецьку історію вважають дитинством людства. Греки вірили тому, що бачили і могли обійняти своїми почуттями і розумом. їм, як дітям, ближчі були речі та стосунки природні й прості, аніж потойбічні чи піднесені й складні духовні явища.

Отже, період X-VIII ст. був часом значного регресу розвитку грецького суспільства. Лише наприкінці цього періоду суспільство почало ніби прокидатись від летаргічного сну. Ознакою пробудження була, зокрема, поява грецької абетки. А вона з'явилася завдяки пожвавленню контактів греків з навколишніми цивілізаціями. Ці контакти виникли внаслідок грецької колонізації (750-550 рр. до Р.Х.).

Головною причиною, що спонукала до колонізації, була потреба прогнати зростаюче населення Пелопонесу. Місцеві бідні ґрунти вже не давали потрібну кількість врожаїв. Інші народи у таких випадках починали воювати, захоплювати чужі території, обкладати податками. Але не греки. Вони розв'язали цю проблему шляхом колонізації — добровільного виселення частини корінного населення за межі півострова та засну-

вання поселень-колоній в чужих землях. Протягом VIII-VII ст. вони заселили острови Егейського моря, Сіцилію, заснували колонії в Південній Італії, Малій Азії, на берегах Чорного моря (Понту Евксінського, зокрема — Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей і т.д.), в Іспанії, Франції, Африці. Вони завжди влаштовували поселення на березі моря. Серед міст, які вони заснували, найбільші порти Європи: Бізантій (Візантій, Істамбул), Неаполь, Сиракузи. Колонізація поживила торгівлю, але важливіший її наслідок — поживлення контактів з іншими народами, іншими ідеями.

Біля 750 р. до Р.Х. греки почали торгувати з фінікійцями, що вже мали власну фонетичну абетку. Греки перейняли цю абетку та переробили її до своєї мови. За мітичною традицією, абетку привіз до Греції легендарний Кадмус, який вирушив на пошуки своєї сестри Європи, викраденої Зевсом з Азії. Навіть назви грецьких літер — фінікійські за походженням: „альфа” — від „алеф”, „бета” — від „бет”, „гамма” — від „гімель”, „дельта” — „далет”. Греки пристосували абетку до фонетики своєї мови, ввели нові літери для голосних звуків, використали деякі літери, що позначали не потрібні їм приголосні для позначення голосних. Вийшло 24 літери для позначення голосних і приголосних. Ця абетка розвивалася далі в двох напрямках. Західна версія проклала свій шлях через грецькі колонії в Італії, зокрема місто Куме, де з нею ознайомились етруски, які пізніше передали її римлянам, а ті утворили на цій основі абетку, яка поширилася у всьому західному світі. Значно пізніше літери цієї абетки були використані для формування східної, кириличної форми, що стала основою більшості слов'янських писемних мов. Отже, неосяжні регіони нашої планети в тій чи іншій формі використали фінікійську абетку у тому вигляді, якого їй надали давні греки.

Поліси

У VIII ст. до Р.Х. греки розвинули таку важливу для майбутнього соціального розвитку Європи форму життя, як незалежні міста-держави — поліси. Вони замінили відкриті общинні поселення дорійського періоду. Це були поселення, що завжди розташовувались навколо торгової площі та побудованої у

центрі фортеці (акрополь — „високе місце“). По суті, устрій полісів дав готову форму, яку значно пізніше сприйняли міста епохи середньовіччя у всій Європі. Таких полісів існувало понад 700, тому важко змалювати будь-який спільний їх портрет. Вони були незалежні одне від одного, кожне мало власний уклад життя. Але були й деякі спільні риси. Кількість мешканців сягала від кількох сотень до десятків тисяч. Найбільш багатолюдні Атени (Афіни) у середині V ст. мали 35-45 тис. дорослих громадян чоловічої статі. Якщо до цього додати жінок, дітей, рабів та іноземців, що не мали громадянських прав, загальна кількість населення Атен і прилеглих передмість сягала 300 тис. осіб. Спарта мала дорослих повноправних громадян-чоловіків не більше 12 тисяч. Щодо розмірів, Атени займали площу бл. 3 000 кв. км, Спарта — бл. 9 000 кв. км, інші не перевищували 260 кв. км.

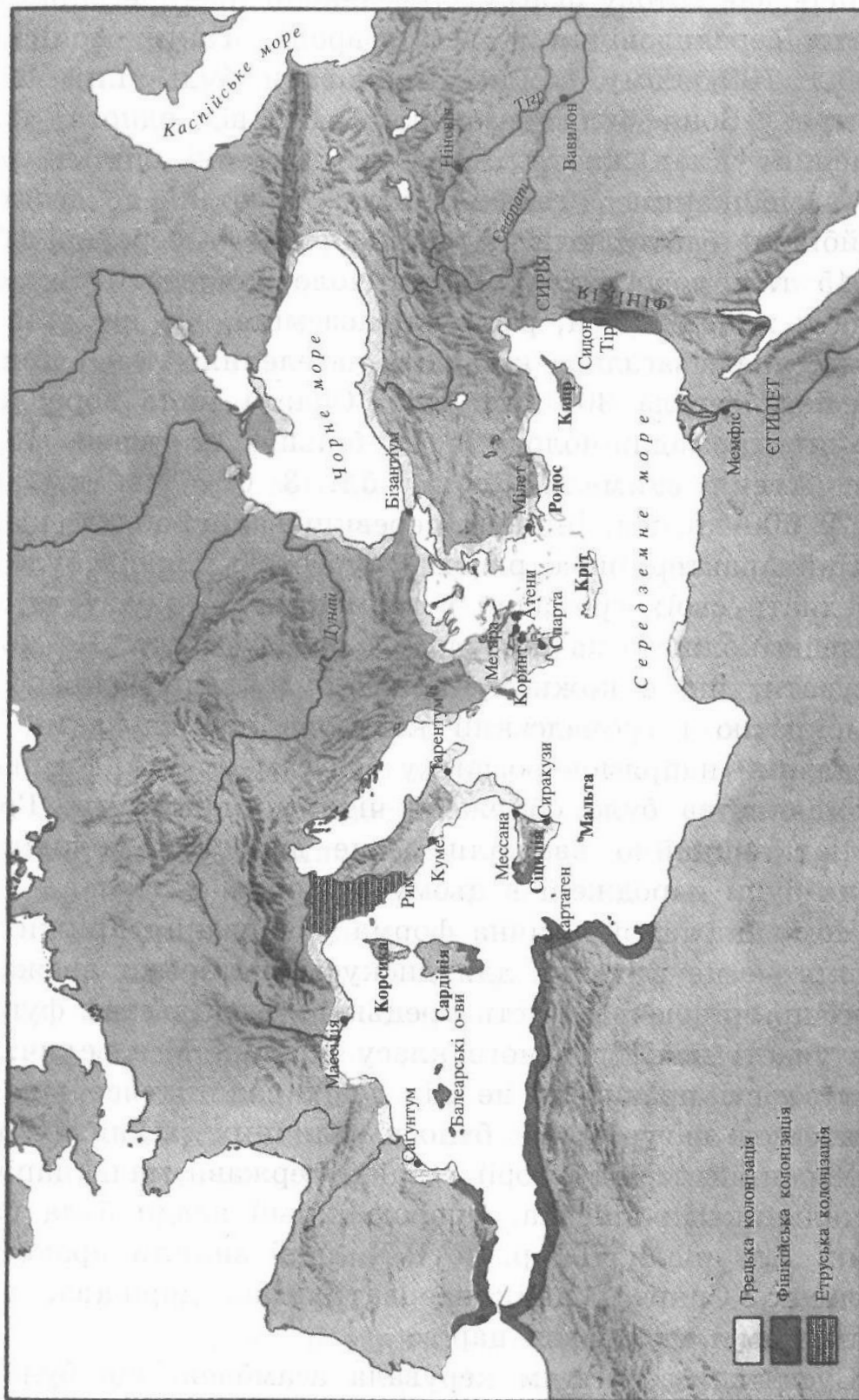
Найхарактернішою рисою і турботою полісів було прагнення об'єднати своїх громадян у гармонійну державу та спрямувати енергію кожного на розбудову і розквіт міста. Не можна стверджувати, що в кожному полісі було запроваджено справжню демократію і громадський контроль над справами міста, але загальний напрямок розвитку був саме такий. Грецьке поняття громадянства було обмежене чіткими вимогами. Громадянами полісу звичайно вважали лише дорослих чоловіків, батьки яких були народжені в цьому полісі.

Чому ця демократична форма урядування прижилася саме в греків — це питання для дискусій. Історики вважають головною причиною здатність грецького суспільства функціонувати без участі політизованого класу жреців. У невеличкому грецькому місті правитель не міг довго залишатись віддаленою абстрактною фігурою, як було у величких східних державах.

У ранній період історії грецькі держави мали царів, які були начальниками війська. Опорою їхньої влади була рада старійшин. Але після 700 р. до Р.Х. царі зникли практично у всіх полісах. Спарта, найконсервативніша держава, залишалася винятком і мала двох царів.

Суспільним життям керувала асамблея, що була початково радою військових. Однак зі зростанням кількості населення бідніші громадяни ставали частиною війська, і правляча еліта не могла вже ігнорувати їхніх бажань. Арістотель виклав цей

КОЛОНІЗАЦІЯ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

принцип так: „Коли кількість громадян у державі збільшиться, це веде до появи демократії“. У VII-VI ст. були опубліковані перші кодекси громадянських прав.

З цього періоду до нас дійшли й імена суспільних лідерів, які захоплювали владу, спираючись не на легальні процедури, а на підтримку нижчих верств населення. Вони називали себе тиранами — тобто правителями, які керують без обмежень та зосереджують у своїх руках сильну одноосібну владу. Перший відомий тиран — Кіпселюс, що заснував династію у Коринті 657 р. до Р.Х.

Тиранія припала на період нового зростання кількості населення в містах. Тому перші тирани виступали з програмами громадських робіт, щоби дати мешканцям працю і заробіток. Серед цих робіт — дренажна система, розбудова водопостачання, будівництво та зміцнення міських стін. Вони запроваджували нові фестивалі, відроджували старі свята. Це вело до збільшення їхньої популярності та процвітання міста. Критеріями популярності були часто їхні військові можливості та заслуги. Наприкінці VI ст. тиранія як форма урядування зникла з грецьких полісів.

Характерною особливістю економічного життя полісів був його натуральний характер. Приблизно з 600 р. греки почали використовувати монети. Грецька драхма дорівнювала номінально ціні однієї вівці. Поряд з грошовою торгівлею існував й натуральний обмін. Греки практично не використовували працю рабів у сільському господарстві. Єдиною галуззю, де рабство широко застосовувалося, був видобуток та обробка каменю.

У полісах не було чіткої системи оподаткування. Коли була потрібна велика сума на будівництво якоїсь споруди чи корабля, ціну покривали громадяни, які були здатні нести такі видатки. Це був лише один з видів, яким держава оподатковувала багатих. Інші види включали плату за навчання у хорах для грецьких храмів та утримання гімнасіумів для навчання атлетів. Ці податки називалися літургії.

Цікавою характеристикою життя в полісах було становище жінок. Хоч вони не мали права голосу і власності, проте займали помітне місце у житті суспільства і користувались повагою. Серед незаміжніх вродливих та витончених розумом жінок існувало таке явище як платні компаньйонки чоловіків — гетери. Не можна визначити цей інститут як щось тільки негативне. Деякі з них досягли високого суспільного становища,

збирали біля себе видатних поетів, філософів, митців, політичних діячів, багато спричинилися до розвитку культури. Найвидатніший приклад такої жінки — Аспасія, яка стала дружиною відомого атенського політичного діяча Перікла. Ставлення до жіноцтва знайшло відображення у творах видатних філософів. Платон у „Республіці” наполягав на необхідності давати жінкам таку саму освіту, як чоловікам та не обмежувати сферу їхньої діяльності лише хатнім вогнищем.

Греки були досить прості у побуті. Ми не зустрінемо тут єгипетських чи критських розкошів. Проста їжа, розведене водою вино, оливкова олія, якою натирали й очищували тіло замість мила, відсутність цукру (якого вони не знали) — промовисті ознаки їхнього щоденного побуту. Рівень життя в добу розквіту грецької культури протягом V ст. був доволі високий. Вправний робітник заробляв одну драхму за день, а 180 драхм річно забезпечували нормальне життя подружжя. Це означало, що не треба було перепрацьовуватися, і кожен грек мав достатньо вільного часу, який проводив у громадських місцях. Інтереси полісу автоматично були інтересами кожного громадянина; осіб, що замикалися на собі та на своїх справах, вважали самотніми громадянами, їх називали „ідіотами” (звідси походить наше слово, яке означає людину, що не здатна контактувати з іншими).

Важлива характеристика грецького життя — любов до спорту та грецький культ Олімпійських ігор. Від перших занотованих Олімпійських ігор 776 р. до Р.Х. навіть велось літочислення. Кожен цикл мав порядковий номер Олімпіади та ім'я переможця. Під час Олімпіад проголошувалося „священний мир” — екехірію, під час якої припинялися всі війни, конфлікти та інші справи.

Охарактеризуймо два найяскравіші грецькі поліси, які хоч і не були цілком типовими, проте відіграли чи не найбільшу роль у грецькій історії.

Спарта

Спарта була лідером дорійських держав Пелопонесу і своєрідним військовим зразком для всіх греків. Це була дуже воєнничка держава. Її мілітаризм виріс зі спільної для всіх гре-

ків проблеми — перенаселення. Але ця проблема дістала тут інше розв'язання — не колонізація, а завоювання території, розташованої на захід від Спарти — Мессенії. Це завоювання відбулося близько 720 р. до Р.Х. Завойована територія була поділена між спартанськими воїнами, а мессенці були зобов'язані обробляти землі для нових господарів. Отже, спартанські воїни повинні були весь час дбати про свою форму, щоби тримати у покорі підкорених.

Спартанське суспільство було поділене на чіткі групи. Тільки ті, хто мав абсолютно чисте походження, були повноправними громадянами — спартанцями. Навколо Спарти розташовувалися селища, мешканці яких обслуговували військо та були громадянами нижчого рангу. Їх називали періойки. Нижчий клас суспільства — ілоти (переважно мессенці), які не мали жодних прав і були рабами держави, але не рабами окремих осіб. Їх не можна було купувати чи продавати.

Біля 650 р. мессенці повстали. Бунт зазнав невдачі, Спарта відреагувала, зробивши свою армію ще міцнішою, а конституцію — суворішою. Ця конституція приписується легендарному правodawцеві Лікургові та датується 600 р. до Р.Х. Конституція встановила таку систему врядування, коли влада олігархії обмежувалася за певними демократичними критеріями. З прадавніх часів Спарта мала двох царів. Крім них до правлячого кола входило п'ять спостерігачів ефорів, яких щороку обирали громадяни. Цю посаду міг зайняти кожен спартанець. Ефори виконували каральні функції та мали великий вплив на зовнішню політику. Рада старійшин Герусія складалася з 28 чоловіків старших за 60 років, яких обирали пожиттєво. Асамблея включала всіх дорослих мужчин старших від 30 років, які могли довести своє походження від батька та матері-спартанців. Її функції були дещо символічні. Рада пропонувала свої рішення, а асамблея голосувала „так" чи „ні". Лідери могли відмінити рішення асамблеї, якщо вважали що воно неправильне або некорисне. Отже, обмежена демократія Спарти знаходилась під сильним впливом олігархії.

У зовнішній політиці Спарти був період спроб підкорити собі всю територію Пелопонесу. Коли це не вдалося, спартанці почали надавати перевагу політичним альянсам. Приблизно 530 р. виникла міждержавна система, яку сучасні дослідники назвали

Пелопонеська ліга, на чолі зі Спартою. Цей альянс був першим прикладом об'єднання й, радше, винятком у грецькому світі.

Найцікавішою особливістю історії Спарти є спосіб життя її мешканців. Дорослі чоловіки-спартанці більшість часу присвячували військовій службі. Навчання починалося у ранньому дитинстві. Діти відлучалися від батьків, жили і їли разом, дисципліна була дуже суворою. Метою виховання було навчити майбутніх воїнів обходитися без їжі і жодного прикриття в будь-яку погоду, знаходити швидкий вихід зі скрутних ситуацій, витримувати побої та рани. Такі іспити часом мали фатальні наслідки.

Спартанські жінки — з уваги на їхню вроду — були предметом захоплення усіх греків. Однак і жінки провадили незвичне навіть за грецькими мірками життя. Одруження відбувалося через викрадення, часом символічне. Жінки не носили кіс, прикрас, брали участь у чоловічих змаганнях. Якщо подружжя не мало синів, жінка мала право народити від іншого чоловіка. Так реалізовувалася потреба поповнювати військо. Цей звичай, мабуть, надихнув Платона, який висловив у своїй „Республіці” думку, що діти не повинні знати своїх батьків, а нормальні сім'ї мали би бути скасовані. Жінка мала право на власність.

Спартанці були географічно ізольовані від інших держав гірськими масивами. Потреба утримувати чоловіків у війську зводила практично до нуля і торгівлю. Єдина відома спартанська колонія в Італії — Таранто (Тарентум). Загальна атмосфера не сприяла розвитку мистецтв (хоч вони мали дуже гарну кераміку), філософських дебатів та історичної творчості. Одна з традиційних рис спартанського суспільства — мова, яка була стислою і точною. Свою назву вона дістала від рівнини навколо Спарти — Лаконіки.

Спарта стала зразком мілітаризму, спрямованого на збереження самих себе. Оскільки спартанці самі вирішували: війна чи мир, то обираючи війну, вони згодні були полягти на полі бою. Для всіх греків Спарта стала символом стійкості і сили. Арістотель і пізніші філософи цінували її за змішану конституцію, що об'єднувала три елементи урядування: монархію (царі), олігархію (рада старійшин) і демократію (асамблея).

Атени

Атени досить рано встановили своє панування над усією Аттикою — областю в Середній Греції. На відміну від спартанців, мешканці Атен не примушували жителів прилеглих околиць собі служити, тому у них тривалий час не було потреби мати розвинуту мілітарну структуру. Атени — великий поліс з далекосяжними торговими зацікавленнями. Шлях до високого рівня життя та високої культури в Атенах не був короткий і легкий. Їхні політичний розвиток був надзвичайно бурхливий і цікавий.

У давнину в Атенах був цар. Він дослуховувався до порад Ареопагу — ради старійшин. Приблизно 683 р. до Р.Х. царя замінили три, а згодом дев'ять адміністраторів-архонтів, яких обирала асамблея всіх дорослих чоловіків на рік, після якого вони ставали постійними членами Ареопагу. Так Ареопаг щороку поповнювався досвідченими кадрами, поки його чисельність не досягла 300 членів. Скоро він став значно впливовіший за раду архонтів.

Перша адміністративна реформа в Атенах пов'язана з Драконом, який бл. 621 р. до Р.Х. оприлюднив закони про вбивство. Він скасував традицію родової помсти. Про ці закони в пізніші часи говорили, що вони „написані кров'ю". Публікація цих законів почала процес переваги держави над силою знаті.

У 600 р., коли у Спарті діяв Лікург, Атени переживали власну політичну кризу, спричинену перенаселенням і неможливістю прогодувати свою людність. Окремі землевласники почали здавати частину своїх земель під заклад наступного врожаю біднішим селянам. Якщо ті не могли повернути боргу, то ставали рабами своїх кредиторів. Конфлікти загрожували вилитись у справжню війну. Справу було доручено архонтові Солону, який зайняв посаду 594 р. Солон прийняв одночасно радикальний і простий закон, який дозволив уникнути громадянської війни: він анулював усі сільськогосподарські борги. Всі, хто втратив свободу, були звільнені. Але землі, які вони втратили, залишились у нових власників. Це компромісне рішення дало змогу уникнути громадянської війни.

Солон провів конституційну реформу, поділивши громадян на чотири класи залежно від їх поземельних доходів, а не походження. Члени трьох вищих класів несли державну службу. Четвертий становили ремісники і селяни — майже половина населення поліса. Вони мали право голосувати в Асамблеї. З цієї системи були вилучені всі, хто не мав власної продуктивної землі, навіть торговці і митці. Ця реформа поклала край привілеям, ґрунтованим на походженні. Вона остаточно встановила першість державних потреб над будь-якими іншими.

Однак землеробську кризу розв'язати не вдалося. Голодні і позбавлені свободи селяни стали голодними вільними громадянами. Незадоволення зростало. Військовий лідер Пісістрат відчув у наростанні нового конфлікту слушну нагоду для власної кар'єри. У 561 р. до Р.Х. він зайняв Акрополь і оголосив себе тираном. Його двічі виганяли з міста, але він щоразу повертався і з 546 р. безперервно правив у місті до своєї смерті 528 р. Пісістрат намагався заспокоїти незадоволених, роздаючи землі, конфісковані у багатих землевласників, своїм прибічникам — безземельним селянам. Він також всіляко заохочував розвиток торгівлі і промислів, що давало додатковий заробіток мешканцям поліса та перетворювало Атени у важливий комерційний центр.

Пісістрат розпочав широку програму громадських робіт. Він збудував храм богині Атені та розпочав будівництво найбільшого в Греції храму Зевса. За правління Пісістрата почали проводити щорічні фестивалі і драматичні дійства на честь Діоніса, які стали джерелом розвитку грецької трагедії у наступному V ст. Тиранія Пісістрата, який під маскою деспотичних лозунгів правив цілком конституційними методами, принесла багато користі країні.

Після запеклої боротьби по смерті Пісістрата влада в Атонах перейшла до Клістена (Клісфена, 510), який розвинув демократичний устрій. Основою його реформи було заснування Ради 500, яка заступила Ареопаг. Усі чоловіки після 30 років могли бути обрані на рік до Ради, так вона постійно оновлювалась. У пізніші часи членів вибирали киданням жеребків, щоби ще применшити вплив різних угруповань. Ніхто не міг бути обраний більше, ніж на два терміни. Ще одна цікава процедура —

остракізм. Раз на рік атеняни визначали найнебезпечнішу для держави людину, пишучи її ім'я на черепках („остракон" грецькою). „Переможця" виганяли з міста на 10 років. Ця форма демократії, незважаючи на її недоліки, проіснувала кілька століть.

Намагаючись звести до мінімуму вплив різних регіональних груп, Клістен погрупував громадян у 10 виборчих кланів, до складу кожного з яких входили селища, що безпосередньо між собою не межували. Не було жодного клану, в якому опинилися би представники з одного компактного регіону. Рада 500 включала по 50 представників з коленого клану і тому справді була перехрестям інтересів усіх громадян поліса.

Існувала й рада архонтів, що поповнювали Ареопаг. Але основна влада була тепер зосереджена в руках звичайних громадян. Усі дорослі чоловіки, незалежно від того мали вони землю чи ні, брали участь в Асамблеї. Вони приймали закони, обирали керівні органи, вирішували питання зовнішньої політики. Оскільки право голосу мали всі учасники Асамблеї, тривалість виступів суворо регламентували за допомогою різних хронометрів — піскових, водяних тощо.

Після Клістена система розвивалася далі. В V і IV ст. більшість державних посад вже заміщувалася через процедуру жеребкування. Навіть суд перейшов з відання Ареопагу в руки демосу, який обирав певну кількість суддів (200, 300 і більше). Арістотель зауважив, що коли народ дістає контроль над судами, він стає господарем у державі.

Звичайно, далеко не всі греки в ті часи і пізніше вважали владу демосу найкращою формою керування державою. Арістотель і Платон, наприклад, вважали демократію зіпсованою формою правління. Тоді як інтелектуали були засмучені пануванням неосвічених мас, для простих громадян ця форма керування була їх найбільшою цінністю і досягненням. Греки вірили, що їх власна кмітливність, розум і вміння є достатніми для керування державою.

Такою застали Грецію перси.

V. КЛАСИЧНА ТА ЕЛЛІНІСТИЧНА ГРЕЦІЯ

Грецько-перські війни

Близько 500 р. до Р.Х. грецький світ, поділений на окремі невеликі держави, зіткнувся впритул з Перською імперією, якій вдалося об'єднати землі всього Близького Сходу. Між Персією і Грецією залишилися тільки грецькі міста на узбережжі Малої Азії. Їх повстання проти перського контролю 499 р. до Р.Х. стало прелюдією греко-перської війни (Іонійське повстання — за назвою місцевості в Малій Азії). Спарта відмовилася надати підтримку, оскільки не вважала Персію реальною загрозою для себе. Атени деякий час підтримували повстанців, що допомагало стримувати персів, але 493 р. до Р.Х. перси підкорили іонійські міста.

Цар Персії Дарій I не збирався зупинятися. Наступною жертвою мали стати Атени, які наважилися допомагати заколотникам. Амбітні плани Дарія полягали у приєднанні всієї Греції. Тоді він був би першим правителем, чие царство поєднувало Європу й Азію. У 490 р. до Р.Х. Дарій вислав в Егейське море свій флот та очікував вістки про падіння Атен. Перси висадилися біля Маратону (Марафон) 42 км на північ від Атен. У греків у цей час не було нічого, що нагадувало би загальногрецьку армію, отже, атеняни вислали до Маратону 9 000 озброєних воїнів, а Платеї, маленьке місто в Беотії, ще 1 000. Греків очолив Мільтіад, за згоди усіх атенських стратегів, що віддали йому керування. Перські сили були дуже великі — 20-25 тис. воїнів. Мільтіад вдало розробив стратегію, визначивши, що головні удари будуть нанесені з флангів, і вибрав момент атаки. Результат був несподіваний і вражаючий: могутню перську армію було розбито, її рештки мусіли

рятуватися на кораблях. Геродот з гордістю повідомляє, що атеняни втратили 192 воїни вбитими (пам'ятник їм і зараз стоїть у Маратоні), а перси — близько 6400. Відважними полководцями виявили себе Темістокл (Фемістокл) та Арістід.

Вражений і розгніваний Дарій почав готувати новий похід, змобілізувавши для цієї мети всю імперію. У розпалі підготовки до нового походу 486 р. до Р.Х. він несподівано помер. Його справу продовжив Ксеркс (486-465 рр. до Р.Х.). Чотири роки повністю було присвячено підготовці війни на суходолі та на морі.

На щастя для Атен, у цей час значно висунувся вперед у політичному житті Темістокл — здібний політичний діяч і стратег. У 483 р. до Р.Х. він переконав атенян, що потрібно побудувати флот зі 100 кораблів. Одночасно інші грецькі поліси почали відчувати страх перед „Варваром“ (так вони називали перського царя). Загроза іноземного завоювання нарешті змусила незалежні держави об'єднатися. На початку 480 р. майже 30 полісів сформували союз на чолі зі Спартою, Атенами, Коринтом. Командування було доручено спартанцям як найдосвідченішим воїнам, незважаючи на те, що вони не прибули вчасно у Маратон через заборону воювати під час релігійного свята, яке вони в той час відзначали.

За кілька місяців 60 тис. воїнів та 600 кораблів Ксеркса розпочали похід проти греків. Це була наймасштабніша морська операція аж до часів другої світової війни. Перська піхота перейшла до Європи спеціально для цього спорудженим за наказом царя понтонним мостом через Геллеспонт. Флот і піхота рухалися паралельно. Там, де такий рух був неможливий, перси прорили канали.

Греки вирішили влаштувати табір у вузькому гірському проході Термопіли, який сподівалися утримати малими силами — 5 000 воїнів, у т. ч. 300 спартанців на чолі з царем Леонідом. Коли один спартанець побачив, як хмара перських стріл затуляє собою небосхил і сонце, він сказав у типовій лаконічній манері: „Чудесна новина: якщо перси затемнять сонце, ми зможемо битися у затінку“. Греки мужньо утримували позиції, що викликало злосливу репліку Ксеркса: „Я маю доволі людських істот, але лише кілька справжніх чоловіків“. Але знайшовся зрадник, який гірськими стежками провів персів у тил

греків. Удару з двох боків вони не витримали. Практично всі захисники тернопільського проходу загинули, перси пройшли до Середньої Греції. Не вдалося стримати і перський флот біля Артемісіуму. Загроза нависла над Атенами. Тоді усе населення покинуло місто. Жінки, діти, старі були евакуйовані на о. Саламін (Саламіс). Перси зайняли спорожніле місто, спалили Акрополь, флот пішов до Саламіну. У складних умовах Темістокл розробив хитрий тактичний план. Він відіслав до Ксеркса раба з фальшивим повідомленням: ніби Темістокл вітає царя та радить йому нанести удар негайно, щоби не дати деморалізованим грекам відновити сили, і перемога буде швидкою і безкровною. Одночасно Темістокл переконав грецьких стратегів у доцільності такої тактики. Перський флот увійшов у затоку між Атенами та Саламіном, що поставило його у невідгідне становище. 380 грецьких кораблів почали таранити перські кораблі, рубати та викидати весла. Перський флот був розбитий і відкинутий. Грецька перемога стала повною катастрофою для персів. Ксеркс наказав залишкам своєї флотилії розвернутися до азійських берегів.

Цю битву вважають однією з найважливіших в історії Європи. Хоча війна ще не закінчилася для перської армії, залишеної у Греції, результат її вже можна було передбачати. У 479 р. до Р.Х. відбулася битва біля містечка Платеї. Перське військо очолив полководець Мардоній, а кінноту — славний і сильний воїн Масістій. Грецьким військом керував спартанець Павсаній. Битва була довгою і запеклою. Остаточо деморалізувала персів загибель Масістія. З 50 тис. персів живими лишилось лише кілька тисяч. Школи після цього не довелося персам вести бої на території Європи.

Після цієї битви перемога була вже в руках греків. Вони перемогли персів у Малій Азії, та іонійські греки проголосили себе звільненими.

На честь елевтерії було вирішено проводити щоп'ять років змагання в Платеях. Спалений Акрополь греки залишили як згадку про страшний небезпеку і визначну перемогу над Варваром.

Військові дії було завершено 450 р. Остаточо з персами як військовою загрозою було покінчено за Олександра Великого. Але фактично вже з 479 р. до Р.Х. греки звільнилися від свого найпотужнішого ворога. Якби вони не перемогли, а ста-

ли новою перською сатрапією, не знаємо, чи мали би греки таке мистецтво, театр, філософію, історію, які вони подарували людству. Ми також не знаємо, якою би стала вся західна цивілізація. Перемогли не просто греки, перемогли головні ідеали людського існування — патріотизм, свобода, вміння гуртуватись і спільно виробляти важливі рішення, перемогла людська гідність і любов до життя, перед якою проста фізична сила й агресивність виявилися безпорадними.

Одночасно ця перемога значно змінила грецький світ. Греки, які ніколи не мали почуття загальногрецької єдності, почали його формувати. У них народжувалося сприйняття себе і всього людства як єдиної ойкумени (з кінця IV ст. у джерелах усе частіше з'являється цей термін), формувався космополітизм, який став однією з головних ознак пізнішого елліністичного світу. Після перемоги над персами змінився весь характер суспільства. У переможців виник своєрідний комплекс супервартості та зверхності всього грецького щодо інших. Тісний контакт з імперіалізмом виявився отруйним, і греки, які ніколи не прагнули підкоряти, почали відчувати певний смак у пануванні над іншими. Особливо це заторкнуло двох головних переможців війни, незабаром двох головних суперників — Атени та Спарту.

Після грецько-перських війн Атени на півстоліття зайняли позицію лідера в грецькому світі. Спарта, що під час війн була з ними у спілці, досить швидко повернулася до своєї традиційної політики ізоляції. Атени та інші грецькі поліси у 478-477 рр. до Р.Х. під час зустрічі на острові Делосі утворили новий союз — Делійську Лігу, яку очолили Атени. Кожний член союзу мав один голос у прийнятті рішень, кожен виплачував грошові внески або споряджав корабель для подальшої боротьби з Персією. Атени намагалися розширити свої впливи, втручалися у справи незалежних полісів, іноді призначали туди своїх урядовців, підтримували впливи демосу в інших полісах. Лідерство Атен було закріплене переведенням спільної скарбниці з Делосу до Атен. Фактично внески інших

полісів стали контрибуцією для Атен. Отже, хоча це ніколи не проголошувалося, фактично утвердилася Атенська імперія.

Найвищий період в історії Атен припав на часи Перікла (бл. 490-429). Перікл, заможний аристократ за походженням, надав звичайним громадянам такі привілеї, які остаточно підірвали впливи аристократії. Історик Тукідід писав про нього так: „Він контролював натовп, не даючи натовпу контролювати себе“. Перікл досягав цього завдяки розумові, силі характеру, ораторським здібностям та своїй репутації фінансово чесної людини. В атенській історії ще Пісістрат і Клістен, а у римській — Юлій Цезар, були лідерами, які піднялися на верхівку влади, використовуючи енергію нижчих широких верств громадян.

Вперше Перікл став відомий 460 р., але його політичний талант розгорнувся після смерті героя маратонської битви Клімона 450 р., який вважав за доцільне продовжувати війну з персами та підтримувати дружні відносини зі Спартою. Перікл дивився набагато далі: персів він вважав уже перегорнутою сторінкою історії, а Спарту сприймав як майбутню загрозу. З 443 до смерті 429 р. Перікл незмінно займав посаду одного з десяти стратегів. Ця посада з'явилась з необхідності війни з персами. Поступово стратеги стали багато впливовішими в суспільстві, ніж архонти.

За Перікла Атени активно ремонтували і добудовували. Між 447 і 432 рр. на Акрополі було зведено Партенон — найвизначніший храм Акрополя, присвячений богині Атені, диво пропорції і гармонії, яке насправді не має жодного прямого кута. До Акрополя вели величні ворота Пропілеї. На ці та інші роботи було використано скарбницю Делійської Ліги.

Перікл провадив цілком імперіалістичну політику. Він власноручно очолив похід проти повстанців острова Евбея, яким не подобалось панування атенян. Мешканців острова виселили, а замість них поселили атенян-колонізаторів. Перікл запровадив контроль Атен над протокою Дарданелли, придушив повстання у Бізантіумі та на Самосі.

Часи Перікла були не тільки періодом політичного розквіту Атен, але й мистецького. Атенський театр досягнув вершин мистецтва у творчості Софокла (друг Перікла) та Евріпіда. Другом Перікла був видатний скульптор Фідій, творець статуї Ате-

ни в Партеноні. Завдяки цій плеяді імен період 450-429 рр. називається „ерою Перікла" або „золотою добою Атен".

Військовою опорою держави ставав флот. І не тільки військовою: служба на кораблях надавала більшої ваги збіднілим громадянам, подібно як у попередні епохи розповсюдження заліза зробило озброєного воїна важливою політичною одиницею.

У суспільно-політичному житті діяла конституція Клістена. Єдине, що додав Перікл — плату за виконання судійських функцій. Опоненти вважають атенську систему судочинства занадто демократичною. Однак вона відображала уявлення атенян про себе: кожен громадянин відповідно до амбіцій, розуму та відданості мав право відіграти свою роль у керуванні містом.

Греко-перські війни — не єдина визначна подія грецької зовнішньополітичної історії. Друга така подія — пелопонеські війни. Напруга між Атенами та войовничою Спартою, що боялась їхніх зазіхань, увесь час зростала і вела до постійних конфліктів. Нарешті їхні інтереси зіткнулися. Маленька Спарта потребувала якихось джерел, щоб захистити та утримувати себе. Атени, центр великого політичного союзу, потребували зерна для мешканців і виплат для підтримки флоту, тобто потребували своєї імперії. Найміцніша армія і найсильніший флот зіткнулися у довгій, виснажливій і безперспективній війні. Перша пелопонеська війна тривала у 459-451 рр. до Р.Х. У 446 р. було укладено тридцятирічне перемир'я. Але взаємного терпіння ледве вистачило на двічі коротший період, і вже 431 р. розпочалася друга пелопонеська війна. Гірко переоповідати детальний перебіг цього тривалого й виснажливого братовбивчого конфлікту, він був переповнений трагічними подіями і втратами з обох сторін. Серед них — епідемія в Атенах, смерть Перікла, безлад в Асамблеї, перехід лідерів на бік ворога.

Війна закінчилася 404 р. повною поразкою Атен, які втратили більшу частину флоту та всі попередні завоювання, а також усі торгові привілеї. На знак відмови від своєї політики, вони зруйнували оборонні стіни, що вели від міста до узбережжя. Спарта проголосила звільнення Греції. Але що здобула Спарта? Вона знищила імперію, яка ніколи нічим

конкретно не загрозувала ні Спарті, ні її стилю життя. Натомість зазнала страшних людських жертв. Усе менше і менше працівників було на полях. В обох суспільствах поширився песимізм, деморалізація, особливо серед інтелектуалів Атен, які, звинувачуючи у всьому демократичний устрій, ставили запитання: що не в порядку із цією демократією, і яка система мала би її заступити. А історія вже готувала нову альтернативу.

Початок IV ст. до Р.Х. називають „добою гегемоній”. Спочатку переможці-спартанці встановили свою гегемонію над Атенами. Вони навіть запровадили свій олігархічний уряд, який протримався тут лише кілька місяців. Але така роль була дуже невласлива для спартанців, яким насправді було цілком достатньо Пелопонесу. Далі настав час суперечок, військових конфліктів, які дуже ослабили Спарту, принесли тимчасове піднесення іншим полісам (Теби) та поглибили внутрішню кризу всього грецького суспільства. Виникли сприятливі умови для поширення ззовні впливів сильних сусідів. Таким сусідом було давнє царство на півночі Греції — Македонія. Її поява як сили у грецькому світі пов'язана з ім'ям Філіппа II (359-336), який створив могутню армію та спланував програму завойовницьких походів, метою яких було створення великої потужної держави. Філіпп використовував для цього усі методи: війну, дипломатію і навіть підкуп („Осел, навантажений золотом, візьме будь-яку фортецю”). Нова держава швидко зростала.

Окремі грецькі діячі, такі як лідер реториків Ізократ (436-338), вважали, що Філіпп принесе користь ослабленій внутрішніми війнами Греції, об'єднає під своєю сильною рукою та надасть допомогу у подальшій боротьбі з персами. Ізократ переконував Філіппа поширити свою владу на всі народи, щоби звільнити їх від варварського деспотизму і привести під захист Еллади. Йому і багатьом іншим здавалося: якщо македонці приймуть грецьку культуру та поширять своє політичне панування, то це принесе тільки користь усьому середземноморському світу, який греки ототожнювали з людськістю як такою. Ознакою досить значної популярності нового правителя

стало й те, що Філіппа було обрано головою Пітонських (Піфійських) ігор у Дельфах.

Знаменитий оратор Демостен, навпаки, виступав на народних зборах, застерігаючи греків проти небезпеки узурпації влади та втрати політичної свободи. Його гнівні промови проти Філіппа називалися „філіппіки“. Та було надто пізно. Поки греки обирали правильну тактику, сорокатисячне військо Філіппа 340 р. зайняло Бізантій, грекам було оголошено війну. У 338 р. атенське військо програто вирішальну битву біля Херонеї у Беотії. Кіннотою під час цієї битви командував молодий син Філіппа Олександр. Після цієї битви всі грецькі поліси, крім Спарти, було захоплено. Філіпп у посланні погрожував спартанцям: „Якщо я увійду в Лакедемон, я змету його“, на що лаконічні спартанці відповіли одним словом: „Якщо“.

Філіпп не завдав жодної шкоди чи розорення підкореним містам. Більшість полісів було об'єднано 338 р. у Коринтську лігу, що визнала зверхність Філіппа і погодилася підтримати його подальші плани, серед яких була війна з Персією. Проте 336 р. Філіппа убив один з його придворних.

Того ж року двадцятирічний Олександр став царем. За час свого панування (336-323) він створив одну з найвеличніших у світі імперій та найбільше спричинився до поширення грецької культури. Спочатку він сконсолідував під своєю рукою усіх греків та привів до покори тракійців, що жили за Дунаєм (Істром). З військом, яке налічувало 30 000 піхотинців та 5 000 кінноти, без флоту і майже без грошей Олександр розрубав свій „гордієв вузол“ — пересік Геллеспонт і рушив в Азію на персів.

Хоча Персія за Дарія III була вже не та потужна держава, що раніше, це не применшувало значення успіху македонців. Дарій намагався домовитися з Олександром, пропонуючи йому половину своєї держави і доньку. Але половина не могла задовольнити того, хто намірився мати все. Олександр відкинув персів з малоазійського узбережжя, а 332 р. — з Єгипту, який вони утримували два століття. Єгиптяни вітали його як визволителя, визнали своїм фараоном та божеством. Олександр вирішив заснувати новий порт у Єгипті, який мав би увічнити його ім'я. Олександрія була розташована так вдало, що вже за 50 років стала найпрекраснішим містом Єгипту, яке налі-

чувало півмільйона мешканців. Це була перша з численних Олександрій, які заснував молодий імператор на величезних азійських просторах аж до Олександрії Есхате („віддаленої“) біля сучасного Самарканду.

У 331 р. до Р.Х. відбулася битва біля селища Гавгамелли, неподалік від рештків Ніневії. Повна перемога відкрила Олександрові шлях до Суси і Персеполя, де македонці захопили велику кількість коштовностей. У помсту за зруйнування Атен Олександр знищив визначну пам'ятку мистецтва — персепольський палац. Плутарх вважав, що з цього часу в душі молодого царя оселилась жорстокість.

Наступного року за невідомих обставин на берегах Каспійського моря загинув Дарій III. Олександр приєднав до свого титулу ще й титул царя Персії. Протягом наступних кількох років він жорстоко придушував заколоти, просувався на схід до Індії, перейшов ріку Інд. Нарешті, 326 р. він почав повертатися назад. Його замучене військо не хотіло продовжувати завоювання і не бажало досягти ріки Океан, що, за уявою давніх греків, зусібіч омиває землі. У Персії вони застали безлад, постійні сутички між македонцями, греками і персами. Олександр став забобонний і підозрілий. Він вважав, що тільки постійні завоювання дадуть йому змогу зберегти владу й імперію. Але у Вавилоні, де Олександр готувався до арабської кампанії, він несподівано захворів і за кілька днів, 13 червня 323 р. до Р.Х., помер у палаці Небухаднезара.

Постать цього визначного політичного діяча та найбільшого завойовника понад два тисячоліття дістає найрізноманітніші оцінки. Але, мабуть, найвдалішу характеристику дав найближчий до нього в часі Плутарх: „Доля Олександра показує, як змінився його характер, коли силою обставин він досяг необмеженої влади й отримав змогу безконтрольно розпоряджатися сотнями тисяч собі подібних... І навіть добрі риси Олександра під впливом лестоців та загального поклоніння переродилися: честолюбство перейшло у марнославство, сміливість — у нерозсудність, гордість — у манію величі“.

Елліністична доба

Олександр поширив грецьку культуру у Малу Азію, Сирію та навіть Індію. Розпочалася нова доба „еллінізації“, коли в результаті активного взаємовпливу і співжиття змінилося суспільство Близького Сходу. Східні культури увібрали грецьку мову і грецьку думку, але змінився і грецький світ, сприйнявши східну релігію і традиції.

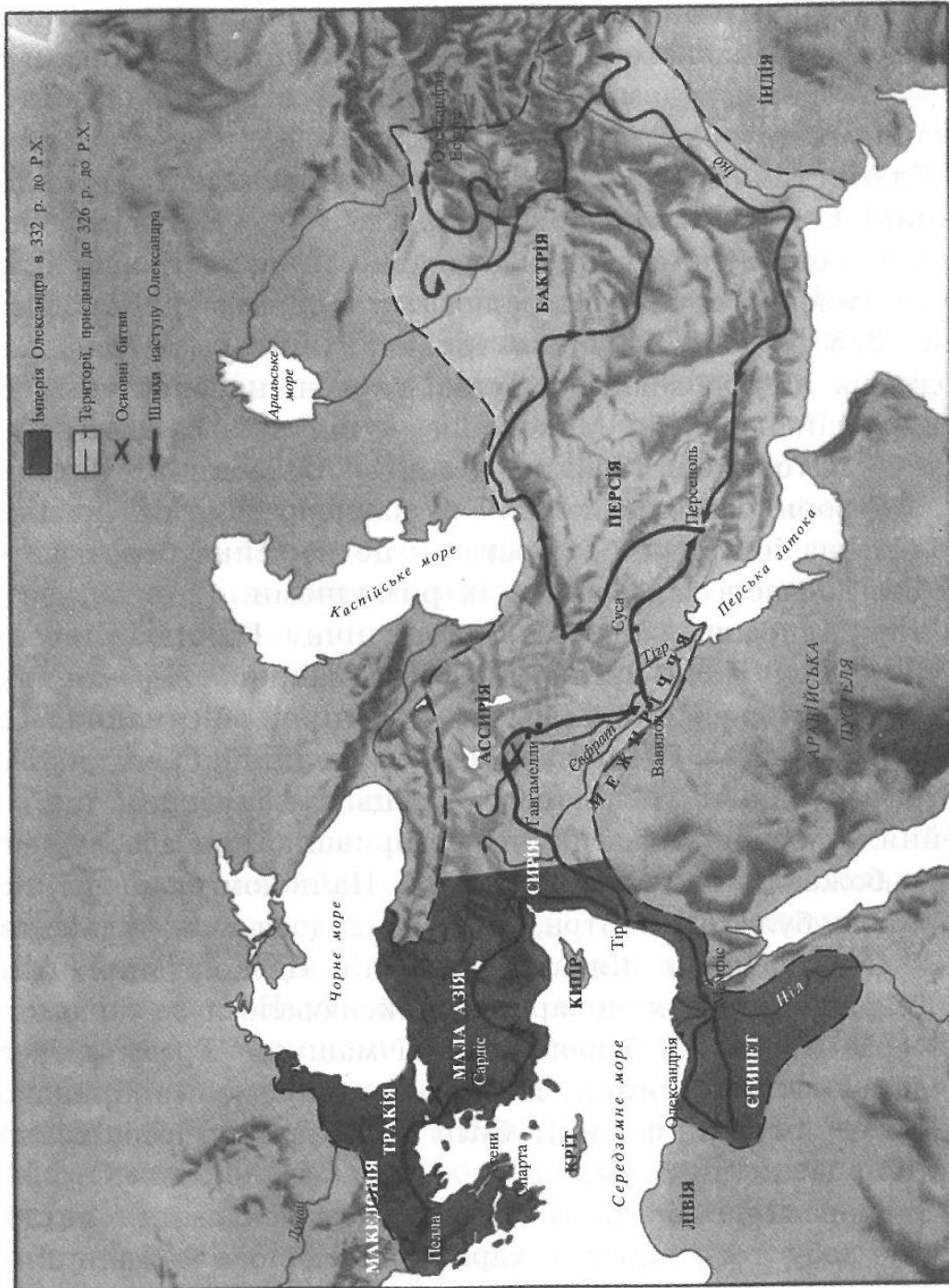
Елліністична доба тривала від смерті Олександра до смерті цариці Єгипту Клеопатри (30 р. до Р.Х.). Вона, проте, не означала збереження єдиної державності, яку створив Олександр. Його імперія почала розвалюватися одразу після його смерті. Вже 275 р. до Р.Х., після тривалих війн та інтриг, вона була поділена на три великі царства, очолені найближчими до Олександра військовими: Македонія — під рукою Антігонідів, Єгипет — Птолемеїв, Західна Азія — Селевкідів. Четверте царство утворилося близько 260 р. навколо Пергама в Малій Азії. Політична історія цих царств — це постійна боротьба за впливи аж до часів завоювання їх римлянами.

Цар Македонії контролював північну Грецію, південні поліси і надалі іуіали автономію. Для захисту від монархії вони утворювали постійні військово-політичні об'єднання. Найвпливовіші з них — Етолійська Ліга в західній Греції та Ахейська Ліга на півночі Пелопонесу. Грецьке панування в Єгипті перейняло місцеві традиції, перетворившись на абсолютну монархію „божественного походження“. Найвідомішою елліністичною царицею була Клеопатра, якій вдавалося маніпулювати навіть такими видатними діячами, як Юлій Цезар і Марк Антоній.

Керування у цих монархіях здійснювалося за допомогою міцної армії і великої бюрократичної машини. Греки зберегли певні демократичні органи, які сприйняли й міста Близького Сходу, але там їхні функції були обмежені до розв'язання дрібних місцевих проблем.

В економічному житті також відбулися зміни: якщо у класичну добу господарство характеризувалося невеличкими масштабами (дрібні виробники, невеликі господарства і майстерні, дрібні торговці), то в елліністичну добу в Єгипті і в царстві Селевкідів розмах помітно зріс. Виробництво і особливо тор-

ЗАВОЮВАННЯ ОЛЕКСАНДРА ВЕЛИКОГО

гівля набули більшого обороту. Амбітні та спритні греки покидали рідний півострів, шукаючи фортуни в Єгипті чи Азії. Зростання економіки дало змогу царям ввести єдину грошову систему, будувати дороги і канали, вести боротьбу з піратством на морі. Посилилося й розшарування в суспільстві: мія{ заможними (переважно греки чи місцеві аристократи) і масою бідних селян і робітників. Тут крилося джерело майбутніх великих конфліктів. Якраз Греція, яку покидали сміливі і талановиті люди, усе більше занепадала.

Поширюючи свою культуру, греки наново поширили і міський спосіб життя, особливо в Азії. Цей спосіб життя виявляв себе через міське самоврядування, будівництво храмів, театрів, гімнасіумів. У всьому елліністичному світі люди розуміли одне одного, користуючись койне — мовою, ґрунтованою на аттичному діалекті. Сформувалося таке явище, як космополітизм. Найбільш перемішаним, багатокультурним і різнобарвним містом була Олександрія, яка приваблювала відвідувачів з усього світу своїми торговиськами, театрами та бібліотекою Птолемеїв.

Ще одним новим явищем цієї доби став професіоналізм. Якщо у V ст. до Р.Х. кожен грек міг бути воїном, селянином, політиком і актором одночасно, в елліністичну добу це вже було неможливо. У війську служили професійні воїни, у кожному місті, попри народну асамблею, існувала професійна бюрократія тощо.

VI. ГРЕЦЬКА КУЛЬТУРА КЛАСИЧНОЇ ТА ЕЛЛІНІСТИЧНОЇ ДОБИ

Культура давніх греків асоціюється у нас насамперед з початками нових напрямів, жанрів, видів діяльності. Цю епоху можна окреслити ще як „еру батьків”. Грецька культура, нарівні з римським законодавством та юдейсько-християнською релігійною традицією, стала одним з трьох підставових компонентів, які сформували всю пізнішу європейську цивілізацію.

Визначна роль Атен в історії Греції класичного періоду поєдналася з визначними впливами атенського мистецтва на весь грецький світ. Особливе місце в ньому займав театр. Найвидатніші поети початку і середини V ст. до Р.Х. присвятили себе створенню трагедій. Трагедії народилися в Атенах під час святкування Діонісій. Основою для сюжетів часто були різноманітні мітичні теми. Центральним у них було головне питання усіх релігій: якими є відносини між богами і людьми? У чому полягає справедливість? Чому боги дозволяють навіть кращим із людей страждати?

Грецька драма розвинулася, за твердженням Арістотеля, з „дифіраμβів” — пісноспівів на честь Діоніса, які виконував один співець або декламатор у супроводі хору. У цих дійствах завжди була присутня спроба осмислити життя, наголосити на конкретних моральних проблемах. Особливої сили цим дійствам надавали головні постаті, що потрапляли у ситуації складного морального вибору, як, наприклад, Едіп та Антігона. Більшість сюжетів пережила тисячоліття, стала темами для балетів, опер, постановок пізніших авторів, вони залишаються вічною живою творчою людського розуму.

Драми звичайно склалися з трьох частин. Одна з таких трилогій — „Орестея” великого драматурга Есхіла (бл. 525-456).

Вона оповідає трагічну історію життя Ореста, сина царя Агамемнона. Боги були постійними учасниками всіх подій цієї та інших подібних драм.

У подальшому трагедія набула розвитку у творчості Софокла (бл. 496-406), який надав більшої ваги індивідуальній характеристиці персонажів. Найзнаменитіший його твір — „Цар Едіп“, на основі якого вже в новітні часи Зігмунд Фройд побудував свою відому теорію про т.зв. едіпів комплекс.

Третій знаменитий атенський трагік Евріпід (бл. 480-406) ще більше зосередився на зображенні індивідуального світу персонажів. Найвідоміший його твір „Медея“ — історія внутрішньої драми дружини царя Язона.

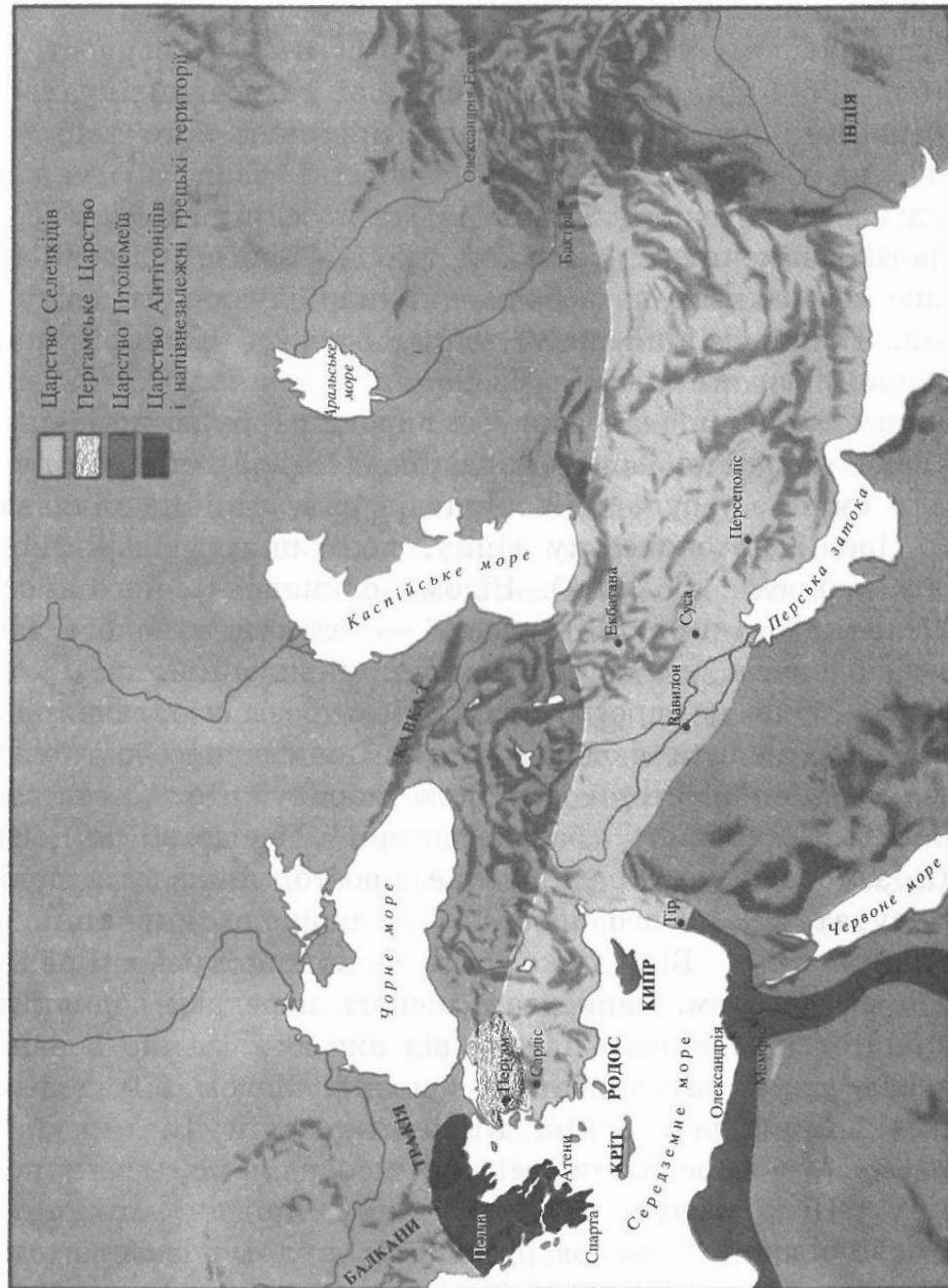
Іншим жанром театрального видовища була комедія, представлена творчістю Аристофана (бл. 448-385), який вмів вишукувати смішне у будь-якій життєвій ситуації. Він піддавав глибокій іронії пелопонеську війну, політичних лідерів, інтелектуалів (зокрема, Сократа). Відомо одинадцять його п'єс, найзнаменитіша з яких „Лісістрата“ — історія жіночого заколоту проти чоловіків, що не здатні припинити війни.

Драма була не просто улюбленою розвагою, але одним із способів осмислити людське буття. Іншим способом було створення писемної історії власного народу. До V ст. до Р.Х. відноситься творчість „батька історії“ Геродота (бл. 484-425), який започаткував традицію не просто викладати події, але аналізувати їх. Його історія — джерело вивчення греко-перських війн. Він дуже багато подорожував Грецією та Близьким Сходом, записував місцеві перекази, однак ніколи не намагався відділити правду від вигадки, за що в наші часи одержав ще й титул „батька брехні“. Часом він подавав дві відомі йому версії однієї й тієї ж події. Він казав: „Мій обов'язок — переказати те, що мені відомо, а не повірити всьому“. Його заслуга полягає у тому, що він наголошував на взаємовпливах та взаємовартості всіх культур давнього світу.

Його наступник Тукідід (Фукідід) описав події пелопонеської війни. Йому належать слова: „Війна вчить людей бути шаленцями“. Він подав багато промов і дебатів, що відбувалися в Атенах, наголошував на важливих для нього моральних принципах. Праця Тукідіда, значно критичніша за твір Геродота, стала зразком для наступних античних авторів.

ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ СВІТ

У прикладному мистецтві ще з архаїчних часів греки були неперевершеними майстрами кераміки. Грецький посуд відзначався досконалістю і різноманітністю форм, багатством орнаментики. У VII-VI ст. переважав чорнофігурний стиль, а з часів Пісістрата — червонофігурний. Найрізноманітніші композиції були багатофігурними і часом дуже складними. У класичну епоху розквіт скульптури й архітектури перевершив собою мистецтво виготовлення посуду. Головна тенденція у мистецтві — відшукування досконалих пропорцій у деталях. Скульптура відзначалася реалізмом і грацією, а також прагненням зобразити досконалу красу. Це відображало любов греків до точного дослідження, аналізу. Богів зображували досить часто по-людському безпосередньо (як, скажімо, Ніка, що поправляє свої сандалі).

У IV ст. разом зі змінами у повоєнному грецькому суспільстві, змінилося й мистецтво, яке втратило грацію і легкість на користь більшій парадності і монументальності. Скульптори почали культивувати абсолютний реалізм у портретах, навіть, якщо це шкодило тому, кого зображено (як це вийшло у випадку з відомим скульптурним портретом Сократа).

В архітектурі поступово сформувалися три відомі ордери: доричний, іонійський та коринтський. Головні їх відмінності, попри хронологічні, — різні способи різьблення і декору баз і капітелів колон. Безперечно, найвизначніша будівля класичного періоду — Партенон. Найвизначніший скульптор Греції цього часу — Фідій, сторіччя пізніше — Пракситель.

Інший винайдений греками спосіб осмислення людського буття — філософія: спроба знайти пояснення і необхідні аргументи, щоби зрозуміти, чому речі є такі, як вони є. Настав період, коли греки не могли вже вдовольнитися тими відповідями, які вони відшукували у своїй мітології. Вони почали відчувати, що є якийсь логічний порядок у Всесвіті, який людина здатна осягнути.

Грецька філософія зародилася в Іонії, у великому торговому місті Мілеті, мешканці якого зазнавали постійних культурних та економічних впливів з боку східноазійських культур. Можна припускати, що на формування абстрактного філософського мислення саме в цьому регіоні вплинуло не лише добре озна-

йомлення зі східною мудрістю, але і початок циркулювання тут грошових відносин, перейнятих з Лідії. Монети — своєрідний символ, „ніщо“, яке може матеріалізуватися у різні необхідні людині речі — стали добрим початком для формування філософського способу світосприйняття. Мілетці поставили перше філософське питання — „Що існує?“ Відповідь вони намагались знайти у пошуках першоелементів, з яких усе створено. Талес (Фалес), відомий представник цієї школи, у VI ст. вчив (можливо, під впливом вавилонського міту про потоп), що все складається з води. Його учень Анаксимандр вважав за основу всього маленьку частку, яку він називав „безмежне“ — апейрон. Інші вважали першочастинкою вогонь, пару тощо. Пізніше ці теорії розвинулися у класифікацію чотирьох першоелементів сутнього.

Філософський напрям іонійців дістав назву натурфілософія. Вони самі називали себе фізиками. Одна з найпоширеніших теорій належить Пітагорові (Піфагорові) з Самосу, який захоплювався дослідженням чисел. Він перший обрахував гармонійні інтервали в музиці, довів відому всім школярам теорему Пітагора: сума квадратів катетів прямокутного трикутника дорівнює квадрату гіпотенузи. Разом із своїми учнями він винайшов спеціальну схему чотирьох перших чисел, сума яких дорівнює 10 — тетрактус. Він твердив, що всі об'єкти світу подібні до чисел. Він був попередником сучасних відкриттів математичних відношень між предметами, включно з генетичними кодами людського тіла. Вважав також, що для правильного духовного та розумового розвитку людина мусить дотримуватися раціональної та складної дієти.

Інший відомий філософ — Геракліт з Ефесу в Малій Азії, який жив бл. 500 р. до Р.Х. Він навчав, що всі речі творяться з однієї постійної світової субстанції. Все у світі постійно змінюється і рухається до своєї протилежності як життя — до смерті, а смерть — до життя. Елементи переходять один в інший. Світовий порядок — це, радше, не порядок, а процес. Вогонь символізував для нього Всесвіт як явище, що постійно видозмінюється. Цю безперервну зміну відображає його знаменита фраза: „Не можна двічі увійти в одну ріку“.

Його сучасник — Парменід з Елеї у Південній Італії. На його думку, причина, а не наші відчуття, є шляхом до пі-

знання істини. Отже, окремі мислителі вважали, що все суще створене не з води, чи пари, а з самого Буття. З їхніх поглядів пізніше розвинулося вчення Платона. Парменід також стверджував, що річ не може одночасно бути і не бути. Те, що є, справді є і може бути пізнане; те, що не існує, не може бути пізнане або назване. На відміну від Геракліта, він вважав, що річ, яка існує, не може змінюватися.

Інший напрям представлений Демокритом з Абдери. Його Всесвіт складався з дрібних неподільних атомів, які в різних комбінаціях творять усе. Смерть — це лише перерозподіл атомів, що складають і наше тіло, і душу. Ця атомістична теорія вплинула пізніше на Епікура та була покликана звільнити людей від страху смерті.

Близький приятель Перікла Анаксагор будував усе суще з крихітних частинок — „зерен“, які складаються в певний порядок завдяки силі розуму, свідомості. Отже, він перший запровадив різницю між душею (свідомістю) і матерією як категоріями філософії.

У середині V ст. до Р.Х., у часи гострих внутрішніх грецьких конфліктів і війн, теорії щодо природи матерії і Всесвіту поступилися місцем зацікавленню проблемами людського буття. Виник моральний філософський напрям, представлений софістами („ученими людьми“). Один з ранніх софістів Протагор вважав, що людина є єдиною мірою, критерієм усього, навіть існування чи неіснування речей. Софісти практично заперечували можливість пізнання. За відсутності об'єктивного знання головне для людини — вміння холодно розраховувати та обертати будь-яку ситуацію собі на користь. Саме цього софісти навчали своїх учнів за немалу плату. Софісти ж запровадили різницю між людськими звичаями (Номос) та законами природи (Physis).

Найвизначніший критик софістів — Сократ (469-399). Основне питання його філософії: що є правильною дією і як можна дізнатися, чи вона правильна? Він прославився своїм вмінням ставити питання та направляти учнів на правильні відповіді, він вчив їх обдумувати парадоксальні твердження, відшуковуючи істину. За його поглядами, „освіта — це не наповнення посудини, а підтримування полум'я“. Знаменитий вислів Сократа

„Я знаю, що я нічого не знаю" має дуже важливе продовження:
і все ж таки я хочу разом з тобою подумати і пошукати".

За критику демократії 399 р. Сократ був звинувачений у служінні чужим богам та розбещенні молоді. Він сам випив отруту, призначену для нього, відмовився від порятунку, який готували йому друзі. Цього філософа, прихильного до людей і сповненого глибокого переконання в істинності свого способу мислення і своєї віри, дослідники часто сприймають як попередника Христа. Він не залишив писемної спадщини, оскільки вважав, що писання — мертва, воно вбиває значення слів, отже, є марною тратою часу.

Наші відомості про Сократа походять головню з творів Платона (428-347), який продовжив Сократові дослідження моральної поведінки. Серед творів Платона — діалоги за участю Сократа. Але основний внесок Платона у філософію — теорія пізнання. На відміну від софістів, він вірив, що можна пройти через помилки людських відчуттів до дійсної реальності. Кожен об'єкт, який бачить людина — лише слабе відображення якоїсь ідеальної моделі, форми, недосяжної для людства „ідеї". Тільки тривале філософське вправлення може допомогти людині досягнути власне „ідеї", а не їхні тіні.

Як більшість атенських інтелектуалів, він критикував демократію за її нефаховість та анархічність: „Кожен має робити свою справу". Найвідоміші його твори — „Республіка", „Апологія Сократа". Він заснував першу грецьку філософську школу у гаю на передмісті Атен, який називався на честь одного з мітичних героїв „Гекадемія" (Академія). Ця школа знаменувала собою початки науки як окремої форми людської діяльності, коли поділу на окремі її ділянки ще не могло існувати. Зокрема філософські справи були невіддільні і неможливі без знання математики. Напис на Академії проголошував: „Негеометр нехай не увійде". Академія Платона проіснувала 915 років (386 р. до Р.Х.-529 р. н.е.), поки її не заклав імператор Юстиніан Великий.

Найвідоміший учень Платона — Арістотель (384-322). Деякий час він був учителем Олександра Македонського, що пояснює прихильність імператора до наук.

Арістотель спричинився до подальшого розвитку логіки, метафізики, астрономії, біології, фізики, політики, поезії. Він відійшов від платонівської теорії ідей, вважаючи що кожен

об'єкт має і матерію, і форму (ідею). Форма утворює матерію. Матерія робить об'єкт доступним до пізнання. Поява та існування речей не визначені наперед: „Природа — не що інше, як випадок”. Він та його учні присвятили себе збиранню та впорядкуванню знань у різних галузях. Найвизначніші твори Арістотеля — „Політика”, „Метафізика” та інші.

Арістотель розвинув концепцію побудови Всесвіту, яка вплинула на багато наступних теорій. У його часи філософи виділяли чотири підставові елементи у Всесвіті; з них за Арістотелем повітря і вогонь рухалися вгору, а земля і вода — знизу. До цих елементів він додав п'ятий — етер (ефір), з якого утворюються зірки, що рухаються колами. Поза світом присутній вічний первісний двигун, що надає імпульсу всім рухам. Цей первісний двигун не рухається і не змінюється; він є втіленням божественної думки чи свідомості.

Арістотель — останній з великих грецьких філософів класичного періоду. Після його смерті греки, втягнені в новий для них імперський спосіб життя, почали наголошувати у своїх філософських концепціях на практичних потребах керування етичною поведінкою.

Минув час філософії полісів, настала пора філософії космополітичного світу.

Найвідоміші елліністичні філософські школи — кініки (циніки), стоїки та епікурейці — скерували свої зусилля на допомогу особистості, яка вже не могла безпосередньо впливати на політику, але намагалася зберегти себе і знайти місце у новому складному світі.

Діоген — лідер першої елліністичної філософської течії середини IV ст. до Р.Х. Його концепція — прийняття природного способу життя, перевага власних природних потреб та самодостатність. Він був відомий своєю повною відсутністю поваги чи пієтету перед багатством та владою. Вважав людство повністю зіпсованим, людей — не вартими поваги і співчуття. З таким же цинізмом ставився до себе і своїх послідовників. Навіть назва цього напрямку походить від слова кініки — „собаки”. Античні історики переповіли історію про блукання Діогена по

вулицях в пошуках людини із запаленим смолоскипом у руках серед білого дня. Кініки відкидали музику і мистецтво, нехтували громадськими обов'язками. Це була філософія, яка відображала напругу і негаразди в суспільстві, нерозв'язані конфлікти. Цим ідеологія кініків нагадувала, наприклад, рух гіппі у 60-х рр. нашого століття.

Стоїцизм заснував Зенон (335-263). Він вчив, що Всесвітом керує єдиний божественний план чи причина. Щоби знайти гармонію, людина має діяти у згоді з цим планом, не намагаючись його змінити. Стоїки культивували почуття обов'язку та самодисципліни. Вони вірили, що всі люди, як раціональні істоти, належать до однієї сім'ї. Звідси наголос на почутті братерства людей та толеранції, співчутті до менше вдалих членів людської раси. Ця філософія також продукт нового космополітичного суспільства. Вона мала сильний вплив на пізнішу римську та всю західну філософію.

Як і стоїки, Епікур (341-270) вірив, що люди повинні самі здобувати свій спокій, але спосіб досягнення він пропонував інший. Він приймав атомістичну теорію Левкіпа та Демокріта. Оскільки атоми, з яких складаються люди, після смерті розлітаються, не залишаючи після них нічого, люди повинні зосередитися на тому, щоби провести як можна приємніше і духовне, і фізичне життя. Тільки заглиблення у філософію та спілкування з кількома друзями можуть дати найтривкішу і найглибшу насолоду мудрій людині.

Філософські рекомендації адресувалися здебільшого вузькому прошаркові освіченої еліти. Маса бідних мешканців елліністичного світу не діставали відповіді на складні запитання буття. Стара грецька релігія занепала разом з полісами. Порожнеча мала чимось заповнюватись, і цим новим її змістом стали різні східні віровчення, для прийняття яких не треба було глибоких знань чи роздумувань. Достатньо було стривоженої і невтішеної душі.

Виникло чимало містичних культів, що мали перемішані риси і численні впливи близькосхідних релігій. Для них важливим було служіння рятівникові, чия смерть та воскресіння буде спокутою за гріхи людства. Ці культи мали успіх завдяки обіцяванню життя після смерті, що стане компенсацією за біди і негаразди в земному існуванні. Найпоширенішими були

египетські культу Осиріса та Ізиди, місцеві культу Діоніса та Орфея, окремі східні культу подібного характеру (культ Мітри, Астарти). Великий вплив у західному елліністичному світі здобув Бог Ізраїлю Ягве. Практика очищення водою, концепція гріха і покути, споживання священних страв, загальне зростання містицизму — все це було спадщиною елліністичної доби.

В інших ділянках духовного життя елліністичної доби розвивалася література, яка стала по-справжньому професійною. Столицею її тепер були не Атени, а Олександрія. У 200 р. до Р.Х. у її бібліотеці було зібрано понад 500 тис. папірусних згорток. Учені Олександрії збирали та впорядковували давні писемні твори, у тому числі, наприклад, епос Гомера.

Архітектура та скульптура цього періоду втратила людські виміри та простоту класичного періоду, стала більше помпезною, „імперською“, як, наприклад, олтар Зевса з Пергаму, що тепер зберігається в Берліні.

У результаті поєднання двох світів зріс професіоналізм і в науці. Грецька мова вживалася як міжнародна. Центром елліністичної науки також була Олександрія. Наукові відкриття, здійснені греками на зламі тисячоліть, служили людству аж до XVII ст.

У математиці Евклід збудував систему геометрії, яка є актуальною дотепер. Один з найвизначніших математиків людства — Архімед з Сиракуз на Сіцилії (бл. 287-212) — точно обчислив відношення діаметра до обводу кола, пропорцію між об'ємом сфери та циліндром, вписаним у неї (ця пропорція була вирізьблена на його надгрібку — 2:3). Він також автор багатьох відкриттів у фізиці (об'єм витісненої рідини; точку опори). Архімед був відомий у Сиракузах своєю розсіяністю, заглибленістю в науку та ексцентричністю. Він створив спеціальні військові машини, які захищали Сиракузи від нападу римлян у часи пунічних воєн. Під час штурму Сиракуз 212 р. до Р.Х. Архімед загинув від руки легіонера, але встиг перед смертю закінчити свої креслення на піску.

Астроном і математик III ст. до Р.Х. Арістарх розробив геліоцентричну теорію руху планет, яку підтвердив тільки Копернік у XVI ст. Між тим греки дотримувалися геоцентричної теорії Гіппарха (II ст. до Р.Х.). Гіппарх обчислив тривалість місячного року, Ератосфен (кінець III ст. до Р.Х.) — обвід

Землі, причому помилився всього на один відсоток щодо сучасних супутникових даних. Грецька астрономія досягла свого зеніту у книзі Птолемея з Олександрії (II ст. н.е.) і тривалий час більше вже не розвивалася. Учені цієї доби запровадили широке використання поділу часу на години, хвилини і секунди; кола — на градуси, хвилини і секунди.

Греки розвинули й медицину. Цілком у згоді зі своєю ментальністю вони вважали хворобу порушенням рівноваги. Найвідоміший медик за всю історії медицини Гіппократ ще в IV ст. до Р.Х. переніс медицину з царства чар до світу науки і мистецтва. Його книга про медицину починалася епіграфом: „Життя коротке, мистецтво вічне“.

Коротка, але блискуча, грецька історія закінчилась невтішно. Рим підкорив Грецію. Водночас Рим перейняв, перетворив і передав далі грецьку культуру. Фактично через це завоювання маленька східноєвропейська країна полонила своїх завойовників і весь пізніший західний світ.

VII. ПОЧАТКИ РИМСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Географічні особливості Апеннінського півострова були визначальними для характеру ранньої римської історії. Власних мінеральних ресурсів, за винятком невеликих покладів золота, міді, олова, тут майже не було. З іншого боку, загальна площа родючих ґрунтів тут була більшою, ніж у Греції, що й призвело до переважно землеробського характеру місцевих культур. Видовжена смуга узбережжя мала надзвичайно багато зручних для мореплавства заток. Апеннінський півострів був також більше діткливим і з військового погляду, аніж Греція: невисокі Альпи та низьке узбережжя не достатньо надійно захищали від нападів з півночі чи з моря. Протягом усієї стародавньої історії захоплення території силою траплялося тут частіше, аніж мирне співіснування новоприбулих і місцевих жителів.

Півострів був замешканий вже давно. У бронзову добу з-за Альп сюди проникли перші індоевропейці, які поширили тут використання коня та колісниць. Ці індоевропейські племена, були, ймовірно, споріднені з племенами, які захопили Грецію; вони стали предками усіх народів, що з того часу проживали на території пізнішої Італії.

Протягом VIII ст. до Р.Х. Апеннінський півострів був охоплений двома новими великими колонізаційними хвилями, які стали важливими складниками формування місцевої культури. Це були етруски та греки.

Етруски

Звідки походять етруски (інші назви: тірренці, тосканці), досі залишається дискусійним питанням. Достовірно відомо, що вони не були індоевропейцями. Можливо, вони були споріднені з такими реліктовими народами Європи, як баски чи народи Кавказу. Греки та римляни вважали, що вони прибули з Малої Азії. Цієї ж концепції дотримується більшість сучасних дослідників.

Вперше етруски з'явилися у районі на північ від Тібру та на південь від Арно — на території пізнішої Тоскани, найвидатнішого під оглядом культурних впливів історичного регіону Італії. З часу їхньої появи ця земля дістала назву Велика Етрурія. Самі етруски називали себе „расна”. Римський історик Тит Лівій свідчив, що наприкінці Троянської війни Велика Ет-

рурія контролювала весь Апеннінський півострів. Єгипетські джерела XIII ст. до Р.Х. повідомляють, що „турша“, „тереш“ (тобто етруски) служили найманцями у єгипетському війську. З VIII до V ст. до Р.Х. етруски займали домінуюче становище у Середземномор'ї, навіть потіснивши фінікійців та греків на задній план.

їхня мова не була споріднена з жодною відомою нам мовою давньої Італії, та правдоподібно належала до семітської мовної групи. У VIII ст. вони запозичили через греків фінікійську абетку. Незважаючи на те, що відшукано дуже багато етрусських написів, відчитати їх досі не вдалося. Існує понад сто версій прочитання, але ніхто не зміг адекватно дешифрувати це письмо. Багато етрусських слів збереглося в латинській мові, таких як „littera“ чи „persona“ (останнє початково означало посмертну маску); навіть назва „Roma“ — етрусського походження. Багато латинських релігійних книг написані етрусською мовою справа наліво, на полотні. Частина цих книг-полотен дотривала до наших днів у дуже доброму стані завдяки тому, що вже в римські часи єгиптяни використовували їх для завивання своїх мумій, і пустельний клімат разом з бальзамуючими речовинами дуже добре законсервував ці тексти (серед них — порядок весняних та літніх свят та обрядів, вірування).

У VI ст. до Р.Х. етруски утворили федерацію з 12 міст, яку очолив цар. Найбільшими містами були Вейї, Перуджа та ін. З кінця цього століття відоме ім'я військового начальника Ларса Порсени — останнього видатного діяча етрусків, який, за деякими відомостями, брав участь у війні етрусського роду Тарквінів (з цього етрусського роду походив останній римський

цар Тарквіній Супербус) з Римом і навіть 509 р. до Р.Х. зайняв на короткий час Рим.

У 396 р. до Р.Х., після тривалого опору, римлянам вдалося підкорити Етрурію, захопивши місто Вейї. Це завоювання поклало кінець етрусському пануванню.

Цей загадковий народ відзначався високорозвинутою й цікавою культурою. Особливу увагу етруски приділяли поховальним обрядам. Своїх покійників вони ховали у багато декорованих, прихованих від живих очей підземних склепах-домівках. Етруски використали й розвинули багато грецьких традицій не лише в писемності, але й у кераміці та інших ремеслах, адаптували грецьку мітологію. Уривки грецьких мітів записувалися на зворотньому боці дзеркалаць, а грецькі боги діставали нові місцеві імена: Геракл — Геркл, Полідевк — Пултус (звідси латинське Поллукс), Уні — Гера тощо. Інтерес до цього народу завжди залишався таким великим, що у XVII ст. навіть поширювалася думка, ніби Галілео Галілей зобов'язаний етрускам своїми успіхами у використанні телескопа.

Етруски залишили суттєвий слід у римській цивілізації: із семи царів Риму три були етруски. Від етрусків походить традиція застосовувати в архітектурі арки і склепіння, гладіаторські бої, практика передбачення майбутнього за нутрощами тварин або за польотом птахів. Вплив етруської літератури знайшов відображення у римських трагедіях, епітафіях, пророцтвах. В Етрурії молоді римські патриції закінчували свою освіту. Етруски запровадили в Італії поклоніння тріаді богів: Юноні, Мінерві, Юпітерові.

Особливе місце в етруському суспільстві посідала жінка. В окремих родах родовід йшов по жіночій лінії. Етруски були чи не єдиним у тогочасному світі суспільством, в якому чоловік і жінка споживали їжу за одним столом.

З бігом часу латинська культура та мова витіснила етруську, а вже за часів імперії остання залишилася мовою тільки маленької римської провінції Тосканії.

Паралельно з етруською відбувалася й грецька колонізація Апеннінського півострова. Греки колонізували південні та південно-західні береги Італії та Сіцилію. Найважливіші їх міста — Таранто, Неаполь, Сиракузи. Пітагор, Архімед, Платон деякий час жили і творили в цих колоніях. Від греків, через посеред-

ництво етрусків або безпосередньо, римляни перейняли абетку, мітологію, мистецтво.

Рим

Рим заснувало плем'я латинян, яке жило на південь від Тібру. Легенди подають традиційну дату заснування — 753 р. до Р.Х. — і пов'язують цю подію з Ремом та Ромулом, яких вигодувала капітолійська вовчиця. Археологічні дослідження підтвердили, що місто на семи горбах виникло у цей час. У середині VII ст. було збудовано торгову площу — Форум. Вже у VI ст. до Р.Х. Рим прилучив до себе довколишні райони та став сильним центром великого регіону. Саме в цей час етруски встановили панування над Римом і принесли свою монархічну форму урядування.

Правителі цінували політичну стабільність набагато вище за суспільні права та політичні свободи громадян. Римська держава уподібнювалася до великої родини. Як у родині керує батько, так у державі — цар. Як влада батька обмежена звичаями та інтересами його дорослих синів, так і влада царя обмежена інтересами найповажніших громадян і давньою конституцією. Іншими інституціями влади були асамблеї та Сенат (рада старійшин). Асамблея збирала всіх мужчин військового віку. Ця структура мала право накладати вето на пропозиції царя, розв'язувала проблеми війни і миру, виносила помилування. Вона не мала права сама пропонувати якісь рішення чи змінювати закон. Сенат складався з голів найбільших родин (кланів) та мав значну силу і вплив. Цар був лише одним з членів Сенату. Головною функцією Сенату було відбирати ті пропозиції царя, що треба виносити на затвердження асамблеї. Ця система практично не давала змоги для будь-яких фундаментальних змін, навіть якщо цього прагнула більшість асамблеї, була дуже консервативною та проіснувала в тій чи іншій формі до кінця римської історії. За своєю суттю це була система панування олігархії.

У монархічний період суспільство поділялося на два класи згідно з народженням. Верхній клас — патриції — становили лише 5-7 відсотків населення і мали право засідати в Сенаті. Вони зосереджували у своїх руках всю монополію влади. Ниж-

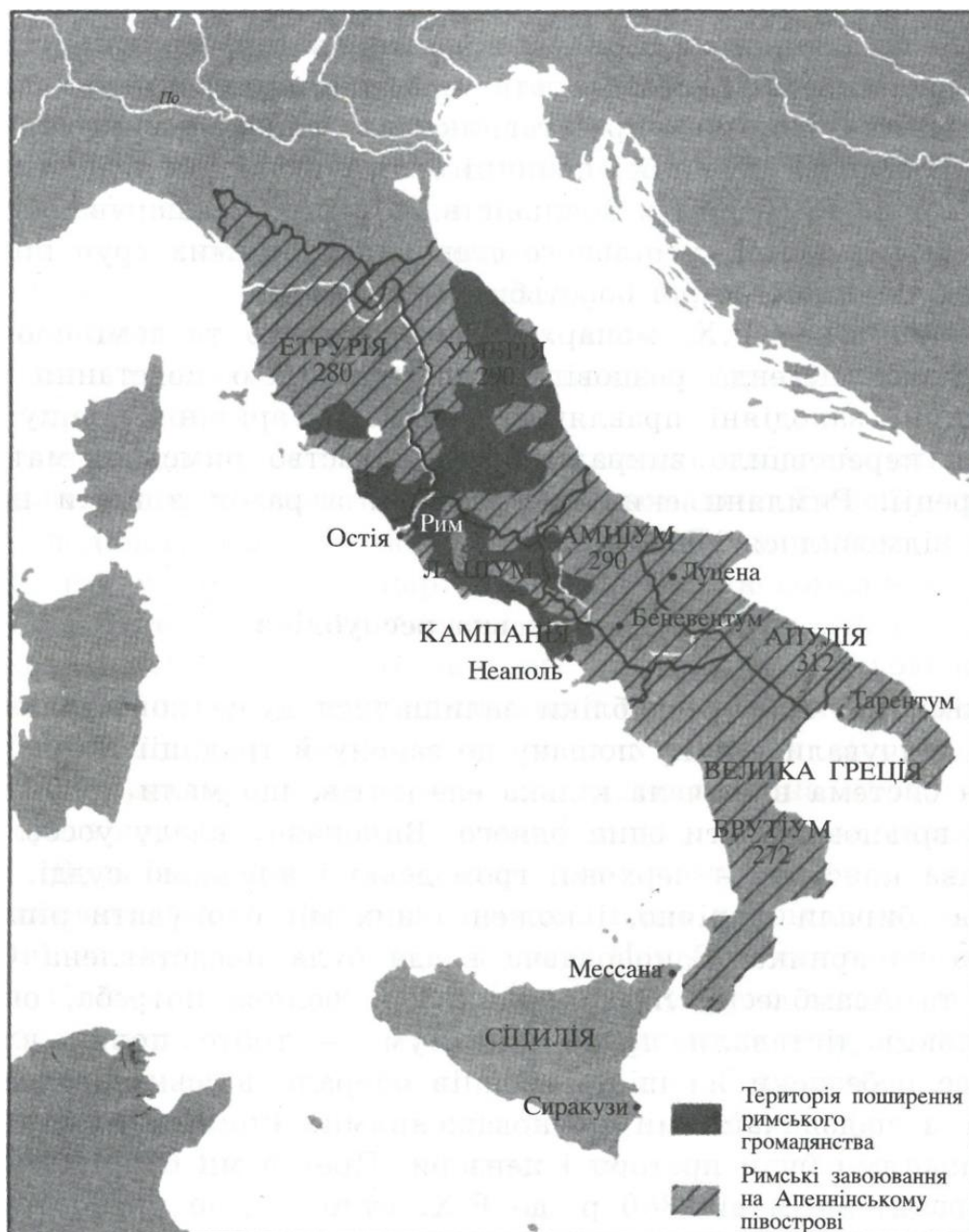
чий клас становили плебеї: бідні селяни, робітники, мистці. З часом з'явилися роди, що не належали до замкненого кола патриціїв, але зуміли збагатіти. За той самий час окремі патриціанські роди збідніли. Потреба патриціїв у грошах та бажання заможних плебеїв збільшити свої права зумовило таке явище політичного альянсу між ними як клієнтелла. Згідно з нею патриції мали право брати під свою опіку окремих плебеїв-клієнтів та бути їх представниками в законодавчих структурах. Взамін за це плебеї повинні були сплачувати послуги свого патрона та зберігати лояльність до нього. Розшарування суспільства та зміни суспільного становища окремих груп призвели до пізнішої гострої боротьби між класами.

У 509 р. до Р.Х. монархію було скинуто та замінено республікою. Легенда розповідає, що причиною повстання були злочини, заподіяні правлячою родиною Тарквінів. Чашу терпіння перепополнило викрадення та вбивство римської матрони Лукреції. Римляни скинули етрусків, а разом з ними назавжди відмовилися і від монархії.

Рання Римська республіка

Римляни часів республіки залишалися дуже консервативними і відчували велику пошану до закону й традиції. їхня правнична система включала кілька елементів, що мали доповнювати і врівноважувати один одного. Виконавчу владу уособлювали два консули — верховні громадські і військові судді. Консулів обирали щорічно, і кожен з них міг блокувати рішення свого напарника. Законодавча влада була представлена Сенатом та Асамблеєю. Якщо виникала особлива потреба, окремі урядовці діставали право імперіум — тобто повну владу. У час небезпеки на шість місяців обирали військового диктатора з надзвичайними повноваженнями. Іншими важливими урядовцями були претори і цензори. Преторами були військові генерали, яким від 366 р. до Р.Х. було надано право верховного судочинства та адміністрування в Римі. Кількість преторів щороку доходила до восьми осіб. Цензори контролювали точність складання списків громадян по центуріях, відповідали за стягнення податків та дотримання громадської моралі. їх обирали відповідно до віку та походження на п'ять років.

РИМСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ до 264 р. до Р.Х.

Окрім того, існували ще три політичні структури: Асамблея центурій, що охоплювала все військо; Асамблея племен, що включала представників 35 племен та здійснювала нагляд за фінансами та громадськими роботами; Асамблея курій. З часом найвпливовішою стала Асамблея племен.

Основою держави був Сенат, який зосереджував реальну владу та визначав політику. Він налічував звичайно 300 членів. Сенатори поповнювалися з ексконсулів та ексурядовців і служили пожиттєво.

Справжнім джерелом сили і стабільності була родина. Більші родини називалися кланами. Наприклад, кожен, хто мав друге (родинне) ім'я Еміліус або Корнеліус, належав до клану Еміліїв або Корнеліїв. Глава сім'ї — „*pater familiae*” — був повноправним і ніким та нічим необмеженим власником членів родини, рабів, майна. Навіть одружені сини підлягали його волі. Тільки після його смерті сини ставали реальними самостійними главами своїх родин. Крізь усю римську історію, аж до сучасності, родинні союзи контролювали суспільне та політичне життя, творили альянси, проводили до влади потрібних їм людей.

Отже, зміна державного устрою в Римі з монархічного на республіканський була досить поверховою, своєрідним „переворотом без перевороту”, який не ніс зі собою жодних глибших соціально-політичних змін у суспільстві. Контроль над державою завжди був і залишався в руках патриціїв. Але плебеї вимагали і поволі досягали розширення своїх прав. Цей складний процес дістав назву „боротьба за порядки”, яка тривала 494-287 рр. до Р.Х.

Першу перемогу плебеям принесла т.зв. сецесія, своєрідний загальний страйк, 494 р. до Р.Х., коли вони погрожували відділитися від держави. Впливовий сенатор Апій Клавдій, якого було послано на переговори із заколотниками, виголосив промову, в якій порівняв цей бунт з повстанням людського організму проти бездіяльного і паразитичного, однак надзвичайно важливого для життя людини шлунку. Після примирення плебеї отримали право щорічно обирати зі свого середовища двох представників для захисту своїх інтересів — трибунів. Поява посади трибуна є яскравою ілюстрацією схильності римлян до укладення політичного компромісу в інтересах єдиної держа-

ви. Патриції примирились з тим, що речник від народу — неминуче зло, і присягнули на недоторканість його особи. Це дало змогу трибунам втручатися у будь-які акції держави. Крім того, трибуни мали право „вето”: вони могли відсторонити від справ будь-якого урядовця, включно з самим консулом. Ця процедура не поширювалася на такі екстремальні умови, як війна тощо.

У 450 р. до Р.Х. плебеї домоглися того, що закони було кодифіковано та виставлено на Форумі у вигляді дванадцяти таблиць з правничими текстами. „Право 12 таблиць” містило усі громадянські закони, визначало карні злочини та покарання за них, регулювало відносини з членами родин патриціїв. У 445 р. до Р.Х. плебеї дістали право на мішані шлюби з родинами патриціїв. У 366 р. до Р.Х. плебей Гай Ліциній" вперше зайняв посаду консула. З цього часу у Римі стало традицією обирати одного консула з плебеїв й одного з патриціїв. У 300 р. до Р.Х. плебеї відвоювали для себе останні заборонені для них посади понтифіків і авгурів — верховних жреців.

Останню велику перемогу плебеї здобули 287 р. до Р.Х., коли рішення Асамблеї племен були визнані обов'язковими для всієї держави без жодної ратифікації. Звичайні громадяни отримали право творити закони. Але це право було, радше, формальним. Насправді більшість законів проходила через Сенат ще до затвердження на Асамблеї племен. Крім того, трибун завжди міг накласти вето на дію закону. Отже, реальний контроль залишився в руках вищого класу, хоча влада плебеїв у державі зросла, а напруга у відносинах між класами знизилася.

Зовнішня політика часів республіки характеризується наростанням імперіалістичних настроїв. Боротьба проти етрусків переросла у боротьбу за розширення підлеглої Римові території. Приблизно 493 р. до Р.Х. було створено Латинську Лігу для захисту від етрусків. Пізніше розпочалися завойовницькі війни у всій Італії. У 396 р. до Р.Х. було зруйновано Вейї та підкорено всю Етрурію. Цей період завоювань 390 р. до Р.Х. був перерваний великою військовою катастрофою, коли військо галлів з долини ріки По вторглося в Італію та захопило частину Риму, вимагаючи великого викупу за свій відхід. Власне з цим епізодом пов'язана легенда про те, як священні гуси Капітолію врятували Рим. Після відступу галлів завойовниць-

кі війни продовжувалися. Окремі грецькі міста чинили латинцям та їхнім союзникам сильний спротив. Громадяни міста Таранто закликали на допомогу епірського царя Пірра (правив 282-272 до Р.Х.). Він переміг римлян у двох великих битвах, але ціною таких непомірних людських і матеріальних втрат, що його перемоги у результаті були позбавлені будь-якого сенсу („Піррові перемоги“). У 275 р. до Р.Х. Пірр покинув півострів, а до середини III ст. римляни встановили свою владу над усією територією майбутньої Італії.

Римська республіка перетворювалася на могутню імперію з грізним і добре організованим військом. Потужна хвиля завоювницького руху завмерла над середземноморським узбережжям. Достойним противником Риму була тепер фінікійська держава з центром у Картагені, що контролювала Північну Африку, частину Іспанії, Корсику, Сардинію та більшість Сіцилії. Конфлікт вибухнув 264 р. до Р.Х. внаслідок перебування картагенських військ у Мессані (сучасна Мессіна) на Сіцилії. Мешканці міста хотіли перейти під римський протекторат, на що не погоджувалися фінікійці. Так почалась перша пунічна війна за панування на Сіцилії, що тривала з 264 до 241 до Р.Х. („пунічна“ походить від слова „роена“ — фінікієць). Внаслідок цієї війни 241 р. до Р.Х. фінікійці змушені були покинути Сіцилію. У 238 р. до Р.Х. римляни, порушивши попередній договір з фінікійцями, досягли Корсики і Сардинії. Ці три острови — Сіцилія, Корсика і Сардинія — стали першими римськими провінціями.

Друга пунічна війна (219-202 до Р.Х.) була напруженою та багатшою на події. Серед них — штурм Сиракуз та загибель Архімеда 212 р. до Р.Х. Конфлікт зародився в Іспанії, де Рим надавав свою опіку місту Сагунтум, яке цікавило і картагенців. Під час переговорів молодий двадцятип'ятирічний генерал Ганнібал захопив Сагунтум, що зробило війну неминучою. Восени 218 р. до Р.Х. Ганнібал повів своє військо через Альпи в Італію, сподіваючись на допомогу та підтримку галлів та ненадійність римських союзників. У 217 р. Ганнібал одержав блискучу перемогу біля озера Тразімено, а 216 р. — під Каннами. Римляни зібрали проти Ганнібала 80 тис. воїнів, які після сутичок з його військом були вбиті або захоплені у полон. Але у Ганнібала не було ні сил, ні достатнього постачання,

щоб завершити справу. Попри всі сподівання він не отримав підтримки від підкорених римлянами народів (тільки південні території та Сиракузи перейшли на його бік). Лояльність римлян до підкорених, надання їм права автономії зіграли свою роль у зворотній лояльності завойованих народів.

У цей час римським військовокомандувачем в Іспанії став талановитий молодий генерал Публій Корнелій Сціпіон. У 206 р. до Р.Х. йому вдалося встановити контроль майже над усією Іспанією. У 204 р. він висадився в Африці біля Картагену та змусив фінікійців підписати перемир'я. У 202 р. до Р.Х. Ганнібал, прагнучи реваншу, прибув до Африки. Відбулася велика битва біля Зами, в якій знову перемогли римляни. Ганнібал втік і, мабуть, закінчив своє життя самогубством десь в Азії 183 р. до Р.Х. Картаген втратив усі залежні території.

У 149-146 рр. до Р.Х. відбулася остання пунічна війна. Після дворічної облоги та загибелі майже усіх його захисників Картаген було зрівняно з землею. У результаті цієї війни з'явилася нова римська провінція Африка. Головна заслуга в досягненні перемоги належала онукові Публія Корнелія Сціпіона Африканця Публієві Корнелію Сціпіону Емілію. Історик Тацит з гіркотою коментував: „Римляни створили пустелю і назвали це миром“.

Сціпіон-молодший 133 р. до Р.Х. остаточно завоював Іспанію, окремі райони якої довго і затято опиралися. Героїчно витримувала тривалу облогу Нумантія в Старій Кастилії. Нумантіїці надали перевагу колективному самознищенню разом з містом, ніж підданню Риму.

Римляни вели експансію і в східному напрямку: в Іллірії (сучасна Югославія) та Греції. На чолі Македонії був у цей час Філіпп V, який намагався використати на свою користь перемоги Ганнібала. Щоби перешкодити цим планам до Греції було вислано римські кораблі. До 146 р. до Р.Х. римляни провели чотири римсько-македонські війни, які закінчилися повною їх перемогою. Початково вони не затримувалися в Греції надовго, воліючи замість прямої окупації вести стосовно греків значно м'якшу політику, щоби утримати їх лояльними членами свого альянсу. Це дало їм змогу використати Грецію та Македонію як надійний плацдарм для дальшої експансії на Схід, яка досягла аж Вірменії.

У 192 р. до Р.Х. колишній спільник римлян Антіох III, македонський цар Сирії, боячись дальшого посилення влади римлян, почав війну проти них, напавши на Грецію. Римляни одержали кілька блискучих перемог у Греції, перетнули Егейське море та 190 р. до Р.Х. розбили Антіоха у Магnezії. Після цього вони наважилися до рішучіших дій у Греції. Після останньої римсько-македонської війни було утворено провінцію Македонія (південна Греція). Самостійне політичне життя греків 146 р. до Р.Х. завершилося.

Окремі райони елліністичного світу самі переходили під римський протекторат: 133 р. до Р.Х. цар Пергаму Аттол III заповів своє царство Римові. На базі цієї території 129 р. до Р.Х. утворилася багата провінція Азія. На початок I ст. до Р.Х. Рим мав уже сім провінцій: Азію, Африку, Сіцилію, Сардинію-Корсику, Македонію, Ближню Іспанію, Дальню Іспанію. Відносини з підкореними змінилися та ускладнилися. Тепер вони варіювалися від тісного союзу з широкими правами самоврядування до майже повної військової окупації з позбавленням будь-якої самостійності.

У період завоювань двері храмів богів війни практично не зачинялися. Римляни приносили жертви і молилися за поширення меж своєї держави. Першим, хто передбачав її занепад, був Публій Корнелій Сципіон Африканець, який замовляв молитви за саме існування цієї держави.

VIII. ПІЗНЯ РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА

Війни III-II ст. до Р.Х. змінили сталий порядок життя Апеннінського півострова. З одного боку, перебування за кордоном та постійні руйнівні бої у самій Італії зруйнували дрібне землеробство та позбавили його робочих рук. З іншого, відкрився новий приплив скарбів зі Сходу, які збагачували вищих військових та частину армії. Багаті громадяни, у чиїх руках збиралося награване, вкладали кошти у подальше розширення своїх маєтків. Дуже змінилася суспільна структура. Старих партійних родів, які раніше вирішували долю держави, у III ст. залишилося лише 20. Сенатори втрачали свої позиції, подеколи шукали опори у своїх багатших і впливових клієнтах. Дуже зміцнився прошарок військових — „вершників”. Все більше впливів мали т.зв. нові люди, які походили з околиць республіки, але часто ставали першими громадянами держави завдяки своїм військовим чи політичним здібностям. Збільшилася й кількість рабів-військовополонених, що відбирали місця праці у безземельних селян.

Стара формула римського війська як об'єднання усіх повноправних римських громадян, що виконували свій патріотичний обов'язок і самі себе споряджали, більше не відповідала вимогам часу. Військову неефективність армії як захисника республіки проілюструвало повстання рабів на Сіцилії, яке на тривалий час перервало постачання зерна для північних територій і поставило їхніх мешканців перед загрозою голоду. Оскільки розорені землевласники не могли спорядити себе для військової служби, чисельність війська також зменшувалася. Єдиним джерелом її поповнення ставали військові найманці-чужинці.

Розв'язати цю складну кризову ситуацію спробували молоді римські аристократи брати Гракхи. їхня мати Корнелія — доч-

ка Публія Корнелія Сціпіона Африканця, була одружена з плебеєм. Старший брат Тіберій став трибуном 133 р. до Р.Х. та запропонував Асамблеї племен земельний закон, який дозволяв державі надавати земельні ділянки, відчужені від багатих, розореним селянам, що одночасно поліпшувало як їх економічне становище, так і можливості військової служби. Другий трибун Марк Октавій намагався накласти вето на цей закон. Тоді Тіберій переконав Асамблею наважитися на один небезпечний крок — усунути цього трибуна з посади без огляду на недоторканість особи. Так римляни вперше побачили, що їх „непорухне" законодавство може бути іграшкою в руках однієї людини. Закон було проведено. Тіберій наважився ще на одне порушення — вирішив переобиратися на посаду трибуна ще на один рік. Опозиція у Сенаті, не в змозі змиритися з такою узурпацією влади і неспроможна легально втримати ситуацію під контролем, найняла банду розбійників для покарання Тіберія. Його убили, але роздача землі не припинилася і після його смерті.

У 123 р. до Р.Х. трибуном став брат Тіберія Гай Гракх, який також обмежував привілеї сенаторів. Він надав вершникам право судової влади, заснував кілька колоній для наділення землею безземельних селян. Він запропонував римське громадянство мешканцям сільських околиць, але громадяни Риму не прийняли цього проекту, боячись остаточно втратити свої привілеї. Після кінця терміну Сенат та консул, руки яких раніше були зв'язані недоторканістю особи трибуна, розпочали відкрите переслідування Гракха-молодшого. Щоби уникнути долі брата, Гай наказав одному зі своїх вірних рабів убити себе.

Значення діяльності братів Гракхів полягало у тому, що вони намагалися пристосувати суспільство до нових умов, шукаючи опори у нових соціальних верствах (італіки-нероманці — проти громадян Риму; вершники проти сенаторів), надати більшого значення Асамблеї племен, що пізніше призвело до справжньої революції у політичному ладі Риму. Ці два великі реформатори показали шлях до узурпування влади. Гракхи не могли захистити себе проти Сенату, тому що не мали військової сили. Але з наростанням військових дій та зміцненням війська з'явилися полководці, які у своєму прагненні до влади могли спиратися на підтримку зброї.

Першим генералом, який вдався до цього засобу, був Гай Марій (157-86) — „новий чоловік“ з околиць Риму. Його репутація зросла після відсічі, яку він дав германцям, що напали на північноіталійські території. Він займав посаду консула протягом п'яти років та був найвпливовішою людиною у державі у 107-100 рр. Він почав активно поповнювати військо бідними людьми, що не могли споряджати себе самі.

У 90-х роках I ст. до Р.Х. загострилася проблема громадянства союзних територій. У 91-88 рр. декілька племен італіків повстали, оголосили свою незалежність і розпочали період т.зв. італійських війн. У тяжкій боротьбі римляни змогли перемогти повсталих, а після цього рішенням Сенату 90 р. все ж таки надали їм громадянські права.

Італійські війни та військова кампанія проти Мітрідата Євпатора в Азії сприяла піднесенню іншого видатного генерала — Луція Корнелія Сулли (138-78). У результаті тривалої боротьби зі своїми противниками в Сенаті, він зайняв Рим та оголосив себе військовим диктатором (остаточно 82 р.). У Римі було владштовано жорстоку розправу над громадянами-опонентами.

Сулла зробив останню спробу стабілізувати стару республіканську систему, яка уже ледь животіла. Він вважав, що контроль у Римі мають посідати народні трибуни та генерали, які можуть використовувати військо для підтримання політичної рівноваги. Сулла прийняв закон, який забороняв трибунам приймати рішення, не схвалені попередньо Сенатом та заборонив їм займати одночасно ще одну урядову посаду. Він також заборонив командирам утримувати посади керівників у провінціях довше року („жодного Сулли після Сулли"), щоби не підсилювати їхнього статусу та унеможливити заколоти. Генерал запровадив віковий ценз на вступ на урядові посади. Наприклад, консул мав бути старший за 42 роки. Він відмінив усі зміни, запроваджені Гаєм Гракхом у суді (всі члени — знову сенатори). Кількість членів Сенату було збільшено до 600 осіб. Його законодавство частково дожило до самого кінця республіки. У 79 р., за рік до своєї смерті, він склав повноваження, вважаючи, що зробив Сенат настільки міцним, що його диктаторство вже не потрібне.

Однак сподівання Сулли щодо міцності республіки виявилися марними. Насправді його правління стало зразком для на-

ступних військових, які прагнули політичної влади. Цей зразок використав Гней Помпей. Він здобув популярність придушенням заколоту в Іспанії та допомогою у придушенні повстання Спартака. Цю останню славу він розділив з Марком Ліцинієм Крассом — найбагатшою людиною того часу. У 70 р. до Р.Х. Помпей і Красс стали консулами (Помпеєві було 36 років, отже, він порушив віковий ценз, який запровадив Сулла). Вони відмінили й деякі інші закони Сулли: повернули трибунам законодавчу владу та повернули у суди „вершників”. Після закінчення терміну Помпей не висував своєї кандидатури на наступне обрання. Він втілював свої амбіції у нових військових кампаніях: війні з піратами та Мітрідатом у Малій Азії, завоюванні для Риму двох нових азійських провінцій — Кілікія та Бітунія.

Після Помпея великого авторитету у Римі набув державний діяч Марк Тулій Ціцерон (106-43) — освічена людина, філософ, визначний адміністратор, майстер компромісу та взаєморозуміння. Систему рівноваги між двома керівними класами (сенаторами і „вершниками”) він називав „*concordia ordinum*”. Але інші, менше перебірливі політики, вважали, що поки дебатують оратори, мечі вирішують справу.

Один з таких відступників — Луцій Сергій Каталіна — вирішив організувати 63 р. заколот, вбити консулів, захопити владу і здобути для себе добру посаду в республіці. Одним з консулів тоді був Ціцерон, який викрив цю інтригу та отримав титул „батька Вітчизни”. Щоправда стабільності у державі це не повернуло.

У 62 р. до Р.Х. до Риму повернувся Помпей, який виявив, що Сенат більше його не підтримує. Він не домогся навіть земель для своїх воїнів. Це підштовхнуло Помпея до союзу з вихідцем зі старого патриційського роду Гаєм Юлієм Цезарем (100-44), який щойно повернувся з Іспанії, де командував римським військом. Цезар мав деякі фінансові труднощі, які міг вирішити, тільки одержавши від Сенату високу урядову посаду. Щоби перемогти опозицію у Сенаті, Помпей, Цезар та Красс об'єдналися, створивши 60 р. до Р.Х. перший тріумвірат. Їх спільний авторитет дав змогу Цезареві 59 р. зайняти посаду консула. Спільники передусім розв'язали свої матеріальні проблеми. Помпей дістав землі для війська, а Цезар — провінції у Гал-

РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА ТА ЇЇ ЗАВОЮВАННЯ

лії (долина ріки По та Прованс) та в Іллірії (сучасні Албанія, Югославія) на п'ять років.

Цезар розпочав активне політичне вторгнення у Галлію, і незабаром уся сучасна Франція та Бельгія опинилися під римським пануванням. Слідом за легіонерами поширювалася латина та латинська культура. Яскравий символ латинізації — система шляхів, яка стала основою пізнішої системи сполучення. Деякі шляхи в Італії досі мають старі назви (Via Appia; Via Salaria).

Війна Цезаря в Галлії тривала з 58 до 50 рр. У цей час Красс та Помпей урядували у Римі, підозрюючи один одного у прагненні одноосібно узурпувати владу. У 55 р. до Р.Х., коли обоє були обрані консулами, вони на прохання Цезаря продовжили ще на п'ять років його перебування в Галлії. Результатом цього перебування стали, зокрема, „Коментарі до війни в Галлії“, які написав Цезар. Красс домігся для себе посади проконсула у Сирії, там 53 р. до Р.Х. його вбили. Помпей дістав дві провінції в Іспанії, якими керував через своїх асистентів, боячись залишати нестабільний Рим.

Вороги Цезаря у Римі боялись його успіхів у Галлії, бачили у ньому нового Суллу. Щоби ослабити Цезаря, вони вирішили привернути на свій бік Помпея як тимчасового спільника та „менше зло“, якого легко буде позбутися пізніше. Цезар планував повернутися до Риму та зайняти якусь іншу посаду, можливо, в іншій провінції. Наскільки відомо з джерел, він не планував жодного перевороту. Однак, Сенат 49 р. до Р.Х. був розгублений і мав страх перед Цезарем як новим узурпатором. Сенатори шукали способу позбавити його посту в Галлії. Частина поміркованіших вважали, що і Цезар, і Помпей мають відмовитися від посад. Перемогли ті, хто вбачав у Цезареві головну загрозу. Нерозсудливий Помпей погодився прийняти керівництво військом проти Цезаря, підписавши цим власний смертний вирок. Кінцево, Сенат посягнув на один з найстаріших законів: на недоторканість особи трибуна. Це дало зброю Цезареві, який міг тепер виступити на захист прав трибунів, громадян Риму, які їх обирали, та військових, що віддано служили у Галлії.

Поки частина сенаторів втягувала Рим у нову громадянську війну, Цезар знаходився на ріці Рубікон, що відділяла Італію від Цізальпійської Галлії. 11 січня 49 р. він перейшов Рубі-

кон і зі словами „Жереб кинено” почав завоювання власної країни. Дорогою до нього приєднувались усе нові співвітчизники. Помпей відступив у Грецію, де програв битву у Фарсалі (Фессалія) 48 р. до Р.Х. Він хотів взяти реванш у Єгипті, але його вбили радники фараона. Прибув до Єгипту і Цезар, де застав фараона у сварці з його сестрою Клеопатрою. Врода сестри вирішила позицію Цезаря у цій суперечці, він віддав їй трон. Однак побут в оточенні прекрасної цариці не був довгим — Цезар все-таки повернувся до війни. Він переміг сина Помпея в Африці та Іспанії та 46 р. повернувся до Риму, де його захоплено вітали натовпи громадян.

Цезар вирішив поєднати посади диктатора й консула та, на зразок Сулли, перевершив термін диктаторських повноважень далеко поза шість місяців. У 44 р. він назвав себе „пожиттєвим диктатором”. З цього часу він носив пурпуровий одяг, як давньоримські царі, та посідав у Сенаті золотий трон. У його руках зосередилася вся влада як головного законодавця, полководця, адміністратора.

Цезар запровадив значні зміни у римській політичній структурі. Щоби винагородити своїх послідовників та забезпечити лояльний склад Сенату, він збільшив кількість преторів з 8 до 16 та сенаторів — до 900. Він також надав ветеранам землі у колоніях, зокрема в Іспанії, Трансальпійській Галлії, Північній Африці. Цезар запровадив адміністративну реформу, поділивши Італію на муніципальні райони. Поширив громадянство в деяких провінціях. У 46 р. він запровадив новий календар.

За Цезаря Римська держава вже охоплювала всю Західну і частково Центральну Європу, африканське та малоазійське узбережжя Середземномор'я, яке римляни стали називати „Наше море”. Держава зростала і міцніла, непереможний Цезар надсилав звідусіль повідомлення про свої блискавичні перемоги („Прийшов, побачив, переміг”), але швидкий процес внутрішнього розкладу й деморалізації суспільства поширювався. Про цей період Ціцерон з гіркотою говорив: „О часи, о звичаї!”

Дальшим планам Цезаря не судилося здійснитися. Його противники сформували закат, в який увійшли навіть колишні підлегли Цезаря Марк Брут та Гай Кассій. 15 березня 44 р. до Р.Х. Цезар став жертвою одного з найвідоміших політичних

вбивств в історії. Відомо, що його попередили про неминучий напад, але він відкинув будь-яку обережність. Напад було здійснено біля театру, який збудував Помпей. Коли Цезар побачив серед нападників свого соратника, він вигукнув: „І ти, Бруте, мій хлопче!" та перестав захищатися. Його тіло перенесли на Форум і спалили на камені, на місці якого згодом був збудований невеликий храм.

Постать Цезаря, як і Олександра Великого, є дуже суперечлива, щоби вміститися у шкалу однозначних оцінок. З одного боку, він збагачувався за рахунок завоювань та продажу полонених у рабство (радше нормальний факт для тогочасного світу), використовував підкуп сенаторів та урядовців. Він вважав, що „Республіка — це тільки ім'я без тіла і лиця", а Сенат та асамблеї пережили себе. Він досяг абсолютної влади, одночасно остаточно зруйнувавши і республіку, і себе. Можливо, логічним продовженням кар'єри Цезаря було би відновлення монархії.

З іншого боку, він був людиною надзвичайно талановитою та великодушною, не тримав зла на своїх ворогів. Друзі та воїни були йому безмежно віддані. Двозначність постаті Цезаря найкраще відобразилася в оцінці його вбивства та організаторів цієї події. Названий син Цезаря Марк Брут походив від першого римського консула, який скинув Тарквінів — факт, який, безперечно, додавав йому популярності як захисникові республіки. Разом з іншим вбивцею Гаєм Кассієм Лонгінусом його визнали „визволителем" держави від тирана. Через багато століть Данте помістив його у найнижче коло пекла, а Шекспір назвав „найшляхетнішим з усіх римлян".

Після смерті Цезаря сподівання окремих діячів на відновлення республіки не справдилися. Консулом став Марк Антоній, послідовник Цезаря, який намагався утримати свої позиції та одержати для себе призначення у Цізальпійську Галлію, всупереч забороні Сенату. Держава вислала проти нього війська. Серед тих, хто очолив військо, був дев'ятнадцятирічний Гай Октавій, якого усиновив Цезар (Гай Юлій Цезар Октавіан). Але замість війни він уклав союз з Марком Антонієм та нижчим генералом Лепідом. У 43 р. до Р.Х. вони об'єдналися та склали другий тріумвірат. Розвернувши свої об'єднані війська, спільники зайняли Рим і проголосили себе військовими пра-

вителями. їхню владу визнав Сенат. Трибун запропонував їм п'ятирічні повноваження „для підтримання порядку в державі". Часто нові диктатори поводитися, як і їх попередник Сулла: нехтували старими законами, провадили судилища над ворогами. Так, без розслідування було страчено Ціцерона, який складав промови-„філіппіки" проти Марка Антонія.

Партнери відсторонили Лепіда за спробу захопити Сіцилію від Октавіана. Між Антонієм та Октавіаном також зростала напруга та взаємна недовіра. У цій боротьбі Октавіан використав страх римлян перед можливістю, що їхню державу очолить східна династія. Саме так було змальовано римлянам особистий зв'язок Антонія і Клеопатри. У 32 р. до Р.Х. Октавіан зосередив під своїм контролем усі західні провінції. Його військо наступного року вийшло переможцем над збройними силами Антонія у битві в Акціумі (Західна Греція).

Антоній спробував знайти порятунок в Єгипті. Але після висадки Октавіана в Олександрії, Антоній позбавив себе життя. Клеопатру намагалися відвезти як полонянку до Риму для участі у параді переможців. Щоб уникнути такого приниження, цариця заподіяла собі смерть.

З її смертю закінчилася не тільки македонська династія, але й елліністична доба. Відійшла у минуле й римська республіка. Октавіан зміг припинити громадянську війну та запровадити нову форму співжиття, з якої вийшла сучасна Західна Європа — Римську імперію.

Латинська культура доби пізньої республіки сприймала та адаптовувала грецькі впливи, зокрема в архітектурі, літературі, освіті, філософії. Особливо привабливою для римлян була філософська доктрина стоїків з їх відданістю почуттю обов'язку. Один з найвідоміших поетів цього часу — Тіт Лукрецій Карр — перебував під сильним впливом Епікура та його атомістичної теорії. У праці „Про природу речей" Карр у поетичній формі відобразив тогочасні уявлення освічених римлян про світобудову.

Освіта у перші століття ранньої республіки була сімейною справою. Її метою було виховання патріотичних і законівіда-

них громадян, які, крім того, мали виявляти певні моральні якості та практичні знання. Хлопців вчили писати, рахувати, читати, вести господарство, їх також тренували як майбутніх воїнів. Обов'язковим було знання законів 12 таблиць та діянь славетних предків та сучасників. З III ст. до Р.Х., внаслідок тіснішого зв'язку з Грецією, у Римі з'явилися грецькі вчителі, які навчали граматики, літератури, філософії, реторики. Це змінило наголос в освіті з практичних потреб до чистого інтелектуального заняття та науки. З'явилася велика кількість освічених двомовних людей. З грецької на латину було перекладено багато літературних творів, народилася й власна література. Її засновником вважають Квінтуса Енніуса (239-169) — вихідця з околиць Таранто, перекладача грецьких трагедій, автора історично-патріотичної поеми „Аннали”.

Яскравим ліричним поетом цього періоду був Квінт Лутацій Катулл, який уславився циклом віршів до Клодії (сестри Клодія Пульхра), яку він палко кохав. Вірші до неї мають найрізноманітніші відтінки: від захоплення до розчарування, ненависті.

Цікавим письменником пізньої республіки був Марк Тулій Ціцерон (106-43). Його твори — найкраще джерело політичної історії, чудові взірці стилю. Він був глибоко обізнаний з грецькою філософією, особливо стоїками, творами Платона, Епікура. У політиці зробив велику кар'єру, став чи не єдиним зразком серед римських політиків, який сповідував доктрину компромісу та порозуміння. Цього видатного політичного діяча і поета, рятівника держави, сумлінну і чесну людину, попередника Вергілія, Овідія та Горація, було вбито за наказом Марка Антонія за те, що він відкрито виступив проти нього як політичний опонент під час громадянських воєн після смерті Цезаря.

Римський театр також перейняв окремі грецькі впливи. Римську комедію розвинули Тіт Макцій Плавт (250-184) та Публій Теренцій Афр (Теренцій, 195-159). Комедія Плавта „Менехми” — типова комедія переплутаних ситуацій та переодягань — стала моделлю „Комедії помилок” Шекспіра. Комедії Теренція, глибші та серйозніші за змістом, послужили зразком для комедій Мольєра та Шерідана.

Відомим діячем римської культури був грек Полібій (200-118), який заклав основи латинської історії. Його твори досі

вважають найточнішим і найвірогіднішим джерелом ранньої римської історії.

Грецькі впливи у ці століття помітні навіть у зовнішньому вигляді римських міст. Зокрема колони коринтського ордеру прикрашали всі найвизначніші будівлі Риму.

Римська релігія була загальнодержавною справою. Від самих початків вона перебувала під сильним впливом етрусської та грецької мітології. Жінки, на загал, виключалися з релігійної практики, за винятком весталок — шести непорочних дівчат, які підтримували священний вогонь. Весталки жили у віллі, збудованій на Форумі. Протягом III ст. до Р.Х. у римській релігії з'явилися різні східні впливи, які, проте, не знаходили державної підтримки на тривалий час (наприклад, спроби запровадити культ фрігійської богині Кібели, який шокував мораль консервативних римлян, або культ Бахуса). У II ст. до Р.Х. поширилося зацікавлення передбаченнями астрологів, яких традиційно називали халдейцями за їх таємничу східну мудрість.

Римський календар пройшов цікавий шлях розвитку. Відлік часу вівся від року заснування Риму (*ab urbe condita*). Старий рік мав 304 дні (10 місяців) і починався 21 квітня. Два додаткові місяці (*Januarius, Februarius*) було запроваджено, щоби вирівняти відставання від астрономічного року. Під час реформи календаря Юлій Цезар продовжив поточний рік на 151 день, щоби подолати розбіжності між місячним та сонячним календарем і розпочати новий рік з 1 січня 45 р. до Р.Х. (708 р. від заснування міста). Пізніше імператор Август у 4 р. н.е. перейменував п'ятий і шостий місяці на честь Цезаря та себе. У цьому вигляді цей так званий юліанський календар проіснував до реформи папи Григорія XIII 1582 р.

У ранній період римської історії рабство не займало вагомого місця у загальній системі господарювання. Лише з II ст. до Р.Х., у час завоювань, воно стало основою економіки. За період від першої пунічної війни (264) до підкорення Іспанії (133) римляни перетворили на рабів близько 250 тис. полонених. Більшість рабів використовували як слуг, хоча значна кількість їх працювала також на копальнях і тяжких роботах. Раби могли мати невеликі родини, що допомагало відтворювати їх загальну популяцію. „Хатні" раби навіть могли заробляти й складати

гроші з перспективою викупити собі волю. Звільнення не було рідкістю. Наприклад, звільненим рабом був драматург Теренцій. Оскільки раби походили з усіх кутків великої держави, а частина їх змішувалася з латинським населенням, то це змінювало етнічну структуру населення республіки.

Унікальним явищем пізньої римської республіки було землеробство, ґрунтоване на праці величезної кількості рабів. Їх кількість у середині I ст. до Р.Х. досягла 40 відсотків усього населення, яке, за сучасними розрахунками, могло становити в загальному 2-3 млн. Раби працювали й жили на великих плантаціях — латифундіях, де виробляли здебільшого вино, олію, вовну. Їхнє життя було значно тяжче, ніж життя „хатніх“ рабів. Власники намагалися використати їх до повного фізичного виснаження.

Тяжкі умови життя та праця спричиняли опір та повстання рабів. Одним із перших таких вибухів було повстання на Сіцилії 134 р. до Р.Х., що тривало близько двох років. Найбільшим же було повстання глadiatorів під проводом Спартака 73 р. до Р.Х., що охопило всю південну Італію. Йому вдалося зібрати величезне військо, яке налічувало 70 тис. рабів. Повстання було жорстоко придушене: шлях від Капуї до Риму був обставлений хрестоподібними стовпами, на яких розіп'яли шість тисяч повстанців.

Незважаючи на подібність політичних структур грецьких міст-держав і Риму, вони мають цілком різний політичний досвід. На загал, грецьке життя вільніше, менше політизоване, тоді як римське — більше консервативне та авторитарне. Цей авторитаризм увійшов у релігію, основою якої стало консервативне послухництво звичаям. Рим знайшов свій спосіб розв'язання проблеми безземельних селян. Гракхам не вдалося надати їм наділи, але вони змогли поповнювати військо. І ці риси зробили республіку ідеальною машиною для завоювань. З римського авторитаризму протягом століть виробилася звичка реформувати державу не пошуками, суперечками, переговорами, а силовим накинням авторитету нової сильної особистості.

Греки були творцями й господарями своїх міст-держав. Римляни ж — тільки слухняними членами спільнот. Ті, хто не задовольнявся вузькими межами послухництва, амбітні й силь-

ні бунтівники, проклали шлях до нової форми правління, яка замінила старіючу республіку і розпочала нову сторінку європейської історії — добу Римської імперії.

ІХ. КЕЛЬТСЬКА ЄВРОПА

На межі двох епох людської історії римляни розпочали активне завоювання Європи. Поширення римських володінь на цю частину світу дало поштовх до широко закромених політичних, господарських і культурних змін, що привели до творення нової цивілізації, яку ми тепер називаємо європейською. Як же виглядала Європа перед римським завоюванням?

Європа була замешкана з дуже давніх часів. З початку бронзової доби тут жили різні індоєвропейські племена, які поступово надходили сюди зі сходу. Вони відомі нам під спільною назвою „іберійці" або „ібери", оскільки частина їх предків походила з півночі Іспанії (Іберійського півострова). Вони широко використовували камінь, пізніше мідь та бронзу, жили родовими общинами, у невеликих неукріплених селищах.

Характерна особливість цієї ранньої європейської історії — поява великих культових споруд з каменю, т.зв. мегалітів. Найвідомішою пам'яткою цієї доби є знаменитий Стоун Гендж в Англії, споруджений між 1900-1600 рр. до Р.Х. Це велике культове коло з подвійних кам'яних блоків заввишки 8,5 м, зверху покритих плоскими каменями вагою до семи тонн кожен. Стоун-Гендж і зараз загадка для дослідників. Найбільші дискусії точаться, з якою метою була зведена ця велетенська споруда: чи була вона, як вважають, храмом Сонця, чи давньою обсерваторією, чи своєрідним кам'яним календарем тощо.

У I тис. до Р.Х. у Європі з'явилися інші індоєвропейські племена, відомі за спільною назвою кельти (пікти, брити, галли, галлати та інші), які витіснили іберійців. Поява їх не цілком з'ясована. За однією версією, вони були автохтонами, але довгий час залишалися малопомітними порівняно з іберійцями. Поширеніша версія твердить про просунення їх в Західну Європу зі Сходу — первісної батьківщини індоєвропейців. Кельти

використовували залізо для виготовлення зброї та знарядь праці. Це, очевидно, було однією з причин, чому іберійці не могли активно їм опиратися. Відомості про кельтів трапляються в античних авторів, починаючи з VI ст. до Р.Х. Відомо, що фінікійці досягали їх територій та вимінювали у них олово (у бритів Британії, наприклад). Римляни називали кельтів, які вже в V-IV ст. до Р.Х. пересікали Альпи і нападали на Італію, „galli”, пізніше — „galatae” (давня ірландська мова, попередниця сучасної гельської, походить від кельтських мов). Про кельтів розповідав Юлій Цезар у „Коментарях до Галльської війни”. Відомості про них знаходимо також у Геродота, Страбона, Полібія, Діодора, Плінія. Всі античні автори наголошували на фізичній силі, розвиненій мускулатурі кельтів, ясній пігментації волосся та шкіри, хвилястості волосся. Діодор описує своєрідну моду на чоловічі зачіски у вигляді „конячої гриви”: волосся змащували вапном і підносили з чола назад і вгору. Таку зачіску у вигляді триколірного гребеня, вибіленого на кінцях, мав мітичний герой кельтів Кукулін. Носили також вуса, а часом бороди. Мужні й відважні в битві, досконалі вершники, кельти одночасно славилися як гостинні господарі і шанобливі піддані. І чоловіки, і жінки любили яскраві кольори, орнаментику, прикраси, виготовлені із золота, бронзи, рідше срібла. Походження багатьох прикрас та орнаментики добре прослідковується в східних степових культурах, зокрема у скитів. Одяг кельтів також відрізнявся від вовняних тог і плащів мешканців Середземномор'я. Кельти, вправні вершники, поширили у Західній Європі традиційні для Степу вузькі штани. Існувала традиція для простих воїнів вступати у битву взагалі не маючи на собі нічого, крім шкіряного паска для зброї та металевої нашійної гривни. Кельти використовували бойові колісниці, знали кінську зброю — вудила, вуздечки, сідла. Військове спорядження складалося з меча, списа, дерев'яного або шкіряного щита.

Кельти займалися землеробством, використовували залізне рало. Землю ділили на невеликі клаптики-наділи розмірами до 0,8 га квадратної форми, які дослідники і тепер добре прослідковують під час аерофотографування і називають „кельтськими полями”. Вирощували зернові, зокрема пшеницю, розводили овець та велику рогату худобу, з яких діставали м'ясо,

а також шкіри і вовну. Найпоширенішою їжею було м'ясо (особливо свинина) та риба. Окрім того, вони випікали хліб, споживали багато вина і пива.

Археологічно найяскравішими та добре дослідженими культурами кельтів є т.зв. гальштатська та латенська. Пам'ятки гальштатської культури, які супроводжуються уламками чорного лощеного глиняного посуду та типовими сокирами-кельтами, трапляються навіть на Прикарпатті — очевидно, що якраз ця територія була крайньою східною межею, куди проникали кельти і де вони стикалися зі скитами.

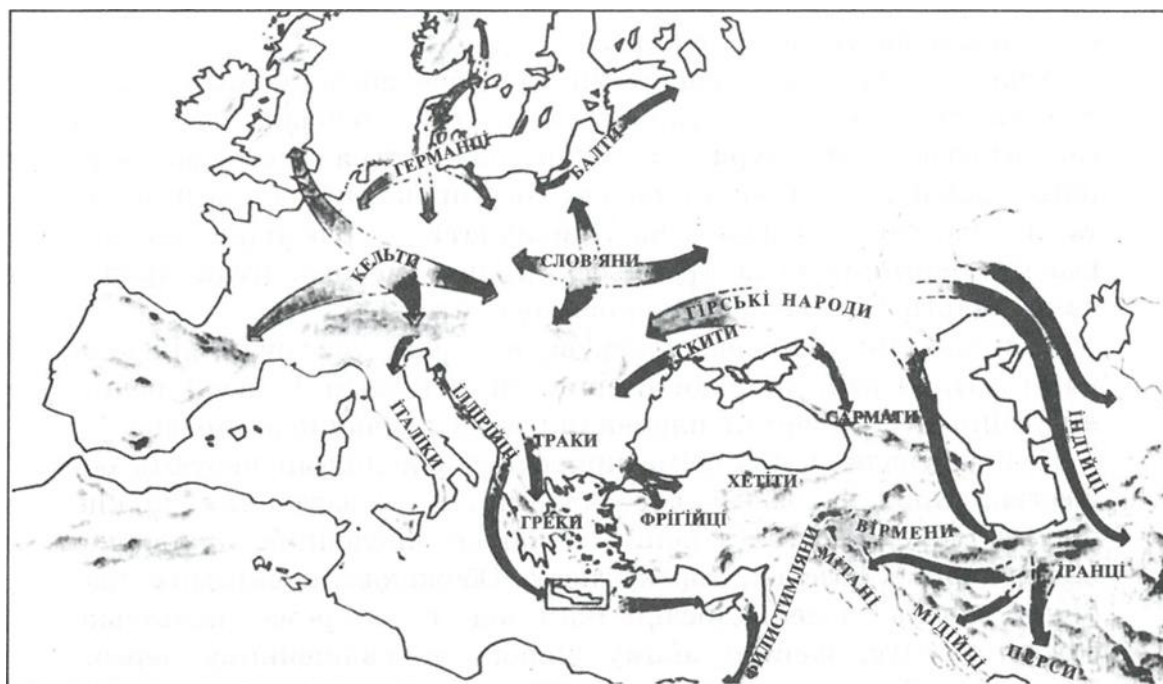
Кельтськими племенами керували вожді, які були військовими ватажками, та ради старійшин. Існували і збори общини. Війни між різними племенами були звичайною справою.

Кельти уявляли, що всіма природними явищами керують божества, схожі на людей, але сильніші. Крім загальних, кожне плем'я мало власних божків, а також численних духів, що жили в ріках, озерах, горах, лісах. Обожнювали окремих тварин і навіть людей. Дослідникам відомі, зокрема, кельтське божество Єзус, жертви якому вішали на священному дереві, бог грому Тараніс, жертвоприношення якому спалювали, бог Тевтар, жертв для якого топили у воді.

Кельти приносили в жертву тварин, іноді людей. Вони вірили у нове життя після смерті, у перевтілення. Їхні жреці — друїди — жили у дубових гаях, що вважалися священними місцями, і куди ніхто не міг самовільно наблизитися (слово „друїд" означало „знання від дуба", „глибоке знання"). Кельти вірили у магічну силу друїдів, їхнє вміння передбачати майбутнє, і тому часто трактували їх як пророків. Друїди були і радниками вождів, і вчителями, і лікарями. Часто вони мали більше влади, ніж вожді. Пророчицями-друїдами ставали й жінки. Іноді жінки як цариці очолювали й плем'я.

Кельти мали багату мітологію та велику кількість епічних легенд. Кельтський рік складався з двох сезонів: холодного і теплого. Починався рік з головного свята в ніч на 1 листопада. У святкову ніч, сповнену рухом духів і магією, Дагда („Добрий бог") об'єднувався з царицею демонів Морріган. Друге велике свято — початок теплого сезону — 1 травня. Воно було пов'язане з вогнем та його очищуючою силою. Цієї ночі палили великі ватри і гонили між ними худобу. Цифру „3"

ПОШИРЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПЛЕМЕН

кельти вважали магічною. У мітології існувало багато тріад богів. Відомі кам'яні зображення голів з трьома обличчями.

Найвидатнішими героями кельтського епосу були воїтелька Скетіч, герой-богатыр Кукулін, цар Ольстера Конгобар. Легенди передавалися як усна традиція з покоління в покоління та дожили до середньовіччя. Особливо популярним був Кукулін. Його подвиги оспівувалися як подвиги грецького Геракла, у бою він був непереможний, як Ахіллес.

Наприкінці I тис. до Р.Х. кельти уже широко використовували гончарне коло та жорна. Ремісники мали спеціальні знаряддя та поділялися за фахом. У цей період виникли форми знарядь праці, зброї, ужиткових предметів та прикрас, що не змінили свого вигляду аж до XVIII ст. Інтенсивний розвиток землеробства та освоєння нових ґрунтів дало змогу кельтам розпочати обмін, а згодом і торгівлю з грецькими колоніями та латинськими містами. Розвиток комерції засвідчено масовими знахідками амфор від вина. Це сприяло посиленню їх економічної залежності від античного світу. Частина общинників, яка контролювали цей обмін, почала збагачуватися і займати

вище суспільне становище. Так було покладено кінець суспільній та майновій рівності. В останні століття перед нашою ерою з'явилися вже і професійні воїни, які служили найманцями в імперських військових загонах.

Початки проникнення римлян у Галлію у II-I ст. до Р.Х. також змінювали кельтське суспільство. Впливи римлян виявилися й у появі нового типу поселень — невеличких укріплених фортів-замків (*oppida*), що зустрічаються на більшості сучасної європейської території, від Британії до Угорщини. Ці фортеці засновували ремісники, торговці та частина знаті. Деякі з них досягали значних розмірів — до 100 га. Римляни привнесли в кельтське суспільство і грошову торгівлю, яка все більше заступала натуральний обмін.

Культура кельтів та їх художній стиль сформувалися протягом VI-V ст. до Р.Х. у районі Рейну, Дунаю, Марни, потім поширилися в інші райони, у тому числі Британію. Для цього стилю характерна парадність, складна геометрична орнаментация (наприклад, популярними були бронзові кубки для вина). Від скитів кельти сприйняли т.зв. „звіриний стиль" орнаментування — мотиви зображення тварин, часто фантастичних. Їх бронзові оздоби, посуд, спорядження є чудовим зразком поєднання пластики і геометрії, натуралізму й абстракції.

Власної писемності кельти не мали, хоча були вже на шляху до її винайдення. Тому відомості про них, а також різні діалекти самої мови, дійшли до нас у надзвичайно тривкій усній традиції, античних джерелах, а ще — багатьох топонімах (головно річкових назвах), які залишили кельтські племена у різних куточках Європи. Найдавніші назви Ірландії у грецьких джерелах — *Ierne*, *Albion* — кельтського походження. З кінця IV ст. відома й кельтська назва Британії — „Претанські острови".

Але європейською сценою поступово оволодівали римляни, а пізніше — різні північноєвропейські народи, серед них — германці і слов'яни.

Х. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ 27 р. до Р.Х.-476 р. н.е.

На початку своєї політичної кар'єри Октавіан не мав нічого, крім імені, яке йому дав названий батько — Цезар. Коли 29 р. до Р.Х. він повернувся з Єгипту, його сила та впливи в Римі не підлягали сумніву. Він зосередив у своїх руках контроль майже над усіма провінціями. У його розпорядженні було величезне військо, спираючись на яке він фактично перетворив республіку на імперію. Роком її народження вважають 27 р. до Р.Х., оскільки саме тоді Октавіан запровадив свою систему керування.

За Октавіана (63 р. до Р.Х.-14 р. н.е.), який мудро зберіг видимість старих республіканських порядків, воля однієї людини почала ставати законом держави. Сенат виконував свої функції тільки формально. У 23 р. до Р.Х. Октавіанові було надано право „імперіум". Він зайняв посаду трибуна (хоча і належав до патриційського роду). Приблизно у цей же час Октавіан одержав ім'я „Август" — „священний", „щасливий", „благословенний". Його традиційно називали ще принцепсом (старий республіканський титул, що означав „перший громадянин", давав право першим виступати в дебатах у Сенаті, звичайно надавався ексконсулам). Тому сучасні історики період його царювання називають Принципатом, який тривав з 27 р. до Р. Х. до смерті Августа 14 р. н.е.

Октавіан Август підбирав урядовців за ознаками: „багатий і з добрим характером". Він запровадив виплати з загальної скарбниці для воїнів, що прослужили понад 20 років. За нього військо стало справді професійним: Октавіан заснував т.зв. Преторіанський загін з 9 000 громадян-італіків, які за свою службу одержували високу платню і підкорялися безпосередньо Августові. Цей загін з міського поліцейного загону скоро перетворився у важливу політичну силу. Август обійняв і по-

саду верховного жреця — Pontifex Maximus, оголосивши себе „божественним сином божественного Цезаря“.

Період Августа — один з періодів найбільшого господарського процвітання Риму. Це економічне піднесення засновувалося на експлуатації багатства Єгипту, владу над яким Август дістав як плату за свою перемогу; на розквіті торгівлі й виробництва, можливому завдяки досягненню загального миру та уніфікації грошового обігу в імперії; на широкій програмі публічних робіт та на програмі забезпечення землею дрібних землевласників, що привело до часткового пожвавлення дрібного землеробства.

Про нього говорили: „Він застав Рим, збудований з цегли, а залишив збудований з мармуру“. Час його володарювання — час спокою і достатку, а водночас і високого культурного розвитку. Горацій та Вергілій були в цей час придворними поетами. Августа можна вважати родоначальником традиції державної фінансової підтримки культури та мистецтва. Його особистий культурний радник Меценас дав своє ім'я усім фінансовим спонсорам та благодійникам аж до тепер.

Август всіляко намагався піднести значення і міцність родини. Щоби заохочувати кількісний ріст римського громадянства, він запровадив привілеї для батьків трьох і більше дітей. За нього ще більше посилювався процес романізації вельтєнської держави (доброму гінцеві треба було мінімум три місяці, щоби перетнути імперію зі заходу до сходу). Важливим чинником успішної романізації були військо, оскільки служба давала заробіток, землю, права громадянства, престиж, а на заміну вимагала лояльності, знання латини, підкорення римським традиціям. Іншим дійовим чинником романізації було римське право, поширене на всій території імперії. І, нарешті, романізація була можлива завдяки існуванню римської бюрократії, що охоплювала своєю розгалуженою сіткою усю імперію, та завдяки вмінню римлян втягати в політичну діяльність представників усіх завойованих провінцій, що швидко латинізувало їх та робило лояльними.

Август дав державі необхідну після воєн перерву для відновлення сил, заклав підвалини для досить тривкого втілення античної ідеї успішного об'єднання усього цивілізованого світу під лідерством Риму, для створення „Римського миру" — Pax

Romana. Імперія протягом двох століть проіснувала у тому вигляді, що їй надав Август. Ще через століття вона відродилася у Візантії та своїй наступниці Священній Римській імперії Заходу.

Після смерті Октавіана Августа відразу обожили. Сенат мовчазно визнав принцип наслідування влади за божественними нащадками божественного Августа, і цим остаточно затвердив монархічну форму керування. Процес зміни державної системи, який понад століття проводили різні військові та напіввійськові диктатори, закінчився побудовою монархічної імперії.

Династія, заснована Августом, називалася Юліо-Клавдіанською і царювала до 68 р. н.е. Трон по чергово займали Тіберій, Гай Калігула, Клавдій, Нерон. Про них залишилось багато надзвичайно непривабливих спогадів, особливо про Калігулу і Нерона, двох найодіозніших імператорів Риму. Відомості про цих спадкоємців Августа подав у своїх „Життєписах 12 цезарів" Гай Светоній Транквіл. Однак, слід зазначити, що, незважаючи на негативні аспекти, цезарі розширили спадщину Августа. У 47 р. ще однією провінцією Риму стала Британія. У Сенату поступово відбиралося все більше функцій, які переходили до асистентів імператора — переважно краще, ніж римляни, освічених греків. Так зародилася професійна бюрократія. Іншим чинником, що послаблював владу senatorів, був Преторіанський загін. Імператори використовували його для політичного тиску, але він усе більше виходив з-під їхнього контролю.

Після смерті Нерона чотири кандидати одночасно претендували на трон імператора („рік чотирьох імператорів" — 69 р.). Веспасіан стабілізував ситуацію та заснував династію Флавіїв, що вигасла 96 р. із вбивством Домітіана — деспотичного сина Веспасіана. Нову династію Антонінів започаткував старий сенатор Нерва. Своїм наступником він обрав усиновленого Траяна, запровадивши майже на століття нову систему престолонаслідування: наслідниками ставали не кровні, а усиновлені діти — часто хтось із талановитих senatorів. Ця система так добре функціонувала, що п'ять її представників дістали назву „добрі імператори" — Нерва, Траян, Адріан, Антонін Пій, Марк Аврелій. Останній правив 161-180 рр. Він був здібний політичний діяч, відважний воїн, а крім цього — філософ, який залишив нащадкам твір „До себе, про себе". Час його правління став кінцем „золотої доби царства".

У період „Римського миру” імперія досягла найбільшого розміру — її кордони сягали аж до Межиріччя на Сході, де вона, правда, не довго втрималася. Траян підкорив даків біля півніжжя Карпат, збудувавши 113 р. на честь цієї перемоги величну колону. Усі Антоніни провадили нову для старого аристократичного Риму космополітичну політику, яка була зумовлена як їх походженням та зв'язками (Траян та Адріан, тобто двоє з п'яти імператорів, походили не з Риму, а з Іспанії), так і потребами велетенської держави. Тому вже за Траяна майже 40 відсотків сенаторів були вихідцями з провінцій.

Адріан почав особисто видавати закони, не радячись із Сенатом. Він утворив раду друзів-дорадників (*amicis*), які були експертами з різних питань. Один з них, Сальвій Юліан, зібрав та стандартизував всі правові едикти, видані римськими владами протягом століть. Це стало передумовою великої кодифікації права у VI ст. за імператора Юстиніана.

Адріан постійно мандрував своєю імперією, провівши назагал 12 років зі свого 23-річного правління в роз'їздах. Він збудував нові фортифікації — кам'яну захисну стіну у південній Шотландії (розпочав 122 р.), яка сполучала 16 фортів та численні малі пости і вежі, а також дерев'яну захисну стіну у Рейнсько-Дунайському трикутнику. За нього активно розбудували Рим і прикрашали Форум. З'являлися все нові архітектурні шедеври: бібліотека, колона Траяна в Римі тощо.

Маркові Аврелію припав до правління набагато складніший період. Йому довелося вести оборонні війни майже одночасно на кількох фронтах: проти сильної Парфії (161-180) та проти двох конфедерацій варварів на Дунаї (167-175 та 177-180 рр.). Останній з великих філософів античності змушений був все життя провести у військових походах. Наприкінці його царства поширилася епідемія, яку принесли римські легіонери з Малої Азії. Епідемія забрала велику кількість населення, головно простих виробників та воїнів, які не мали змоги переховатися від пошесті на замських віллах. Сам імператор закінчив свою книжку у військовому таборі і помер 180 р. на Дунаї поблизу Відня.

З Марком Аврелієм закінчилися часи стабільності і порядку. Він передав трон своєму рідному синові Коммоду. Нездарність Коммода принесла йому славу ще тяжчу за Неронову.

З вбивством Коммода 192 р. закінчився період „римського миру" та почалася державна криза. Преторіанській загін та військо вчиняли раз за разом дворцеві перевороти, які завершувалися вбивством старого імператора і назначенням нового, вигіднішого для заколотників. Протягом III ст. на римському престолі помінялися десятки імператорів. Сенат перетворювався в цілковиту фікцію. Економіку підривали неефективна рабська праця, безкоштовні обіди та видовища, нестача срібла, напади германців. Наприкінці II ст. спостерігалось різке падіння кількості населення. За Септімія Севера (193-211) до війська було набрано ще більше найманців-варварів. Нестача грошей на утримання війська спричиняла продаж майна з палаців та інфляцію. Ані син Септімія Каракалла (211-217), ані його син Олександр Север (222-235) вже не в стані були гарантувати безпеку кордонів держави. Після вбивства останнього війська, чисельність якого становила вже 600 тисяч воїнів, що на 50 відсотків перевищувало часи Септімія, вже самовільно призначало імператорів. Але й ці військові узурпатори не відзначалися ані силою, ані тривалістю правління. Багато з них гинули разом зі своїм військом у битвах з варварами або потрапляли в полон (як Валеріан (255-260), захоплений найпотужнішим із царів Парфії Шапуром II). У 260-268 рр. велику частину Галлії намагався об'єднати під гаслом творення „Галльської імперії" новий узурпатор Постум. Навіть внутрішні провінції не знали спокою, і 271 р. Авреліан вирішив оточити Рим захисним муром.

Політична криза закінчилася 284 р., коли Діоклетіан, іллірійський селянин за походженням, захопив трон та встановив майже східне за своїм деспотичним характером панування. Діоклетіан відразу провів необхідні реформи, знову збільшив бюрократичний апарат, ввів суворий нагляд за судочинством, врегулював податкову політику, запровадив контроль над цінами тощо. Він також спробував „заморозити" структуру суспільства: законодавчо заборонив робітникам головних галузей виробництва та їхнім нащадкам змінювати фах.

Діоклетіан добре усвідомлював, що одноосібне керування занадто великою імперією вже не може бути успішним. Щоби поліпшити контроль над державою, він запровадив „уряд чотирьох" (тетрархію): двоє (у тому числі він) дістали титул

„августів" і двоє — „цезарів". Августами стали Діоклетіан та Максиміан, цезарями — Галерій і Константіус. Кожен август мав правити 20 років, готуючи протягом цього часу цезаря як свого гідного наступника. Діоклетіан мав повноваження старшого августа. Цезарі зобов'язані були женитися з дочками августів, щоби утримати владу в імперії у вузькому спадковому колі. Було запроваджено територіальний поділ імперії на чотири префектури: Галлія (столиця Тревері), Італія (столиця Медіоланум — сучасний Мілан), Іллірія (Тессалоніки), Схід (Нікомедія). Кожен став повноправним володарем у своїй частині. Діоклетіан обрав своєю резиденцією Нікомедію, що було виразною ознакою зростаючої культурної, економічної та політичної потенції Азії порівняно із занепадом європейської частини імперії.

Результат цієї політичної системи був позитивний, проте нетривкий. З огляду на її східний характер вона дістала назву „деспотизм". Усі порядки доби принципату Августа були відмінені. Діоклетіан запровадив систему подорожного податку, який мали збирати курії усіх міст, встановив тверді ціни на більшість товарів („Едикт про ціни"), організував секретну службу, яка шпигувала за митарями та членами курій. У 305 р. він пішов у відставку, примусив до цього і Максиміана, щоб дати дорогу молодшим цезарям. Але суперечки і політичні інтриги не дозволили досягнути міцного керування.

У 310 р. було відразу п'ять августів і жодного цезаря. Знову почались роки інтриг та цивільних воєн, поки Константин, син цезаря Константіуса, 324 р. не захопив владу одноосібно. Наприкінці його царювання 337 р. було встановлено державну модель, яка протрималась у наступні століття. 120 провінцій було об'єднано у 14 (пізніше 12) діоцезій, якими керували вікарії. Провінціями керували управителі, але військові загопи більше не були під їхньою владою. Військовими лідерами провінцій стали генерали — „duces". Сенат за Константина перетворився на римський магістрат. Константин довершив політику структуралізації суспільства, яку розпочав Діоклетіан, і яка вплинула на структуру суспільства у середньовічній Європі. Членам міського муніципалітету було заборонено покидати міста та оселятися у селах або переходити на військову службу; вільні селяни були законодавчо закріплені за землею, яку вони

обробляли; належність до міських торговельних корпорацій була проголошена спадковою.

Колони (дрібні землероби, яких наділяли землею багаті землевласники) із зменшенням притоку рабів та занепадом рабства стали нести основний тягар землеробства. Вілли перетворювалися у великі самодостатні економічні та політичні одиниці зі своїми порядками та замкненою господарською системою, яка виробляла практично все необхідне. Торгівля занепадала як через загальну економічну кризу, так і через постійну загрозу нападів і грабунків на дорогах. Великі площі родючих земель ніхто не засівав, вони стояли під парою. Частина копалень не експлуатувалася. Все більше лиха завдавали імперії готи, на яких натискали гуни.

Панування та реформи Діоклетіана та Константина називають іноді найранішою та найповнішою спробою запровадити державний соціалізм, яку будь-коли бачив Захід. Вони зуміли перетворити кожен групу суспільства в ефективний засіб підтримки і фінансування апарату управління та оборони держави. Ці реформи мали два важливі наслідки. Вони продовжили життя Римської імперії, дозволили їй пережити ще два століття. Крім того, вони допомогли Східній імперії стати однією з найтриваліших держав європейської історії.

Саме за Константина сформувалися придворні церемонії щодо особи імператора — діадема, мантиї, колінопреклоніння та цілування краю одягу — які пізніше перейняли європейські монархи. Проте Константин не обожнював своєї особи, а „освячував“ її, експлуатуючи свою позицію як опікуна християнської віри. 11 травня 330 р. Константин переніс столицю до колишнього Бізантіуму, провівши церемонію посвячення міста, яка була дивною сумішшю християнських та поганських звичаїв. Уже за 100 років місто налічувало 500 тис. мешканців. Протягом 1000 років місто було своєрідним пам'ятником на честь імператора, поки 1453 р. його не захопила Османська Туреччина.

Після смерті Константина 337 р. римляни протягом століття намагалися знайти спосіб керувати величезною нестабільною імперією одноосібно. Але після смерті Теодозія I (Феодосія), який так і не зміг об'єднати державу, вона розділилася, нарешті на дві частини з кордоном на схід від Італії.

Проте імперія йшла до свого неunikного кінця. А населення продовжувало вимагати якщо не видовищ, то хоча би дармового хліба. Зрозуміло, що такий колос, як Римська імперія, не впав за один день. Вона розкладалась і перероджувалась тривалий час. Теодозій II (408-450), август Сходу, та Валентіан III (425-455), август Заходу, були останніми представниками династії Теодозіїв, які ще правили цілісною імперією. Коли помер Теодозій, його сестра Пульхерія посадила на трон свого чоловіка Марціана (Маркіана), вперше зігнувши закон і не спитавши волі старшого августа. Ця байдужість до думки Заходу свідчила про дальше поглиблення розриву між двома частинами імперії.

Традиційно формальним кінцем Західної імперії вважають 476 р. — коли вестготський вождь, керівник загону римського війська та управитель Італії Одовокар (або Одоакр) скинув з престолу останнього імператора Ромула Августула і відправив царські регалії до імператора Зенона у Константинополь, зазначивши, що імперія потребує лише одну голову, а він, Одовокар, призначає себе намісником Зенона в Італії. Сенат вирішив більше не називати наступного імператора Західної імперії. *Sic transit gloria mundi*.

Культурне та суспільне життя імперії відзначалося процвітанням так довго, як довго успішною була політика. Переписи населення, що проводилися за Августа, налічували в імперії 7,5 млн. мешканців (1500 р. на тій же площі мешкало приблизно 10 млн.). За одне століття імперія збільшилася і територіально, і за населенням. За Траяна в імперії, що простягалася майже на 4 517 км від Атлантики до Кавказу за різними джерелами мешкало 50-70 млн. людей різноманітного походження, з них півтора мільйона — в Римі. Процвітали міста, зростала їх чисельність. Середня кількість мешканців міст становила 20 тисяч. Міста Заходу були переважно маленькими, тоді як міста Сходу представляли собою величезні комерційні мегаполіси. Може, це стало причиною того, що в часи занепаду імперії саме східні регіони змогли зберегти силу і багатство та утворити нову, Візантійську імперію.

ПОДІЛ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Жодне місто аж до XVIII ст. не мало такого чисельного населення, як Рим часів імперії. Своїм виглядом він дуже відрізнявся від наших теперішніх уявлень про нього. Це був велетенський мегаполіс, лише третину площі якого займали „домуси" — оселі родовитих і заможних. Вони були великі і зручні, одноповерхові, мали власну систему водопостачання та вентиляції повітря. Посередині цих домусів споруджували великі внутрішні подвір'я з рослинністю і фонтанами. Майже чверть міської площі займали громадські місця, храми, театри тощо. Більшість міста була забудована багатоквартирними будинками в шість і більше поверхів — „островами". Платня за оренду квартир у них була надзвичайно високою, вони були тісні і задушні, не мали жодних вигод і дуже небезпечні через антисанітарію, пожежі та часті злочини. Про них говорили, що вони „настільки ж дорогі, наскільки й незручні". Тому не дивно, що римляни старались якнайбільше часу проводити на повітрі. Ювенал багато писав про життя в Римі: „справжнє місце для життя — не тут, де постійно кричать „Пожежа!.." Ти останній бездумний дурень, якщо пішов обідати, не склавши заповіту". Багато авторів зображували це суперрозкішне місто як паразита, розгодованого данинами з провінцій.

Землеробство було лідером у господарстві (його продукція становила 75 відсотків усього виробництва), але великі землевласники вирощували все менше зерна, більше фруктів, олив, вина для торгівлі. Поступово зростала залежність Риму від виробників зерна, у тому числі з Єгипту і колоній Північного Причорномор'я. І це також одна з причин, які послабили імперію. Поступово іспанці витіснили римлян як виробники кращого і дешевшого вина, галли — як виробники посуду. Це були ознаки початку економічного занепаду.

Римське суспільство могло похвалитися водопостачанням та любов'ю до чистоти. Багаті мали водопровід вдома, бідні — дешеві громадські лазні (найбільші — Лазні Каракалли, споруджені у III ст.), що були такими ж громадськими центрами, як грецькі гімназиуми. Система акведуків була розгалуженою і завжди добре доглянутою. Однак римське водопостачання мало й негативний аспект. Труби для водогонів виготовляли з цинку, який, на думку окремих дослідників, отруював

питну воду і міг бути однією з причин поступового виродження римського патриціату.

Ще один доробок римлян — система шляхів через півострів, а пізніше всю Західну Європу. Завдяки цим шляхам військо чи купецтво рухалися зручно й швидко, досягали будь-якого місця великої імперії.

Цікавий римський винахід — вілли (дачі) та курорти для заможних, які не бажали проводити спекотливі сезони у перелюднених брудних містах. Найвідомішими були острів Капрі, Геркуланум біля Помпеїв. Вілли були не тільки місцями відпочинку, але й сховком у часи епідемій та військових операцій.

Характеризуючи загальний рівень життя, можна зіслатися на нижчі верстви: міські робітники за часів ранньої імперії мали лише 6-7 годинний робочий день, близько 160 днів у рік були святковими.

Римляни любили видовища — особливо гони колісниць, гладіаторські бої. Найбільшою ареною в Римі був Колізей, будівництво якого розпочав Веспасіан. Колізей був розрахований на 50 тис. глядачів. Архітектура розвивалася під грецькими впливами. Улюблена архітектурна форма — арка (тріумфальні арки). Римляни розповсюдили використання в будівництві дешевого і міцного бетону. Одна з найзнаменитіших споруд — Пантеон, розпочатий за Августа, а потім завершений за Адріана. Купола Пантеону — більша за куполу собору св. Петра. Август збудував Вівтар Миру, храм Апполонові на Палатинському пагорбі, відбудував Форум. Будинки декорувалися стінним розписом та мозаїками.

За часів імперії розвинулася класична латинська поезія. Вергілій — ліричний поет, який відзначився майстерними описами природи та неперевершеними епічними творами („Енеїда”). Його сучасник Горацій уславився своїм іронічним стилем. Найвідоміші його твори — „Оди”, „Ероди”, „Сатири”.

Овідій — знаменитий ліричний поет (не добився офіційного визнання, частину свого життя провів у вигнанні в далекому й надзвичайно холодному для нього краї — на північному узбережжі Чорного моря). У поемі „Метаморфози” він описав різні перетворення: наприклад, Геркулеса — у бика, Цезаря — у зірку тощо.

Ювенал — відомий сатирик. „У здоровому тілі — здоровий дух" — цей його вислів став знаменитий після того, як Ювенал жив в оточенні божевільних та спостерігав за ними.

Римський історик початку імперії Лівій був автором збірної „Римської історії", Корнелій Тацит залишив нащадкам „Германію" — важливе джерело з ранньої історії Європи. Гай Светоній Транквіл — історик меншої ваги, був автором переповнених, правда, плітками і чутками, життєписів перших 12 імператорів.

Характерна риса життя будь-якого суспільства, у тому числі й римського — спосіб споживання їжі. У цьому римські звичаї дуже відрізнялися від грецької простоти та невибагливості. Як багато інших давніх народів, римські аристократи їли, зазвичай, напівлежачи, руками. Але на відміну від багатьох інших, для них характерним був надмір у кількості та складниках потрав, перетворення обідів та бенкетів не у спосіб відживлення організму та ведення дружньої бесіди, а у тривале й надмірно розкішне видовисько з використанням навіть спеціального посуду для блювання перед споживанням наступної страви.

Одночасно ознакою римського щоденного життя було годування майже половини населення громадським коштом (бідні, безробітні). Це також послабило імперію у період нестабільності, оскільки здеморалізоване і злюмпенізоване населення не бажало, зважаючи на труднощі держави, припиняти цю традицію.

Римська імперія ставала усе менше римською, оскільки з'являлося все більше громадян неримського походження навіть серед членів Сенату. Першість Риму поступово відходила у минуле. Керівництво суспільства, намагаючись подолати численні кризові ситуації, перебирало все більше ознак дешевого популізму.

Найбільший внесок римлян у цивілізацію — право, що почало формуватися ще за часів республіки. У часи імперії право 12 таблиць вже не відповідало зміненим умовам життя. Асамблея не мала жодної законодавчої влади; справи власності та відносини між громадянами розглядали міські судді. Скарги звичайно надходили до судді, який радився з юристами — громадянами, що мали репутацію людей, які знають закон. Їхня думка дуже впливала на зміни у правничій системі, впливали на них і рішення преторів та інших урядовців, що мали право видавати едикти, у яких пояснювали, як вони

розуміють закон у час свого правління. Часто ці едикти були ревізією існуючих законів.

У часи імперії з'явилося ще одне джерело права — самі імператори. Імператор Адріан відчув необхідність зібрати та упорядкувати численні законодавчі акти і доручив цю роботу своєму юристові Сальвієві Юліану.

У правничому аспекті римляни спочатку відрізняли своїх громадян від членів провінцій. Громадяни Риму були суб'єктами „громадського права” („*ius civile*”), а решта — права інших націй („*ius gentium*”). За дотриманням цих прав спостерігали двоє суддів — міський претор і подорожуючий претор. Це допомагало легше інтегрувати нові провінції у тіло Римської держави, оскільки зберігало їхнє традиційне право і певний автономний статус. Зі зростанням та зміною складу імперії зростало значення права інших націй. Від середини III ст. права громадянства поширювалися вже на всіх мешканців імперії. Сформувалося поняття природного права („*ius naturale*”) всіх людей. Римляни впровадили нову концепцію громадянства, яке засновувалося тільки на лояльності, а не на кровно-родинних зв'язках: громадянином могла стати кожна вільна людина, яка проживала на території імперії, незалежно від свого етнічного походження, як довго вона виявляла вірнопідданість верхній владі. Це римське право (право території, „*ius solis*”) докорінно відрізнялося від грецького (права крові, „*ius sanguinis*”) і послужило у пізніші часи підставою для формування правових систем модерних демократичних держав (за винятком англомовних націй, що виводять своє право зі звичаєвого права Англії).

***

Імперія не зникла, вона, радше, трансформувалася. Східна Римська імперія, яка на ціле тисячоліття вийшла на перший план, процвітала та зберігала спільні традиції, культуру. Цьому сприяло вигідне розташування Константинополя на перетині торговельних шляхів між двома морськими басейнами, з трьох сторін огорненого водою і добре захищеного. Варвари, прямуючи на захід, у перших століттях звертали меншу увагу

на східні терени. Тому тут швидко розбудовувалися і процвітали міста. Землеробство, ґрунтоване на праці дрібних землевласників, було набагато продуктивнішим за латинське. Близькість грецької і східної культурної традиції зробили Східну імперію багатою на видатних діячів. Це витворило сплав класичної культури, християнської релігії, римського права та східного мистецтва, яке ми знаємо як візантійську культуру.

ХІ. ХРИСТІЯНСТВО

Тріумф християнства у Римській імперії символізує одну з найвизначніших культурних змін в історії. Ця перемога надзвичайна ще й тим, що цінності античного світу, спрямовані на пошук щастя „тепер і тут“, а не у „майбутньому і деінде“, були дуже відмінними від християнських. „Сагре діем“ — „лови день“ — вчили античні філософи, тоді як християни сприймали цей світ як місце заслання, через яке треба пройти, щоби повернутися до справжнього дому, де можна досягти щастя.

Однак як і кожна інтелектуальна й духовна революція, християнство було закорінене у попередній добі і виростало з неї. На час появи християнства елліністичний світ, його культурні й духовні цінності переживали глибокий занепад. Це сприяло поширенню в західній частині імперії різних містичних релігій Сходу, в тому числі так званих „есхатологій порятунку“ (есхата з грецької — „остання річ“). Їх суть полягала в об'єднанні групи віруючих через певний ритуал з якоюсь містичною фігурою, що пройшла крізь смерть і воскресіння (Мітра, Орфей, Осиріс). Містичне об'єднання з таким рятівником обіцяло віруючим спасіння їхніх душ і воскресіння після смерті. Наприклад, в імператорському війську доби пізньої імперії були поширені культу бога Мітри і непереможного сонця — „Sol Invictus“. Популяризм був також персоніфікований культ Фортуни.

Ісус був одним із тих, хто пройшов подібний шлях. Але його віра від самого початку, крім ритуального, мала дуже важливий й сильний інший аспект — етичний: заклик до праведного, морального життя. Крім того, на відміну від містичних героїв, Ісус був реальною фігурою, сучасником своїх перших послідовників. Ще один важливий чинник успіху цієї віри — її довга традиція в юдаїзмі та священних книгах юдеїв.

До часів македонського завоювання юдеї були підданими Персії. В елліністичну добу вони потрапили під зверхність Селевкідських монархів Сирії. У цей час відбулася подія, яка дуже активізувала їхню самосвідомість і бажання самовизначитись: цар Антіох IV прийняв недалекоглядне рішення нав'язати їм пантеон грецьких богів та виставив в Єрусалимському храмі статую Зевса. Юдеї підняли повстання, яке очолив Юда Макавей, та примусили Селевкідів 165 р. до Р.Х. очистити храм (ця подія святкується під час Хануки). їм навіть вдалося відновити свою незалежність і власну династію, поки 64 р. до Р.Х. Помпей не завоював Палестину. У 47 р., коли Цезар йшов до влади, він користувався підтримкою юдеїв. Як винагороду за це він звільнив їх від податків та військової служби. Ці привілеї відновив пізніше Август. їм також дозволялося не працювати у суботи та молитися у синагогах. Отже, незважаючи на втрату політичної свободи, вони зберегли релігійну свободу.

Якийсь час Юдея керувалася царями, що визнавали зверхність Риму. Один із них — Ірод Великий (40-4 рр. до Р.Х.) — став диктатором, якого не зносили навіть власні підлегли. Через це ситуація в Палестині була дуже неспокійною. Римляни вирішили посилити контроль в Юдеї, запровадивши посаду прокураторів — громадських службовців, які були підзвітні Римові.

Постійні сутички між римськими військами і юдеями загострилися 66 р. н.е., коли в Єрусалимі вибухнуло нове повстання. Воно тривало до 70 р., коли Тит обложив Єрусалим, захопив його та зруйнував храм, залишивши тільки одну стіну, де юдеям було дозволено молитись раз на рік — Стіну Плачу. Постійні гоніння спричинювали все нові повстання (як наприклад, 115-117; 132-135 рр.).

Жалюгідне становище юдеїв під римським пануванням вело до зростання суспільної напруги. У I ст. з'явилося багато релігійних сект (за даними Талмуду, налічувалося до 24 сект). Деякі з них були важливими чинниками у житті спільноти. Однією з найвпливовіших була секта саддукеїв, що складалася значною мірою зі священників на чолі з первосвященником. Вони лояльно ставилися до римлян, заперечували віру у життя після смерті, в ангелів і навіть у Бога-Спасителя. Фарисеї були більше ліберальною сектою, яка виросла безпосередньо з

масового народного руху. Вони вірили у воскресіння та ангелів, очікували пришествя Месії, що порятує їх від римського ярма. Фарисеї приймали до себе навернених іншого етнічного походження, намагаючись пристосувати юдейський закон до греко-римського світу. За ними закрілилася слава популярних і талановитих проповідників у храмах.

Інша велика секта — ессени — утворили аскетичну общину та прагнули ізоляції від світу. У 1947 р. в районі Мертвого моря біля місцевості Кумран у Йорданії було знайдено сувої шкіри і папірусу, вкриті написами. Знахідку пов'язують саме з есенською общиною. Сувої знайшли у печері, в якій члени цієї секти прагнули відокремитися від світського життя. Кумранські рукописи подають свідчення про віру та релігійну практику благочесної єврейської секти напередодні появи Ісуса. У сувоях згадано про Вчителя Праведності, який був історичною постаттю і помер перед тим, як були написані сувої.

Стосунки есенів з християнами покриті темрявою. Не можна впевнено визначити, з ким ідентифікувати їх Вчителя. Новий Завіт їх не згадує. їхня релігійна традиція має сильні впливи зороастризму: з Учителем Праведності змагається Нечестивий жрець, слуга сил темряви. Цікаво зазначити, що аскетизм кумранської общини та їх втеча від проблем та суєтності світу якби передрікав стиль життя перших християн.

Дослідження раннього християнства полегшується тим, що існує багато джерел до його вивчення. Однак звернення до них як до власне історичних створює певні труднощі. Навіть найраніші тексти Нового Завіту (послання св. Павла Фессалонійцям, датоване приблизно 50 р., та Євангеліє від св. Марка, що було створене бл. 70 р.) написані вже після закінчення земного шляху Ісуса. Ще обережнішого ставлення вимагають наймолодші з них — Євангеліє від Йоана та Апокаліпсис, написані бл. 90-100 р. Ці джерела зосереджуються на суто релігійних питаннях, часто ґрунтовані на усній інформації, переданій далеко не через перші руки, тому на їх основі важко відновити історичну хронологію подій.

Можна впевнено припустити, що після того, як учні були відділені від свого Вчителя, вони утворили окрему секту християн-послідовників новооб'явленого Месії. У них ще не було

вироблених уявлень про те, до якого кола віруючих вони звертаються (тільки до юдеїв чи до неюдеїв також) та як розуміти і де шукати обіцяне Царство Боже. Постаттю, яка започаткувала реформу християнства та розвинула широку місіонерську діяльність був юдей з Тарсусу (міста в Малій Азії) Саул. Це був римський громадянин, він знав грецьку мову і мав добру освіту. Як благовірний юдей, рівно ж як еллінізована освічена людина, Саул вважав послідовників Ісуса блюзнірами, навіть брав участь у переслідуваннях. Зустріч з Христом під час подорожі до Дамаску (орієнтовна дата цієї події — 38 р.) внутрішньо переродила його, і вже як ново навернений Павло він почав проповідувати християнство, спочатку у Дамаску, а потім — у всьому римському світі. Він був першим теологом і перший поширив нову віру за межі етнічного єврейства. Він наголошував на тому, що Царства Божого не можна шукати на Землі, як це наївно робили християни-євреї до нього. Його діяльність була важливою не тільки у становленні християнської доктрини, але і в ширшому суспільно-політичному контексті, оскільки відокремила християнську доктрину від прагнення євреїв відвоювати політичну свободу та звільнитися від римського панування.

Після закінчення апостольської доби зі смертю св. Йоана 100 р., коли вже не залишилося живих свідків діяльності Ісуса та апостолів, християнська спільнота протягом II-III ст. існувала нелегально. Час від часу вона зазнавала жорстоких переслідувань від імперії, однак безупинно зростала. Кількість християн у ті часи досягла приблизно 10 відсотків населення імперії, християнські посланці і проповідники 300 р. досягали вже всіх її кутків. Наприклад, на Соборі в Арлі 314 р. були присутні троє єпископів з Британії. Багато навернених походили з нижніх верств населення, але з'являлися прихильники і серед освічених людей.

Від самих початків Церква почала структурно організовуватися. Малі громади обирали старійшин-пресвітерів та тих, хто прислужував під час відправ (дияконів чи дияконес). За всіма справами віри в громаді наглядав найавторитетніший у громаді діяч — єпископ. Поступово все більший авторитет і влада зосереджувалися в руках єпископів, які призначали священників, наглядали за мораллю, визначали доктрину. На Заході

кількість єпископів була невелика. Найбільші єпископії того часу — Рим, Олександрія, Антіохія. Після зруйнування 135 р. Єрусалиму одним з провідних центрів християнського світу став Рим. Почала формуватися традиція визнавати за римською єпископією безумовного лідера. Ця традиція підкріплювалася даними з історії ранньої Церкви. На її користь свідчив факт що св. Петро був першим єпископом Риму. Єпископство Петра відповідали й слова з Євангелія св. Матея про скелю, на якій буде збудовано нову Церкву. (Петро очолював якийсь час християнську общину в Антіохії, на підставі чого Антіохія змагалася з Римом за першість; за окремими даними власне антіохійців-послідовників Ісуса вперше почали називати християнами, але поступово ця громада втратила свій авторитет лідера раннього християнства). Мученицька смерть Петра і Павла у Римі також додавала значення цьому містові і як святині, і як загальновизнаного авторитету для християн. З часом єпископ Риму став головою всієї західної Церкви.

Єпископи віддалених між собою громад відчували потребу збиратися на спільні наради для обговорення питань віри та вироблення спільних рішень і канонів. З кінця II ст. почав поступово формуватися правовірний канон святих книг, до якого включали книги Старого Завіту, Євангелія, послання св. Павла. Багато текстів у різні часи стали предметом гострих суперечок. Однак головий корпус Святого Письма був сформований власне тоді.

Приблизно в III ст. з'явилися перші культові християнські споруди — базиліки та кіріакони. Найдавніші кіріакони („доми Господні“) були споруджені в Межиріччі, у місцевості Дура-Європос. Базиліки як за назвою, так і за значенням походять від офіційних адміністративних будівель, поширених у Римській імперії.

Римський уряд намагався толерантно ставитися до сект, поширених в імперії, вимагаючи від них за це порядку і лояльності. Деякі імператори навіть виявляли більше зацікавлення чужинськими, аніж римськими культурами, як, наприклад, Адріан або Олександр Север, який особисто вшановував деяких чужих богів, і бога християн у тому числі. Але назагал християнство було вилучене зі сфери римської лояльності так скоро, як воно виразно відокремилася від юдейства. Християнство

не вкладалося у схему римського феномена „свободи віросповідання", тобто офіційних латинських культів, перемішаних з мозаїкою різнобарвних вірувань, яких дозволяли дотримуватися новоприсьднаним мешканцям, і які спокійно уживалися поряд. Християни не погоджувалися на жодні компроміси з поганами та політеїзмом. Тому і їх сприймали ворожо. Часто ця ворожість переростала в сутички та напади. Неспокій і недовіра ставали причиною репресій з боку імперської влади. Клавдій виганяв християн із Риму, а Нерон 64 р. переклав на них відповідальність за пожежу в Римі. Християн завжди легко було зробити винними за будь-які лиха, що яскраво висловив Тертуліан: „Якщо Тігр виходить з берегів, якщо Ніл не орошує поля, якщо спалахує епідемія і мор, один чути крик: християн — левам!" Послідовники християнства воліли переховуватися від переслідувачів, але не відмовлялися від своєї нової віри. Так виникли численні катакомби — місця переховування та відправ ранніх християн.

Переслідування час від часу виникали і пізніше, межуючи з періодами відносного спокою. Систематичний тиск на християн здійснювали імператори Децій (250-251), Валеріан (257-280), Діоклетіан та його наступники (307-313). Так склалася плеяда великомучеників Християнської Церкви, про яких Тертуліан сказав, що „кров замучених була сім'ям Церкви".

Цікаво прослідкувати, які риси ранніх християн користувалися популярністю у суспільстві, а які, навпаки, були причиною настороження чи навіть ненависті. Добре ставлення в суспільстві та швидке поширення християнству забезпечили, передусім, теплота і людяність, які відрізняли перші общини від холодності й байдужості поганських богів та відправ. По-друге, християнство було в ті часи чи не єдиною вірою, яка обіцяла не дрібні переваги чи успіхи в цьому житті, а вічне спасіння. Християнство також вперше поставилося з повагою до людини, створеної на подобу Творця. Воно проголосило, що кожна людська душа важлива для Бога. „Нема ні жида, ні грека; нема ні раба, ні вільного; нема ні чоловіка, ні жінки; бо всі ви є одне в Ісусі Христі", — проповідував св. Павло. Такого демократизму на суспільному рівні не можна було знайти в жодній політичній, суспільній чи культовій структурі тогочасного світу. Турбота про хворих, знедолених та голодних,

ПОШИРЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА 300-800 рр.

спільні трапези, поховання своїх близьких, значно більша повага до жінки і її ролі в общині — все відображало сильне громадське почуття в ранньому християнстві і збільшувало його популярність. Християнство найшвидше поширювалося у великих містах імперії (християни називали своїх опонентів грецьким словом „paganos”, що означає „мешканці сіл”), а серед аристократії швидше наворачалися на нову віру саме жінки, які пізніше наворачали своїх чоловіків і хрестили народжених дітей.

Але були й такі риси нової віри, які сучасники не могли зрозуміти і сприйняти. Християни безкомпромісно заперечували істинність традиційних, звичних і добре знайомих людям поганських богів. Через це християн вважали „безбожниками”. Крім того, вони порушували традицію віротерпимості, яка склалася у тогочасному світі. Навіть християнське милосердя і любов до ближнього обмежувалися переважно вузьким колом самої громади (що, правда, легко зрозуміти, якщо зважити на невиробленість догми і складне становище християн у тогочасному світі). Великі непорозуміння виникали через християнські таїни та практику Євхаристії, за яку перших християн звинувачували у канібалізмі. Їх спільні трапези „агапе”, які для них були трапезами любові, їх вороги змальовували як спільні нечестиві оргії. Не користувалися популярністю такі риси, як некомунікабельність, секретність, байдужість до державних справ, за які християн вважали „ненависниками людськості”.

Ситуацію докорінно змінило навернення Константина 312 р. Традиція говорить про сон, який Константин побачив напередодні битви, що мала відбутися на Мільвіанському мості біля Риму. Монограма Христа, якою імператор наказав прикрасити щити своїх воїнів, принесла римлянам перемогу.

Як імператор язичників, Константин і після навернення використовував старі символи, зокрема на монетах. По суті, християнство він прийняв як одну складову багатьох джерел божественної допомоги. Тільки перед смертю 337 р. він прийняв хрещення від єпископа Євсебія з Нікомедії. Всі його наступники, за винятком Юліана (361-363), були християнськими імператорами.

Вже 313 р. на конференції у Мілані (Медіолані) Константин домігся повної свободи для прихильників нової віри та повернення їм їхніх скарбів. Цей „Міланський едикт” поклав кінець добі переслідувань. Церква отримала права власності, була

звільнена від податків. Християнство не стало офіційною вірою, доки Теодозій I Великий (379-395) не засудив 381 р. єресі та закриття поганських храмів. У 391-392 рр. він заборонив поганський календар і всі поганські символи у громадських місцях. З 394 р. християнство стало єдиною державною релігією. Але вже раніше Церква досягла того правового статусу, який вона втримувала аж до новітніх часів.

Мир Церкви з державою не приніс теологічного спокою, навпаки, теологічні суперечки загострювалися. Ранні християни не займалися детальним систематизуванням положень своєї віри. З поширенням християнства виникало все більше розбіжностей і диспутів щодо тлумачення тих чи інших моментів віри чи релігійної практики, оскільки ще не були вироблені канони. Тих, хто програв ці диспути і не погоджувався виправити свою віру, вважали єретиками („гересіс" з грецької — „вибір"). Зростання таких розбіжностей потребувало узагальнення догматики.

На межі I і II століття розпочалися перші диспути в християнському середовищі. Першими виступили гностики. Гностицизм був релігійно-філософською течією, яка почала формуватися, ймовірно, ще напередодні появи християнства і багато в чому підготувала ґрунт для нього. У 1945 р. у місцевості Наг-Гаммаді в Єгипті було знайдено 52 релігійні тексти, написані в I-II ст. під сильним впливом гностицизму. Вони є важливим свідченням складного процесу становлення християнської доктрини, боротьби впливів та появи різних „дисидентських" громад. За доктриною гностиків порятунок гарантований людині через панування спеціального знання (gnosis). Вони наголошували на важливості особистої інтуїції як джерела знання. Вважали, що людина складається з тіла, душі і духу, який є відблиском Бога. Вони намагалися включити історію Ісуса на землі у свою мітологічну систему, розглядаючи його як людину, через яку зійшла чудесна рятівна сила. Ця сила відділилася від нього через розп'яття. Тому гностики не вважали його Сином Божим. Головним для них було те, що історія Ісуса в прихованій формі оповідає „істинну" історію полонення і страждань духу в матеріальному світі та подає інструкції про те, як дух має звільнити себе для щасливого з'єднання з Творцем. Гностицизм був дуже привабливим, мав багатьох

відомих прихильників. Між прихильниками гностиків та християнами, які вважали їх еретиками, велися постійні дискусії. У диспуті проти них у II ст. виступив Ігнатій з Антіохії.

Інший еретичний рух очолив єпископ Маркіон із Синопу у Малій Азії (середина II ст.), у минулому багатий судовласник з Понту. Він засуджував Бога Старого Завіту (а одночасно й Завіт) як Бога темряви. З Нового Завіту визнавав лише Євангеліє від Луки та Послання св. Павла. На підставі Євангелія від Луки Маркіон написав своє.

Малоазійський єпископ Монтан (який був спочатку жрецем Кібелли, а потім прийняв християнство) пропагував свою систему церковного урядування. Вона ґрунтувалася на твердженні, що деякі віруючі, у тому числі й жінки, можуть бути пророками, які приймають благодать від самого Святого Духа. Саме вони мають керувати Церквою, а не священники. Ця доктрина була досить поширеною, про неї багато дискутували, її прихильно сприймав, наприклад, Тертуліан. Відомі імена найближчих сподвижниць-пророчиць Монтана — Прісцила і Максиміла.

Важливість цих рухів полягає у тому, що вони змусили Церкву зміцнити свої позиції, розробити канони, визначити корпус священних текстів. Це завдання виконали теологи II ст. (Юстин, Іреней, Тертуліан та ін.). Церква проголосила, що час чудесних об'яв минув. Останнім її автором був проголошений св. Йоан. У IV ст. Церква відмовилася визнавати будь-яких нововіднайдених авторів. Так з'явилися апокрифи („таємні“) — включно з Євангеліями Томи та Петра.

Крім ересей з'явилися і схизми („розколи“), що взагалі не визнавали авторитету кліру. У 303 р., проголошуючи останнє гоніння на християн, Діоклетіан наказав священникам відмовитися від священних книг та здавати їх. Ці зрадники, які доставляли святі писання для знищення, заслужили зневіру та ненависть стійких прихильників віри. З кінцем переслідувань після 313 р. частина християн у Північній Африці, яку очолив єпископ Донат (Донатус), проголосила, що ці зрадники, навіть якщо покаються, мають бути відлучені від Церкви, а учинені ними священні дії (хрещення, одруження тощо) не мають сили. Оскільки таких було багато, це внесло хаос в африканську Церкву. Результатом була поява схизми, яка за своєю гостротою і масштабом нагадувала громадянську війну. Помір-

ковані християни звернулися за допомогою до Константина, який прийняв їх сторону та спробував вгамувати донатистів силою. Але вони заснували свою ієрархію та власного єпископа. Схизма не була подолана навіть за 100 років, коли вандалі вторглися у Північну Африку у 429-430 рр.

У відповідь на донатизм ортодоксальна Церква проголосила, що усі святі таїнства і символи мають свою силу і доходять до душі віруючого „ex opere operato” — через певну дію, що відбулася, і моральний стан священника при цьому не відіграє ніякої ролі. Суперечка з цього приводу в пізніші часи призвела до вибуху протестантської Реформації.

Одним з відомих священників Олександрії був Арій (Аріус). Між 318 і 323 рр., намагаючись підкреслити значення монотеїзму у християнському вченні про Трійцю, він почав вчити, що Ісус не рівний з Отцем у Святій Трійці. Вчення Арія швидко поширювалося у Єгипті та поза його межами. Для встановлення миру між теологами Константин 325 р. провів ойкуменічний Собор Християнської Церкви в Нікеї у Малій Азії, на якому були присутні 318 отців. Собор відлучив Арія від Церкви та проголосив, що Христос рівний з Отцем і є однією субстанцією з ним. Саме на цьому Соборі відбулося становлення єдиної ортодоксальної (православної) католицької (вселенської) Церкви, та було прийнято християнський Символ Віри. Ці рішення було підтверджено на Соборі в Константинополі 381 р. Але аріанство продовжувало розповсюджуватися. Особливий успіх воно мало серед частини інтелектуалів, а також серед готів та інших германських племен за межами імперії.

Протягом наступного століття внутрішні дискусії продовжувалися. Собор у Картагені 419 р. остаточно затвердив список книг Нового Завіту та визначив апокрифічні — заборонені до поширення — тексти. Виникали теологічні суперечки з приводу природи Ісуса (людської чи божественної), поки IV Собор у Халкедоні 451 р. не визначив це питання чітко, наголосивши на подвійній природі Спасителя.

Класична нехристиянська культура також намагалася відповісти на поширення нової культурної та релігійної традиції, нової моралі. Такою реакцією був неоплатонізм, заснований Плотіном (205-270). Ця філософська школа — яскравий приклад гострої критики християнства. Вона сформувалася як спро-

ба подолати розрив між світом ідеальним та дійсністю. Світ виникає завдяки еманациям абсолютного божества (витіканню, випроміненню), яке є чистим світлом. Зло — тимчасове, породжене віддаленістю речового світу від божества. Люди належать до двох світів, але ще за життя можуть відкрити у собі світло спогляданням та наполегливим систематичним навчанням, а після смерті — з'єднатися з ним.

Іншим прикладом такої реакції на християнство стало вчення про логос, засноване ще у I ст. н.е. Філоном з Олександрії як своєрідний синтез юдаїзму і грецької філософії. Згідно цього вчення, Бог — Розум Божий — Логос — не має протяженості у часі і просторі. Ця концепція перегукувалася з Євангелієм від Йоана. Вона вплинула на багато інших культів і вірувань елліністичної доби. Проте з усіх філософських шкіл цього часу тільки гностики безпосередньо поєднувались з християнством.

Ще один приклад спроби поширення альтернативної до християнства доктрини — маніхейство: нехристиянська течія, що також потрапила під переслідування Діоклетіана. Воно виникло у III ст. на території Ірану і включало елементи зороастризму та християнства (у формі гностицизму). Засновник Мані називав своїми попередниками Буду, Заратустру та Ісуса. Важливий момент маніхейства — дуалізм космосу: Землю створило зле божество. Людина має іскру божого світла, яку може звільнити аскетизмом.

Ранні християнські письменники наголошували на тому, що поганська література та знання неправдиві, облудливі та абсурдні. Але вони розуміли, що поганська культура — це культура усього тогочасного світу, яку треба адаптувати і переорієнтувати. Усі античні школи, усі навчальні посібники й тексти побудовані на поганській традиції, тому що іншого „будівельного матеріалу" вони не мали. Що більше: досягнення успіху в місіонерській діяльності серед поган вимагало знання їхньої філософії, мітології, реторики — тобто усього арсеналу їхніх знань. Християни були покликані зберегти скарби поганської науки та мистецтва, щоби використати їх для служіння істинному Богові. І це було визначним явищем в історії: багато текстів великих авторів дохристиянської доби дійшли до нас, їх зберегли або скопіювали християни. Вони зберегли їх, оскільки вірили, що вони потрібні для християнської освіти, теології.

Християнство зародилося й виховалося як релігія Книги. Тому до книг християни ставилися переважно шанобливо.

Християнству вдалося поєднати людей, незважаючи на мови та відстані. Ще до появи Ісуса Христа 72 вчених — грекомовних юдеїв — в Олександрії переклали на грецьку мову Старий Завіт (так звана „Септуагінта“). Новий Завіт, писаний грецькою, також став тим засобом, що поширив нову віру серед освічених людей західного світу. Слідом за ними з'явилися численні коментарі, повчання, які дістали збірну назву Писань Отців Церкви.

Деякі з них — греки — жили і писали в Олександрії, яка зайняла місце Атен як інтелектуального центру грецькомовного світу. Одним з найраніших отців був Клемент з Олександрії (бл. 150-215) — учений та вчитель, добре ознайомлений з класичною грецькою літературою, яку він часто цитував. У своїх творах Клемент звертався до сучасників-греків, намагався переконати їх у перевазі християнства над поганською філософією.

Оріген (бл. 185-255) був учнем Клемента. З невідомих причин його переслідували, навіть зняли з нього обов'язки пресвітера в Олександрії. Орігена вважають одним із найвпливовіших Отців Церкви за винятком хіба що Августина. Він працював над текстом Біблії, порівнював юдейський та грецький варіанти, написав ґрунтовні коментарі. Його відома праця „Проти Цельсуса“ присвячена відповідям Цельсусу, який гостро виступив проти християнства та його поширення. Ця книга стала одним з найґрунтовніших і найпоширеніших ранньохристиянських теологічних досліджень.

Впливовим теологом був Євсебій з Цезарії (бл. 260-340), який написав першу історію Церкви. Він був найосвіченішою людиною свого часу, одним з радників Константина з богословських та релігійних питань. Його „Хроніка“ досі залишається важливим історичним джерелом. Хоча Євсебій й відчував схильність до аріанства, він взяв участь у засудженні його на Нікейському Соборі 325 р.

Серед латиномовних Отців Церкви треба назвати Амброзія — єпископа Мілану з 374 до смерті 397 р. Він наголошував на необхідності незалежності Церкви від імператора та наданні єпископам права суду над світськими правителями. Цю ідею йому вдалося втілити в життя: 390 р. імператор Теодозій I

жорстоко покарав громадян Тессалоніки за їх повстання. Шокований негуманністю його вчинку, Амброзій відлучив імператора від Церкви, заборонив йому носити імператорські регалії. Імператор скорився волі єпископа. Амброзій переконав імператора винести всі поганські символи з публічних місць. Під його впливом Теодозій заборонив усі поганські відправи в імперії. Приклад цього міланського єпископа став зразком для пап у майбутньому.

Єронім (бл. 340-420), народжений у Стрідоні (сучасна Югославія), наслідував Євсебія в освіченості. Був наближений до папи Дамаска і мав стати його наступником, але не зміг подолати політичного суперництва. Решту свого життя він провів у Вифлємі. Єронім переклав Старий та Новий Завіт на латину (Вульгата). Книга стала мостом для дальшого поширення християнства серед народів Європи та була найпоширенішою версією Святого Письма протягом середньовіччя.

Найвідоміший з Отців Церкви — Августин (354-430) — народився у Північній Африці. Його батько був поганином, а мати християнкою. Августин навчався у Картагені, Мілані, Римі, був учителем реторики. У юні роки він потрапив під вплив маніхейства. Під впливом Амброзія Августин 387 р. прийняв християнську віру. У 395 р. він став єпископом м. Гіппо у Північній Африці, провів останні 35 років життя у писаннях, проповідництві, помер під час облоги міста вандалами. Августин був надзвичайно освіченою та начитаною людиною, обдарованим письменником. Він розвинув і збагатив християнське вчення, зорема частину, яка стосується відносин між різними статями та шлюбу. Августин вважав, що світ і так уже перелюднений, а тому шлюб потрібний хіба для тих, хто не має самоконтролю. Він заохочував християн до целібату.

Августин залишив нам працю „Сповідь” — свою автобіографію, у якій розповів про роль божого провидіння у своєму житті. Це був перший взірець автобіографічної літератури.

У питаннях догми Августин наголошував на різниці між Богом-Творцем та Богом-Спасителем (джерелом милосердя). Коли ірландський монах Пелагій проголосив, що люди можуть досягти спасіння через добру працю, Августин вступив з ним у дебати. Тільки через спеціальну силу, якою є милосердя Боже і яка стала можливою для людей через жертву Христову, людство може сподіватися на Спасіння. Щобільше — він також

доводив, що людські долі вже відомі Богові ще до народження людини. У своїй найбільшій праці „Місто Бога" Августин стверджував, що існує певний порядок в історії, в усіх її поворотах видно руку Божу, яка веде людей через усі перипетії.

Августин писав, що милосердя та любов Божа об'єднують коло обраних у спільноту на зразок великого міста, що різниться від общини людей непосвячених, об'єднаних любов'ю до земних речей. Місто Боже невидиме, а обрані відчують, що цей світ, земля, імперія — не є їх рідною домівкою. Падіння Риму не було несподіванкою і взагалі становило мало-важливу подію, по суті, дрібницю, бо це місто — людське, а не Боже. Діяльність і твори Августина здійснювали надзвичайно сильний і тривалий вплив на розвиток філософії та теології не лише протягом цілого середньовіччя, але і в пізніші епохи.

Від самих початків історії християнства воно відзначалося аскетизмом і прагненням усамітнення — двома особливостями, які дали початок виникненню такого масового і яскравого явища, як чернечий рух. Перші християнські монахи („одинаки", „самітники") з'явилися у II ст. в Єгипті.

Серед засновників чернечого руху називають св. Антонія, сина заможних селян в Єгипті, який близько 269 р. відкрив для себе пустелю як місце для самотнього освяченого життя. Єгиптяни називали його та його послідовників грецьким словом „анакорити": так звичайно називали тих, хто втікав від тиску цивілізованого світу.

Протягом III-IV ст. з'явилися кінобії („кінобіос" — спільне життя) — общини аскетів. Новий спосіб вираження віри та проведення релігійного життя швидко здобув популярність, хоча форми його сильно відрізнялися в різних місцевостях: від самотнього життя у малих печерах чи на стовпах (особливо популярного в Сирії) до невеликих громад самітників у пустищах.

Великим „пустельним отцем" був св. Пахомій (286-346), колишній римський солдат у Константинополі, який заснував кінобію на одному з незалюднених островів на Нілі, де самітники жили за суворим розпорядком під проводом духовного наставника — аббата (з семітської — „батько"). Чернече життя в Єгипті почало набирати організованих форм. Пізніше св. Василій з Цезарії (329-379) почав упорядковувати чернече життя на Сході. Лише у V ст. на Халкедонському Соборі було вирі-

шено, що чернечий рух не може довше залишатися незалежним та самоуправним, а має підкорятися відповідним територіальним єпископам.

У 395 р. стався формальний поділ імперії на Західну і Східну. Після зруйнування Риму 455 р. вандалами і захоплення 476 р. Одовокаром, на місці Західної імперії виникли королівства варварів. На Сході сильна імператорська влада підкорила собі Церкву, державний апарат та релігійна влада злилися в одну структуру. На Заході ж Церква, хоча і в дуже складній ситуації, пережила імперію та сформувала тривку традицію автономії та опору державній владі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ХІІ. ЄВРОПА В ДОБУ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Цивілізація, яка поширилась у Європі після падіння Західної Римської імперії, є прямим попередником сучасного західного світу. Традиційно час від падіння імперії приблизно до 1500 р. називається середньовіччям та поділяється на періоди: раннє (500-1000); розвинуте (1000-1350) та пізнє середньовіччя (1350-1500).

І в межах великої імперії, і поза її кордонами Європу заселяли численні племена, яких представники античної цивілізації називали „варварами" за їх незрозумілу мову. Вони не належали ні до єдиного етносу, ні до єдиної мовної чи культурної традиції. Середньовічна історія Європи розпочалася з сильного руху між цими племенами, припливу нових струменів зі сходу, загального перемішування різних етносів та появи в результаті цього процесу перших „варварських" держав. Ці бурхливі процеси мають спільну назву „доба переселення народів", яка тривала найактивніше протягом IV-VI ст.

На початку цієї доби крайню північ Європи займали кельти Ірландії та Шотландії, які уникли римського панування; брити та галли на материку, що потрапили під панування римлян. Згодом на континенті почали поширюватися новоприбулі германські племена. У IV ст. значна частина з них прийняла християнство у його аріанській формі внаслідок місіонерської діяльності Ульфїлли, який переклав на Готську мову частину Біблії (цей переклад є найдавнішим відомим історикам взірцем германської мови). Дуже численними були східні сусіди германців — поганські племена слов'ян, які поступово освою-

вали Центральну та Східну Європу. Між варварами та романцями існували певні відносини, які далеко не завжди зводилися до суперництва чи ворожнечі. Між двома світами провадилися жваві комерційні і дипломатичні контакти, а найманці-чужинці все більше проникали у римське військо. Імперська адміністрація провадила свою традиційну політику у ставленні до еліт своїх нових сусідів: політику надавання певних привілеїв і втягнення у римський спосіб життя. Ця політика, з одного боку, давала романцям деяку гарантію лояльності і порядку, а, з іншого боку, дуже прискорювала розвиток і структуралізацію варварських суспільств. Перші германські племена, які оселилися у сусідстві з імперією, зовсім не ставили собі за мету її руйнувати. Навпаки, вони шукали у неї захисту проти нової, потужнішої, хвилі.

У IV ст. як на слов'ян і германців, так і на римлян, почали тиснути нові хвилі кочівників — гуни, які за походженням були, ймовірно, тюрками. У 375 р., просуваючись на захід, вони підкорили остготів (остроготів), що займали південь сучасної України, та розбили вестготів (візіготів) на Дністрі. У V ст. їхній вождь Аттіла („бич Божий", як називали його християнські письменники) заснував державу на середньому Дунаї, звідки провадив рейди в Галлію та Італію. Після смерті Аттіли 453 р. це об'єднання племен розпалося, але власне гуни були тим поштовхом, що дав початок формуванню середньовічної Європи.

Потиснені гунами германські племена почали ще активніше наступати на східні кордони імперії. Вестготи попросили придуку в імператора Валенса (328-378), який очолював тоді Східну Римську імперію, та були поселені на правах федератів у Мезії (частина сучасної Болгарії). Утиски та високі ціни на продовольство, а також природне волелюбство і невміння підкорятися спонукали їх до повстання. У 378 р. у битві біля Адріанополя вестготська кіннота вщент розбила римську армію, а сам імператор загинув на полі бою. Це був кінець римської віхиськової непереможності, який, між іншим, продемонстрував перевагу воїнів-вершників над пішим військом. Повстання проти римлян ставали дедалі поширенішими. Якийсь час вестготи залишалися на Балканах, а потім рушили далі

на захід. У 410 р. вони пограбували Рим. Хоча падіння Риму сприймалося сучасниками як кінець цивілізації, „столиця світу" після ще не раз руйнувалася. З іншого боку, вона продовжувала залишатися місцем постійного паломництва. Вестготи перейшли Альпи та увійшли в Галлію, де 481 р. заснували першу незалежну державу на колишніх римських землях в Аквітанії, зі столицею в Толозі (сучасна Тулуза). У V ст. вони поширили свою владу на всю Галлію до ріки Луара і на більшу частину Іспанії. На початку VI ст. Тулузьке королівство розгромили франки, а іспанська частина вестготської держави проіснувала до VIII ст., коли її завоювали сарацини.

Інше плем'я, що прийшло в рух під тиском гунів — вандали, які у V ст. перейшли Рейн і почали спустошувати Галлію та Італію. Певний час їх наступ стримували вестготи. У 429 р. під проводом свого вождя Гейзеріха вандали кількістю майже 80 тисяч переправились у Північну Африку та заснували там самостійне королівство зі столицею у Картагені. Вандали, які за релігійними переконаннями були аріанами, поводитись дуже жорстоко щодо ортодоксальних християн. У 455 р. вони зруйнували Рим. їхнє королівство проіснувало до 534 р., аж поки його не розгромив імператор Візантії Юстиніан, який, намагаючись відродити могутність і єдність колишньої імперії, приєднав Північну Африку до Візантії.

Разом з вандалами Рейн перейшли бургунди. Вони заснували королівство на середньому Рейні, а після нападу гунів — на ріках Рона, Сона. Франки підкорили це королівство 534 р.

Легкість, з якою утверджувалась влада нових завойовників серед мішаного галло-римського населення імперії — яскраве свідчення падіння авторитету римлян, а також надмірності римського гніту та податків. Варвари часто займали посади у римській адміністрації, проникаючи в саму її середину. Це полегшувало їх швидке ознайомлення з римською структурою влади та механізмами її дії. Одоакр (Одовокар), який 476 р. скинув з трону Ромула Августула та роздав третину італійських землеволодінь своїм воїнам, був одним з керівників загонів найманців. Він проголосив себе намісником Константинополя у західних володіннях. Щоби утримувати ситуацію в західній частині імперії під контролем, імператор Константинополя Зенон відкрив дорогу до Італії суперникам візіготів ос-

троготам на чолі з Теодоріхом (489-526). Цей дипломатичний хід врятував імператора від амбітного вестготського вождя, але не повернув йому західних володінь.

Теодоріх вбив Одоакра та зайняв його місце. Він здобув собі звання римського патриція та консула. У 493 р. Теодоріх утворив Остготське королівство зі столицею у Равенні, яке обіймало територію сучасних Італії, Швейцарії, Тіролю, частини Баварії, Австрії, Угорщини, Албанії, Югославії. Теодоріх провів частину свого життя у Константинополі, отримав добру римську освіту, був надзвичайно талановитим, захоплювався римською адміністративною системою, переймав традиційні для імперії способи керування, мав розумних дорадників (серед них — Боецій, Кассіодор). Йому належить вислів: „Шляхетний гот хоче виглядати, як римлянин. Тільки бідний римлянин може хотіти виглядати, як гот". Завдяки політичній мудрості Теодоріха це королівство спромоглося якийсь час проіснувати в мирі та відносному процвітанні. Італіки та варвари почали вчитися мистецтву жити разом.

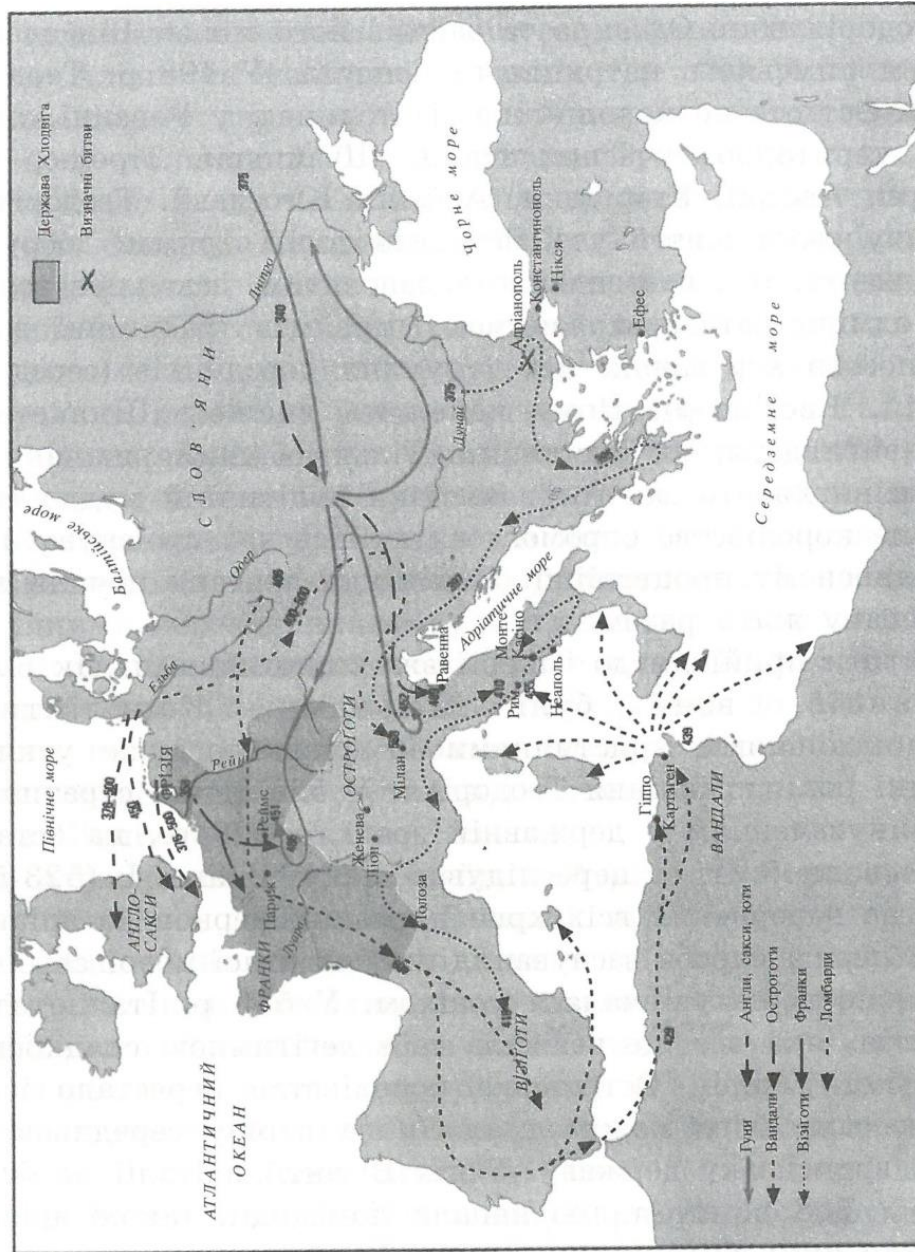
Остготи прийшли до імперії вже християнами. Як більшість германців, вони були аріанами. Конфлікти між ортодоксальними християнами й аріанами дуже ускладнили останні роки правління Теодоріха. У 525 р. він стратив Боеція за звинуваченням у державній зраді, а 526 р., на останньому році свого життя, переслідував папу Йоана I (523-526) та вимагав навернення всіх християнських церков на аріанство.

Ця перша спроба заснування життєздатної нової європейської державності не увінчалася успіхом. У 555 р. Італію захопила Візантія, яка все ще вважала себе легітимною спадкоємницею Римської імперії. Остготське королівство перестало існувати. Однак саме його можна вважати за першу середньовічну західноєвропейську державу. Успіх Візантії в Італії не був тривким. У 568 р. на Італію напали ломбарди, також аріани, панування яких було багато тяжче за готське.

За кордоном імперії у долині Рейну вже у IV ст. жили германські племена алеманів („всі люди") та франків („вільні"). Королівство алеманів утворилося 420 р. та мало назву Алеманія. Найпотужнішими серед франків були салії. їхній вождь Хлодвіг або Кловіс (481-511) — онук першого відомого короля франків Меровея, засновника династії Меровінгів. Хлодвіг за-

МІГРАЦІЇ ГЕРМАНЦІВ у IV-VI ст.

хопив значну частину Галлії та став засновником потужної держави франків.

На відміну від інших германців, франки не були християнами. Щоб укріпити свої позиції, Хлодвіг, перший з германців, разом зі своєю дружиною 496 р. прийняв християнство за обрядом ортодоксальної римської Церкви, одночасно здобувши підтримку галло-римського священництва у боротьбі з ересями та своїми політичними опонентами. Так держава франків стала старшою дочкою Західної Церкви. Сини Хлодвіга завершили повне політичне завоювання Галлії.

Імперія втрачала свої володіння і на півночі. У 446 р. об'єднане військо германців вторглося в Римську Британію. Протягом наступних двох століть брити та інші кельтські племена вперто опиралися численним германським племенам — англам, саксам, ютам, піктам та фрізам. У результаті цих довгих і затяжних воєн більшість бритів була винищена. З тих, що залишилися, одна частина асимілювалась, інша — утрималась на заході (Уельс, Корнуол), півночі (Шотландія) і в Ірландії, а ще одна на початку VII ст. емігрувала до Галлії (майбутня Бретань).

На сході від германців прийшли в рух слов'янські племена. Античні письменники подають уривчасті відомості про них, починаючи вже з I ст. н.е., не розрізняючи поміж них ще будь-яких окремих етнічних груп. Тацит згадує слов'ян-венедів, автори VI ст. Прокопій, Йордан та інші називають вже два військово-територіальних об'єднання: антів на Дністрі та склавів (славів) на захід та південь від них. Псевдо-Маврикій відзначав їх відданість свободі: їх „ніяким чином не можна поневолити чи підкорити". Прокопій Кессарійський розповідав про їх суспільно-політичний устрій: „Цими племенами, склавів й антів, не керує одна людина, але вони віддавна живуть у народоправстві". З-понад Вісли та Дністра частина слов'янських племен — попередників західних слов'ян: поляків, чехів, словаків — пересунулась на захід і північ аж до Прибалтики та Ельби. Інша частина — попередники південних слов'ян: серби, хорвати, болгари, македонці — проникла на Балкани та в Грецію. Ще одна група поширилася у східному напрямку, де їхні племена стали етнічною основою для формування українців, росіян, білорусів. Жодна інша індоєвропей-

ська група не змогла зайняти таку величезну територію, як слов'яни. Але ці відстані та розпорошеність одночасно дуже послабили їх етнічну й культурну єдність.

Перше державне утворення західних слов'ян сформувалося у Нітрі та Моравії й отримало свою назву від імені князя Само (623-658). Воно об'єднало чехів, моравів, словаків, лужицьких сербів, словенів, частково хорватів. Ця держава проіснувала до початку IX ст. їй довелось вести постійну боротьбу проти нападів аварів, а також стримувати натиск франків із заходу.

Війни з аварами завдали великих втрат і антам, які навіть намагалися знайти союзника у Східній імперії. Останній раз анти згадуються у візантійських джерелах знову у зв'язку з аварськими війнами під 602 р., і після цього відомостей про них уже немає. Подальша історія формування та структуралізації слов'янського суспільства у Східній Європі відома вже з руських літописів пізнішого часу, які подають відомості про племінні назви, територію розселення та сусідів східних слов'ян.

Слов'яни доволі рано проникли і на територію Балканського півострова. Серби, хорвати, словіни та інші племена в VII ст. вже доволі густо заселили Мезію, Македонію, Іллірію, Північну Фракію, частково Середню Грецію, Пелопонес та острови Егейського моря. Хоча контроль Східної імперії над цими територіями помітно знизився, слов'яни продовжували жити невеликими племінними об'єднаннями, не утворюючи більших держав. Окремі з цих об'єднань знаходилися під владою аварів, але після 640 р. аварські впливи на Балканах практично зникли. У 70-х роках VII ст. виникла перша велика слов'янська держава на Балканах, очолена новоприбулими зі сходу болгарськими племенами тюркського походження, які й дали назву цій державі. Тісний контакт з імперією прискорив суспільно-політичний розвиток цих племен, став стимулом до ознайомлення з відмінною, розвинутішою культурою, міським способом життя, ефективною моделлю державної організації.

Слов'яни, які заселяли північ Європи та узбережжя Балтійського моря (лужицькі серби, лютичі, ободріти та інші), навпаки, сформували самобутній уклад життя, розвинули своєрідну та яскраву поганську культуру. Але вони не зуміли подолати етнічну та політичну подрібненість і відстояти свою неза-

лежність під сильним тиском германських племінних союзів, які на той час уже сформувалися як централізовані державно-політичні об'єднання. Втрата незалежності поклала початок їхній асиміляції.

У результаті взаємодії латинська та германська культури все більше й більше перемішувалися та поширювалися на заході, слов'янська та візантійська — на сході.

ХІІІ. ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНІЙ І ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ НАПРИКІНЦІ VII-IX ст.

Імперія франків

Після етнічних та політичних змін, які Європа пережила у добу переселення народів, почали формуватися стійкіші політичні структури. Хлодвіг став засновником сильної династії у Галлії. Але всі його здобутки звели нанівець його наступники-Меровінги (т.зв. ліниві королі), які були не здатні утримати цілість королівства, постійно конфліктували між собою та переділяли його.

Характер франкського суспільства дуже змінився. Передусім, сформувалася військова аристократія. Не кожен член колишньої родової спільноти мав тепер кошти на утримання коня та необхідного спорядження. Селяни перестали займатися війнами. Втративши цей обов'язок і привілей, вони водночас втратили важливу статтю доходів. Керівництво військом звичайно концентрувалося у руках герцогів (dukes, від латинського duces). Важливою одиницею королівської адміністрації були графи (count, comes, grafio). Вони поєднували функції суддів, управителів та представників двору на своїх територіях.

Оскільки меровінзькі королі виявилися безпорадними в утриманні влади, вся сила сконцентрувалася в руках адміністрації, яку очолював управитель палацу — мажордом (майордом). З часом у його руках зосередилися великі земельні маєтки та не менша влада. У 687 р. Піпін (Пепін) Герістальський, мажордом східних територій (Австразія) об'єднав під своєю владою все Франкське королівство. Його син та наступник Карл Мартел (Молот, правив 715-741), спираючись на підтримку військової аристократії та християнських місіонерів, придушив непокірних зарейнських германців (саксів, фрізів, алеманів і

баварів), а 732 р. у битві біля Пуатьє розбив сарацинів та зупинив їх просування у Галлію. Цим вчинком Карл дуже зміцнив свою популярність і впливи, забезпечивши собі тривку пам'ять у європейському суспільстві.

Карл Мартел змінив систему землеволодіння у державі, узгодив її з сучасними йому суспільними відносинами. Алодіальна система землеволодіння, коли землю (алод) дарували у повну власність, була замінена бенефіційною — наданням у власність на час виконання певної служби, переважно військової. Бенефіції формально залишалися власністю корони. Ця зміна призвела до швидкого зміцнення центральної влади та залежності службовців і дрібних землевласників від неї, що безперечно було позитивним кроком на шляху становлення ранньосередньовічних монархій. Іншими наслідками реформи стало зміцнення військової олігархії, а також феодалне узалежнення селян та прикріплення їх до землі.

Його син і наступник мажордом Піпін (або Пепін) Короткий (741-768) зміцнив свої позиції, передавши бенефіції, які належали до Римського престолу, у повну власність Церкви. Спираючись на здобуті симпатії священництва і воїнства, 751 р. на асамблеї франкської знаті у Суассоні, зі згоди папи Захарія, Піпін Короткий домогся визнання себе офіційним королем франків. Останнього меровінзького короля Гільдеріка III було відправлено у монастир, де він і помер.

Як подяку за підтримку папства, Піпін здійснив два походи в Італію, розбив лангобардів (ломбардів) та примусив їх повернути папі Стефанові II захоплені ними землі у середній Італії. У 756 р. тут виникла світська держава пап (Вотчина св. Петра).

Отже, Піпін Короткий залишив своїм наступникам нову династію та велику державу, яка користувалася підтримкою вищого воїнства та священництва, а політичне і культурне життя становило симбіоз давніх традицій християнства з романською спадщиною.

Карл Великий

Найбільшого успіху у розбудові держави досяг син Піпіна Короткого Карл Великий, або Шарлемань, який правив у 768-814 рр. Він став королем-легендою, героєм багатьох переказів

ІМПЕРІЯ КАРЛІНГІВ

і балад (зокрема однієї із найвідоміших у ранньому середньовіччі „Пісні про Роланда“). За описом свого біографа Ейнгарда, Карл був величезний на зріст, міцний, дуже завзятий. Людина кипучої енергії і неабияких військових талантів, він, тим не менше, цікавився літературою та науками і, хоч сам залишався неписьменний, добре володів усною латиною та грекою, всіляко заохочував освічених людей до свого двору. За його ім'ям династія та держава дістала назву каролінзька.

Карл вів успішні війни на всіх своїх кордонах, головною метою яких було дальше поширення християнства на ще поганські території та підкорення їх авторитету франків. Він здійснив ще чотири походи проти лангобардів в Італії, підкорив баварців і саксонців, організував походи проти данів, слов'ян, аварів (які після поразки 796 р. та знищення їх столиці в Паннонії фактично зникли з історичної арени), сарацинів. Примусове хрещення та знищення зображень поганських богів були в цей час у германському світі такою ж реальністю, як дещо пізніше у світі слов'янському.

Після того, як на Різдво 800 р. Карл Великий помолився св. Петрові в Римі, папа Лев III освятив його як імператора. Ця подія була останнім логічним кроком у поєднанні імперії франків як наступниці Західної Римської імперії зі священним римським престолом — на протигагу Східній імперії і Східній Церкві. Тому цю коронацію розглядають як народження Західної Європи, своєрідне проголошення її політичної і культурної автономії. Столицею імперії став Аахен.

Оточення сприймало Карла як нового Давида — найбільшого зі старозавітних царів, або нового Константина — найбільшого з давніх римських володарів. Імператор був реальним головою уряду. Він мав багатьох помічників-урядовців (капкан, граф, шамберлен). На місцевому рівні основною адміністративною одиницею були графства. Вони поділялися на менші частини, якими управляли вікарії.

Щоби контролювати дотримання порядку в імперії, Карл здійснював особисті подорожі, а також щороку висилав у різні графства спеціальних посланців-інспекторів (*missi domipisi*), періодично проводив асамблеї, на яких збиралися місцеві світські та церковні діячі. На цих асамблеях Карл опри-

люднював свої капітулярії, обов'язкові до виконання у всіх графствах.

Для посилення єдності в імперії було приведено до спільного стандарту одиниці мір, ваги та гроші. Головною грошовою одиницею був срібний динарій (або пенні). 12 динарійів складала 1 солід (або шилінг); 20 солідів — 1 фунт. Сучасні англійські чи італійські грошові одиниці є каролінзького походження.

Карла поважали правителі Англії, Шотландії, Іспанії, Візантії, Багдадського Халіфату та інших держав. Біля 776 р. англосаксонський монах Катвульф вперше, наскільки відомо сучасним дослідникам, назвав державу Карла „Regnum Europe". Імператор Візантії Михаїл I 812 р. визнав його рівним собі імператором.

Карл передав імперію своєму синові Людовікові Благочесному. Але сини Людовіка не змогли втримати її цілості. У 843 р. вони уклали Верденський договір, за яким наймолодший з братів Карл Лисий дістав Західно-Франкське королівство. Мовою спілкування на цій території був романський діалект. Середній, Людовік Німецький, дістав північно-східні території — Східно-Франкське королівство, де розмовною мовою став один з германських діалектів. Старший син Людовіка Лотар володів італійськими землями та землями вздовж Рейну. Його частина спадщини порівняно з іншими була найбільш строкатою культурно й етнічно. Отже, можемо говорити, що до значної міри Верденський договір поклав початок окремишнім історіям Франції, Німеччини, Італії.

З розпадом імперії розпалася її зразкова адміністративна машина, зникли слухняні урядовці, які одержували добру платню, перестали скликатися щорічні збори знаті. Європа знову набула нових форм і нового вигляду. Цим змінам сприяла й остання хвиля кочових племен, яка заторкнула майже всю Європу.

Політичний розвиток ранньосередньовічної Англії

Яскравим прикладом складних процесів, які відбувалися у ранньосередньовічному суспільстві, були політичні й етнічні процеси в Англії, де кельтів потіснили германські племена англів, саксів та ютів, а пізніше інші германські племена зі Скандинавії (дани, вікінги). Британський острів був поділений

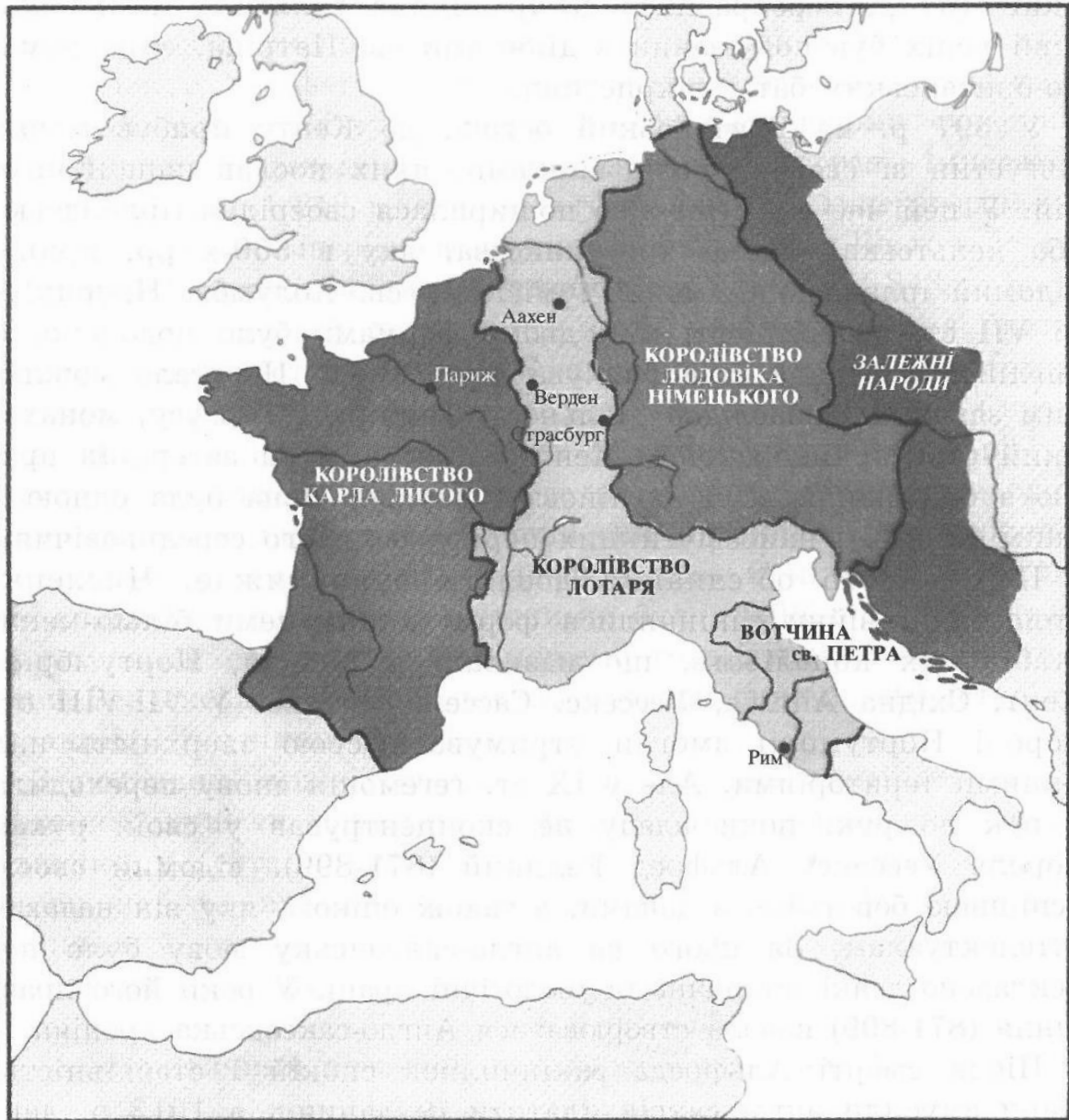
на численні й непостійні королівства під проводом різних германських королів. Політична ситуація розвивалася тут зовсім не так, як на континенті. Головна відмінність полягала у тому, що релігійне об'єднання Англії набагато випередило державне. Місіонерська діяльність найраніше і найуспішніше відбувалася в Ірландії. Її початки пов'язують зі священником Палладісом, який 431 р. переправився до Ірландії з Галлії, а її найбільший успіх був пов'язаний з діяннями св. Патріка, сина романо-британських батьків-християн.

У 597 р. на Британський острів, до Кенту прибув монах Августин зі своїми послідовниками, яких послав папа Григорій. У цей час в Англії вже поширилася своєрідна (ірландська або кельтська) форма християнства, яку в 560-х рр. приніс відомий ірландський монах і місіонер св. Колумба. Наприкінці VII ст. суперечності між двома формами було подолано, й англійська церква підпорядкувалася Римові. Це стало можливим завдяки і внаслідок діяльності Теодора з Тарсусу, монаха, який став архієпископом Кентерберійським та завершив працю з об'єднання всієї англійської церкви. Вона була одною з найміцніших і найосвіченіших церков раннього середньовіччя.

Політичного об'єднання досягти було тяжче. Численні династичні війни закінчилися формуванням семи більш-менш стабільних королівств, що називалися Мерсія, Нортумбрія, Кент, Східна Англія, Уессекс, Сассекс, Ессекс. У VII-VIII ст. королі Нортумбрії змогли утримувати свою зверхність над іншими територіями. Але у IX ст. гегемонія знову переходила з рук до рук, поки владу не сконцентрував у своїх руках король Уессексу Альфред Великий (871-899), відомий своєю успішною боротьбою з данами, а також опікою, яку він надавав інтелектуалам. За нього на англо-саксонську мову було перекладено деякі історичні та теологічні праці. У роки його правління (871-899) почала створюватися Англо-саксонська хроніка.

Після смерті Альфреда закінчилися спокій і стабільність. Дани змусили англо-саксів платити їм данину, а 1013 р. данський король Свейн завоював усю Англію, яка стала частиною його північної імперії. Працю по створенню монолітної спільноти та твердого монархії в Англії завершили тільки вікінги 1066 р.

ПОДІЛ ІМПЕРІЇ КАРОЛІНГІВ

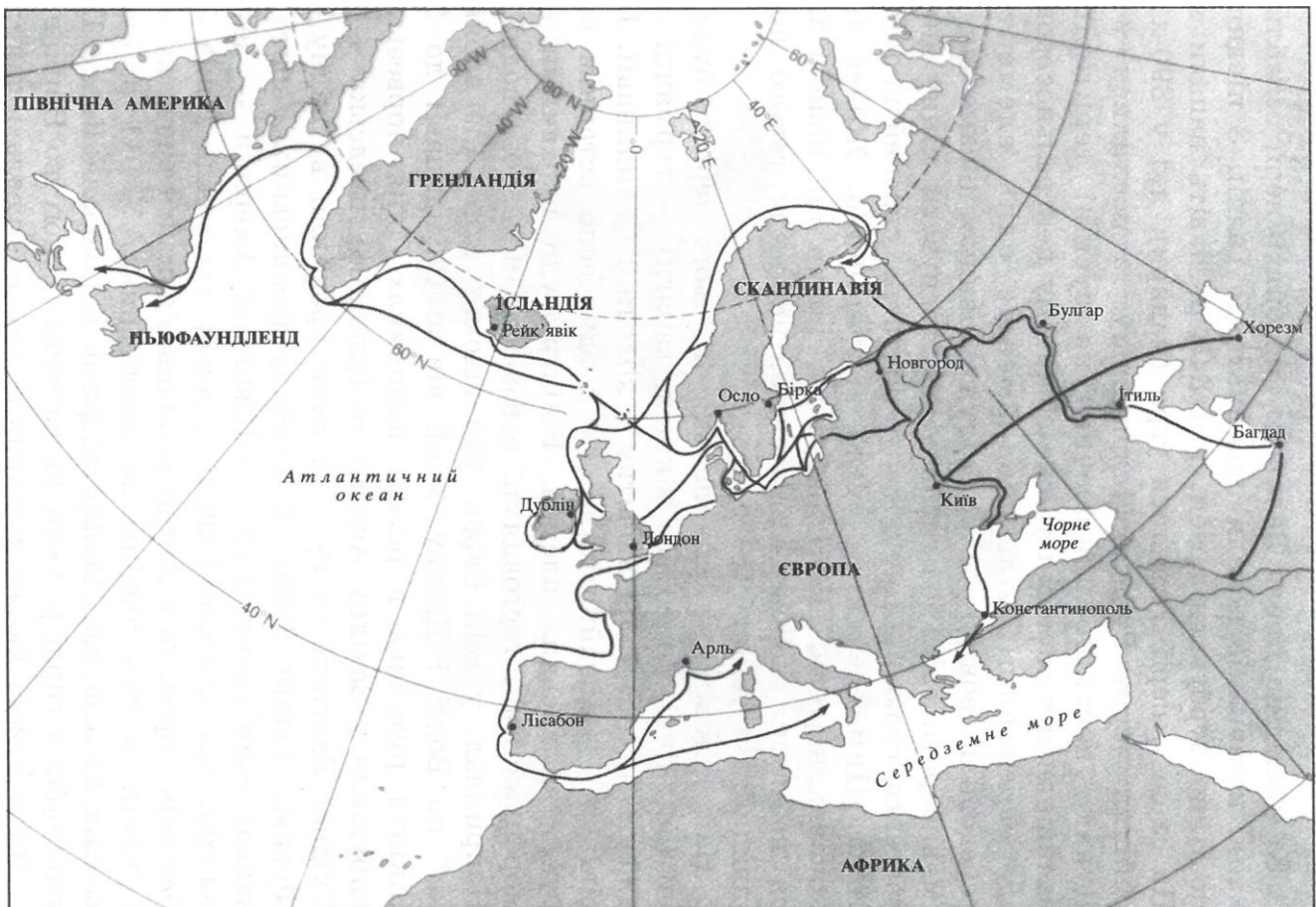
Переселення племен у VIII-X ст.

За нащадків Карла Великого кордони імперії ослабли, і нові хвилі кочівників почали проникати до Галлії. З півдня Італію постійно турбували араби, які 846 р. навіть напали на Рим. На сході імперії з'явилися угри (мадяри), які у 890-х рр. перейшли через Русь і Малопольщу та оселилися у долині Дунаю, постійно вдираючись на сусідні території. Вони залишалися чужаками у вже обжитому центральноєвропейському середовищі. Але щонайменше один елемент цього середовища вони перейняли дуже швидко, і саме він допоміг їм вибороти своє політичне місце, заснувати міцну династію і зберегти свою відмінну ідентичність на європейському континенті. Цим елементом стало християнство. Жоден інший з кочових народів, який прибув до Європи так пізно і залишався настільки ворожий оточенню, не досяг такого порівняно швидкого й успішного результату.

Найрухливішими „пришельцями” цього періоду були нормани („північні люди” або вікінги, варяги) — германці за походженням, які осіли спочатку в холодній Скандинавії. Нашестя вікінгів було найпотужнішим й одночасно останнім сплеском руху германських племен. Вікінги були вправними воїнами, мореплавцями, торговцями, освоювали передусім водні шляхи. Наприклад, у всій Європі був відомий шлях „із варяг у греки” по Волзі і Дніпру, який вів зі Скандинавії до Візантії. Вікінги рухалися в різних напрямках: їхня норвезька гілка вирушила у Західну Англію та Ірландію, шведська — досягла Східної Балтики та Руси, а дани проникли в Східну Англію, Фрізію, долину Рейну й глибину франкських територій. На заході вони сягнули аж до Північної Америки — землі Вінляндія, яку близько 1000 р. відкрив син вождя Еріка Лейф. У Західній Європі та в Англії нормани з'явилися спочатку як купці і пірати, а вже пізніше як завойовники. У 911 р. один з їх вождів Роллон (або Рольф) одержав від короля Карла Простака територію в гирлі р. Сени та заснував герцогство Нормандія.

Ця потужна хвиля кочівників, що руйнувала і палила міста та села, засновувала нові династії, була своєрідним короткотривалим повторенням „темної доби” у Західній Європі. У Східній Європі їх вплив був цілком протилежним. Мадяри проми-

ЕКСПАНСІЯ ВІКІНГІВ

нули український Степ, не залишивши по собі жодного тривалого сліду, а варяги збудили активний державотворчий процес і сприяли консолідації східних слов'ян.

Християнські місіонери не припиняли своєї діяльності серед нових прибульців. У X ст. на християнство навернулися мадяри, поляки, вікінги, руські племена.

XIV. СУСПІЛЬСТВО І КУЛЬТУРА РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Нове суспільство Західної Європи

Германці, які оселилися на території нової імперії, становили невеликий відсоток її населення — близько п'яти відсотків. Приблизно такий відсоток становили варяги на Русі, де пізніше відбувалися подібні політичні процеси, і де цей нечисельний прошарок нової людності відіграв подібну ж мобілізуючу державотворчу роль. Коли період завоювань закінчився, вони не намагалися жити ізольовано від кельтів, латинян чи слов'ян, а навпаки, змішувалися з ними через шлюби і швидко асимілювалися. Так почали творитися європейські народи.

Германці і слов'яни поширили, а радше оживили, сільський спосіб життя. Римські міста та міське життя на довго занепало. Основним типом європейської оселі у ранньому середньовіччі, а навіть і в пізніші часи, було неукріплене село.

Культура германців довгий час залишалася неписьменною. Їх писемність з'явилася і почала розвиватися лише після прийняття християнства в його аріанській формі та адаптації латинської абетки. Основними писемними джерелами, які висвітлюють соціальну структуру германського суспільства, залишаються „Германія” Тацита, а також „Салічна правда” франків, записана латинською мовою ще за Хлодвіга. Відомості про вірування, мітологію та літературу походять також із джерел, записаних пізніше, вже біля X ст. (на зразок англосаксонського епосу про Беофулфа та інших).

Латинські автори оповідають, що германці жили племенами. У джерелах трапляються два терміни для означення племен чи племінних об'єднань: народ („gens”) та нація („natio”). Перший означав сукупність усіх вільних осіб, які підкорялися

однаковому законові і були воїнами в одному війську. За своїм політичним значенням таке об'єднання було більше за плем'я, але менше за державу. Важко однозначно ствердити, що мали на увазі латиномовні автори під терміном „нація”, але зазвичай він означав об'єднання, нижче чи менш розвинуте, ніж „народ”.

Германське суспільство було типово общинним, очолював його військовий вождь, подібно як у попередників-кельтів чи сучасників-слов'ян. Ці вожді згодом стали королями. Як ознаку своєї вищості меровінзькі королі носили довге волосся. Вони наділяли дарами своїх підлеглих, що також вважалося королівським привілеєм. Королі мали значну владу, але не мали права приймати важливі рішення одноосібно, чи змінювати давні звичаї роду. Власне у цій демократичності урядування дослідники спостерігають безперервність індоєвропейської політичної традиції від хетитів через греків аж до сучасних народів. Відносини вождя з воїнами-послідовниками були моделлю пізніших відносин між лордом і його вассалами. Король також був захисником і покровителем Церкви. Цю традицію започаткував Хлодвіг, який 507 р. скликав збори священства в Орлеані. Але в VI-VII ст. такі збори ще не були характерною ознакою життя суспільства. Тільки візиготів запровадили їх регулярно в Толедо, доки сарацини не захопили Іспанію 711 р. Це було важливо для зміцнення суспільної ваги Церкви, оскільки християнство ще існувало в оточенні різних поганських вірувань. До кінця XII ст. різні європейські християнські монархи регулярно поновлювали список забобонів, які були забронені християнам.

До важливих суспільних новоутворень слід віднести гільдії, які виникли у середині I тисячоліття. Вони не були первісно економічними утвореннями, а об'єднували рівноправних членів для служіння богам, спільного проведення часу та взаємодопомоги.

Право було звичаєве. Головною метою його було не покарання, а, радше, матеріальна компенсація за певні, навіть найтяжчі провини. Рішення часто виносились на підставі магічних знаків чи випробувань. Відомою практикою, коли 12 добродесних мужів, які не знали нічого про випадок чи звинувачення, приймали присягу та розглядали якийсь випадок, виходячи з думки про невинність оскарженого. В інших випадках оскаржений

мав пройти випробування розпеченим залізом, киплячою водою або двобоєм на дуелі. У всіх випадках вирішальною була воля старійшин. Кожне рішення, навіть рішення вождя, повинно було мати їх підтримку.

З цих рис розвинулись кілька інституцій середньовічного права, таких як суд присяжних (ідея полягала в тому, що суддя не може вирішувати долю звинувачуваного одноосібно). Середньовічний король, як і його германський попередник, у своїх найважливіших рішеннях опирався на підтримку найзначніших мужів королівства. Тогочасні збори і віча послужили прообразом пізніших асамблей і парламентів.

Давні мітичні поеми дають уявлення про дохристиянську релігію германців як досить песимістичну. Жорстоку, сувору природу контролювали дві групи богів. Менші божества і духи мешкали всюди і постійно втручалися в життя людей. Люди намагалися впливати на них через шаманство, магію, ворожіння й інші ритуали. Вищі божества жили на небі і не переймалися справами людей. Головний з них — Одін (або Вуден), якого Тацит ототожнював з Меркурієм, та його жінка Фріга. Крім них відомі ще Тор — володар грому, Ті або Тір — бог війни, Фрея (всі вони дали назви германським дням тижня, як це засвідчують теперішні англійська і німецька мова). Про значення війни у ментальності германців свідчить, наприклад, скандинавський міт: воїни, що загинули в битві, приєднувалися до Одіна та його оточення в великому залі „Вальгалла”, який освітлювався неймовірно блискучими мечами. Так германці уявляли собі Рай.

Умови життя вплинули і на мистецтво. Довгий час германці взагалі не мали власного монументального мистецтва — воно не було потрібне ні для їхнього сільського укладу життя, ані для відправлення культу. Латинські фортеці, укріплення, шляхи вони занедбували, а то й руйнували. Натомість германці мали добре розвинуте декоративне мистецтво, виготовляли велику кількість побутових речей, військового спорядження та прикрас, багато орнаментованих у тваринному стилі.

Найважливіший внесок доби раннього середньовіччя у розвиток європейської екомоніки — поширення одноосібних маленьких селянських господарств-ферм. Це зробило Європу

справді селянським суспільством. Голоду у такому суспільстві не відчувалося так довго, доки вистачало вільного від лісу та не виснаженого землеробством ґрунту. Але продуктивність залишалася ще низькою. Треба було порівняно багато землі, щоби прогодувати невелику кількість людей. Протягом усього середньовіччя з однієї міри зерна селянин одержував лише три міри врожаю, тоді як сучасний фермер одержує 20. З 763 р. у джерелах вперше згадується трипільна система, використання якої не тільки призвело до збільшення засіву, але й давало певну гарантію проти голоду завдяки весняному засіву. Європейські селяни (германці й слов'яни) почали використовувати важке рало, а у IX ст. — також хомут та кінську упряж і підкови для коня. У XI-XII ст. поширилося використання водяних млинів та вітряків, але єдиною допомогою людській енергії перед цими часами була сила тварини. Цей прогрес у технологічному розвитку землеробства призвів протягом X-XI ст. до покращення дієти, рівня життя та збільшення кількості європейської людності.

Поряд з односімейними господарствами поступово виникло та розвинулось велике землеволодіння. Форми такого землеволодіння — манорії або алоди — були успадковані від романської вілли. Опис найранішої такої манорії занотовано у Франції — це опис землеволодіння монастиря Сен-Жермен-де-Пре з 820 р. Манорії були поширені у зонах з родючими ґрунтами (Південно-Східна Англія, Франція, Західна Німеччина). Власник манорії частину орних земель віддавав селянам, а решта залишалася його часткою, яку селяни мали обробляти для нього. Часто на території манорій існували різні майстерні, млини, винодавильні. Вони були цілком економічно незалежні. Власник землі був верховною владою у своєму алоді. Більшість селян були сервами, тобто прикріпленими до землі, і не могли покидати її без дозволу. Вони були зобов'язані працювати на пана три дні щотижня, платити щорічну ренту за землю, іноді подушний податок, а також виконувати інші обов'язки. Були й вільні селяни, які тільки сплачували щорічну ренту (як, наприклад, смерди „Руської правди“).

Відсутність політичної і господарської стабільності у ранньосередньовічній Європі не сприяли комерційним зв'язкам та торгівлі. Ранньосередньовічна економіка заслужила собі назву економіки „дарів та грабунків“.

Яскравою рисою ранньогерманського суспільства було поступове зростання впливів християнства та християнської Церкви. Піднесення ролі римського єпископа простежувалося вже з кінця I ст. Лист Клементя до Коринтян 95 р. і повчання єпископа Антіохійського Ігнатія у II ст. наголошували, що вірування, сприйняті у Римі, є обов'язковими для всіх ортодоксальних християн. Але були і суперечки з приводу цієї зверхності — єпископ Картагену Кипріян у III ст. наголошував на рівності усіх єпископів. Його погляди знаходили багато прихильників. Однак Собор 343 р. у м. Сардіка (сучасна Софія) визначив право римського єпископа розглядати скарги єпископів, яких усунули провінційні Собори. Дамаскус або Дамаск (366-384) був першим єпископом, який за підтримкою імператора Теодозія I опер свій авторитет на тексті Євангелія від Матея та приєднав термін „апостольська“ до римської єпископії. Він почав звертатися до інших єпископів як до „синів“, а не „братів“. За нього римські катакомби перетворилися у святині та місця паломництва. Його наступник Сіріціус (384-399) вперше використав термін „папа“. Інокентій I наполягав на виключному праві пап судити тяжкі порушення. Багато праці до закріплення авторитету папської влади доклав папа Леон I (440-461) — найвизначніший з римських владик до кінця VI ст.

Найвпливовішою фігурою латинської Церкви раннього середньовіччя та одночасно четвертим у плеяді отців латинської Церкви (Єронім, Амброзій, Августин, Григорій) був папа Григорій I (590-604), відомий як св. Григорій Великий. Він мав добру класичну освіту, і перед тим, як стати папою, займав пости префекта Риму, священника та папського посланця у Константинополі, був дияконом. До часів Григорія римські папи звичайно були підлеглі імператорам Константинополя та визнавали вищий релігійний престиж Східної Церкви. Григорій шукав шляхів підвищення престижу Західної Церкви. Він продовжив теологічні праці своїх попередників, наголосивши на ідеях покути та чистилища, які згодом стали важливими догматичними відмінностями між Східною і Західною Церквами. Григорій став одним з піонерів впровадження літургії сучасною йому латинською мовою. Якщо він і не був винахід-

нріком „григоріанського співу", власне під його поштовхом та впливом ці співи розвинулись у одну з найважливіших складових католицького ритуалу.

Він був і визначним організатором, зумів забезпечити життя та харчування у Римі, коли ломбардці спустошили латинські села. Гррігорій відправив бенедиктинського ченця Августина та 30 його помічників до Англії для навернення англосаксів. Близько 700 р. англійці стали міцними прихильниками св. Петра та лояльними до Риму, багато з них, в тому числі королі, були паломниками та місіонерами.

Іншим успіхом папи було навернення іспанських вестготів з аріанства до римського християнства. Григорій багато сприяв піднесенню бенедіктинського чернечого ордену: він сам був бенедиктинцем і написав життєпис св. Бенедикта.

Активно розвивався і чернечий рух. Він знайшов бурхливий відгук у VI ст. серед ірландців, які переймали такий стиль життя цілими кланами. Мандруючи континентом, ченці засновували монастирі, проповідували та повчали, і не лише простолюдів, але й правителів.

Особа, яка внесла порядок у цей рух — св. Венедикт (бл. 480-543) родом із Нурсії в Італії. Він об'єднав своїх послідовників у кінобію спочатку у Субіако, а 529 р. — у Монте Касіно. Наприкінці життя св. Бенедикт написав устав для своєї общіни. Історіки дискутують над питанням, чи Бенедиктинський устав мав стосунок до старшого монастирського кодексу „Regula magistri", який був, мабуть, відомий і який частково використав Бенедикт. Бенедиктинський устав — це єдина конституція, прийнята людськими спільнотами у ранньому середньовіччі. Устав охопив усі аспекти людського співжиття у монастирській общині — і практичні, і духовні: правила обрання аббата, обов'язки його і братів, процедури постригу та випробування, обов'язкову працю. Одне з правил уставу нагадувало про те, що „лінощі — ворог душі".

Ченці мали великий вплив у середньовічному суспільстві. Вони були, по суті, єдиними письменними й освіченими людьми. Бенедиктинський устав вимагав, щоби чернець був письменний. Монастирі утримували великі бібліотеки й школи, організували скрипторії, у яких ченці переписували та ілюстрували рукописи. Так виник новий напрям мистецтва — книжкова мініатюра.

Ченці — найбільші інтелектуали раннього середньовіччя — часто служили при дворах королів як радники або офіційні особи.

Ченці сприйняли обидві системи вартостей: як класичну, так і варварську; отже, внесли свою долю у кореляцію таких понять, як „класична” відраза до праці, або „варварська” любов до сили, насильства та почали торувати шлях до постання нової системи вартостей і всієї середньовічної культури.

„Висока” культура середньовіччя

Основною рисою нової європейської культури, яка почала формуватися в результаті перемішування попередньої античної, нової „варварської” та поєднуючої їх християнської культури, була тимчасова перемога неписьменної, неміської, протонародної культури кочових народів над писемною, міською, аристократичною культурою давнього світу. Однак не можна говорити про повний занепад освіти у цей час. Християнство було релігією, заснованою на книзі. Тому пошана до писаного слова не могла зникнути повністю.

Що ж читали освічені люди раннього середньовіччя? Крім священних текстів, великої популярності набули своєрідні збірники текстів. Прикладом таких збірників була одна з найвпливовіших книжок VI ст. — „Вступ до божественного та людського читання” італійського монаха Кассіодора — дорадника при дворі Теодоріха. На сучасний погляд цей „Вступ” був просто каталогом книжок, рекомендованих до читання і копіювання. Мету переписування книг Кассіодор визначив так: „Монахи борються пером і чорнилом проти підступних діянь диявола й наносять йому стільки ран, скільки слів господніх вони переписують”. Кассіодор — автор багатьох інших богословських, філософських та історичних праць.

Велику популярність мав його попередник Боецій — філософ, поет, політик Остготського королівства. Він, зокрема, переклав на латину деякі праці Арістотеля з логіки. Особливо знаменита праця Боеція „Утішення філософією”, яка містить відомості про астрономію Птолемея, механіку Архімеда, геометрію Евкліда, музику Пітагора, логіку Арістотеля.

Менш майстерно написаною, але також дуже популярною була перша середньовічна енциклопедія VI ст. — „Етимологія” Ісидора, єпископа Севільського — двадцятитомний збірник тогочасних знань з граматики, історії, географії, космології, антропології, теології.

Іншим важливим жанром середньовічної науки були коментарі до священних текстів. Тут, після св. Августина, першість тримав папа Григорій I (особливо його „Діалоги” — записи житій святих Італії). Вже в цих творах відчувається формування нового художнього стилю. Сама образна мова і художні засоби змінилися порівняно з класичним латинським стилем античної доби. Alegорія та символ, на відміну від реалізму класичного мистецтва, стали головною ознакою середньовічного мистецтва.

Історія також почала викликати інтерес як засіб пізнання Божественного провидіння. Серед найважливіших історичних праць цього періоду — „Історія франків” єпископа Григорія з Туру, яка охоплювала події від створення світу до 591 р. „Готська історія” Кассіодора була визначною спробою зобразити історію варварів як історію гідного народу, минула спадщина якого не поступається античній.

Наука, тісно пов'язана в єдину ділянку людської активності з теологією та філософією, розвивалася головно на півночі Європи — в Ірландії та Англії, звідки наукові знання пізніше поширилися на державу франків. Саме церковну культуру Британського острова та Ірландії слід вважати першою європейською середньовічною культурою. Найвидатнішим науковцем цієї епохи був, без сумніву, Беда (Беде) Благочесний (673-735). Він написав церковну історію народу англів, багато праць з граматики, фізики, медицини, метеорології. Сучасники називали Беду „*sandela ecclesiae*” (церковна свіча).

Франкські королі — Піпін, Карл Великий та їх наступники — шукали шляхів до поширення престижу освіченості. Франкське політичне панування та культура стали до певної міри синонімами. Саме це дало змогу історикам назвати цей період „Каролінзьким відродженням”.

Потреба певної уніфікації науки й знань відчувалася вже й раніше. Європа була поділена на безліч земель, що говорили різними діалектами. Ці мовні діалекти, безперечно, мали вплив на латину, яка змінювалася і набувала окремих рис простона-

родної мови. Різні переписувачі вносили в оригінальні тексти, свідомо чи мимо своєї волі, деякі мовні зміни. Це призводило до того, що інколи освічена людина з однієї частини Європи не могла прочитати латинський текст, написаний освіченою людиною в іншій її частині. Це попри те, що падіння освіти призвело до того, що було не багато осіб, які взагалі могли читати чи писати. Крім того, неосвічені священники провокували появу різноманітних варіацій у тексті літургії.

Основою уніфікації культурного і духовного життя повинна була стати освіта. Ще Цицерон і Варрон у I ст. до Р.Х. почали розробляти латинську програму освіти на основі грецької системи, включаючи в неї обов'язкові дисципліни за їх важливістю і ступенем складності. Кількість і порядок їх змінювалися. У IV ст. Марціан Капелла ретельно описав цю систему, назвавши її „сім вільних мистецтв". Боецій у VI ст. змінив та впорядкував цю античну шкільну програму, розділивши її на два рівні: нижчий — трівіум (граматика, риторика, діалектика або логіка) та вищий — квадрівіум (геометрія, арифметика, астрономія, музика). Кассіодор описав версії Капелли та Боеція, передавши європейській освіті структуру, яка залишалася чинною до XVII ст.

Піпін та Карл Великий розвинули цю програму, поклавши в основу навчання наперед визначені версії наперед визначених текстів, переписаних визначеною наперед однією для всієї імперії манерою. У 787 р. був прийнятий „Капітулярій про науки", що зобов'язував відкривати школи для хлопців у монастирях та при єпархіальних катедральних церквах. Карл відкрив придворну школу для синів своїх приближених.

На виготовлення однієї Біблії в ті часи треба було 300 овечих шкір і 2-3 роки переписування. Цей процес вимагав затрат праці багатьох людей і надзвичайно підносив ціну книги. Це визначало малу доступність книги у ранньосередньовічному суспільстві. Книжки могли замовити і придбати лише дуже багаті люди, а кожна бібліотека була справжнім скарбом і в прямому, і в переносному значенні цього слова. Для розширення кола читачів велике значення мала реформа письма. Виник „каролінзький мінускул" — тексти з використанням не тільки великих, але й маленьких літер, чітко переписані і багато орнаментовані. Ці тексти можна було переписувати швид-

ше і легше читати. Крім того, вони потребували менше пергаменту, тобто були значно дешевші.

Іншим здобутком цього освітнього відродження був розвиток загальноєвропейської наукової мови — середньовічної латини, що ґрунтувалася на класичній мові. Але вона була більше відкритою, поповнюючи словник новими словами, які відображали нові явища життя. Середньовічна латина відрізнялась від вульгарної латини — мови менш освіченого люду. Завдяки науковій латині люди з різних частин імперії почали розуміти одні одних. Під її сильним впливом розвинулись усі народні західноєвропейські мови.

Дальшим внеском у розвиток освіти була стандартизація найважливіших текстів та літургії. За Карла Великого вчений Алкуїн з Йорку здійснив нову редакцію Вульгати Єроніма. Для уніфікації культурного життя Каролінзької імперії важливе значення мало рішення Карла поширити Бенедиктинський устав, обов'язковий тепер для усіх монастирів Європи.

Карл Великий запрошував до себе освічених людей з інших місцевостей: Павла Диякона з Італії, гота Теодульфа з Іспанії, Алкуїна з Англії та інших. Він створив при дворі літературний гурток — „Двірцеву академію“, сам був її членом. За його правління було зібрано величезну бібліотеку давніх манускриптів і фахово зроблених копій. З цієї бібліотеки 8 000 книг дожили до пізніших часів, передавши значну частину попереднього людського знання наступним поколінням.

У деяких монастирях почали вести літописи (аннали), виникли спеціальні наукові трактати з різних галузей діяльності (наприклад, поема Валафріда Страбона „Книга про обробку городів“). Наслідуючи візантійських імператорів, Карл Великий наказав збудувати кам'яні палаци і церкви у Ахені, Вормсі та інших містах (з них збереглась лише капела в Ахені). У період Каролінзького відродження виникли й розвинулись окремі політичні ідеї. Наприклад, єпископ з Лану Адальберон наприкінці X ст. сформулював ідею співпраці різних суспільних станів за розділом їхніх функцій: „одні моляться, інші воюють, треті працюють, а разом їх три стани і не винести їм відособлення“. У той же час утвердилася ідея про короля як служителя Бога (*minister dei*) на землі. Каролінзьке відродження сконцентрувало в собі ті спалахи культурного прогресу, які

час до часу відбувалися протягом раннього середньовіччя в різних регіонах Європи. Але з розпадом імперії воно закінчилось. У IX-X ст. у Європі знову настав період занепаду культури. Було закрито більшість шкіл; освіту знову почали здобувати лише ті, хто готувався до прийняття церковного сану.

Тільки у Саксонії, під династією Оттонів, культурне життя було активніше, існували школи. В одній з таких єпархіальних шкіл у Реймсі „вільні мистецтва" викладав монах Герберт — майбутній папа Сильвестр II, що ознайомив Європу з арабськими цифрами, астрономічним приладом астролябією тощо. І хоча це „Оттонівське відродження" було значно слабше за каролінзьке, воно сприяло дальшому розвитку середньовічної культури.

Так християнські письменники, церковні та політичні діячі зберегли античну любов до знань і до книг. І ця любов, проблукавши довгий шлях з теплого Середземномор'я через холодну і непривітну Британію, повернулася у Європу, поступово готуючи вибух справжнього Відродження.

XV. ВІЗАНТІЯ ТА ЇЇ ВНЕСОК У ЄВРОПЕЙСЬКУ ЦИВІЛІЗАЦІЮ

Формування сильної імперії франків у Західній Європі було не єдиною визначною подією раннього середньовіччя. Надзвичайно важливі історичні процеси, які вплинули на політичний та культурний розвиток Європи, відбувалися на Південному Сході. До таких процесів, передовсім, слід віднести розвиток Візантійської імперії, Київської держави та ісламської цивілізації.

Особливо важливою у формуванні європейської цивілізації була роль імперії ромеїв. У сучасній літературі не рідко можна натрапити на порівняння між розвинутою Західною і відсталішою Східною Європою. Вважається, що цей двоподіл має глибокі історичні корені, які сягають ще раннього середньовіччя. Насправді, такий спосіб думання грішить неісторичністю. У ті часи головні різниці у цивілізаційному розвитку європейського суспільства проходили по лінії „південь-північ“, а не „схід-захід“. З точки зору тогочасних освічених європейців, весь відомий їм світ поділявся на цивілізовану імперію і варварів. До останніх належали всі народи Європи за північним візантійським кордоном, що у часи найбільшої могутності Візантійської імперії проходив через Крим, Дунай та Альпи. Саме на півдні зосереджувалися основні духовні і матеріальні багатства. Для тогочасної Європи Візантія стала зразком нової економіки та нового стилю урядування: міцної централізованої монархії (включно з її головними регаліями — скипетром, державою, мантією, вінцем, троном та самим титулом „імператор“), опертої на розгалужену бюрократичну систему, змодифіковане римське право та специфічну форму дрібного землеволодіння. Хоча прямими нащадками Візантійської імперії були східні слов'яни, західні європейці також перейняли значну кількість впливів цієї цивілізації. Іншою важливою частиною візантійської спадщини була класична грець-

ка література, яку зберегли візантійські вчені і без якої важко уявити собі і Західний Ренесанс, і модерну європейську культуру.

Крім того, саме існування Візантії, яка боронила східні кордони Західної Європи, захищало західні держави від спустошливих навал арабів, персів, турків.

Термін „Візантія” витворений пізніше і є досить умовним. Насправді ж мешканці Східної імперії називали себе ромеями навіть після того, як Рим вийшов з-під їх впливу, а державною мовою ромеїв, як держави, тісно пов'язаної з християнством, стала грецька — мова Нового Завіту. У їхній свідомості давня Римська імперія та її традиції не загинули, а були перебрані Візантією і продовжували існувати на Сході до 1453 р.

Східна Римська імперія була найтривалішою державою середньовіччя — вона проіснувала понад тисячу років. Історики поділяють весь час її існування на три великі періоди:

XXXIX. ранній візантійський період — 324-632;

XL. середній візантійський період — 632-1071;

XLI. пізній візантійський період — 1071-1453.

***

У 324-330 рр. імператор Константин переніс столицю Римської імперії у надзвичайно вигідно розташований Бізантій — колишню грецьку колонію, засновану приблизно 660 р. до Р.Х. та відділену від Азії лише вузькою протокою. Тут перетиналися два торговельні шляхи — морський та по суходолу. Це робило колонію важливим пунктом розвитку комерції та місцем, де змішувалися й осідали культурні впливи сходу і заходу. Нова столиця називалася Новий Рим, а пізніше — місто Константина.

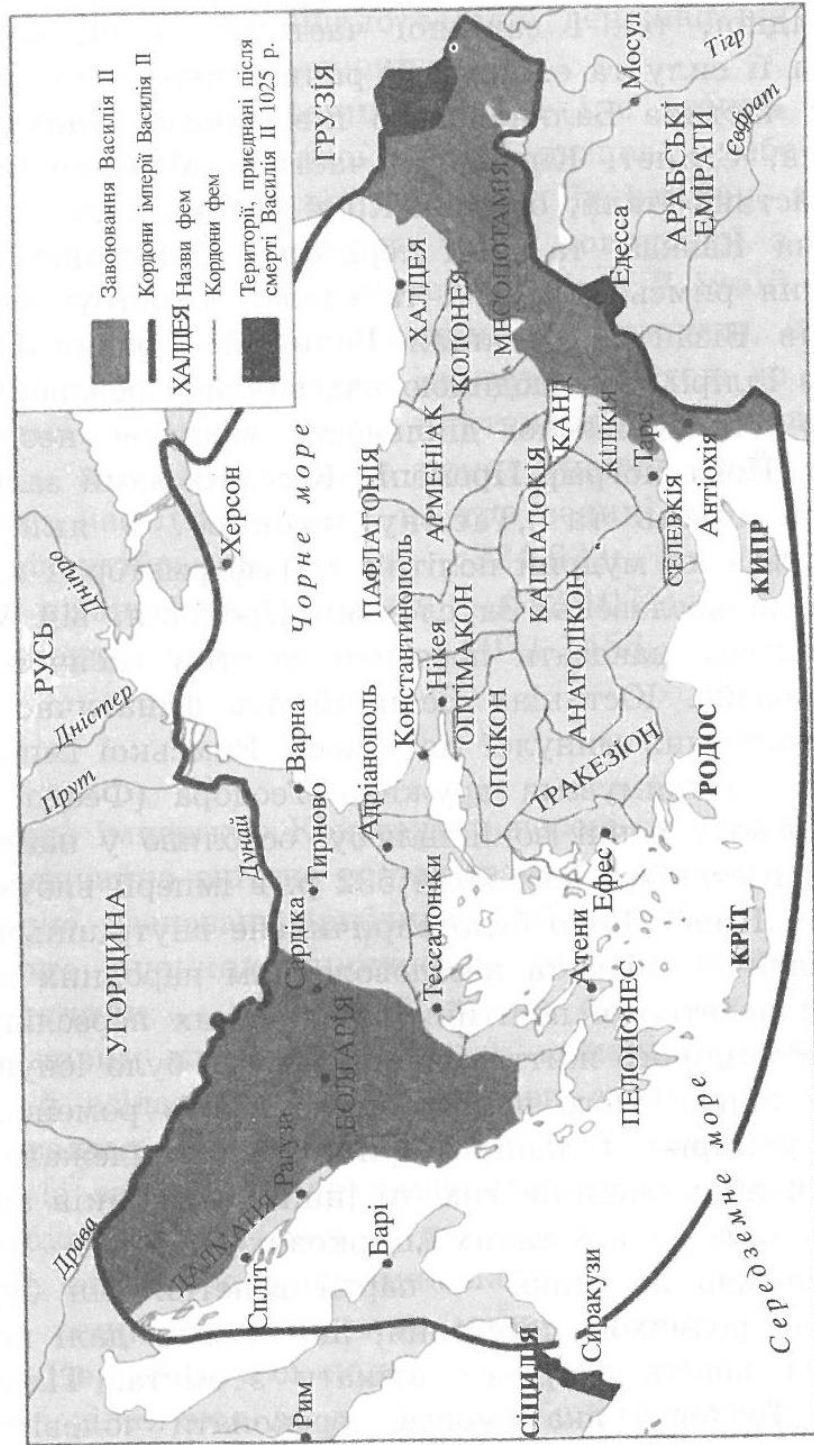
Одночасно зі значенням великого торгового центру Константинополь набув великої ваги і як перша столиця християнської імперії та цілого християнського світу. Тільки в Константинополі раннє християнство мало офіційну опіку влади. В об'єднаній Церкві другої половини I тисячоліття лише єпископ Риму міг рівнятися до патріарха Константинополя за своїм авторитетом і впливами.

У 395 р. відбулося остаточне розділення Римської імперії. Імператором Східної імперії став Аркадій (395-408), а Західної — Гонорій (395-423). Після скинення Ромула Августула єдиним імператором формально залишився імператор Константинополя

Зенон. Але імператори Візантії завжди зберігали пам'ять про минулу славу об'єднаної імперії і вважали себе спадкоємцями як її східної, так і західної частини. А відтак намагалися відновити її силу та єдність. У ранній період до складу імперії входили: частина Балканського півострова, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, Кіренаїка, частина Межиріччя і Вірменії, значна частина Італії, острови Крит і Кипр, частина місцевості в Криму, на Кавказі та інші території. Найкраще цю політику відновлення римської величі та єдності ілюструє один з ранніх правителів Візантії Юстиніан Великий (правив 527-565). Він походив з Іллірії, був людиною надзвичайно обдарованою й добре освіченою для державної діяльності, водночас неоднозначною і складною. Його біограф Прокопій Кесарійський залишив кілька офіційних праць та „Таємну історію“, в яких імператор змальовується як мудрий політик та реформатор, і як жорстокий тиран та марнославець. За словами Прокопія, він міг „тихим і рівним голосом наказати перебити десятки тисяч ні в чому не винних людей“. Юстиніан Великий був фанатично засліплений ідеєю відродження минулої могутності Римської імперії. У цьому його дуже підтримувала дружина Теодора (Феодора). Її вплив виявився вже у ранні роки шлюбу, особливо у найкритичніший для влади Юстиніана час, коли 532 р. в імперії вибухнуло велике повстання „Ніка“. Воно було спричинене внутрішньою боротьбою серед правлячої еліти та незадоволенням народних мас з приводу важкої податкової політики і релігійних переслідувань. Особливістю політичного життя Східної імперії було існування поділу на окремі партії. Його виявом стала любов ромеїв до кінських перегонів у цирку. Більшість аристократів належала до своєрідних клубів прихильників тих чи інших учасників змагань. Повстання очолила одна з таких „циркових“ партій — прасіни. Юстиніан належав до іншої — партії венетів. Він був настільки розгублений розмахом повстання, що не зміг далі контролювати ситуацію і навіть збирався втікати з міста. Тільки завдяки рішучості Теодори, яка змогла переконати чоловіка у потребі рішучих дій, вдалося придушити повстання. У цирку було вчинено розправу, під час якої загинуло 30 тис. осіб.

Після придушення повстання політика Юстиніана стала твердішою. Він зосередив свою енергію на відновленні західних те-

ВІЗАНТІЯ X-XI ст.

риторій, реформі права та масових громадських роботах в імперії. Йому вдалося зібрати навколо себе групу талановитих та відданих фахівців-дорадників, яких Прокопій назвав найбільшим Божим даром імператорові.

Щоб відновити територіальну велич імперії Юстиніан припинив тактику дипломатичного натравлювання германців одних на інших, яку вели його попередники, і розпочав широку програму військових дій проти вандалів, вестготів та остготів. У 534 р. його війська на чолі з Генералом Белізарієм розбили королівство вандалів у Північній Африці. З великими труднощами вдалося відвоювати в остготів Італію. У вестготів було відвойовано частину територій в Іспанії. На сході велися постійні війни або мирні переговори з персами, які нападали на візантійську територію. Ситуація тут ще більше ускладнилася наприкінці правління Юстиніана. На півночі імперію турбували авари, протоболгари, греки, а особливо слов'яни (склавіни та анти, за візантійськими джерелами), які щороку доходили майже до самого Константинополя.

Юстиніан робив спроби зміцнити стосунки західної і східної гілок Церкви, привести їх під єдине керівництво. Однак ці спроби не мали сталого успіху.

У 528 р. Юстиніан сформував комісію видатних юристів, яку очолив Трібоніан, для перегляду та систематизації усього римського права. Комісія створила „Звід цивільного права” („*Corpus juris civilis*”) з чотирьох частин: „Кодекс” Юстиніана (найважливіші закони римських імператорів від Адріана до Юстиніана) у 12 томах; „Дігести” або „Пандекти” (50 томів авторських суджень знаменитих римських юристів); „Інституції” (короткий посібник з римського цивільного права); „Новели” (нові закони Юстиніана, видані з 534 до 565 рр.). Цей звід дуже вплинув на пізніше право середньовічної та сучасної Церкви і всього суспільства. Слід також зазначити, що правові системи більшості країн Західного світу засновані на принципах римського права, збереженого власне у цьому зібранні („Кодекс” Юстиніана, зокрема, став джерелом натхнення для Наполеона, який добре знав його і поклав в основу своїх політичних реформ). Цей звід закінчив процес загладжування суспільно-правових відмінностей між романськими громадянами та представниками підкорених народів.

Юстиніан почав розбудову Константинополя. За нього були зведені нові церкви і палаци. У 532-537 рр. було збудовано собор св. Софії — ідеальний зразок поєднання східної та греко-римської культури, втілення ідеї хрестово-купольного храму. Будівництвом керували вихідці з Малої Азії Ісидор з Мілету та Анфімій з Трал. За п'ять років вони створили найбільший храм тогочасного світу. Величезна купола діаметром 31,4 м, піднята на висоту майже 54 м, здавалося, звисала з самого неба. Під нею розташовувалися 40 вікон, які посилювали цей вражаючий оптичний ефект. У вершині куполи було зображено хрест посеред всіяного зірками неба. Стіни св. Софії за Юстиніана були вкриті мозаїками, у творенні яких візантійські майстри не знали собі рівних. Храм було прикрашено мармуровими колонадами, різьбою. В його архітектурі і живописі було закладено основи нового художнього стилю. Нові храми було зведено і в інших містах, у тому числі в Італії — Сан-Віталє (Равенна) та ін.

Кінець правління Юстиніана та час перших його наступників не був вдалим для імперії. Епідемія чуми 542 р., війни на два фронти з остготами та персами, а пізніше — вторгнення ломбардів в Італію (568) призвели до втрати майже всіх західних провінцій (крім Равенни, Риму, Неаполя, Сіцилії та Картагену). За імператора Іраклія (610-641) об'єднані сили слов'ян та аварів здійснили рейд вглиб імперії і напали на Константинополь. Міграції слов'ян у Македонії, Греції, Східній Баварії, Моравії та Богемії завдавали імперії постійного клопоту. У 618 р. Іраклій навіть серйозно думав про нове перенесення столиці — цього разу до Картагену. Саме в цей період Візантія змушена була покинути претензії на універсальність. Вона мала віднайти власний спосіб існування як східна, суто елліністична держава.

Середній візантійський період розпочався із занепаду у всіх сферах життя, постійних повстань, виникнення та поширення нових єретичних рухів.

На імперію постійно нападали араби-мусульмани, боротьба з якими тривала понад 100 років. Тільки 717-718 рр. імператор

Лев III зміг успішно відбити їхні атаки на Константинополь, а 740 р. наніс їм фатального удару й почав відвоювання Малої Азії.

Все далі в імперію проникали слов'яни, які зайняли майже весь Балканський півострів. У 70-х роках VII ст. тут виникла невелика слов'янська держава. Згодом сюди проникли кочові тюркські племена болгар, які частково асимілювалися слов'янами, перейняли їхню мову та звичаї й стали засновниками власної династії. Так виникла Болгарія, яка залишалася відтоді новою серйозною проблемою імперської зовнішньої політики.

Інша риса суспільного розвитку Візантії у цей період — зміни у землевласництві, виникнення фемного ладу. Основою його був особливий суспільний військовий стан стратіотів — воїнів-селян. За військову службу стратіоти діставали у спадок землі, звільнялися від деяких податків та ставали колоністами у військово-адміністративних округах — фемах (темах). Фемами керували командири війська — стратіги. Ця система дещо зменшувала властиву Візантійській імперії централізацію державного урядування. Але все ж таки централізація залишалася досить сильною, оскільки стратіоти залежали від центру. Це підсилювалося ще й тим, що візантійці глибоко сприйняли елліністичну філософську концепцію (головно стоїків та епікурійців) про те, що всі люди рівні за природою, є суб'єктами єдиного природного закону, який охороняється державою, тобто всі повинні бути членами однієї спільноти, зберігати лояльність до однієї держави. Оскільки Бог єдиний, єдина правильна Церква та віра, то й істинна імперія одна-єдина, і Бог — її заступник та покровитель. Звідси походила традиція освячення особи імператора як глави держави й захисника Церкви.

Для означення характеру політичного режиму Візантійської імперії історики використовують термін „цезаропапізм“. Він означає, що хоча влада імператора щодо Церкви й була обмежена, саме його вважали одночасно главою держави і Церкви. При такому способі організації верховної влади клірики фактично стають державними чиновниками, а тому повністю залежними від бажань та волі імператора. З одного боку, цезаропапізм викликав і викликає різку негативну реакцію, особливо у тих його формах, які пізніше перейняло російське самодержавство. Але, з іншого боку, він витворив своєрідну близькість між вищими представниками Церкви, війська і дер-

жавного апарату. Між ними практично не було різниці за значенням, яке вони відігравали у державі: вони всі робили одну справу. Так сформувалася офіційна політична доктрина „симфонії“, тобто „злагоди“ як визнання рівності та співпраці мирської та релігійної влад. Звичайно, проголошення доктрини ще не означало постійного здійснення її на практиці. Однак, саме у цьому духовному зв'язку, який утримував світську державу в єдності протягом такого тривалого періоду, й полягав геній візантійської культури — жодна інша європейська держава не змогла повторити пізніше цього прикладу.

Впровадження традицій „цезаропапізму“ заклало один із найглибших цивілізаційних поділів у цілій Європі. Східна Церква від самих початків розвивалася та функціонувала під „мирським“ наглядом. У західному ж світі, навпаки, вакуум у громадській активності, що утворився після зникнення Римської імперії, призвів до того, що сама Церква почала претендувати на роль лідера у політичному і громадському житті. Цей контраст вплинув на характер двох гілок християнства та спричинився до появи інших відмінностей у культурному та історичному розвитку Сходу і Заходу Європи.

Важливим явищем візантійського життя середнього періоду став вибух нової ересі — іконоборства. Воно представляло собою ідеологічний рух, який очолили імператори Ісаврійської династії і суспільною підставою якого була боротьба військової фемної знаті з монастирсько-церковним станом за впливи. Іконоборці, бажаючи підірвати владу релігійних ієрархів, виступили проти вшанування ікон, називаючи це ідолопоклонінням. Очолили рух імператори Лев III (717-741) та Константин V (741-775). Започаткував рух едикт Льва 726 р. про заборону почитання образів. Рух іконоборців дістав підтримку серед населення імперії, його підтримали усі еретичні рухи (несторіани, монофізити, монофеліти та інші). У 754 р. іконопочитання навіть було засуджене на церковному синоді. Лише 843 р. імператриця Теодора остаточно відновила культ ікон. Спадщина, яку залишив іконоборчий рух, була надзвичайно важкою. По-перше, він ще більше відштовхнув Західну Церкву від Східної. По-друге, було знищено дуже багато шедеврів візантійського іконографічного мистецтва. Але був певний позитивний момент, який полягав передусім у впливі на візантійське ми-

стецтво: воно стало витонченішим, вдосконалився його символізм, збагатилась кольористика.

Імперія зуміла пережити добу війн, заколотів та неспокою і досягнути найвищого розвитку в другій половині IX-на початку X ст. Це візантійське відродження розпочалося за імператора Теофіла (829-842). Але відновити нормальні стосунки з християнським Заходом уже не вдалося. Доба іконоборства та суперництва за впливи серед ще ненавернених слов'янських та балканських народів все більше відвертали дві гілки християнства одну від одної.

Великого поступу у всіх сферах життя досягнув син Теофіла Михаїл III (842-867). Йому вдалося не тільки подолати рух іконоборців, але й запровадити широку програму реформ у світській освіті, церковному житті, військовій справі, економіці. Духовне та інтелектуальне відродження візантійської культури у цей період славне іменами імператорського міністра Бардаса і Лева Математика, які очолили Константинопольський університет, патріарха Фотія, який дав новий поштовх до розвитку богословських наук, св. Константина (Кирила) — лінгвіста й місіонера, та багатьох інших.

Кінець століття приніс нові проблеми у стосунках із сусідами як через релігійні питання, так і через військові напади. У 860 р. відбулася перша тяжка сутичка із східнослов'янськими племенами, які очолював київський князь. Вони човнами перебралися через Чорне море й атакували Константинополь, їх напад був відбитий, але відтепер руські території привертали серйозну увагу константинопольських імператорів. За хана Сімеона між 911-925 рр. пожвавилися напади болгар. Араби все більше посилювали свої позиції у Середземномор'ї. Вони захопили Сіцилію та встановили контроль над Крітом, що відчутно послаблювало візантійську торгівлю. У 895 р. візантійська дипломатія спробувала полегшити становище імперії традиційним візантійським способом — використовуючи одних варварів для захисту від інших. Візантія дозволила оселитися на заході уграм. Але ситуація розвивалася інакше. Під тиском печенігів і болгар угри між 896-909 рр. просунулися глибше на захід, зруйнували Велику Моравію, оселилися в Трансильванії, звідки почали нападати на візантійські, германські, італійські, польські території, а пізніше — на схід, на Русь.

Імперія, однак, були дуже стійкою. Нова Македонська династія (кінець IX-початок XI ст.) все ще могла утримувати ситуацію під контролем. Час її правління навіть одержав пізніше назву „золотої доби візантійської цивілізації”. У 911 та 945 рр. було підписано два договори з київськими князями, зупинено атаки болгар та арабів. За Василя II (963-1025) вдалося досягнути останнього визначного тріумфу візантійської зовнішньої політики: 988 р. Володимир Великий прийняв хрещення від Константинополя та одружився з сестрою імператора Анною, а протягом 986-1019 рр. візантійці підкорили Болгарію.

Якщо на Заході міське життя протягом раннього середньовіччя занепадало, у Візантії воно зберігалося й розвивалося в таких центрах, як Олександрія, Антіохія, Бейрут, Константинополь, Тір. X-XII століття стали добою справжнього розквіту міського життя та міської культури. Візантія здійснила великий вплив на міську культуру народів, які в цей період потрапили у сферу її впливу. Це суспільство відзначалося розвинутою торговельно-ремісничою діяльністю та добре розбудованим громадським життям, високим рівнем розвитку сільського самоврядування, сильною централізованою імперською владою, опертою на когорту професіоналів-бюрократів та ефективною фіскальною службою. Крім того, існувала досконала дипломатична служба. Цього не було на Заході, Каролінги щойно починали створювати таку систему, і Візантія часто була для них взірцем. Особа посла була недоторканою. Навіть широке використання євнухів як дворцевих та урядових службовців було породжене бажанням звести кількість придворних інтриг до мінімуму.

Візантія здійснила вплив на світову культуру, винайшовши свій власний художній стиль — амальгаму впливів елліністичного західного та східного світів. Особливо це стосується архітектури й живопису. Взірці раннього візантійського стилю загинули у Константинополі у VIII-IX ст., але збереглися в Сан-Віталі і Сан-Аполінер у Равенні. Візантійські майстри оздоблювали храми по всій Європі: в Месіні та Палермо на Сіцилії, у Венеції, Києві тощо. Вже у X ст. остаточно сформувався іконографічний канон зображення святих. В основу його була покладена естетика спокою, впорядкованості, глибокого самопоглядання, духовності. Високого розвитку досягло мистецтво мозаїки, а в добу іконоборства — книжкової мініатюри.

У X-XI ст. від арабів візантійці перейняли вміння використовувати папір. Спочатку він застосовувався одночасно з пергаментом, але швидко витіснив його як дешевший і легший до використання.

Хрестоносців-західноєвропейців, які наприкінці XI ст. вперше потрапили до Візантії, місцеве суспільство вразило своєю освіченістю. Існувало три типи вищих шкіл: для урядових службовців, священників та ченців (патріарші школи). Бідніші люди також здобували освіту, члени професійних ремісничих і торгових об'єднань вчилися ще й певних спеціальних знань. У IX ст. Лев Математик відновив Константинопольський університет — вищу світську школу, де викладали всі вільні мистецтва. Було створено багату грецькомовну літературу: релігійну, світську, історичну. Розвинулася музика, в тому числі досконала літургійна музика і спів, який з VI ст. витворювався за участю обдарованих сирійських музикантів.

У XI ст. характер візантійського суспільства знову почав змінюватися. Одна з найбільших змін була пов'язана з занепадом фемної системи. Селян-воїнів заміняли селяни-серви, які залежали від місцевих землевласників. Це ослабило й централізовану систему керування, оскільки з рук влади почав вислизати контроль над землекористуванням, а отже — і над життям сільських громад. Сильно підупала військова могутність імперії. На морі візантійців витіснили венеційці. Східні кордони з північних берегів Каспійського моря постійно порушували турки-сельджуки. У XI ст. Роман Діоген вів з ними відкриту війну, яка закінчилася невдачею. їхній військовий провідник Сулейман заснував потужний султанат у Малій Азії. Це змусило візантійців шукати допомоги на Заході, що й стало прологом до першого хрестового походу та одночасно кінцем Візантії як великої сили на Сході. Протягом XI-XII ст. візантійська економіка страждала вже не тільки від нападів турків, але й від грабунків хрестоносців та посилення венеційського і генуезького купецтва у Середземномор'ї.

Інша катастрофа XI ст. — схизма церков. Вона була результатом не стільки різниці у догматиці, скільки поступового

відчуження між грецькою і латинською культурами. Тривалий час Рим і Константинополь були суперниками за впливи на слов'янський схід та за першість у християнському світі. Схизма відбулася 1054 р., а її головними дійовими особами стали патріарх Михаїл Керуларій та кардинал Гумберт. Кардинал поклав на престол св. Софії грамоту про відлучення патріарха за те, що він закрити підлеглі Римові храми та оголосив латинян еретиками. У відповідь патріарх відлучив кардинала. Схизма надовгло поховала будь-які надії на об'єднання християн. Наслідки її ми бачимо і понині: тільки 1965 р. папа і патріарх формально зняли відлучення 1054 р., однак до справжнього, а не формального, примирення та об'єднання християн залишається ще довгий шлях.

Занепад Візантії продовжувався у XII ст. Однак найсильнішого удару вона зазнала на початку XIII ст., коли за візантійської династії Ангелів впливові кола на Заході зуміли скерувати напрям IV хрестового походу замість Палестини і Сирії на Константинополь. 12-13 квітня 1204 р. Новий Рим, який дев'ять століть відбивав атаки аварів, персів, арабів, слов'ян, став жертвою західних лицарів. Візантія тимчасово перестала існувати, перетворившись на Латинську імперію (1204-1261). У 1261 р. Михаїл VIII Палеолог відвоював столицю ромеїв і відновив Візантійську імперію та нову династію, що правила до кінця існування Візантії. Нові вороги (турки-османи), внутрішні міжусобиці, ворожість Сербії, Болгарії та Угорщини так і не дали змоги Візантії відновити свою колишню велич. Не допоміг і хрестовий похід у 1443-44 рр. проти турків, який очолив король Польщі та Угорщини Владислав III Ягеллончик. У квітні та травні 1453 р. відбулося два штурми Константинополя турками. Другий виявився фатальним. Останній імператор Візантії — Константин XI (або XII) Палеолог Драгаш (1449-1453) — загинув у травні 1453 р. під час захисту міста. Після захоплення міста турецький султан Мухамед II на білому коні в'їхав у св. Софію та наказав перетворити її на мечеть. Стара імперія, імперія „другого Риму" загинула, уступивши дорогу новій, Османській імперії.

XVI. ІСЛАМ І ЄВРОПЕЙСЬКА СПІЛЬНОТА

Піднесення ролі Сходу в європейському суспільстві пов'язане передусім з появою масового державотворчого руху серед арабських племен та народженням нової релігії — ісламу. Вона знаменувала собою кінець доби пророків та об'яв і стала однією з найпотужніших світових релігій сучасності.

Арабські народи з давніх часів зайняли помітне місце у близькосхідній історії. Згадки про них можна знайти в Старому Завіті та в грецьких джерелах починаючи з V ст. до Р.Х. Вже в давні часи простежувався поділ арабського суспільства на кочові та осілі племена — останні навіть витворили міську цивілізацію. Арабське господарське життя ґрунтувалося на кочовому скотарстві та далекоюсяжній торгівлі, які поєднували між собою віддалені регіони світу і сприяли поживленню торговельного та культурного обміну між давнім Середземномор'ям та Індією.

Протягом IV-V ст. кочовий характер арабського суспільства посилювався. Араби-бедуїни стали активнішою часткою цього суспільства, аніж араби-міщани. Можливо, причиною цього було посилення централізації та державного контролю з боку Персії, Риму і Константинополя — посередньо це вплинуло і на самих арабів. Кочове плем'я, „умма", очолене виборним шейхом, стало основною моделлю арабського суспільства. Але в V-VI ст. арабські торговельні міста відновили своє значення і заможність. Окремі з них стали об'єктами масового припливу населення, у тому числі й кочівників, та місцями паломництва, де розміщалися давні племінні святині (як, наприклад, Мекка).

У цьому мішаному і неспокійному суспільному середовищі розпочав свою діяльність останній зі світових пророків — Мухамед. Він народився у Мецці близько 570 р. у родині одного із помітних, але на той час уже збіднілих арабських кланів.

Він осиротів у віці шести років і зростав в домі діда та дядька. У молоді роки йому пощастило збагатіти та вигідно одружитися. Близько 610 р. на Мухамеда почали сходити видіння та накази з небес, які він протягом наступних років надиктував як серію висловлювань-божественних наказів, зібраних у єдиній священній книзі — Корані. Мухамед проголосив, що існує єдиний бог Аллах, який раніше вже об'являв себе юдеям та християнам через пророків Мойсея та Ісуса, але сам Мухамед є останнім пророком, і він одержав останнє та повне одкровення божественної істини. Релігія, проголошена Мухамедом, дістала назву „іслам" — „підкора волі Аллаха", а її вірні стали називатися мусульмани. Подібно до юдаїзму та християнства, іслам проголосив себе релігією Книги, наголосив на єдності й рівності усіх вірних та кінцевості дотримання комплексу моральних норм. На відміну від християнства, яке проголошувало мир і любов, яких так ніколи й не могло досягнути, іслам прийшов в людську спільноту з відверто піднятим на захист віри мечем.

На початку Мухамед зумів зібрати навколо себе лише кількох послідовників з власної родини та членів свого клану, одночасно викликавши досить сильну опозицію з боку правлячої аристократії Мекки. У 622 р. Мухамеда було запрошено до міста Ятріб (пізніша Медіна). З моменту цього переселення, яке у мусульманській традиції називається „хиджра", ведеться мусульманське літочислення. У Медіні Мухамед розпочав практичне втілення побудови нового об'єднаного арабського суспільства за зразком великого монолітного племені — всезагальної „умми". Коли між 627-630 рр. він з тріумфом в оточенні великого війська повернувся до Мекки, він був уже визнаним релігійним лідером більшості арабських племен. До часу смерті пророка весь Аравійський півострів було об'єднано в одній державі.

Приблизно в час свого повернення до Мекки Мухамед відправив листа імператорові Східної імперії Іраклію, наполегливо радячи йому прийняти нову істинну віру. Це була перша офіційна об'ява ісламу і мусульманства як нової політичної та релігійної сили поза межами арабського світу.

У 632 р. Мухамед помер, не залишивши жодних вказівок щодо свого наступника. Новий лідер арабів не міг називатися ані пророком (оскільки Мухамед проголосив себе останнім

пророком), ані шейхом (оскільки це був титул давніх племінних вождів). Врешті, один з послідовників пророка Абу Барк був обраний його представником та одержав титул халіфа — захисника віри. З цього моменту до кінця халіфату існувало три групи халіфів: „істинно спрямовані" — від Абу Барка до зятя Мухамеда Алі (до 651 р.), династія Умаядів (до 750 р.) та династія Аббасидів (до кінця халіфату у 1258 р.). Завдання перших халіфів полягало в утриманні цілості та організації суспільства за відсутності Мухамеда. Умаяди розпочали активну експансію в східному напрямку, перенісши столицю держави до Дамаску.

Правління Аббасидів стало кульмінацією арабського наступу. У той час зросли впливи так званих неетнічних арабів (тобто навернених представників інших етносів). Столицю держави було перенесено до Багдаду. У цей період виникли опозиційні халіфати в Іспанії та Єгипті, з'явилися сектантські лідери, які заперечували владу халіфів. Однак халіфи Дамаску, а пізніше Багдаду залишалися визнаними захисниками віри, тлумачами Корану та головними духовними провідниками ісламського суспільства.

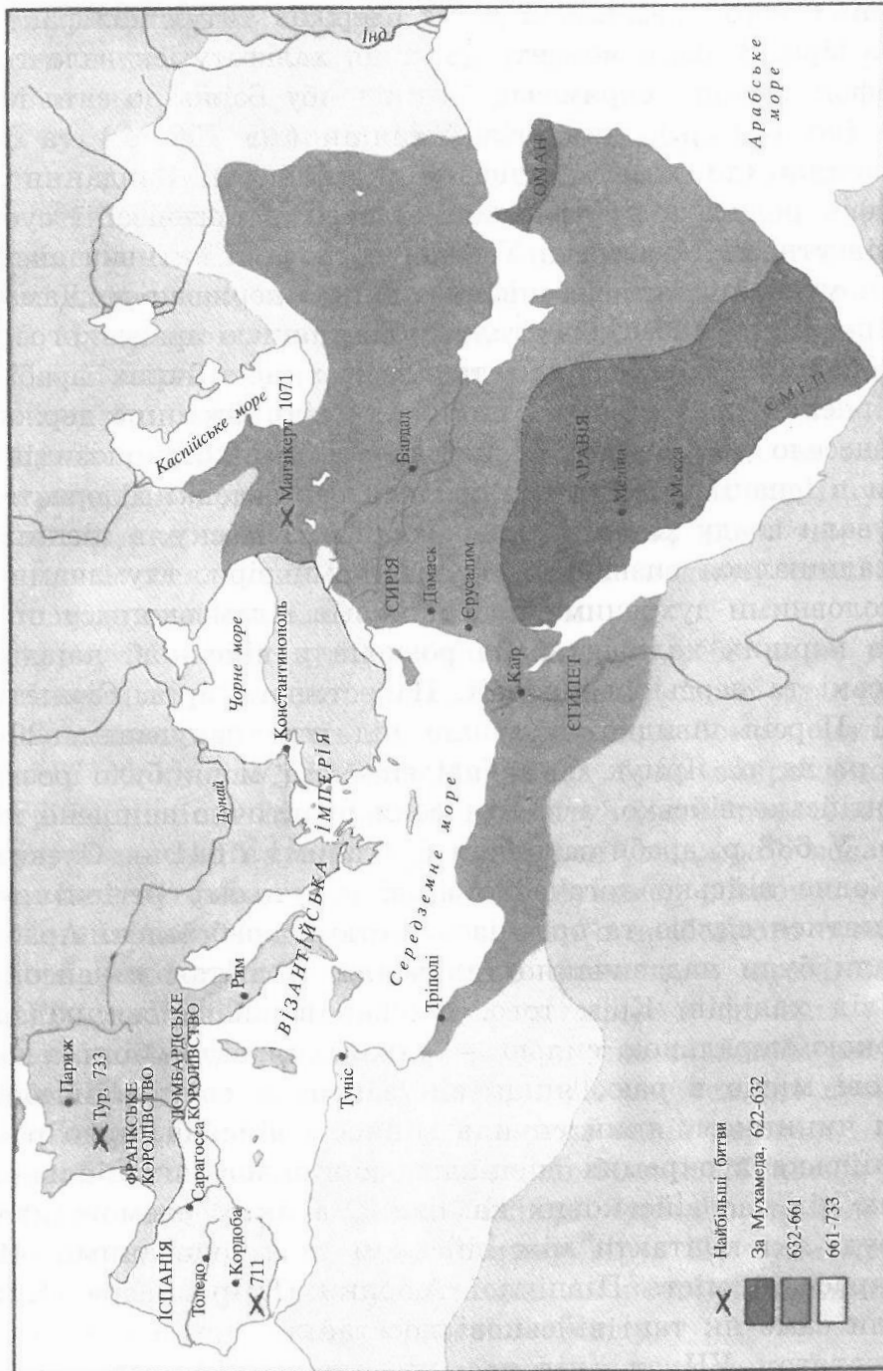
За перших халіфів араби розпочали військові наїзди на ромейські та перські території. Палестина, Сирія, Єгипет, Африка і Персія швидко перейшли під їхнє панування. 20 серпня 636 р. на р. Ярмук біля Галілейського моря було розгромлено візантійське військо, а за два роки практично знищено перський опір. У 638 р. араби захопили Єрусалим, а 641 — Олександрію.

Жодне військо тогочасного світу в цьому регіоні не могло зрівнятися силою та організованістю з арабським. Арабські генерали були надзвичайно талановиті й діставали високу платню від халіфів. Крім того, військо відзначалося надзвичайно високою моральною силою — адже їхня віра обіцяла кожному воїнові місце в раю, якщо він загине у священній битві. Іншим чинником, який сприяв міцності війська, було розміщення війська в окремих спеціально організованих військових таборах під час військових кампаній, в яких унеможлилювалися будь-які контакти між військом та завойованими. Найбільші арабські міста Північної Африки (Каїр, Басра, Куфа) виникли саме як такі військові поселення.

Протягом VII ст., під час зміни династій, загострилася боротьба за право керування державою між нащадками Алі — шіїтами, та сунітами — Умаядами, які оголосили себе єдиними-

ПОШИРЕННЯ ІСЛАМУ

ми правовірними спадкоємцями усного заповіту Мухамеда. Боротьба між шиїтами і сунітами залишається однією з найглибших ліній конфлікту, який розділяє мусульманське суспільство і тепер.

Але внутрішні суперечності не послабили сили зовнішнього наступу мусульман. У 678 і 717-718 рр. Константинополь знову пережив потужні удари арабів з моря і суходолу. На початку VIII ст. один з військових ватажків мусульман Тарік переправив своє військо через Гібральтар та між 711-720 рр. знищив візиготське королівство. Від держави візиготів залишилися лише маленька Астурія на півночі півострова та незалежні ні від кого християни-баски в горах. Іспанія стала плацдармом мусульманського наступу на південну Галлію. Умаядський правитель Іспанії Абд-ар-Рахман досягнув значних успіхів у цих кампаніях, дійшовши зі своїми військами аж верхів'я ріки Луари на заході Франкії. У 732 р. він зазнав поразки від військ Карла Мартела біля Пуатьє. На якийсь час араби повернулися назад до Іспанії. Ця перемога принесла Карлові ореол захисника Галлії та Франкії — хоча, порівнюючи її з успішними захистами Константинополя 678 та 717-718 рр. і з кількостолітнім захистом Європи від арабського наступу, який взяла на свої рамена Візантія, ми повинні усвідомлювати деяку відносність цього тріумфу молодій франкській державі.

Важливе значення мало перенесення столиці всього арабського світу до Дамаску. З цього періоду араби потрапили під значний культурний вплив візантійської та взагалі античної цивілізації. Внаслідок цього тривалого контакту завойовників зі спадщиною елліністичного світу сформувалася висока арабська культура середньовіччя. Її складовими були грецька наука й освіта, сирійське мистецтво, динамічне торгове та суспільне життя Єгипту, Сирії, Палестини, релігійні традиції християн та юдеїв, адміністративна майстерність ромеїв. Толерантні до інших культур, Умаяди користали з цього і зміцнювали свою велетенську державу. За них було поширено всі кордони імперії. Тільки хазари зупинили арабів на Кавказі. На сході 751 р. мусульманські війська навіть перемогли китайців, але завоювання величезної незнайомої держави було вже поза їхніми матеріальними й людськими можливостями.

Побудова могутньої держави супроводжувалася народженням потужної і багатой культури. Інший наслідок цих процесів, який не часто згадується у науковій літературі, полягав у наверненні на мусульманство величезної маси представників інших етнічних спільнот. Араби ніколи не прагнули поширити свою віру на інші народи, вони ставили собі за мету поширення своїх політичних впливів та збирання податків від підкорених народів, толеруючи їхні звичаї, якщо вони не бунтувалися проти завойовників. Однак характер самої арабської цивілізації так змінився, що вже на початку VIII ст. етнічний арабський елемент у мусульманському світі почав різко знижуватися.

Останній період халіфату розпочався з боротьби з Умаядами та зміни правлячої династії. Останній умаядський принц Абдар-Рахман I врятував собі життя втечею до Іспанії, де заснував незалежний умаядський халіфат з центром у Кордобі.

Першим правителем нової Аббасидської династії з 750 р. став Абу аль-Аббас ас-Сафah, який заклав початки не лише нової мусульманської політики, але й значних культурних змін. Аббасидські халіфи спрямували свою енергію передусім на очищення та зміцнення віри, критикуючи більш світський характер діяльності своїх попередників Умаядів. Вони почали утверджувати нові погляди на арабське суспільство, розглядаючи мусульман-арабів та мусульман-неарабів як рівних суб'єктів держави, а купця, адміністратора та суддю як ідеальних громадян держави, яким надавали перевагу перед воїнами. Дуже посилювався вплив давньоперської культури на арабський світ. Символом цього зростаючого впливу стала побудова нової столиці халіфату — міста Багдад на Тігрі. Протягом першого століття правління Аббасидів з грецької, сирійської, перської, хінді на арабську мову було перекладено велику кількість наукових, філософських, богословських праць, розпочалася широка програма монументального будівництва. Окремі халіфи цього періоду були настільки визначними особистостями, що їх імена стали легендарними навіть у Західній Європі. Гарун-ар-Рашид (бл. 786-809) здобув собі популярність як надзвичайно обдарований правитель, казково багата людина, герой казок „Тисячі й одної ночі". Його син Аль-Мамун уславився як опікун освіти й науки.

Проте з кінця IX ст. влада Аббасидських халіфів почала послаблюватися порівняно з впливами визначних адміністраторів та дорадників, які перебирали на себе все більше функцій. З 1055 р. новий урядовець — султан — почав набувати все більшої ваги в державі. Іспанія від самого початку проголосила свій незалежний умаядський халіфат. Окремі династії Північної Африки трималися цієї ж політики. У Єгипті з 973 до 1171 рр. існував незалежний шиїтський халіфат з окремою династією Фатімідів. Це призвело до розпаду політичної цілісності мусульманського світу та гострої внутрішньої боротьби. Аббасиди, дуже ослаблені, проіснували до 1258 р. і не витримали тиску нового молодого ворога — монголів. Останнього аббасидського халіфа Аль-Мустасіма вбили монголи у захопленому ними Багдаді. Але після загибелі арабської політичної єдності не перестала існувати ісламська цивілізація, об'єднана спільністю релігії, мови і культурної традиції.

Арабська цивілізація, яка поширилася і розквітла на руїнах колишнього елліністичного світу, протягом VIII-X ст. активно вбирала в себе давню спадщину античного світу та східних культур. У результаті виникла виняткова культура, яка передала європейцям все, що вони могли втратити через перерваність історичної традиції та „варваризацію” суспільства, і навіть набагато більше. Араби-мусульмани були не лише видатними воїнами. Що багато важливіше, вони були обдарованими і відкритими до впливів учнями. Завдяки цьому погоничі худоби і мандрівники без власних осель стали творцями дивовижної архітектури. Шедеври Багдаду і Каїру дотепер дивують численних відвідувачів. Найбагатші й найшанованіші араби зуміли перетворити пустелі у квітучі сади, зручні для життя й естетично привабливі. Розвиток архітектури та матеріальної культури стимулював інтерес до наук, особливо математики та природничих наук, в яких араби досягнули найдивовижніших результатів, запровадивши просту й ефективну систему нумерації, використання нуля та давши назву новому способу обчислення „аль-гебр” (алгебра). Визначних успіхів араби досягнули у розвитку астрономії та медицини. Твори Авіценни (Ібн Сіні, 980-1037) були перекладені на латину та стали найпопулярнішими медичними трактатами на Заході.

Коран, який вимагав не лише віри й послуху, але й дотримання певних гігієнічних щоденних норм, сприяв поширенню традиції особистої гігієни та відповідної суспільної поведінки всюди, де перебували араби, у тому числі в Іспанії і на Сіцилії. А поширення на Захід через книжкову арабську культуру такого китайського винаходу, як папір, можна було би назвати подією, яка за своїм значенням не поступалася винайденню друкарської машини Гуттенберга.

Мусульманські мислителі сприйняли і розвинули філософські концепції Арістотеля, Платона та неоплатоніків. Визначним середньовічним коментатором Арістотеля був мусульманин Авероес (Ібн Рушд, помер 1199), праці якого почали перекладати на латину в XIII ст.

Отже, араби-мусульмани, як і ромеї, створили непересічну культуру. Завжди ворожі західноєвропейській спільноті, вони, однак, залишалися важливою складовою тогочасної ойкумени. Своєю появою, експансією і навіть занепадом вони прислужилися до збереження та поширення на Захід справжніх скарбів як своїх, так і попередніх культур.

XVII. ЗАХІДНА ЄВРОПА В ХІ-ХІІІ ст.

ХІ-ХІІІ століття відзначилися інтенсивними змінами у політичній карті Європи. У цей період підвищилася роль Західної і Східної Європи порівняно з Середземномор'ям, почали формуватися сильні європейські монархічні держави, окремі з яких (як Франція чи Англія) послужили основою для творення пізніших європейських націй. Європа покрилася мережею міст і торговельних шляхів. Іншою важливою ознакою доби стала перемога християнства над поганством. До кінця ХІ ст. християнство стало панівною релігією європейців і єдиною державною релігією майже на всьому європейському континенті, за винятком Іберійського півострова, де існував мусульманський султанат.

Становлення західноєвропейських монархічних держав у Х-ХІ ст.

Найраніший успішний процес формування централізованої монархії розпочався на германських територіях. Поява німецької монархії пов'язана з діяльністю представників нової саксонської, або оттонівської, династії (918-1024). Колишній герцог Саксонії Генріх I та його син Оттон I (Великий) фактично створили німецьку ранньфеодальну державу та захистили її від нападів норманів та угрів.

У 951 р. Оттон I увійшов в Італію та оголосив себе її королем, а 955 р. він здобув свою найвидатнішу перемогу над уграми на ріці Лех біля Аугсбургу, після чого їхні напади на Європу припинились. Цю перемогу можна порівняти з перемогою Карла Молота над арабами біля Пуатьє. Єдиним напрямком експансії угрів відтоді став східний — на Польщу і Русь.

Оттонові вдалося створити державу хоч і меншу від імперії Каролінгів, але таку ж потужну. Наслідуючи своїх попередників, він заручився підтримкою Церкви. За Оттона I та його сина Оттона II Церква дістала у повне володіння найбільшу кількість земель разом з широкими правами до всіх, хто сидів на цих землях (тобто адміністративну, політичну і судову владу). Усі найвищі духовні посади знаходились у фактичному розпорядженні короля. У 961 р. Оттон I надав допомогу папі Іоанові XII (955-964) у боротьбі з італійськими феодалами. У відповідь 2 лютого 962 р. папа коронував Оттона у Римі цісарською короною, а Оттон визнав за папою всі світські володіння в Італії та проголосив себе покровителем нової світської держави пап. Так виникла Священна Римська імперія на чолі з німецьким імператором (до неї входили Німеччина, Північна і Середня Італія, Південна і Південно-Східна Франція, деякі слов'янські землі). Після того як Йоан XII спробував сформувати опозицію проти імператора, Оттон I на Синоді домогся відсторонення папи від справ та прийняття рішення про обов'язкову присягу папи на вірність імператорові. За Оттона папи керували під суворим контролем та в ім'я інтересів імператора.

Але ця перемога не була тривалою. Вже у XI ст. влада імператорів над Римом не була міцною. Оттон II та Оттон III все частіше втручалися у розвиток політичних подій в Італії, Послаблення їхньої уваги до Німеччини посилювало дезінтеграційні процеси, які врешті-решт привели до політичної подрібненості німецьких територій.

Інакшу політику проводили Капетинги — наступники династії Каролінгів у Франції. У 987 р. після тривалої боротьби між східними і західними Каролінгами королем було обрано некаролінга Робертін Гуго Капета, який заснував одну з найтриваліших у Європі королівських династій. Перші Капетинги були ще досить слабкими монархами, країною тривалий час керували сильні вельможі і принци різних територій. Але вони більше, ніж саксонці, зосереджувалися на внутрішніх проблемах, що поступово зміцнювало їхню державу.

У X ст. колишня Західна Галлія, а потім Західно-франкське Королівство, дістала свою сучасну назву — Франція. Французька народність почала формуватися на підставі двох компонентів: північнофранцузької та південної (провансальської) груп.

Першу творили галли, франки та інші германські племена, мішані нащадки галло-римлян, кельти з Бретані, фламандці. Другу — переважно нащадки галло-римлян, мешканці Іберійського півострова. Крім того були групи, які не асимілювалися і залишалися осібними, наприклад, баски. Ця етнічна неоднорідність довго залишалася великою внутрішньою проблемою Франції.

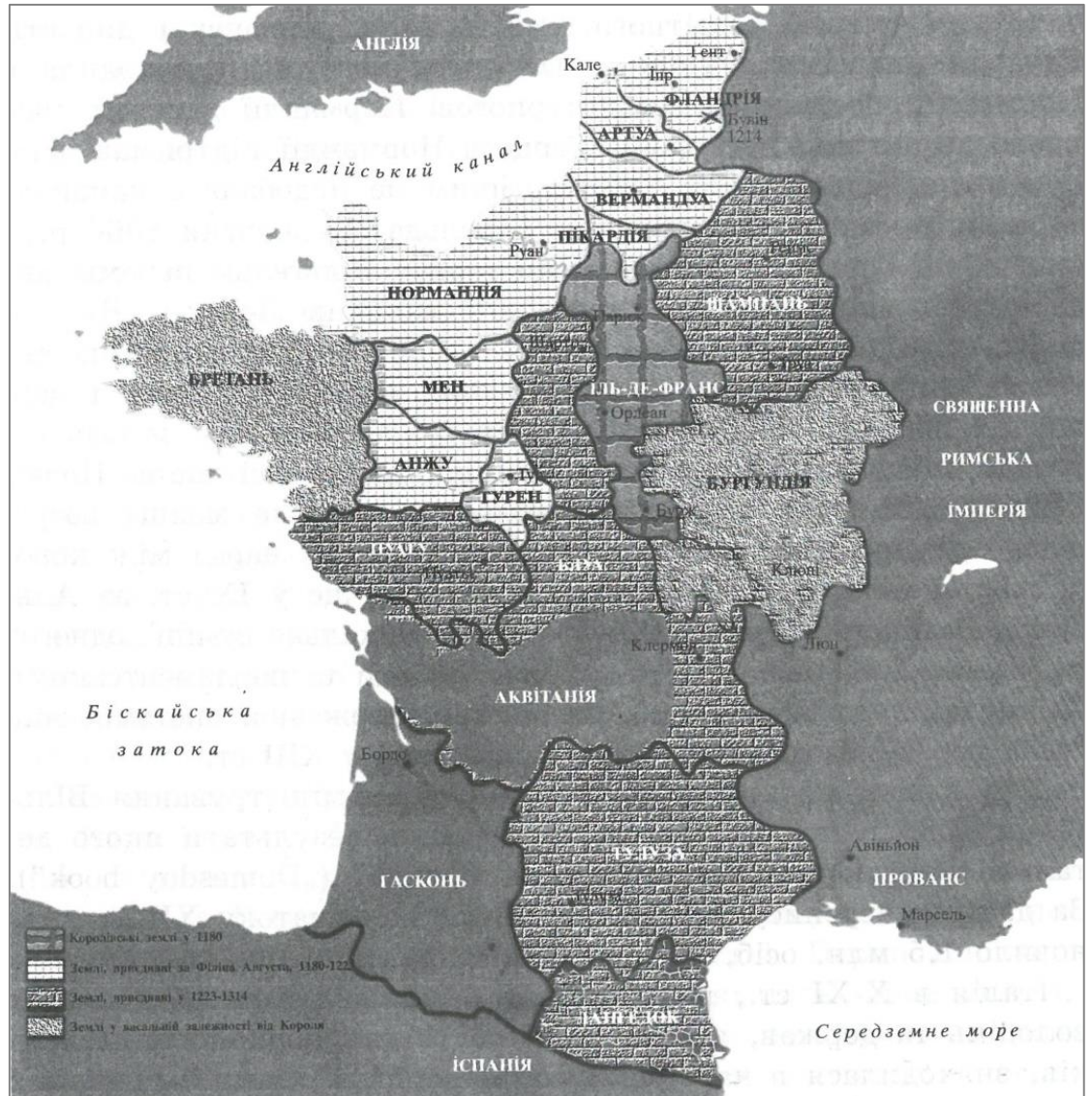
Бурхлива державотворча історія середньовічної Англії розпочалась зі смертю бездітного короля англо-саксонської династії Едуарда Сповідника 1066 р. Оскільки його мати походила з Нормандії, це дало підстави герцогу Нормандії заявити своє право на англійську корону. Герцога Нормандії підтримав папа та частина англійських баронів, яким не подобалась кандидатура англо-саксонського короля Гарольда. 14 жовтня 1066 р. у битві біля Гастінгсу норманський герцог Вільгельм переміг англо-саксонського короля Гарольда і захопив Лондон. Як король Англії Вільгельм Завойовник (1066-1087) він змінив англосаксонців норманами на усіх вищих адміністративних і церковних посадах. Королівський домен був найбільшим земельним володінням в Англії, до нього увійшли майже всі міста. Новий король, змінивши верхівку суспільства, тим не менше зберіг давню демократичну англосаксонську традицію нарад між королем та знаттю — „parleying”, що виникла ще у IX ст. за Альфреда Великого. У результаті з'явилася унікальна суміш „одного” і „багатьох” — рівновага між монархічними та парламентськими елементами, головна ознака англійської державної системи, яка стала передумовою виникнення парламенту у XIII ст.

Для вдосконалення оподаткування та адміністрування Вільгельм 1086 р. провів земельний перепис, результати якого детально описано у „Книзі Страшного суду” („Domesday book”). За даними перепису, населення Англії на початку XII ст. становило 1,5 млн. осіб, 95 відсотків з них — мешканці сіл.

Італія в X-XI ст., розділена на безліч окремих феодальних володінь та держав, які не мали постійних кордонів і власників, знаходилася в найгіршому становищі. Постійне втручання німецьких королів стало справжньою трагедією для формування цієї держави. Навіть держава пап страждала від їхнього тиску; папи залишалися іграшками у руках королів та знаті.

СКЛАДАННЯ ФРАНЦУЗЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Англія, Франція та Німеччина у XII-XIII ст.

Син Вільгельма Завойовника Генріх I (1100-1135) не залишив спадкоємців-чоловіків, лише дочку Матільду, яка була одружена з графом Анжу Жофре Плантагенетом. Цей династичний шлюб став підставою боротьби за англійську корону з французами. Врешті королем став син Матільди Генріх II Плантагенет. Його дружина Елеонора Аквітанська принесла йому нові території у Франції. Утворилася велика держава Плантагенетів, до якої входили Англія, Анжу, Аквітанія, Нормандія та інші французькі території. Династія Плантагенетів правила до смерті Річарда II 1399 р. За неї було розпочато завоювання Ірландії. Король Шотландії став васалом англійського короля. Ця політика англійської корони на розширення своєї влади поза Британський острів викликала спротив і в середині країни, і ззовні. Особливо невдоволеним був Людовік VII, який усіма засобами намагався відірвати французькі території від Англії. Ця боротьба без значного успіху для жодної сторони тривала аж до середини XV ст.

Політика Генріха II збільшувала кількість незадоволених і серед англійської знаті та кліру. Навіть колишній його прихильник єпископ Кентерберійський Томас Бекет (вбитий 1170 р.) відмовився визнати політику короля щодо англійської Церкви. За наступників Генріха II Річарда Левине Серце та Йоана Безземельного ситуація ще більше ускладнилася. Зайнятий хрестовими походами, Річард фактично не жив у Англії. Йоан Безземельний (1199-1216) зазнавав постійних поразок від Філіппа II Августа, а після поразки біля Бувіну у Фландрії 1214 р. остаточно втратив майже всі континентальні володіння.

У самій Англії зростало незадоволення постійними поборами, війнами та свавіллям адміністрації, виникали повстання. Під тиском повсталих баронів король 15 червня 1215 р. підписав „Велику Хартію Вільностей” („Magna Carta Libertatum”), що відображала інтереси баронів та церковних землевласників, захищаючи їх від свавілля монарха та втручання у їх справи, забороняючи зловживання податками, конфіскацію майна. Цей документ став наріжним каменем сучасного Британського права, а в ширшому контексті — усієї європейської політичної системи. У ньому було кодифіковане одне з основних прав лю-

дини, яке знайшло свій розвиток вже в новітні часи — недоторканість особи та її захист від свавільного втручання влади.

Незважаючи на зменшення влади та впливів монахії, цей документ зміцнив її, скріпивши баланс інтересів між аристократією і короною, який почав складатися в Англії раніше. У цей час починає формуватися і середньовічна англійська нація.

У XII ст. і французькі Капетинги сконцентрували у своїх руках достатньо влади, щоби зміцнити свої позиції і поширити свою владу на бунтівних і непокірних васалів. Париж поступово перетворювався у центр французького уряду і культури. Норманське завоювання Англії було чинником, який і французам дав поштовх для національного самоусвідомлення. Герцог Нормандії, ставши королем Англії, за середньовічним правом формально залишався васалом французького короля. Але сила васала динамічно зростала. Це активізувало діяльність Капетингів щодо об'єднання і підсилення Франції, особливо за Людовіка VII та його наступника Філіппа II Августа. Навіть те, що імператор Священної Римської імперії Оттон IV (1198-1215) виступив на боці англійців, не врятувало союзників від поразки біля Бувіну 1214 р. Ця перемога політично об'єднала французів навколо своєї монархії, послабивши монархії в Англії та Німеччині.

Онук Філіппа II Августа Людовік IX (1226-1270) уособлював собою середньовічні уявлення про ідеального монарха. Він провів низку важливих судових та адміністративних реформ, спрямованих на стабілізацію держави: заборонив судові дуелі, війни між феодалами, укріпив королівську грошову одиницю, постійно призначав спеціальних королівських ревізорів для контролю за місцевою адміністрацією. За його правління Франція стала зразком для наслідування у всій Європі (особливо культура — готичне мистецтво, схоластика). Але він був типовим середньовічним монархом з великими амбіціями захисника віри та цивілізації. Його зовнішня політика була настільки ж активною, наскільки неуспішною. Спроби Людовіка IX під час VII і VIII хрестових походів поширити свої впливи у Середземномор'ї, Єгипті та Тунісі закінчилися з його смертю 1270 р.

У Священній Римській імперії Оттонівську династію замінила династія Гогенштауфенів (1138-1272). Імперія у цей час включала Німеччину, Бургундію та Північну Італію. Якщо

Франція та Англія поступово зміцнювалися, ця держава, навпаки, не могла похвалитися сильною централізованою владою. Виглядало, що час міцної німецької монархії закінчився разом із саксонською династією. Королі так були зайняті завоюванням Південної Італії, що прогавили зміцнення влади місцевих аристократів та фактично поділ держави на дрібні уділи. Це посилювалося ще й тією обставиною, що, на відміну від англійських чи французьких, німецькі аристократи володіли величезними територіями приватно, незалежно від корони чи двірцевої служби. Окрім того, прагнучи більшої незалежності, вони намагалися побільшувати ці володіння. Найяскравіший приклад цієї аристократичної ініціативи і незалежності — потужний наступ на слов'янські території протягом XII-XIII ст.

Незалежна аристократія була одним із чинників послаблення центральної влади. Іншим була традиція виборної монархії, яка намагалася подолати традицію монархії спадкової.

Імперська влада дещо активізувалася за Фрідріха I Барбаросси (1152-1190). Щоби зміцнити позиції імперської влади, він використав римське право (кодекс Юстиніана), яке було повернуто до активного ужитку за посередництвом юридичних шкіл у Болоньї. Фрідріх розпочав боротьбу за більшу незалежність від Римського престолу та вів довгі війни в Італії, які не принесли йому успіху. Але все ж таки він був володарем своїх територій, якщо не фактично, то хоча би силою свого авторитету. Хаос продовжувався за його сина та наступника Генріха VI (1190-1197), який відтепер вже не мав підтримки папського престолу, та за Оттона IV. Вся Європа брала участь у справах трону Гогенштауфенів. Останньою краплею стала поразка Оттона IV біля Бувіну. Наступного 1215 р. імператором було проголошено сина Генріха VI та онука Барбаросси — Фрідріха II. Його політична лінія була досить пасивною. Вона полягала в зосередженні політичних зусиль переважно на півдні від Альп та збереженні титулу, який можна передати нащадкам. Німецькі принци на півночі мали „вільну руку". Це наставлення завдало непоправної шкоди державотворчим процесам, покликавши за собою шість століть німецької роздрібненості.

Складними були стосунки імператора з Церквою. Папа чотири рази висував проти імператора різні звинувачення. На-

віть VI хрестовий похід, очолений імператором, був радше демонстрацією амбіцій, аніж серйозним релігійним чи політичним кроком. Зі смертю Фрідріха II 1250 р. вмерла і німецька монархія. У 1257 р. німецькі принци утворили колегію для вибору імператора, яка була формально затверджена у середині XIV ст. Імператори стали маріонетками в руках аристократії. До 1272 р. династія Гогенштауфенів остаточно занепала.

Мусульманська Іспанія та християнська Реконкіста

Зайнявши за Абд-ар-Рахмана I (756-788) більшу частину колишніх володінь візіготів, араби дали Іспанії нову назву — Аль-Андалуз („земля вандалів"). За Абд-ар-Рахмана II (912-961) халіфат у Кордобі став розвинутою державою, яка сперечалася з Багдадом за зверхність в мусульманському світі. Кордоба, Валенсія, Севілья згромадили великі багатства та значне населення. Краса міст, заможність мешканців, успіхи у землеробстві, ремеслах і торгівлі викликали справедливий подив тогочасного світу. Але найбільше прославилася мусульманська Андалузія своїми успіхами в розвитку науки, великими бібліотеками та престижними школами. Незважаючи на політичні суперечки з Багдадом, Андалузія підтримувала стосунки з основним масивом мусульманської культури і користалася з цього.

Після встановлення арабського панування значна популяція християн та юдеїв залишилася під новим політичним режимом. Мусульмани зазвичай були дуже толерантні до підкорених іновірців і не ставили собі за мету насильне навернення. Деякі християни (мозараби), хоча і не прийняли мусульманства, але активно сприйняли арабську культуру, у тому числі мову. Хоча вони залишалися християнами, основній масі християнської спільноти Європи вони здавалися зрадниками і викликали певну настороженість.

Просування арабів в Європу зупинили Каролінги. За Карла Великого виникла „буферна" територія між мусульманським та християнським світом, т.зв. „Іспанський марш". Між обома територіями було встановлено відносну політичну рівновагу. Проте на межі IX-X ст. зростаюче населення християнських королівств спричинило зворотний тиск північноіспанських правителів на південь. Правління Аль-Мансура (977-1002) було, ма-

нім періодом мусульманської слави Іспанії. Протягом XI ст. мусульмани втратили третину своїх північноіспанських володінь. Молоді королівства Кастилія, Арагон, Леон та Наварра очолили боротьбу за відвоювання християнської Іспанії від мусульман — Реконкісту. Під опікою апостола Сантьяго Матамороса вони звернулися за допомогою до християн з-поза Піринеїв. Розпочалася тривала боротьба між християнами та арабами, а також між різними християнськими королями. Найбільше скористала з цього Кастилія, яка перетворилася на початку XII ст. у сильне королівство. Арабська культура Іспанії усе більше відступала та слабла. У 1139 р. знатний воїн та шукач пригод Афонсо Генрікес (Енрікіш) заснував нове незалежне християнське володіння, яке невдовзі перетворилося у королівство Португалія.

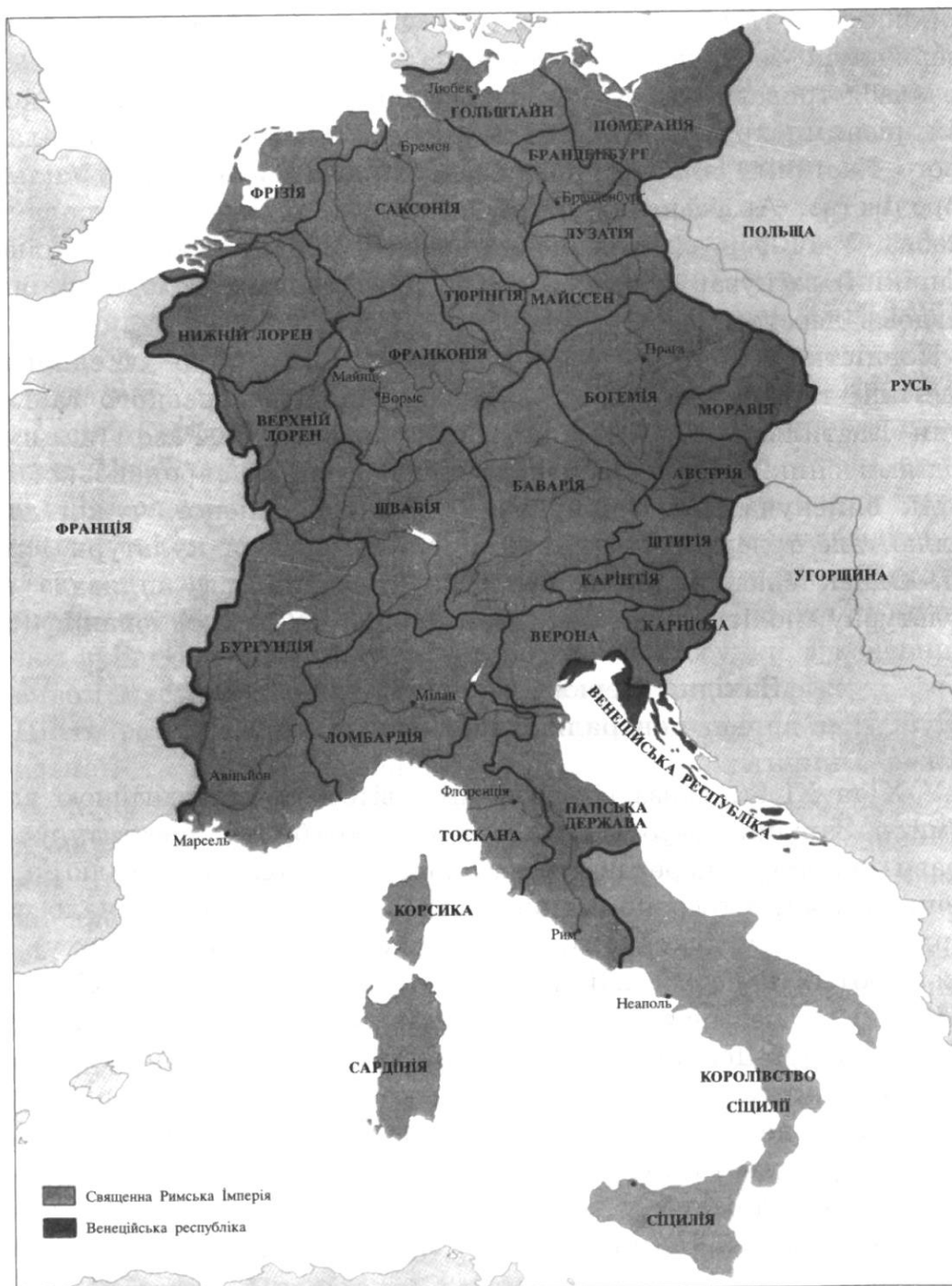
Повністю Реконкісту було завершено лише після об'єднання Кастилії та Арагону шлюбом Фердинанда Арагонського та Ізабели Кастильської та падіння Гранади 1492 р. Разом з цими подіями зникла ще одна неординарна сторінка європейської історії: блискуча спроба існування високорозвиненої, чужої докільню, але толерантної до інших мусульманської культури Іспанії. Однак спадщина цієї культури тривалий час впливала на культуру, політичну та релігійну історію об'єднаної Іспанії.

Західна Церква у період становлення централізованих монархій

У X та XI ст. криза відносин між світською та релігійною владами в Західній Європі вилилася у боротьбу за інвеституру — право сеньйора передавати васалові у володіння землю з її мешканцями. Стосовно кліриків це автоматично означало утвердження їх у духовному сані (вручення кільця й посоху). У цій боротьбі папство знайшло опору в кльонійському русі.

Кльоні — це містечко у Бургундії, де 910 р. герцог Аквітанії Вільгельм Добрий заснував бенедиктинський монастир. Від самого початку монастир був винятковим, тому що герцог доручив його не опіці місцевого аббата чи світського наглядача, а безпосередньо Римові. У XII ст. він мав найбільший собор у Європі, споруджений у романському стилі. Саме тут розпочався чернечий рух, який виступив проти залежності від місце-

СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ 1200 р.

вих світських лордів та німецьких королів та проти зв'язку священства з жінками. Рух підтримали широкі верстви населення, що можна пояснити декількома причинами. Церква у суворо стратифікованому суспільстві раннього середньовіччя була найбільш відкритою інституцією, яка об'єднувала всіх, хто виявляв свою волю, без будь-яких різниць. Тому вона єдина могла претендувати на вираз інтересів і підтримку усього суспільства, без різниці походження і стану його окремих членів. Ще однією причиною популярності Церкви та її боротьби проти світської влади був привабливий приклад ранньосередньовічного монашого життя. Духовне, на противагу світському, керівництво монастирів, досягнення ченців-учених у культурі й теології, високі релігійні ідеали — це не могло не приваблювати широкі маси віруючих. Тому миряни були зацікавлені у відстоюванні незалежності Церкви й чернецтва та їх земельних володінь від світської влади.

З іншого боку, зверхність світської влади над релігійною мала вже певну традицію в європейському суспільстві, подолати яку не було легко. Головною причиною цієї зверхності і залежності була потреба захисту від нападів сусідніх феодалів чи поган. Іншою причиною був вплив традиції Старого Завіту, царів якого суспільство традиційно сприймало як велетнів віри, а також приклад східного цезаропапізму.

Метою клюнійського руху було підтримати моральний авторитет Церкви, припинити захоплення церковних володінь світськими феодалами та їх втручання у духовні справи. Прихильники руху вимагали суворого дотримання целібату, заборони продажу церковних посад („симонії“) та виступали проти підкорення Церкви світським владарям. Клюнійці хотіли звільнити Церкву одночасно від двох найбільших лих: „від королів та жінок“. Цей рух допоміг остаточно сформувати дві головні ознаки західної Церкви: відділеність від держави та целібат духовенства.

Клюнійський рух поширився у Франції, Італії та серед німецького духовенства. Видатними діячами цього руху були кардинал Гумберт, який написав популярний трактат проти симонії, св. Петро Даміан, монах Гільдебранд. За папи Миколая II на Латеранському Соборі 1059 р. у Римі було прийнято важливе рішення про те, що папу повинні обирати кардинали без будь-якого втручання світської влади. Собор висловився й проти світ-

ської інвеститури. У 1073 р. Гільдебранда обрали папою (Григорій VII), і він на практиці почав здійснювати клонійську програму.

Його спроби підкорити собі німецьке духовенство спровокували відкритий конфлікт з імператором Генріхом IV. У 1076 р. на зборах вищого кліру у Вормсі імператор оголосив про низложення папи Григорія VII. За це папа відлучив його від Церкви, позбавив королівського сану та звільнив його підданих з-під присяги. Це рішення настільки схвально зустріли, що Генріх змушений був поступитися. У 1077 р. він відправився до резиденції папи замку Каносса у Північній Італії, вимолвив у папи собі аудієнцію та прощення. Але Генріх IV не залишив своїх амбіцій. У 1080 р. на синоді в Майнці він проголосив єпископа Равенни антипапою. Боротьба тривала ще довго і завершилась 1122 р. підписанням Вормського конкордату між Генріхом V та папою Калікстом II. Конкордат регулював процедуру вибору єпископів. Тільки у Німеччині їх обирали у присутності імператора і тільки там зберігалось формальне право світської інвеститури, яку затверджував папа. В Італії та Бургундії не було навіть цих поступок.

У результаті цих нововведень імперська Церква як структура, яку збудували Оттони, була зруйнована. Велика каролінзька ідея про імператора як Божого вікарія на землі, зазнала поразки в західноєвропейській спільноті. Але протистояння папства та світської влади продовжувалося і залишалось джерелом багатьох проблем у XII та наступних століттях. Залишилася й певна недовіра та настороженість у стосунках між мирянами та духовенством.

Одночасно діяльність Григорія VII та реформаторів пожвавила монастирські та релігійні рухи наступного століття, спричинила нову хвилю побожності і пошуків духовності серед мирян.

Розвиток західної християнської Церкви наприкінці XII-протягом XIII ст. пов'язаний з іменем Інокентія III (1198-1216). Надзвичайно авторитетний як діяч Церкви, він, однак, часом поводився більше як монарх, аніж папа. Інокентій III унаслідував традицію папи Григорія VII, намагаючися зміцнити Церкву, врегулювати відносини з імперською владою та встановити зверхність над нею. Для цієї мети він намагався використати і хрестоносний рух. Зміцненню авторитету Риму в ці століття сприяв розвиток теології, канонічного права, а

також опіка Церкви розвитком освіти у перших університетах. Під зверхністю Інокентія 1215 р. відбувся IV Латеранський Собор, який затвердив багато важливих положень у церковній ієрархії та питань догми й літургічної практики, у т.ч. доктрину пресуществлення. Ця доктрина підвищила авторитет священства, оскільки стверджувала, що таїнство причастя можна здійснювати лише через посередництво й дію священників. Собор визнав обов'язковим щорічну сповідь і причастя усіх дорослих християн. Ці рішення було прийнято під впливом ключового руху на зміцнення Церкви.

У ці століття почав кардинально змінюватися характер папської курії, значно збільшилася кількість різноманітних організаційних, фінансових та адміністративних справ, якою вона займалася. Це відрізняло пап цього часу від високодуховних пап попереднього часу, які більше зосереджувалися лише на справах віри. Вже св. Бернард нарікав на папу Євгена III (1145-1153), зауважуючи, що папська побожність поступається папській адміністративній активності. Ці нові риси позначилися на подальшому розвитку курії та ставленні до неї нових монархій і мирян.

У час свого перебування на престолі папа Інокентій, намагаючись підвищити престиж віри та поліпшити зв'язок Церкви з мирянами, офіційно санкціонував два нові чернечі ордени, які об'єднували т.зв. жебрацьких мандрівних ченців. Вони не обмежувалися лише життям у монастирях, а мандрували світом, проповідуючи та працюючи, щоби утримувати себе. Вони мали постійні контакти з різними групами населення. Тому їх узаконення мало подвійну мету: повернути до офіційної Церкви деякі еретичні рухи та підірвати популярність тих, що не надаються на таке навернення з теологічних причин.

Францисканський орден заснував італієць Франциск Ассизький (1182-1226). Син багатих купців, він у молоді роки відчув себе розчарованим у світських вартостях та почав мандрувати Італією, шукаючи істини та проповідуючи. Він вимагав від своїх послідовників міноритів (менших братів) простоти, занять корисною справою, покаяння, проповідував послух по відношенню до офіційної Церкви. Папа Інокентій 1210 р. визнав орден, а 1223 р. було затверджено його устав.

Папа Григорій IX канонізував св. Франциска через два роки після його смерті, що є належною шаную цій постаті і водночас засвідчує важливість нового монашого руху для папства як впливового знаряддя поширення впливів серед мирян.

Однак, через два роки після канонізації було відмінено Заповіт св. Франциска як устав ордену. Цей устав не відповідав політиці Церкви, занадто наголошуючи на надмірному аскетизмі та надмірній мобільності монахів. Багато францисканців (серед них генерал ордену у 1257-1274 рр. св. Бонавентура) також почали сумніватися у доцільності крайньої аскези. Це започаткувало розкол, і пізніше у XIV ст. радикальна гілка францисканців (духовних францисканців — відданих послідовників св. Франциска) була відлучена від Церкви.

Домініканський орден було засновано 1216 р. іспанським монахом св. Домініком. Орден об'єднав братів-проповідників, котрі називали себе „псами господніми" (*domini canes*). Вони підкорялися безпосередньо папі, завжди залишалися відданими престолу, вели боротьбу з еретиками та іновірцями. Нові монаші ордени швидко поширилися по всій Європі. У 1233 р. було засновано домініканський монастир під Києвом. З домінікан складалась більшість інквізиторів. Одним з найбільших теологів у домініканському чині був св. Тома Аквінський, канонізований 1322 р.

У справі поширення впливу Церкви на мирян жебрацькі монахи спиралися на так звані треті ордени, які тісно спів діяли з мирянами. Миряни, що приєднувались до цих організацій, відомі під назвою терціарії. Всі ці заходи допомогли контролювати світську побожність та утримувати її в рамках офіційної Церкви у період піднесення релігійности суспільства на початку другого тисячоліття.

XVIII. ЦЕНТРАЛЬНА І СХІДНА ЄВРОПА В X-XIII ст.

Формування державності у Центральній Європі

Ранньосередньовічне слов'янське суспільство багато у чому нагадувало сусідів-германців. Воно було настільки ж строкате, мінливе, різні племінні об'єднання відповідно до конкретних внутрішніх і зовнішніх геополітичних обставин знаходилися на різних етапах формування державності. У всіх випадках цей процес більшою чи меншою мірою поєднувався з прийняттям християнства як офіційної релігії.

Євангелізація Моравії, політичної спадкоємиці держави Само, розпочалася у VIII ст. Її проводили місіонери, які прийшли сюди з Баварії. У наступному столітті правителі Великої Моравії прийняли хрещення від германського єпископа. У 862 р. на прохання Моравії до неї було відправлено двох місіонерів з Константинополя — македонських братів Михаїла (св. Методія — 815-885) і Константина (св. Кирила — 826-867). Метою їхньої місії було, ймовірно, спостереження та захист слов'ян від надмірних зловживань германських кліриків, а також допомога у розвитку власної літургічної традиції. Для цього Кирило запровадив у літургію власний переклад Святого письма слов'янською абеткою — глаголицею. Цікавою для характеристики тогочасної ситуації у Церкві є та обставина, що з Моравії брати відправилися до Риму, де Кирило й помер, а Методій продовжив свою діяльність як єпископ Панонії та Моравії. Це може бути цікавим і рідкісним свідченням існування екуменічної ідеї на теренах Моравії, хоча й не позбавленої протистояння між східним та західним священством, але патронавної опікою як папи, так і патріарха.

На початку X ст. Моравію зруйнувала навала мадярів. Але моравська спадщина — насамперед переклади євангелій — за-

лишилася важливою частиною культурного і духовного життя слов'янських народів. Її релігійні впливи, правдоподібно, на Сході частково захоплювали навіть територію Галичини.

Богемія тривалий час балансувала між впливами Риму і Константинополя, перемішуючи у своїй традиції слов'янські впливи з Моравії та германські з Баварії. Св. Вацлав, який жив і загинув на початку X ст., однаково шанований і в латинських, і у слов'янських джерелах. Празька єпископія, заснована 967 р., підпорядковувалася Майнцькій митрополії. Але слов'янська традиція у Богемії залишалася досить помітною ще протягом століття під владою Пржемислідів. З кінця XI ст. Богемія остаточно перетворилася у слов'янське князівство, міцно втягнене в орбіту германської державності та західної Церкви.

Боротьба між двома гілками християнської Церкви розгорталася і на Балканах. Тут суперечка розв'язалася на користь Константинополя, до якого належала територія півострова. За Бориса X (852-888) Болгарія, яка намагалася досягнути більше політичних прав та територіальної незалежності від імперії, вела переговори на два фронти, але 865 р. Борис остаточно прийняв хрещення від патріарха. Наприкінці цього ж століття у Болгарії провадив діяльність св. Климентій Словенський, сподвижник „слов'янських апостолів“. Він чимало спричинився до розвитку слов'янської літургічної мови та систематизації кириличного письма, названого так на честь св. Кирила. Св. Климентій Словенський став першим єпископом болгарської Церкви.

Східними сусідами Богемії були різноманітні польські племена. Вісляни, яких джерела згадують досить рано, з IX ст. перебували у різних ступенях залежності від Моравії, маючи безпосередній контакт з місцією Кирила та Методія. Князі вісян 875 р. прийняли християнство у слов'янському обряді саме з цього джерела. Територія Верхнього Повісля разом з Краковом залишалася у моравській орбіті до 990 р. та у богемській до 1086 р.

Більшість північних польських племен, які й стали основою майбутньої польської держави, залишалися поганями до середини X ст. і прийняли християнство вже під чистим латинським впливом. Князь полян Мешко I, опираючись зростаючому політичному тискові саксонців зі заходу, нав'язав тісні династичні стосунки з Богемією та був хрещений 965 р. Після цієї події поширення західного релігійного впливу йшло пара-

лельно з побудовою централізованої польської держави, яка об'єднала під владою П'ястів Велику і Малу Польщу. Так поширилася зона західного впливу на слов'янські території та утворився перший бастион католицизму на сході Європи. Західні польські території все більше потрапляли під вплив та у пряме володіння германських колоністів. Так на польсько-германському пограниччі розвинулася політична доктрина „наступу на схід” на слов'янські території. Розбудовуючи власну державу, польські правителі мимоволі все більше посувалися на східнослов'янські землі та вже у X ст. увійшли у прямі збройні суперечки з Рюриковичами.

Приблизно у той самий час розпочалася державотворча та християнська історія угорців. Після поразки маляр від військ германського імператора у битві на ріці Лех (955) латинські релігійні впливи повністю витіснили грецькі. Перше хрещення правлячої династії відбулося 975 р. у латинському обряді. У 1001 р. Іштван (св. Стефан, 997-1038), одружений з баварською принцесою, прийняв королівську корону від Риму. Християнізація сприяла консолідації угорської держави. Угорці назавжди відстояли для себе Паннонію і заручилися підтримкою західних феодалів у боротьбі з Візантією та слов'янськими державами, що перебували під візантійським протекторатом.

Русь, де в X ст., подібно як у Нормандії, на Сіцилії чи пізніше в Англії, утвердилася правляча династія вікінгів-варягів, також використала християнізацію як важливий елемент зміцнення молоді державності. Близьке сусідство з Візантійською імперією та поганськими, мусульманськими чи навіть юдейськими (як у випадку з Хазарським каганатом) державами призвело до поширення різноманітних впливів на цих територіях. Але перемогла східнохристиянська ідея. Першою християнською правителькою Руси стала св. Ольга. Остаточний вибір було зроблено за її онука Володимира Великого, який одружився зі сестрою імператора Василя II Анною, прийняв 988 р. християнство та влаштував масове охрещення своїх підлеглих у водах Дніпра.

Дещо відмінною була ситуація на західних руських територіях. Ще до утвердження тут панування Рюриковичів місцеві князі були добре знайомі з християнською традицією через тісні контакти з Моравією та Малопольщею. Цілком ймовірно,

що саме з цього західного джерела поширилося християнство в Галичині. Про моравський вплив свідчать, зокрема, форма та оздоблення найдавніших християнських храмів Галицького князівства, споруджених у X-XI ст.

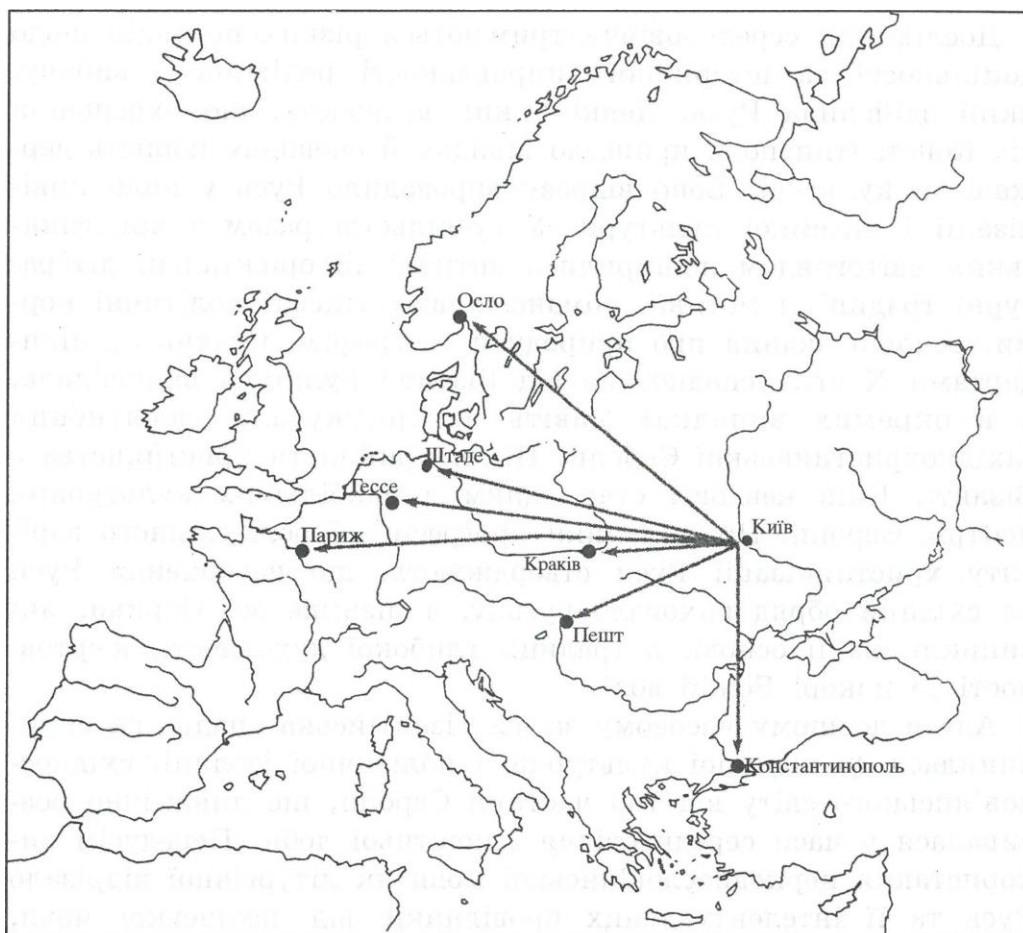
Насильницька християнізація та знищення поганських божків — не одна аналогія, яку можна знайти між Володимиром Великим та його визначним західним попередником Карлом Великим. Обидва стали героями як численних середньовічних легенд, так і новітніх націотворчих мітів. Обидва відкрили дорогу до широких теренів Європи античній спадщині греків і римлян. Наслідуючи давні античні традиції, вони спричинилися до відродження міського способу життя і міської культури, розвитку монументальної архітектури, початків європейського письменства, освіти та наук. Карл Великий на Заході та Володимир „Красне Сонечко" на Сході стали творцями європейської державності та європейської традиції, яку після них століттями ділили та переділювали їхні нащадки.

Київська Русь перед монгольською навалою

Після прийняття християнства розпочався швидкий процес побудови християнської держави Рюриковичів. Як більшість тогочасних державних утворень, вона будувалася не на підставі жорсткої централізації, а радше на засадах системи феодалної залежності та наділення землями за певні державні функції, переважно військову службу. Територіальна цілість держави також сформувалася не відразу. Великі території західної частини держави остаточно було закріплено за Рюриковичами в XI ст. після тривалої боротьби з польськими, а потім угорськими правителями, які також претендували на ці землі. Однак держава творила собою цілість, скріплену поширенням спільних традицій, єдиної віри та використанням єдиної літургічної мови.

Церква швидко здобула позицію важливої суспільної сили, а слов'янське духовенство перетворилося у впливовий суспільний клас. Хоча Константинополь зберігав за собою право богословського та духовного керівництва над руською Церквою, вона все ж зберегла велику міру незалежності у практичних справах. Дуже скоро руська православна Церква стала вели-

ДИНАСТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СІМ'Ї ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ким землевласником, вона відіграла важливу роль у вершенні судових справ, допомагаючи державі долати старі традиції родової помсти та самосуду.

Поширення християнства спричинило й запровадження системи початкової освіти та поширення писемності. Прийняття кириличної абетки та відправа богослужень зрозумілою мирянам церковнослов'янською мовою стимулювали швидке й успішне поширення грамотності. Досить рано зародилося літописання та література. Візантійські впливи виявилися також у монументальному будівництві та образотворчому мистецтві. Причому західні князівства відрізнялися від основної території держави поширенням власного культурного стилю — цікавої

суміші західних романських традицій, поширених із Моравії та Малопольщі, та східних візантійських.

Дослідники середньовіччя тримаються різних поглядів щодо доцільності та історичної виправданості релігійного вибору, який здійснила Русь. Деякі з них вважають, що охрещення від Константинополя принесло швидку й очевидну користь державі та культурі. Воно відразу впровадило Русь у коло цивілізації і писемної культури. У суспільстві разом з християнським світоглядом поширилися античні та орієнтальні літературні традиції і мотиви, романсько-візантійські політичні норми, основні знання про природу й географію. Судячи за стандартами X ст., успадкована від Візантії культура відповідала, а в окремих випадках навіть випереджувала, досягнення західнохристиянської Європи. Після прийняття християнства з Візантії Київ невдовзі став одним з найбільших культурних центрів Європи. Прихильники прогресивної ролі східного варіанту християнізації Русі стверджують, що навернення Русі на східний обряд виховало руську, а пізніше всі Церкви, які виникли на її основі, в традиції глибокої духовності, жертвості та покорі Божій волі.

Але в довшому часовому засязі візантійська спадщина спричинилася до пізнішої культурної і політичної ізоляції східнослов'янського світу від тієї частини Європи, що динамічно розвивалася у часи середньовіччя і новітньої доби. Передусім використання церковнослов'янської мови як літургічної відрізало Русь та її інтелектуальних провідників від латинської мови, латинської літургії, богословської та філософської думки як античності, так і християнської епохи. Крім цього, Константинополь не наполягав на веденні літургії грецькою мовою. Це зовсім не стимулювало руських релігійних діячів до її вивчення. Внаслідок цього одиниці знали на Русі мову християнських джерел і праці східних богословів. Деякі з цих праць були перекладені на слов'янську мову, але вони було малою краплею у велетенському морі. Слід зазначити, що Русь не стільки розвивала Візантійську спадщину, скільки сліпо копіювала її. Візантійська традиція у її руському виконанні відзначалася крайньою догматичністю і консервативністю. Частково це стало причиною своєрідного „заморожування” інтелектуального та літературного розвитку цього регіону Європи

в пізніші епохи. Щобільше, орієнтація на Константинополь після схизми Церков спричинила автоматичний відхід від усього західного, як схизматичного і ворожого. Разом з питаннями доктрини відкидалася і вся колосальна культурна спадщина Заходу. Отже, схизма Церков поглибила розрив між Сходом і Заходом.

Основою економічної системи Київської Русі та окремих її князівств у пізніший період феодальної роздрібненості, який у XII-XIII ст. охопив усю Європу, було сільське господарство та торгівля. Засновники держави Рюриковичі належали до воєвничих північних племен. Вони будували свою державу на розбої, збиранні данини та далекою торгівлі, передусім з Візантією. Мешканці Русі продавали до Константинополя не стільки продукти землеробства, скільки мисливства та бджільництва (хурта, мед, віск тощо). Оскільки багата Візантія завжди розраховувалася грошима, дуже швидко в руській державі згуртувалася значна грошова маса, економіка набула більше грошового, ніж натурального характеру. Великі київські князі, а в пізніші часи й князі більших князівств, карбували власні монети.

Руська держава славилася великою кількістю та красою своїх міст. Перед татарською навалою Русь, або Рутенія (Ruthenia), була широко znana на Заході та користувалася значним міжнародним авторитетом. Це свідчить про те, що ще в XII-XIII ст. зв'язки між Сходом і Заходом Європи не були обірвані, двоподілу в принципі не існувало. Найкраща ілюстрація до цього — династичні шлюби дітей князя Ярослава Мудрого, які в середині XI ст. сягнули навіть Західнофранкського королівства та Швеції. У великих руських містах будувалися німецькі, вірменські, грецькі дільниці, купці з усього світу були постійними гостями. Під час археологічних розкопок у Києві, Чернігові, Новгороді, Галичі, Звенигороді, Перемишлі, Володимирі, Холмі, Суздалі та інших містах можна знайти не лише великі колекції ужиткових речей та предметів мистецтва, виготовлених місцевими майстрами, але й найнесподіваніші предмети імпорту.

Проте держава і далі залишалася досить нестійким утворенням, у якому все більше посилювалися відцентрові рухи, вик-

ликані зростанням потуги локальних, т.зв. удільних, князів. Послаблювала єдність держави й традиція великих князів київських поділяти свої володіння між усіма синами, замість передавати її у спадщину лише старшому синові, як це було прийнято на Заході.

Подрібненість держави на невеликі князівства, суперечки та збройні конфлікти між князями послабили державу та зробили її практично беззахисною перед сотнями тисяч степових кочівників у першій половині XIII ст. Єдине, що Русь була ще в стані зробити — це поглинути та виснажити хвилі нових завойовників, коштом власної крові та державності зупинити їхнє просування в Західну Європу.

У ці тяжкі часи монголо-татарської навали роль лідера частково перебрало на себе зміцніле об'єднане Галицько-Волинське князівство. Це стало особливо відчутно за князювання Данила Романовича (1237-1264). Його впливи сягнули навіть Києва, де він посадив свого намісника — воєводу Дмитра, який керував обороною міста від монголо-татар. Шукаючи політичного захисту перед Ордою, Данило звернув свої погляди на Захід, дипломатичні та династичні стосунки з яким були ще досить міцними. Тривалі переговори закінчилися коронацією Данила 1253 р. у Дорогичині. Проте руські території були вже настільки виснажені, що утримати незалежність і політичну цілість не вдалося. На всій території колишньої Русі розпочалися століття стагнації та поступового завоювання сильнішими та краще захищеними сусідами. Але незважаючи на політичну катастрофу та поділеність території між різними державами, прагнення єдності, спільна культурна і релігійна традиція наміцно увійшли в історичну спадщину колишніх руських князівств.

З усіх цих князівств політичну самостійність вдалося зберегти лише північному Володимиро-Суздальському князівству, з якого виросла пізніша Московщина та Російська імперія. Вона проголосила себе єдиною спадкоємницею політичної спадщини Русі та захисницею східного християнства. Це давало їй підстави для утвердження своєї гегемонії у всій Східній Європі. Однак реалізація цих амбітних планів лише поглибила поділ між Східною і Західною Європою.

XIX. ХРЕСТОНОСНИЙ РУХ XI-XIII ст.

Початок другого тисячоліття поряд з виникненням національних монархій, утворенням перших університетів тощо, був знаменний ще одним надзвичайним явищем — хрестоносним рухом. Хрестові походи — це християнський військово-колонізаційний рух, який став винятковою сторінкою європейської історії не лише за своїм розмахом і тривалістю, але й за наслідками. Він був своєрідною сумішшю високої духовності, відваги, місіонерства, фанатизму, політичної амбітності і звичайної людської безпорадності.

Активний хрестоносний рух, спрямований у Східне Середземномор'я, тривав майже два століття (1096-1270). Прапором руху була боротьба християнства з мусульманством за „святі місця". Це був головний, але не єдиний мотив цього руху. Масовості та інтенсивності руху не можна пояснити лише раптовим піднесенням релігійності суспільства. Серед причин, що спонукали вибух цієї експансії на схід, можна знайти чимало суто матеріальних. Однією з них стало збільшення кількості т.зв. надлишкового лицарства. Така ситуація була спричинена розвитком феодального права володіння і спадковості — майорату. За цим правом, феодальна земельна власність не поділялася, а передавалася у спадщину старшому синові. Молодші діти в родині залишалися без володінь. Зазвичай, це був авантюрний і неспокійний елемент, який часто жив з розбою. Хрестові походи були дійовим способом позбутися цих порушників, спрямувавши їхню енергію на ризиковану та богоугодну справу.

Іншою причиною масовості хрестоносного руху була загальна криза системи землеволодіння через низьку продуктивність землеробства і зростання кількості населення. Те, що можна було стягнути з феодально залежних селян, не задовольняло

землевласників і змушувало їх шукати інші джерела збагачення. Селяни ж, які страждали від надмірних стягнень та голоду, також воліли втікати і шукати легшого життя в інших краях.

Нарешті, існував ще один дійовий мотив: привабливість матеріального й духовного багатства Сходу. В уяві європейців Схід був земним раєм. Зокрема поширити свої впливи на Схід прагнули купці з Венеції, Генуї, Пізи.

Для початку хрестоносного руху був і формальний привід. Політична ситуація наприкінці XI ст. на Близькому Сході була дуже важкою. Візантія зазнавала постійних поразок від південноіталійських норманів на Балканах, від печенігів та половців на півночі. Але найфатальнішим було просунення турків-сельджуків, які після битви біля Манзікерту 1071 р. захопили майже всю малу Азію, а також Сирію та Палестину — місця розташування головних християнських святинь. Це стало підставою закликів до звільнення гробу Господнього від невірних. Прохання візантійського імператора Олексія I Комнина про допомогу було офіційним приводом для початку масового руху.

У 1095 р. на церковному Соборі у Клермоні папа Урбан II закликав усіх королів, лицарів та простий люд іти у похід до Святої Землі відвойовувати гріб Господній у невірних, обіцяючи спасіння душ усім учасникам цього збройного паломництва. На відміну від пізніших, перші хрестові походи справді відрізнялися великим ступенем релігійності та жертвності. Уже під час промови папи присутні давали обітницю і нашивали на одяг хрести. Хрестоносці діставали захист від Церкви, прощення гріхів, звільнялися від сплати боргів, а тим, хто залишав майно, обіцяли його охорону.

Європейське лицарство почало ретельну підготовку до походу, який мав бути єдиним і переможним. Але простий люд не чекав на провід і не мав потреби довго готуватися. Маса селянства з Франції та Германії готові були вирушити відразу. Так від самого початку руху виникла перша кризова ситуація. Селянське військо — майже 300 тисяч — очолили монах Петро Пустельник та збіднілий лицар Вальтер Голяк. Селяни витрачали всі свої збереження на мінімальний обладунок, часто брали зі собою сім'ї, дітей. Дорогою до них приєднувалися жебраки, розбійники. Маса їх загинула від голоду, хворіб, сутичок під час подорожі вздовж Дунаю, через Балкани. Не в

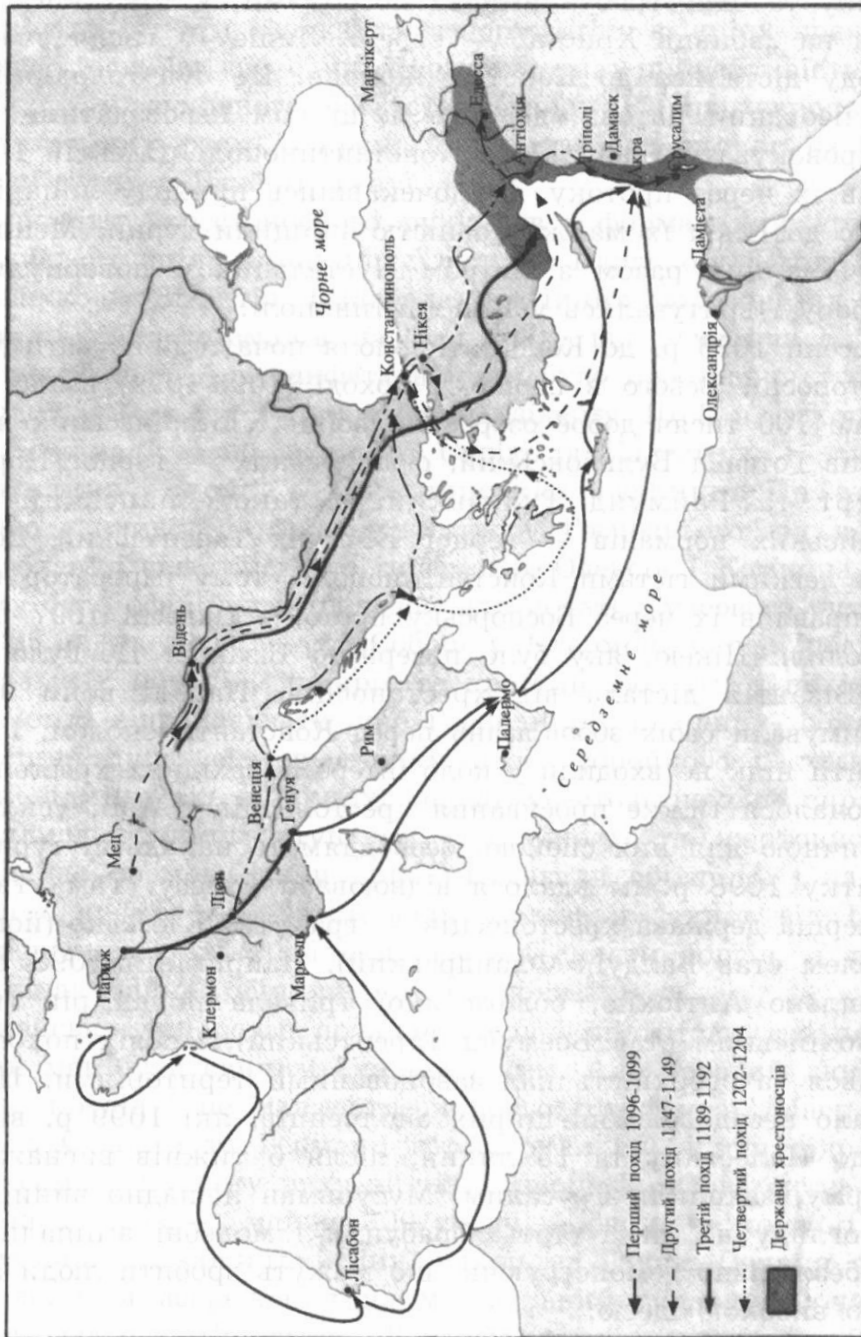
стані прогодуватися, учасники цього походу намагалися здобути їжу та одяг грабунками та погромами, у тому числі нападами на „вбивць Христа" — євреїв. Лише 40 тисяч учасників походу дісталися до Константинополя. Це був голодний і неорганізований натовп, до того ж цілком небоєздатний. Щоби не провокувати грабунків у Константинополі, Олексій I переправив їх через протоку, не дочекавшись приходу лицарів. Дорогою до Нікеї їх майже повністю знищили турки. Менше ніж тисяча з них разом з Петром Пустельником повернулися до Босфору і врятувались у Константинополі.

Восени 1096 р. до Константинополя почали прибувати лицарі-хрестоносці. Всього в першому поході (1096-1099) взяло участь майже 100 тисяч добре озброєних воїнів. Лотарінських лицарів очолив Готфрід Бульйонський, французьких — герцог Нормандії Роберт та Раймунд Тулузький, а також папський легат, італійських норманів — герцог Боемунд Тарентський. Вони не були легкими гостями Константинополя, тому імператор відразу переправляв їх через Боспорську протоку. Навесні 1097 р. вони визволили Нікею, яку було повернуто Візантії. Це було єдине, що Візантія дістала від хрестоносців. Надалі вони вже не дотримували своїх зобов'язань перед Константинополем. Інтереси Візантії ніяк не входили у коло інтересів західних хрестоносців.

Почалося тяжке просування хрестоносців в Азії, ускладнене незвичною для них спекою, безводдям та нападами турків. На початку 1098 р. їм вдалося відвоювати Едессу. Там утворилася перша держава хрестоносців — графство Едеське (його правителем став Балдуїн Фландрський). Наприкінці 1098 р. було захоплено Антіохію, облога якої тривала понад рік (князем Антіохійським став Боемунд Тарентський). Провід походу сперечався за зверхність над завойованими територіями. Це викликало незадоволення щирих ополченців, які 1099 р. вирушили до Палестину та 15 липня, після 5 тижнів виснажливого штурму, захопили Єрусалим. Мусульман нещадно винищували без огляду на вік і стать. Грабунки і молебні змішалися, ще раз безжально демонструючи, що можуть зробити люди з будь-якою високою ідеєю.

Перший похід завершився 1099 року. До 1111 р. було завойоване усе східне узбережжя. У 1153 р. впала остання мусульманська твердиня на цій території — Аскалон. Ті учасники походу,

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

які вижили, були щедро винагороджені. Багато володінь одержали італійські купці, які підтримували хрестоносців з моря.

Внаслідок походу утворилось чотири держави хрестоносців: графства Едеське, Антіохійське та Тріполі, а також Єрусалимське королівство. Завойовники принесли зі собою порядки, що побутували у Європі. Вони були закріплені у т.зв. Єрусалимських ассизах, які стали своєрідною конституцією Єрусалимського королівства. Єрусалимським королем було обрано Готфріда Бульйонського. Між власниками нових земель були запроваджені васально-ленні відносини. Місцеві селяни потрапляли у залежність від хрестоносців та змушені були виплачувати податки, які сягали від третини до половини врожаю.

Мусульмани постійно повставали проти хрестоносців. Щоби здійснювати дійовий військовий контроль над ситуацією, було утворено духовно-лицарські ордени тамплієрів (храмовиків), госпітальєрів (шпитальників) та тевтонців (об'єднання германських лицарів). Кожен орден мав суворі порядки, власний устав, форму вбрання. Під чернечим плащем лицарі носили лицарські обладунки, яких іноді не скидали місяцями. Ордени очолювали великі магістри, які підкорялися папі. Оскільки ордени мали великі привілеї, вони швидко нагромадили величезні багатства. Тамплієри займалися фінансовими операціями, випозичанням грошей під заставу чи проценти. Згодом вони перенесли свою діяльність у Європу, де започаткували банківську справу. Кастовість, дисципліна та багатство зробили їх дуже потужною силою, відголоски якої лунали і в пізніші епохи. Тевтонці після втрати позицій на Південному Сході теж перенеслися до Європи, де занялись підкоренням поган-пруссів на узбережжі Балтики.

Спротив мусульман все більше зростав. У 1144 р. вони відбили в хрестоносців Едессу. Антіохія опинилася під великою загрозою. Папа Євгеній III закликав християнську спільноту до нового хрестового походу. Відомий католицький діяч та містик Бернар Клервоський зміг переконати французького короля Людовіка VII та німецького Конрада III вирушити 1147 р. у другий хрестовий похід (1147-1149). Похід не приніс успіху через повну відсутність координації у діях двох великих армій. Турки-сельджуки повністю розбили германців у Малій

Азії. Французи спробували захопити Дамаск, але зазнали поразки і повернулися до Європи.

Проте цей похід мав інші наслідки, важливі у європейській історії. Його невдача спрямувала хрестоносців на нові території — проти нехристиян всередині самої Європи. Частині східнонімецьких лицарів було дозволено битися проти все ще поганських балтських та слов'янських народів Східної Балтики. Водночас поживався наступ на мусульман в Іспанії, і 1147 р. об'єднані сили англійців, фланців, французів та португальців захопили Лісабон.

Наприкінці XII ст. ситуація на Сході ще більше загостирилася. Утворилася сильна мусульманська держава в Єгипті, яка поглинула частину Сирії і Межиріччя. Її очолив мудрий і популярний у мусульманському світі султан Салах ад-Дін (Саладдін). У 1187 р. він захопив Єрусалим. Це стало підставою третього хрестового походу (1189-1192), найбільш вражаючого з усіх хрестоносних заходів. Величний за своїм розмахом і задумом, він закінчився повним провалом і величезними жертвами. У ньому взяли участь найпопулярніші і наймогутніші правителі середньовічної Західної Європи: Фрідріх I Барбаросса, Філіпп II Август і Річард Левине Серце.

Третій хрестовий похід розпочався не за найкращих обставин. Конфронтація між хрестоносцями і Візантією на той час зайшла так далеко, що, боячись Барбаросси, візантійці уклали спілку з Саладдіном. Початок походу позначився нещастям: Фрідріх I Барбаросса втопився під час переправи через гірську річку Салеф у Кілікії. Після цього випадку частина його загонів відмовилася від участі у поході і повернулася назад.

Ще більшу шкоду походу принесла боротьба амбіцій і розбіжності між політичними планами провідників походу. Англія і Франція знаходились у стані війни. Річард I хотів утвердитися у Середземномор'ї. Французький король і німецький імператор всіляко намагались йому перешкодити. Річард I захопив Кипр і розпочав облогу Акри. Не бажаючи його успіху, Філіпп II покинув його та повернувся до Франції, щоб готувати війну з Англією. Річард I все ж таки взяв Акру і спробував відбити Єрусалим, але домігся тільки трирічного дозволу на паломництво та прибуття купців. Єрусалимське королівство хрестоносців усе ще існувало, але столицею його тепер стала Акра.

На зворотній дорозі Річарда I захопив у полон імператор Генріх VI, і лише за півтора року ціною довгих старань своїх прибічників та величезного викупу він дістав свободу.

Третій хрестовий похід скорше можна назвати „хрестовим стоянням". Він виснажив європейців і не дав жодного позитивного результату, за винятком здобуття Акри. Цей похід повністю розорив Англію й залишив її без влади. Приблизно в цей же час у Дамаску помер інший видатний діяч цієї доби Саладдін. Перед смертю він наказав своїм наблизеним, щоб вони обнесли його тіло володіннями, аби показати підлеглим всю марноту мирської слави і володінь, які ніхто не може забрати зі собою після смерті.

Четвертий хрестовий похід (1202-1204) був найбільш загарбницьким з усіх. Спочатку він був спрямований проти султанату в Єгипті, який володів Єрусалимом. Інтриги венеційського дожа Енріко Дандоло, який фінансував похід, привели до того, що флотилія з хрестоносцями відправилася не на Єгипет (союзника Венеції), а на Константинополь нібито для того, щоб відновити законного спадкоємця трону Ісаака II Ангела. Хрестоносці захопили місто і посадили імператора на трон. Але коли він не зміг з ними розплатитися, хрестоносці 12-14 квітня 1204 р. вдруге штурмом захопили Константинополь і розграбували його.

На руїнах колишньої Східної імперії виникла Латинська імперія та декілька незалежних грецьких та венеційських держав. Венеційський дож одержав титул „владики трьох восьмих Ромейської імперії". І Латинська імперія, і панування венеційців не були тривалими. Вже 1261 р. Михаїл Палеолог відновив імперію ромеїв.

Папа Інокентій III, який намагався зміцнити становище Церкви, використав ідею хрестоносного руху для боротьби з еретиками у самій Європі. У 1209 р. він закликав до хрестового походу проти еретичних сект альбігойців і катарів, які поширилися у південній Франції та Італії (головним чином Тулуза та території навколо неї). Цей похід одержав назву „альбігойських війн". Як і більшість еретичних рухів, альбігойці проповідували просте, аскетичне релігійне життя, наслідуючи апостолів Ісуса на протипапу складному і вже не дешевому церковному ритуалові. Альбігойці заперечували Старий Завіт і не визнавали деякі інші догми офіційної Церкви. їм був власти-

вий фаталізм і своєрідний песимізм. Як різні східні релігії, вони вважали, що звільнення душ означає припинення відновлювання тіл, а тому прагнули обмежити або припинити шлюби і народжування.

У походах проти єретиків взяли участь магнати північної Франції, які були зацікавлені у поширенні своїх впливів на краще економічно розвинутий південь. їх очолив Симон де Монфор, а пізніше — король Людовік VIII. У 1225-1226 рр. він знищив альбігойців як політичну і релігійну цілість та приєднав графство Тулузьке до свого королівства. Папа Григорій IX (1227-1241) запровадив тут діяльність інквізиції, яка мала довершити справу хрестового походу.

У XIII ст. ідея хрестоносного руху почала занепадати. Навіть обіцянка прощення гріхів і спасіння душі вже не допомагала зібрати добровольців для походу на Святу Землю. Щоб піднести дух вірних виникла ідея провести дитячий хрестовий похід. Вона живилася чутками, ніби Єрусалим можуть врятувати тільки безгрішні і непорочні. У 1212 р. у Марселі зібралося приблизно 10 тисяч французьких дітей, які бажали вирушити у Святу Землю. Частина з них загинула ще під час морської подорожі. Ті, хто дісталися Олександрії, були продані в неволю. Інше військо підлітків (переважно з германських територій) зібралося на півдні Італії, але, на щастя, так і не вирушило в похід.

Протягом 1217-1221 рр. відбувся п'ятий хрестовий похід за участю лицарів з Германії, Угорщини, Англії, Голландії. Вони вирушили до Єгипту, але не здобули там тривких перемог. Єдиним їхнім успіхом було захоплення фортеці Дамієта, яку їм не вдалося втримати надовго.

У 1228-1229 рр. імператор Фрідріх II зібрав шостий похід. Силою й дипломатією він зумів заволодіти Єрусалимом. У храмі Воскресіння Фрідріх, якого не супроводжував ніхто з релігійних діячів Єрусалиму, сам проголосив себе королем Єрусалимським. Він нічого не зробив для відбудови та зміцнення священного міста, пробувши в ньому лише два дні. У 1244 р. мусульмани знову і цього разу остаточно відвоювали Єрусалим.

Останні визначні походи — сьомий (1248-1254) і восьмий (1268-1279) — зібрав Людовік IX. Під час сьомого походу він потрапив у полон до султана Єгипту. Щоби звільнити свого короля, французи сплатили великий викуп і здали мусуль-

манам фортецю Даміету. Восьмий похід був фатальним для короля: в Тунісі він помер від чуми. Французькі лицарі повернулися додому. Останній опорний пункт хрестоносців на Сході — Акра — перейшла до рук мусульман 1291 р.

Ці поразки були свідченням повного занепаду масового хрестоносного руху. Хоча походи відбувалися і в наступні століття (навіть у XVII), але їхній розмах і значення були вже не такі помітні.

Хрестоносний рух не звільнив святинь, не переконав невірних, коштував страшних руйнувань і бід країнам Сходу, величезних жертв країнам Заходу. Посилилася релігійна нетерпимість і відверта ворожнеча.

Крім розчарувань, почали діяти інші причини, які відволікали лицарство, купецтво, селян від ризикованих походів. Життя пропонувало інакше розв'язання їх проблем. Для лицарства з'явилися можливості будувати кар'єру на службі у зміцнілих королівських династій. Купці навчилися здобувати більше зиску, укладаючи угоди, а не воюючи. Крім цього, європейське суспільство, в якому все більше поширювався міський спосіб життя, відтепер вже не сприймало купців так вороже, як раніше; вони завойовували все більший авторитет у міських урядах. Селяни, замість шукати кращої долі у походах за море, могли втікати в міста, які виростили тут і там, або торгувати на міських ярмарках. Всі при цьому мали більше гарантовану власну безпеку. Часи походів назавжди минули.

Хрестові походи — своєрідний пік релігійного піднесення середньовіччя — частково відіграли ту ж роль у політичному і суспільно-економічному розвитку Європи, що й великі міграції варварських народів у першому тисячолітті. У ці кілька століть європейці значно жвавіше переміщувалися європейськими просторами. Вони стали мобільніші, краще пізнали себе і своїх сусідів, почали зауважувати існуючі між ними різниці. Значно поживилась торгівля і грошовий обмін. Дещо послабилася феодална залежність селян. Відродилося і розвинулося міське життя. Ці процеси вже існували в європейському житті, але феномен хрестоносного руху прискорив їх і зробив помітнішими.

Суспільство Європи одержало нові стимули розвитку. Воно стало стабільнішим, оскільки найбільш войовничі й неслухняні феодали пішли на схід або загинули. Послаблення войовничо-

го класу феодалів усувало важливу перешкоду на шляху державної централізації в європейських країнах. Королівська влада чулася відтепер міцнішою і почала політичне об'єднання країн.

Важливими були культурні наслідки хрестових походів. На Захід поширилися високі досягнення східної культури. Тут почали вирощувати рис, гречку, кавуни, абрикоси, цукрову тростину. Європейці навчилися гартувати метали, почали розумітись на тканинах і виготовляти їх так само майстерно, як і на сході. Поширилося використання таких здобутків арабської цивілізації, як папір, арабська нумерація, збережені й скоментовані античні тексти. Навіть правила особистої гігієни (звичка митися милом і гарячою водою та змінювати білизну) почали поширюватися серед заможних верств у цей час. Слід зазначити, що на культуру європейців особливий вплив мала арабська культура Іберійського півострова. Правда, цього культурного поступу можна було досягти й меншою кров'ю. Війна — не єдиний засіб переймати позитивний досвід.

XX. РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА І КУЛЬТУРИ

Середньовіччя, яке інтелектуали пізніших епох зверхньо і несправді назвали „темною добою" в історії людства, насправді було тривалим періодом напруженої діяльності європейського суспільства у всіх напрямках, добою пізнання себе і свого світу, відносин зі своїми сусідами та з Богом, часом нагромадження вмій, матеріальних ресурсів та практичних знань, народження перших властиво європейських ідей.

Європейська спільнота в добу розвинутого середньовіччя характеризувалася значними кількісними і деякими якісними змінами. Завдяки розвитку землеробства та спаду міграційних процесів значно збільшилася загальна кількість населення. На території, крайні межі якої становили Скандинавія, Іспанія, Ірландія та Русь, у X ст. мешкало майже 38 млн. людей. У середині XIV ст. ця кількість зросла удвічі і досягала вже майже 75 млн. Протягом другої половини цього століття, внаслідок страшної епідемії чуми, відбулося різке падіння кількості населення. Щодо вікового складу населення, європейське суспільство залишалося досить молодим, а середня тривалість життя була короткою. Наприклад, у середині XIII ст. 40 відсотків населення становили діти молодші від 14 років. Це означало, що тягар дорослих людей „продуктивного" віку був дуже значний і прогнати Європу було нелегко.

Середньовічне суспільство відзначалося високим ступенем структуризації та „застиглості". Належність до певної суспільної групи визначалася народженням і, за винятком деяких новонароджених суспільних інституцій (таких як, наприклад, університети), жодна людина не мала змоги перейти з однієї групи до іншої. Місце людини в суспільстві визначалося за належністю до певних суспільних структур, головними з яких були манорія, село, парохія, королівський двір. До XI ст. у

європейському суспільстві дуже мало було місця для людей, які не мали наперед визначеного суспільного статусу і певної „локальної“ ідентичності, тобто приналежності чи навіть прикріплення до конкретного місця. До цієї категорії „чужинців“ без прав потрапляли купці, мистці, студенти, вчені.

Суспільство поділялося на три основні групи відповідно до роду своєї діяльності. Середньовічні хроніки змальовують цей поділ, виділяючи як основні групи „людей війни“, „людей молитви“ та „людей праці“ З цих трьох дві перші — знать та священництво — були привілейованими.

Знать була порівняно нечисельною, але найвпливовішою групою у суспільстві. Заможність не обов'язково і не завжди була характерною ознакою цієї групи, зате родовід, походження були об'єктом своєрідного культу. Особливою рисою цієї групи було життя за рахунок праці інших. Основні заняття знаті становили війна і спорт (переважно лицарські турніри та полювання).

Важливе місце у житті аристократів мав особливий ритуал посвяти у лицарство. Церемонія посвяти формувалася протягом століть і проводилась дуже урочисто. Великий вплив на неї здійснив хрестоносний рух, який поєднав лицарство з місіонерством та високою ідеєю захисту віри. Церемонії передувала спеціальна купіль очищення, сповідь та причастя. Потім цілу ніч тривали моління. Хоругву, спис та меч майбутнього лицаря освячував священник. Під молитовні співи він оперізував лицаря мечем та передавав йому щит, наголошуючи як на служінні господареві, так і Богу. У XII ст. лицарство було привілеєм тільки людей високого походження.

Якщо вельможі не воювали, вони знаходили інші гідні свого статусу заняття — полювали або влаштовували турніри. Це також були справи, недоступні для людей нижчого походження. Нерідко турніри виходили з-під контролю і закінчувалися кривавими сутичками. Поступово Церква стала в опозицію до традиції турнірів, а за нею — навіть королі і принци, які не хотіли втрачати своїх найвідважніших лицарів. Англійський король Генріх II оголосив їх поза законом. У Франції турніри тривали до середини XVI ст., до часу, коли французький король Генріх II був смертельно поранений в око під час турніру на честь шлюбу своєї доньки.

Іншою характерною частиною життя знаті була двірцева культура. До поняття цієї культури як важлива частина входили придворні інтриги та придворне кохання. При французькому дворі протягом тривалого часу складався складний етикет, виникла т. зв. куртуазна культура, з'явилася нова література, яка оспівувала відносини благородного лицаря і знатної дами. Зазвичай, головними темами лицарських романів було оспівування прекрасної і недосяжної дами, дотримання дистанції і неможливість поєднання закоханих. Утворився справжній культ дами серця, задля якої лицар готовий був здійснити будь-які подвиги — досить дивна риса для суспільства, де жінці назагал відводилася досить мізерна роль. На формування цього культу певною мірою вплинуло посилення культу Діви Марії у західнохристиянському світі. Великий вплив на куртуазне мистецтво мала Елеонора Аквітанська. Вона жила деякий час в Аквітанії, в Англії, а після 1170 р. — у Пуатьє разом зі своєю дочкою Марією. При її дворі завжди було багато трубадурів, поетів, музикантів. Пуатьє став тогочасним центром європейської куртуазної культури.

Ця культура була своєрідною реакцією на поширений у Європі релігійний аскетизм та суворість. Найвідоміші взірці куртуазної літератури — твір Кретьєна де Труа, що описав героїчні пригоди короля Артура та лицарів круглого столу, „Тристан та Ізольда" Готфріда фон Страсбурга, численні історії про пошуки Грааля тощо.

Водночас склалися та були записані європейські героїчні епоси: Пісня про Роланда у Франції, Пісня про Сіда в Іспанії, Пісня про Нібелунгів у Німеччині, Пісня про Ігорів похід на Русі, численні саги у Скандинавії і багато інших. Південна Франція прославилася численними взірцями романтичної лірики. Виконавцями ліричної та героїчної поезії були трубадури і трувери у Франції та мінезінгери у Німеччині.

Уся Європа була охоплена літературною творчістю, яка засвідчила високий рівень майстерності, наявність певної європейської єдності та взаємовпливів, а також нову знаменну рису цієї доби — не стільки спроби витворити нову культуру чи етикет, а, що важливіше, знайти нову світську ідентичність, відмінну та відокремлену від релігійної ідентичності.

Духовенство було іншою привілейованою групою середньовічного суспільства. Але на відміну від знаті, воно було відкритіше для вихідців з нижчих верств. Поширення жебрацьких орденів змінило чисельність, поводження і функції цього стану в суспільстві. Багато його представників тепер жили серед мирян. Вони мали великий вплив на розвиток не тільки світської побожності чи уніфікацію й очищення католицького обряду, але й на розвиток освіти і появу науки як окремої галузі людської діяльності. З іншого боку, зближення священства з мирянами та активніша участь римського престолу в політичних справах призвели до зниження духовості і стали початком тієї кризи, яку Церква пережила в пізніші часи.

Найчисельнішою і найпригнобленішою серед непривілейованих груп населення було селянство. Селяни перебували у різних ступенях залежності від землевласників, оскільки тримали їхню землю. Наприкінці середньовіччя зросли числом або виникли нові суспільні групи, які не були поширені у період раннього середньовіччя: ремісники, купці, бродячі виконавці, любителі знань — вчені і студенти. Ці групи поступово сформували новий суспільний стан — міщанство.

Незважаючи на появу багатьох нових рис, і суспільство, й економіка багато в чому залишалися традиційними. Землеробство, як і раніше, було основою усієї європейської господарки. Але й тут відбулися значні зміни. Загальний розвиток землеволодіння виявляв тенденцію до поступового руйнування великих землеволодінь та утворення невеликих сімейних господарств. Відбулися великі зміни у технології землеробства. Використання трипільної системи на третину збільшило закультивовані посівні площі. Поступове впродовження, починаючи з IX ст. важкого рала дало змогу підняти нові, важчі ґрунти та додатково збільшити загальні посівні площі. Поширювалося й використання додаткової енергії. Вже у X ст. було відоме використання водяних млинів. З кінця XII ст. у європейському пейзажі з'являється ще одна нова характерна деталь — вітряки.

У результаті протягом XIII ст. у Європі оброблялася кількість посівних площ, яка не була такою великою ні до, ні після цього часу. Ці зміни, одночасно з появою нових продуктів, значно поліпшили харчування. Податки, які раніше сплачували продуктами та працею, у XIII ст. все більше витісняла

грошова рента. Однак це ненадовго полегшило становище селянства. У XV ст., після чуми та столітньої війни, знову зросли податки, і селянам було заборонено перебиратися в міста.

Визначним явищем розвинутого середньовіччя була поява міст. Вони виникали на землях лордів, тому від початків вели боротьбу за самоуправління та незалежність від землевласника. У результаті цієї тривалої боротьби міста завойовували хартії — даровані землевласником певні права та гарантії. Протягом XI ст. у містах сформувалася купецька корпоративна самоорганізація — Гільдії. Купецтво скоро стало хоч і не дуже шанованою, проте потужною суспільною силою через свої капітали. У XII ст. почали виникати професійні гільдії (цехи) ремісників.

Населення міст змінювало своє ставлення до купецтва. Початкова ворожість чи настороженість поступилася місцем сприйняттю купецтва як представника загальноміських інтересів на противагу старій земельній аристократії, яка часто не мала вже нічого, крім амбіції та походження. Почав складатися вищий бюргерський клас, який прибирав до рук контроль над містом. Змінилася не лише суспільна структура, але й колективна самосвідомість. Так торував собі дорогу новий суспільний порядок, коли громада керувалася вже не правителем „з Божої ласки“, а виборними представниками самих городян. Влада набула дві нові важливі риси, які були відомі античному світові, але не існували в ранньосередньовічних монархіях: нове уявлення про свою легітимність (джерелом влади є сама спільнота, а не Бог) та нову процедуру обрання (не ґрунтуючись на спадковості чи призначенні, але на підставі виборів). Міста ставали острівками свободи, з яких виростали нові ідеї самоуправління і демократії. Тому про них говорили, що „міське повітря пахне свободою“.

Найбільші середньовічні міста — Париж, Мілан, Венеція, Флоренція, Кордоба, Севілья — мали близько 80-100 тисяч людності. Раннє міське суспільство перейняло властиву добі сувору стратифікацію та ворожість до осіб „без місцевої лояльності“. Почуття більшої суспільної свободи, поширене в містах, ніяк не звільняло їх від гострих конфліктів.

Стосунки міст з королями були особливо важливими під оглядом тогочасного суспільно-політичного розвитку. Молода монархічна влада, шукаючи нової опори в суспільстві, підтриму-

вала новонароджені міста, надавала їм опіку та привілеї, укладаючи так певний вимушений альянс перед лицем спільного ворога — старої земельної аристократії. Цей союз міщан з королями допоміг обом сторонам зміцнити та подолати старий суспільний порядок. Але міста і монархія були лише тимчасовими спільниками. З нагромадженням капіталу в містах, вони намагалися звільнитися не тільки від старої земельної аристократії, але й від королівського контролю. Кінець середньовіччя став свідком зростаючої боротьби міщан з монархами.

Міста також сформували нове право і нову, міщанську (бюргерську) культуру, яка проявилася в архітектурі, музиці, літературі, театральному мистецтві, розвагах. Особливо яскраво ця нова культура виявилася на півдні Франції та півночі Італії. Ця культура мала настільки ж важливий спосіб самоусвідомлення середньовічної особистості, як і куртуазна культура палаців і замків. Найпопулярнішими жанрами міської середньовічної літератури були сатиричні байки та епічні пісні й історії. Яскравими взірцями таких творів були французькі „Роман про Лиса Ренара” та „Роман про Розу”.

Окремо слід відзначити нову міську архітектуру. Поширений у XI-XII ст. романський стиль з другої половини XII ст. поступався місцем новому — готичному. Головними його ознаками стали вертикальність і „повітряність”. Цього враження вдавалося досягнути завдяки використанню високих опор, арок, склепінь, які порівнювали з птахом, що розпростав крила для лету, величезних вікон з вітражним кольоровим склом. Батьківщиною стилю стала Північна Франція, передусім Шартр. Визначними його взірцями є Реймський Собор, в якому коронувалися королі Франції, Собор у Сан-Дені та менш визначний, але не менше відомий Нотр-Дам у Парижі.

Ще одна важлива ілюстрація до сповненого конфліктів міського життя доби середньовіччя — відносини з євреями. У багатьох європейських містах від початків згромаджувалося багато євреїв, особливо в Іспанії, Німеччині та Франції кінця XII-XIII ст. Не маючи місцевого коріння і залишаючись чужинцями для довколишнього християнського середовища, вони намагалися знайти для себе спосіб виживання в європейському суспільстві. Нерідко євреї ставали успішними комерсантами, частина з них швидко багатіла. З появою університетів

вони влаштували своєрідні випозичальні, де студенти могли дістати все: від книг до одягу.

Хоча євреї через свої впливи, освіченість та вміння вести справи мали значний вплив у європейському суспільстві, християни ставилися до них з недовірою і часто відвертою ворожістю. Протягом XI-XIV ст. у різних частинах Європи, від Русі до Іспанії, відбувалися гоніння на євреїв. До цього призвели різні причини, серед яких не останньою був інтерес королів до єврейських маєтків. Становище євреїв у Франції, наприклад, погіршилося вже за Людовіка IX, а за Філіппа IV 1306 р. їхнє майно було конфісковане на користь корони, а самих власників випроваджено з держави. Подібну акцію трохи раніше (1292) вчинив Едуард I в Англії.

Освіта

Завдяки Візантії та мусульманській владі в Іспанії у Європі у XII ст. почали поширюватися твори грецьких філософів, арабських математиків, римських юристів. Одним з результатів цього зацікавлення давніми знаннями стало виникнення західних університетів.

Термін „Universitas” початково означав будь-яке об'єднання осіб — чи то ремісників, чи братства міщан, чи громади студентів і професорів. Найраніший університет заснував імператор Фрідріх Барбаросса 1158 р. у Болонї. Болонський університет став першою відомою з писемних джерел організацією студентів та викладачів, об'єднаних для навчання. Таке об'єднання було необхідним, оскільки міщани дивилися на цих новоприбулих як на осіб без будь-яких прав. Цей університет подав зразок найранішої університетської програми.

Болонські студенти вимагали від своїх викладачів глибокої освіченості і вміння навчати, самі визначали бажані теми лекцій, рівно ж як і викладацьку платню. Іноді університетським громадам доводилося покидати місто через неспроможність розрахуватися з ним. Це було легко, бо не існувало якогось окремого фізичного університетського тіла, як то навчальні будівлі, бібліотеки тощо. Тому університети могли вільно мандрувати, зберігаючи свою незалежність. Викладачі також фор-

мували перші професійні об'єднання для захисту своїх прав, встановлювали власні професійні стандарти. Першим академічним ступенем була ліцензія, що давала дозвіл викладати вільні мистецтва, обов'язкові для всієї вищої освіти — *licentia docendi*. Викладачі різних фахів об'єднувалися у факультети (слово „*facultas*” означало здатність (щось викладати)). Факультети очолювали декани. Назва „студент” походить від латинського слова „*studere*” — старанно займатися. Головним керівником університету ставав ректор, якого також обирали студенти.

Болонський університет прославився тим, що дав нове життя римському праву. Ще на початку XII ст. видатний реторик та юрист Ірнерій (1088-1125) та його учні написали ґрунтовні коментарі до існуючого права на підставі кодексу Юстиніана. У середині XII ст. монах та викладач Ґратіан створив церковний правовий канон, відомий під назвою „декрет Ґратіана”.

Інший визначний середньовічний університет — Паризький — дістав королівську грамоту від Філіппа II Августа та Інокентія III 1200 р. Тут сформувалося чотири факультети: початковий (читання, письмо, сім вільних мистецтв), обов'язковий для всіх студентів; та три старших спеціальних: медичний, юридичний богословський. Найбільшу славу Паризькому університетові принесла теологія. Навчання в університеті було тривалим процесом, часом забираючи до 20 років. Приблизно у той самий час вникли інші великі і славетні університети: Оксфорд, Кембрідж, дещо пізніше Гайдельберг.

Саме у Парижі вперше виникла система будинків університету. Спочатку з'явилися притулки для бідних студентів, які не могли винайняти кімнат у місті. Поступово будівель ставало більше і вони починали виконувати й інші функції. 1257 р. Роберт Сорбонн відкрив гуртожиток для студентів-теологів — сучасну Сорбонну. Так університети діставали „фізичне тіло”, що поклало кінець їх мобільності і зменшило їхню автономію. Паризькі студенти почали користуватися пошаною серед міщан, а також серед студентів і викладачів інших університетів.

Виникли викладацькі програми, з'явилися перші навчальні посібники (т.зв. „Сумми”): Декрет Ґратіана для теологів та юристів; „*Summa Theologiae*” Томи Аквінського й інші.

Метод навчання відомий під назвою „схоластика” (*schola* — школа). Він перетривав значні зміни протягом свого розвитку

у XI-XV ст. Цей метод полягав у тому, що студенти слухали і записували лекції своїх викладачів, пізніше читали і коментували праці славетних давніх авторів. Студенти брали участь у диспутах, головним принципом яких було викладення спочатку аргументів „за" і „проти" та підтвердження їх авторитетом давніх авторів, потім — підведення власних висновків. У цьому методі панувала логіка і діалектика. Великим недоліком цієї системи була повна відсутність практичного використання знань, часом надмірне теоретизування, а також залежність сили аргументів не від їх правдивості, а від традиції та утвердженого авторитету, що стояли за тим чи іншим твердженням. Найвідомішими схоластами були Ансельм Кентерберійський (1033-1108); широко відомий серед науковців і популярний серед студентів магістр вільних мистецтв Петро Абеляр (1079-1142); італійський домініканець, великий знавець Арістотеля Тома Аквінський (1225-1274) та ін.

Цей спосіб освіти від самого початку мав противників. Бернар Клервоський, наприклад, вважав, що така освіта не гартувала мозок студентів, а лише сіяла сумніви в їхніх душах. З'явилися групи викладачів (переважно граматики і реторики), які надавали перевагу практичним знанням над теорією, давали практичні інструкції з укладання документів і творів. Ці викладачі, які називалися диктатори, були попередниками пізніших гуманістів.

До поступового занепаду схоластичного методу спричинилося й поступове відродження та поширення давніх грецьких та нових арабських досягнень у точних і природничих науках, яке стимулювало інтерес до практичних знань та експерименту як навчального методу.

Одним з відомих противників схоластики був професор Оксфордського університету францисканський монах Роджер Бекон (1214-1294). Його головна книжка „Великий Труд" стала своєрідною тогочасною енциклопедією. Він наголошував на необхідності досліду та вільного розвитку науки. Бекон висловив багато дивовижних передбачень, наприклад щодо парових двигунів і оптичних збільшувальних приладів, вперше склав рецепт пороху та зумів пояснити явище веселки.

Розвиток освіти і науки у високорелігійному суспільстві призвів до сутички між філософією та теологією. З погляду

ортодоксального християнства, Арістотель був переповнений ересю, особливо у коментарях мусульманських учених. Однак, логіка і метафізика Арістотеля стали наріжним каменем філософії.

Теологи, які переймали ці ідеї та спиралися на них, пробували застосувати арістотелівську логіку до віри. Петро Абеляр спробував піддати логічному розгляду поняття Святої Трійці. Беренгар Турський намагався науково досліджувати таїнство Євхаристії. Це викликало занепокоєння керівництва Церкви, як посягання на біблійне вчення. Досить поширеною ставала думка, що любов до науки та любов до Бога несумісні. Розум та одкровення розділилися на дві окремі сфери пізнання.

XXI. ЄВРОПА В ПІЗНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

XIV-XV ст. були знаменним етапом європейської історії — добою переходу від середньовіччя до нових часів. Пізньосередньовіччя називають ще століттями криз. У цей час західноєвропейське суспільство досягнуло кілька важливих змін, спричинених різними подіями.

Доба розпочалася найбільшою в європейській історії епідемією бубонної чуми (т.зв. чорна смерть), яка у середині XIV ст. забрала майже 40 відсотків західноєвропейського населення. Цій трагедії безпосередньо передувало тривале і не завжди мирне протистояння між папами та різними монархами за зверхність над національними Церквами. Столітня війна між Англією та Францією ще більше загострила загальну суспільно-політичну кризу.

XIV століття відзначилося яскравими змінами у культурі. Це був час народження Ренесансу — визначного культурного явища, яке найсильніше виявилось у наступному XV ст. і змінило не лише художні стилі чи систему освіти різних народів. Відродження змусило людину зробити переоцінку своєї історії та свого місця у Всесвіті.

З кінця XV ст. європейці почали відкривати ширший незнаний світ. Так знову обернулася спіраль людської історії. Подібно як фінікійці та греки вийшли в море відкривати для себе нові землі, перетворивши свої колонії у маленькі вогнища блискучого поширення культури на нових землях, так за дві тисячі років після них іспанці й португальці знову вийшли у море в пошуках нового світу для себе. Подорожі навколо Африки, через Індійський океан до Індії та через Атлантику до Америки наблизили до європейців малознайомі їм та дуже відмінні від них культури. Досягнення мореплавців не тільки розширювали географічні обрії, але відкривали нові простори для праці

людського розуму. Вчені від Коперніка до Ньютона, змінили уявлення про будову Всесвіту. Це спричинило вибух справжньої наукової революції, підготувало перехід Європи до нового періоду її розквіту протягом нових часів.

„Чорна смерть”

Економічні зміни, розвиток міст, а також землеробства привели до швидкого зростання кількості населення у XIII-XIV ст. З 1000 до 1300 р. кількість мешканців Європи майже подвоїлася. Однак поступ у землеробстві не встигав за потребами такого різкого зростання людності. Протягом XIV ст. відчувалася нестача продуктів харчування. Через неврожаї 1315 і 1317 рр. Європа пережила страшний період голоду. Перенаселення, нестача продуктів, криза господарки дуже послабили населення, зробили його особливо вразливим до вірусу чуми, що проник у Європу наприкінці 1347 р. Шлях нової епідемії пролягав з Криму через Малу Азію на Сіцилію, а потім в італійські портові міста Геную, Венецію, Пізу. Протягом 1348 р. уздовж головних торговельних шляхів хвороба поширилася в Іспанії та Південній Франції, а тоді огорнула майже всю Західну і Центральну Європу. Не постраждали лише невеликі регіони, які знаходилися остронь головних торговельних артерій (як, наприклад, Богемія).

Вірус переносили корабельні щурі та блохи. Хвороба мала кілька різних форм, вона легко, швидко і незрозуміло для тогочасних людей поширювалася: із отруєних легень однієї живої істоти до іншої. Ніхто не знав, як рятуватися від хвороби, яка навіть персоніфікувалася в уяві людей як апокаліптична кара за гріхи та викликала містичний страх. Найпоширеніші засоби лікування і захисту від чуми — ароматичні амулети, ворожба, молитви, п'явки тощо — не запобігали вдиханню отруєного повітря. Одні вважали найкращим ліком поміркованість та стриманий спосіб життя, посилені молитви. Багато людей намагалися врятуватись усамітненням. Інші, навпаки, віддавали перевагу бурхливим розвагам і спілкуванню з друзями перед лицем неминучого і болісного кінця.

Реакцією на епідемію були й релігійні процесії флагеланів. Флагелани — аскети-фанатики — мандрували між різними міс-

тами та селами, охопленими епідемією, носили чудодійні святині і влаштовували молебні. Вони бичували себе, стікали кров'ю, вважаючи чуму карою за людські гріхи, від якої можуть захистити тільки покаєння та фізичні муки. Але на своїх брудних поранених тілах вони переносили ще більше інфекції. Через деякий час Церква заборонила їхні процесії.

Європейці, шукаючи винних у свої нещастях, часто спрямовували гнів проти євреїв. У кількох містах було зчинено великі погроми. Іноді антиєврейські виступи були наслідком прибуття флагеланів, які поширювала чутки, нібито знищення євреїв може повернути Божу ласку і стати порятунком від чуми.

Протягом кількох років спорожніли цілі села. Занепало виробництво. Через загальний занепад та зменшення попиту впали ціни на продукти, а на ремісничу продукцію, особливо на предмети розкоші, навпаки, зросли. Заможні європейці спішили насолодитися життям перед смертю, яка здавалася їм швидкою і неминучою. Зіткнувшись із найгіршим, побачивши повну свою безпорадність, люди змінилися внутрішньо, прагнучи для себе найкращого ще за життя. Після чуми дуже популярними стали хутра, прикраси, шовк, дорогий одяг. Це вплинуло на міське виробництво в наступні часи, на приплив нових виробників з недалеких сіл у багаті успішні міста, збільшило конкуренцію між Гільдіями за збут продукції.

Чума знищила значну частину священництва, яке сумлінно виконувало свої обов'язки біля хворих чи покійників. У Німеччині, наприклад, під час епідемії загинула майже третина духовенства. Церква була ослаблена і політично, й економічно, змінився склад священництва. Це підготувало ті події, що відбулися в історії Церкви пізніше: авіньйонський полон (1309-1377) та схизма (1378-1415).

Розвиток Церкви у пізньому середньовіччі

На перший погляд, становище Церкви наприкінці XIII ст. мало б зміцнитися. Дещо зменшився імператорський тиск на Рим, Людовік IX французький був відданим прихильником Римського престолу. Було також здійснено спробу знову поліпшити стосунки між східними і західними християнами. Собор у Ліоні 1274 р. вирішив надати допомогу візантійському імпера-

торові Михаїлові Палеологу у боротьбі з турками. Однак ці позитивні моменти не витворили стійкої тенденції до стабільності.

Зміна обличчя курії та її політики після Інокентія III, перетворення Західної Церкви у велику світську силу, заангажовану в політику і фінанси, були, можливо, єдиним способом відстояти її єдність, запобігти її розпаду на малі ізольовані державні церкви. Але ця діяльність духовно послабила Церкву. Папський двір усе більше втягався в політичну боротьбу та інтриги. Це давало привід і еретикам, і реформаторам розпочати боротьбу за „істинну християнську Церкву“.

У 1294 р., після низки несподіваних змін на Римському престолі, Західну Церкву очолив освічений і родовитий Боніфатій VIII (1294-1303). Під час святкування ювілею Церкви 1300 р. Боніфатій оголосив відпущення гріхів усім присутнім та випустив індульгенції, які з цього часу продавалися у всіх католицьких країнах. Перебування Боніфатія на престолі знаменувало початок занепаду папства як впливової політичної сили. У цей період Англія і Франція активно формувалися як сильні централізовані монархії. Англійський король Едуард I (1272-1307) та французький Філіпп IV Красивий (1285-1314) почали чинити активний спротив римській політиці оподаткування місцевих релігійних громад та передачі грошей до курії. 1296 р. Філіпп IV повністю припинив вивезення грошей. Намагаючись поліпшити стосунки з королем та зберегти церковні доходи, Боніфатій того ж року проголосив канонізацію Людовіка IX. Однак відносини і далі загострювалися, породжувалися взаємні звинувачення в ересі і перевищенні повноважень. Філіпп навіть заарештував римського легата у Парижі Бернара Сесе як еретика та зажадав від папи Боніфатія визнання законності судового процесу проти Сесе. Боніфатій вимагав звільнення Сесе та скасував усі попередні домовленості щодо оподаткування. Він відправив Філіппові IV буллу „Слухай, сину мій“ (1301), яка мала нагадати королеві, що „Бог поставив пап над королями і королівствами“. Король у відповідь розпочав активну антипапську кампанію, у якій взяли участь королівські апологети П'єр Дюбуа та Йоан Паризький. Боніфатій зробив останній крок, щоби захистити локальні Церкви від королівського контролю, видавши буллу „Unam Sanctam“ („Єдиний святій“, 1302) — один з найзнаме-

нитіших документів в історії відносин папства зі світськими владарями. Булла детально розвивала тезу про зверхність духовної влади над будь-якою іншою.

Щоби здобути підтримку у своїй боротьбі проти папи, король 1302 р. вперше в історії Франції скликав зібрання аристократів, вищого духовенства та знатних горожан — Генеральні стани. Маючи підтримку італійських противників папства, французи розпочали збройні дії. Головний міністр Філіппа IV Гійом де Ногаре оголосив Боніфатія єретиком і злочинцем та захопив папу у місці його перебування в Ананьї. Боніфатія вдалося звільнити та перевезти до Риму, але він не зміг пережити завданних йому принижень, знущань та побоїв і за кілька місяців помер (1303).

Наступник Боніфатія Бенедикт XI, який був на престолі лише близько двох років, продовжував лінію свого попередника. Зокрема, він викляв Ногаре за його поведінку стосовно Боніфатія. Але його наступник Клемент V (1305-1314), колишній архієпископ з Бордо, перебував під сильним французьким тиском, якому він не міг (чи не смів) опиратися. Він зняв прокляття з Ногаре, а також санкціонував знищення ордену тамплієрів, чий багатства давно мріяв захопити Філіпп IV. У 1314 р. було страчено великого магістра ордену Жака де Моле.

У 1309 р. папа Клемент переніс папський двір до Авіньйону на південно-східному кордоні Франції. Папська резиденція перебувала тут до 1377 р. Відірваність від основних маєтків в Італії спричинила гостру нестачу коштів у папській казні та збільшувала залежність і контроль з боку французької корони. Намагання знайти кошти призвело, зокрема за Елемента VI (1342-1352), до зростання продажу індульгенцій і спонукало до дальшого розвитку теологічної доктрини про простимі гріхи та чистилище. Ця практика давала нову поживу для критики папства.

Протистояння між світською та релігійною владою не зменшувалося й під час перенесення престолу. Найвпливовіший авіньйонський папа Йоан XXII (1316-1334) намагався відновити незалежність престолу та повернутися до Риму. Папа визнав не дійсною коронацію імператора Людовіка IV, у відповідь на що останній оголосив Йоана XXII зміщеним та посадив 1328 р. замість нього антипапу — францисканського монаха Петра з

Корбари, який дістав ім'я Миколая V. У цей час було написано два найвизначніші памфлети на підтримку королівської політики. Їхніх авторів Вільяма Окамського та Марсілія Падуанського було проголошено еретиками, а їхні праці заборонені. У памфлеті „Захисник миру” Марсілій Падуанський оцінював папу як звичайного члена спільноти, який повинен підкорятися імператорові — найвищому керманичу суспільства. Головною думкою всього твору була ідея незалежного походження та повної автономії світської влади від релігійних чи божественних джерел.

За наступника Йоана XXII Бенедикта XII (1334-1342) авіньйонське папство дещо зміцніло, почало брати активну участь у європейській економіці. У цей час було розпочато будівництво великого Палацу пап в Авіньйоні. Ці невеликі успіхи зумовили нове зростання опору монархічних урядів. Англійський Парламент неодноразово підтверджував заборону на вивезення церковних грошей за межі країни. Французи домоглися права обирати свій вищий клір без втручання папства. У Швейцарії та Німеччині також поширювалася тенденція до обмеження колишніх прав священництва та впливів папства. Все це засвідчувало неухильне зниження авторитету папства та зростання впливів світської влади.

Зменшення ролі офіційної Церкви ніяк не знижувало загального зацікавлення суспільства справами віри та духовості. Дуже популярними й масовими наприкінці XIV-XV ст. стали світські релігійні рухи, особливо в Англії та Богемії. Хоча засновники цих рухів не виходили поза межі офіційної Церкви, масові рухи, породжені їхніми ідеями, ставали багато радикальнішими.

Джон Вікліф (помер 1384), теолог і філософ з Оксфорду, був активним прихильником політики збільшення незалежності національної Церкви, свободи призначення священників і збору десятини в Англії. Наслідуючи давні францисканські ідеали, він пропагував секуляризацію церковного майна в Англії, зазначаючи, що „священники мають бути задоволені хлібом і водою”. Він заперечував церковну ієрархію і наголошував, що основою релігійного авторитету мають бути персональні заслуги, а не ранг священника. Ці погляди дали підстави звинувачувати його у донатизмі.

Лолларди, послідовники Вікліфа, пішли ще далі, виступаючи проти таїн та іконопоклоніння. Як і вальденси, вони проповідували рідною народною мовою, перекладали Святе Письмо. Вони походили з різних суспільних груп. Але їх заклики до секуляризації церковних володінь та скасування податків, які дуже поширилися після селянської війни 1381 р., відштовхнули від руху представників вищих верств суспільства. Лоллардів було визнано загрозливим рухом і протягом всього XV ст. їх переслідували.

У Богемії еретичний рух тісно переплівся з національним. Це були часи, коли німецькі князі з роду Люксембургів посягали на чеську корону. Празький університет, заснований 1348 р., став центром антинімецького руху та релігійного реформаторства. Цей рух розпочався у рамках офіційної віри, його очолили місцеві інтелектуали, найвідомішим з яких був ректор університету після 1403 р. Ян Гус.

Чеські реформатори дотримувалися поглядів, дуже близьких до лоллардів (переклад священних текстів, дешева Церква, простий обряд). Цьому сприяли регулярні контакти між Англією та Богемією, які посилювалися після одруження Анни Богемської з королем Річардом II 1381 р. Багато чеських студентів навчалися в Оксфорді, деякі з них поверталися додому з копіями праць Вікліфа. Особливо багато суперечок виникало з питань доктрини, наприклад таїнства Євхаристії. Гусити обстоювали право мирян причащатися і вином, і хлібом (в ці часи тільки священники мали це право), ставили під сумнів законність таїнств, проведених священниками, які самі часто були порушниками християнських норм.

Прихильники Вікліфа та його вчення у Празькому університеті згуртувалися навколо Гуса. Дебати, які вони проводили в університеті, закінчилися 1410 р. відлученням Гуса від Церкви. Гус не мав намірів доводити справу до розколу, але міцно дотримувався своїх тез, вважаючи себе здатним переконати опонентів у користі змін для загальної християнської справи. 1414 р. Ян Гус відправився на Собор у Констанці, впевнений, що зможе переконати своїх найсуворіших критиків. За кілька тижнів йому було пред'явлено звинувачення у ересі та ув'язнено. Ян Гус помер на вогнищі 6 липня 1415 р. За рік

така ж доля спіткала його найближчого прихильника Єроніма Празького.

У Богемії реакція на ці страти була надзвичайно гострою. Крайньо войовнича гілка гуситів (таборити) вирішила відкрито боротьбою перетворити Богемію у релігійний, національний та суспільний рай. Рух очолив військовий ватажок Ян Жижка. Своєю послідовністю, рішучістю та готовністю до відкритої боротьби гусити зуміли домогтися від Собору в Базелі визнання та контролю над чеською Церквою.

Авіньйонський полон, який сучасники ототожнювали з Вавилонським полоном ізраїльтян, закінчився з поверненням папи Григорія XI до Риму у січні 1377 р. Після його смерті кардинали в Римі обрали папою італійського архієпископа Урбана VI (1378-1389), який негайно оприлюднив свої наміри реформувати курію. Кардинали, більшість з яких за роки авіньйонського ув'язнення становили французи, наполягали на поверненні папського двору до Авіньйону. Їх підтримав французький король Карл V. 20 вересня 1378 р. 13 бунтівних кардиналів зібрали власний конклав та обрали папою кузена французького короля Елемента VII (1378-1397).

Так розпочався „великий розкол”. Папство стало тепер „річчю з двома головами” та соромом усього християнського світу. Розкол між двома папськими дворами мав чітку політичну межу: Англія та її союзники (Священна Римська імперія, Угорщина, Богемія, Польща) визнала Урбана VI, тоді як Франція та її прихильники (Неаполь, Шотландія, Кастилія, Арагон) підтримали Клементя VII. (У наступній церковній історії головною було визнано римську лінію, авіньйонська та пізанська лінії вважаються схизматичними). Існувало тільки два можливі способи подолати абсурдну і ганебну ситуацію: взаємна поступка обох пап та домовленість їх щодо процедури обрання нового претендента або відступлення одного з них на користь іншого. Жоден спосіб не сприйняли противники. Залишалося єдине: скликати спеціальний Собор. Але формально Собор міг скликати лише папа. Однак жоден з них не збирався скликати Собор, який би його скинув. Близько трьох десятиліть ве-

лися дебати між адвокатами, консиліарами та політиками, поки вдалося прийняти рішення для подальших дій.

Протягом 1409-1410 рр. у Пізі відбувся Собор, на якому обох пап було зміщено та обрано нового — Олександра V. Але оскільки жоден з попередніх не підкорився рішенню Собору, християнський світ раптом отримав відразу три голови.

Ситуація дещо поліпшилася, коли імператор Сигізмунд умовив наступника Олександра V Йоана XXIII зібрати новий Собор у Констанці у 1414-1417 рр. Тодішній римський папа Григорій XII також визнав цей Собор чинним. У декларації „Sacrosancta” Собор констатував свою вищість у церковних справах та проголосив вибори нового папи Мартина V (1417-1431), після того як три папи відійдуть добровільно або будуть відсторонені. Собор також визнав за необхідне періодично проводити церковні Собори.

Собор у Констанці відіграв немало роль у подоланні схизми, але офіційно його не вважали законним, оскільки була порушена процедура скликання. Найвищою точкою Соборного руху став Собор у Базелі, під час якого, між іншими справами, велися переговори з гуситами (1431-1449). Гусити виклали свої вимоги у так званих „Чотирьох параграфах з Праги” та 1432 р. представили їх Собору. Ці вимоги зводилися до відновлення причастя мирян в обох видах (вином і хлібом); дозволу вільної мандрівної проповіді; заборони священикам обіймати світські посади та мати власність, а також запровадження покарань священиків за смертні гріхи. 1433 р. гусити домоглися права юрисдикції над своєю Церквою. Три з Празьких параграфів були затвержені (крім заборони на заступання мирських посад). Ця угода припинила тривалі гуситські війни.

Собор у Базелі показав, що спільна воля вищого священства може бути дійовою силою, здатною навіть замінити авторитет пап. Відновлення позицій і авторитету папства вимагало сильної та яскравої акції. Такою акцією для папи Євгенія IV стала спроба переговорів зі Східною Церквою про відновлення вселенської єдності християнства. Константинополь не міг довше опиратися тискові турків-османів власними силами. Йому була потрібна підтримка західнохристиянського світу. Угоду, хоча й дуже нетривку, було підписано у Флоренції 1439 р. Унію проголосили папа Євгеній IV та патріарх Григорій Мамма; серед присут-

ніх був митрополит Київський Ісидор. Хоча ця спроба й не дала результатів, вона дещо відновила авторитет престолу св. Петра.

Базельський та Флорентійський Собори знаменували кінець соборного руху. На Соборі в Лозанні 1449 р. останній антипапа Фелікс V відмовився від своїх претензій. Папою було визнано Миколая V. А 1459 р. папа Пій II (1458-1464) проголосив будь-які подальші заклики до Соборів помилковими та шкідливими.

Проте це не означало поразку соборного руху. Західна Церква зуміла подолати цю кризу і вийти з неї. Але вона змінилася. Чи не найбільшим результатом схизми і соборного руху стало поширення релігійної відповідальності з вищих кліриків на все духовенство та зі священства як такого на мирян і світські уряди. Помітно зріс світський контроль над Церквою та вплив окремих державних церков на загальну політику римської курії. Віра перестала бути монополією лише Церкви.

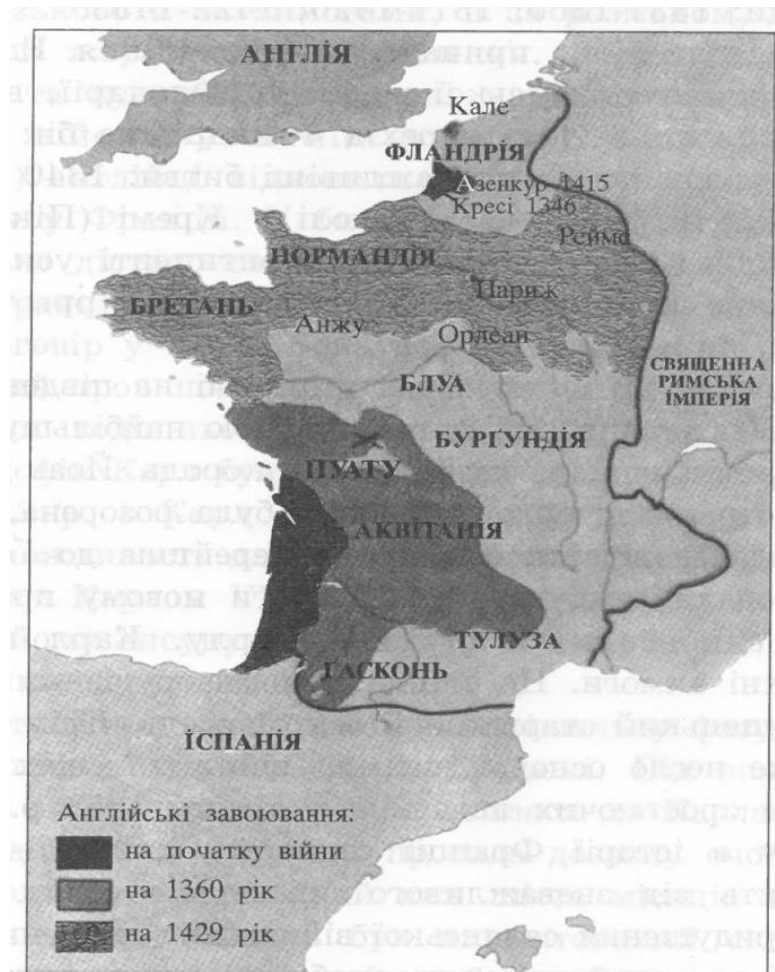
Столітня війна

Головна політична криза пізнього середньовіччя вилилася в столітню війну між Англією і Францією, яка тривала з травня 1337 до жовтня 1453 р. Приводом для неї стали династичні права на французький трон англійського короля Едуарда III, який був онуком французького короля Філіппа IV Красивого.

Уся Франція підтримувала свого претендента на трон — Філіппа VI Валуа (1328-1350). Едуард III вирішив захопити трон силою. Англійські королі прагнули розширити свої володіння на континенті, відновивши славу Плантагенетів та здобути незалежність від французької корони. Французам не подобалась англійська присутність, яка значно послаблювала французьку монархію. Крім того, обидві країни боролися за впливи у Фландрії, яка була славна своїм заможним купецтвом, розвинутою торгівлею, мануфактурою, виготовленням одягу, у чому вона дуже залежала від англійської сировини.

На початку військових дій англійське військо здобуло низку важливих перемог. Невеликі загони найманих воїнів-лучників були добре організовані та озброєні. їхні луки випускали до шести стріл протягом хвилини з такою силою, що пробивали лати лицаря з відстані 183 м. Натомість французьке військо мало невелику кількість стрільців. Його основою все

СТОЛІТНЯ ВІЙНА

ще була лицарська кіннота, яку поповнювали представники давніх аристократичних родів. Це військо не було ні добре організованим, ні професійним. Воно було здатне лише на швидкий і потужний перший удар, а не на довгі військові маневри.

Франція була ослаблена через внутрішню боротьбу за впливи між різними феодальними родами. Коли 1355 р., щоби одержати гроші на війну, король скликав новий представницький орган Генеральні стани, аристократи та знатні міщани використали цю нагоду для обговорення власних прав і привілеїв. Саме через це Франція, з населенням утричі більшим за Англію і значно багатшими матеріальними ресурсами, до 1415 р. програвала усі важливі битви і мало не втратила свою політичну незалежність.

Перебіг подій цієї тривалої війни можна поділити на три умовні періоди: 1337-1360; 1377-1420; 1422-1453.

Перший період війни припадав на правління Едуарда III. Заборонивши вивіз англійської вовни до Фландрії, він спровокував повстання у Генті та перехід Фландрії на бік англійців. Французи програли перші найважливіші битви: 1340 р. на морі біля Слейсу; 1346 р. — на суходолі у Кремі (Піккардія) та 1347 р. — біля Кале. Ситуацію на континенті ускладнювали ще й чума, яка поширилася наприкінці 40-х рр. та забрала більше воїнів, аніж битви.

Надалі військові дії перенеслися з півночі на південний захід. 1356 р. біля Пуатьє англійці одержали свою найбільшу перемогу. Кращі французькі лицарі загинули, а король Йоан II Добрий (1350-1364) потрапив у полон. Франція була розорена, її військо знищене. Влада за відсутності короля перейшла до Генеральних станів, які почали диктувати свої вимоги новому претендентові на трон — синові Іоана дофінові Карлу. Карл відмовився виконувати їхні вимоги. Це спричинило заворушення у Парижі, які очолив купецький старшина Етьєн Марсель. Крім того, ще й селянство, яке несло основні витрати війни на своїх плечах та страждало від зростаючих податків, у травні 1358 р. піднялося на найбільшу в історії Франції селянську війну — Жакерію (назва походить від зневажливого прізвиська селян — Жаки-Простаки). Придушення селянської війни і заворушень у Парижі вичерпувало і так невеликі сили, необхідні для ведення війни.

1360 р. у Бретінї було підписано мирний договір, умови якого повністю продиктували англійці. Васалітет англійського короля від французького сюзерена було відмінено. За Англією було визнано право на Гасконь, Гієнь, Пуату та Кале. За Іоана Доброго англійці отримали 43 млн. золотих крон викупу. Взаємін Едуард зрікся претензій на французький трон.

Цей мир не міг бути тривкий, оскільки не задовольняв обидві сторони. Французи прагнули повернути собі втрачені території і впливи, англійці чулися в силі продовжувати завоювання. Після смерті Едуарда (1377) розпочався другий етап війни. Французи перехопили ініціативу й почали відтісняти англійців до моря. У цей час Англія була ослаблена власною версією Жакерії — 1381 р. вибухнула війна під проводом Джона Болла та Уота Тайлера. Більша частина Англії була охоп-

лена погромами та військовими діями. Повстання було подібне до французького й за вимогами, й за розмахом, і за способом швидкого й жорстокого придушення. Втрати, спричинені повстанням, та зусилля, витрачені на його придушення, дуже послабили військову англійську силу. Тільки за Генріха V (1413-1422) англійці відновили активні військові дії та знову висадилися у Франції. У битві біля Азенкуру французьке військо, яке не дістало своєчасної допомоги від бургундців, було розбите. Франція 1420 р. змушена була підписати ще тяжчий мирний договір у Труа. Вона фактично втратила незалежність. Королівський трон переходив до нащадків Генріха V, який став наступником тодішнього французького короля Карла VI. Син Карла VI дофін Карл був позбавлений прав на трон.

Але 1422 р. і Карл VI, і Генріх V померли. їхня смерть відкрила можливості для дальшої боротьби. Дофін проголосив себе королем Карлом VII (1422-1461). Англійці й бургундці на противагу йому висунули кандидатуру Генріха VI, який на той час мав лише десять місяців віку.

Війна вступила у свою останню вирішальну фазу, пов'язану з іменем Жанни д'Арк з містечка Домремі. Під впливом голосів святих, які їй чулися, вона відправилася до Карла VII. Сімнадцятирічна дівчина з провінції просила дозволу очолити військо, щоби визволити Орлеан, який вже шість місяців перебував під облогою англійців. Король був налаштований скептично, але погодився випробувати будь-які засоби, щоби врятувати ситуацію.

За чотири дні Жанна зі свіжими французькими силами вирушила до Орлеану і 8 травня 1429 р. звільнила місто, поклавши кінець національному приниженню Франції. Після цього були скасовані принизливі умови угоди в Труа. У Реймсі відбулася урочиста коронація Карла VII, якого вела до трону молода героїня.

Проте створення власного позитивного іміджу визволителя було багато важливіше для нового короля, аніж зростаюча харизма молодій дівчині. Популярність Жанни навіть заважала королівському престижу. Тому військова допомога, яку надавала Жанні корона, почала зменшуватися. Жанна продовжувала вести військові дії, але вже без таких значних успіхів. їй не вдалося взяти штурмом Париж, куди англійці, які боялися Орлеанської діви більше, ніж чуми, кинули свої найкращі

сили. 1430 р. біля Комп'єну бургундці захопили Жанну в полон та продали англійцям за 10 тис. золотих. Жанну перевезли до Руану, центру англійських володінь на континенті, та віддали на суд інквізиторів як відьму. Після року слідства, допитів та тортур у травні 1431 р. її спалили. Король нічого не зробив для звільнення дівчини. Лише 1456 р. він наказав переглянути судову справу, і Жанну д'Арк було оголошено невинною, а щойно 1950 р. було визнано святою.

Однак смерть Жанни не принесла користі англійцям. Герцог Бургундії 1435 р. перейшов на бік французів. Англійці втратили Париж, Руан, Бордо, Нормандію — цього разу назавжди. Коли 1453 р. закінчилися військові дії, англійці утримували лише Кале. Столітня війна (44 роки боїв і 68 років умовного спокою) знекровила обидві держави. Але Франція відстояла свою незалежність і територіальну єдність. Французи вперше відчували почуття загальнодержавного патріотизму. Так народжувалося почуття національної ідентичності.

XXII. ІТАЛІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО Й ІТАЛІЙСЬКИЙ РЕНЕСАНС (XIV-XIV ст.)

Протягом усієї античності та середньовіччя внаслідок свого природного розташування у Середземномор'ї Італія виконувала роль своєрідного мосту між Сходом та Заходом. Упродовж цього тривалого періоду, коли суспільство Північної і Східної Європи тільки готувалося до активного суспільного та економічного самовиявлення, Венеція, Генуя, Піза та інші міста вели торгівлю з Близьким Сходом, зберігали міський спосіб життя та міську культуру. Крім того, північноіталійські міста стали місцем народження нових суспільно-політичних процесів, насамперед — руху за незалеження міст, зростання ролі міського громадянства в урядуванні міста та в опозиції до існуючих традиційних інституцій влади.

Посилення міст в Італії збіглося з боротьбою двох політичних течій, які виникли у XII-XIII ст. та відобразили ці нові процеси: гвельфів (прихильників саксонських герцогів Вельфів, які боролися проти імператора Священної Римської імперії та підтримували папу) та гібеллінів (союзників імператора у боротьбі проти посилення впливів папи). Ведучи жорстоку боротьбу між собою та послаблюючи одні одних, вони сприяли зміцненню купецької олігархії у містах. Протягом XIII-XIV ст. великі міста відстояли свою незалежність від імперської влади та перетворилися у впливові міста-держави, які керували економічним та політичним життям прилеглих до них територій. Збагачення окремих міських республік одночасно сприяло закріпленню феодальної роздрібності Італії. Сформувалося п'ять найвпливовіших і конкуруючих держав: Міланське герцогство, Флорентійська та Венеційська республіки, держава пап, Неаполітанське королівство.

Постійна гостра боротьба в містах та між містами за політичні впливи привела до того, що у XV ст. у більшості італійських міст перемогла тиранічна форма правління — „синьйорія”. Вона була встановлена у Флоренції, Мілані, Болоньї та інших містах. Інша форма уряду виникла у Венеції. Тут керував олігархічний купецький уряд — Великий Сенат з 300 членів та Рада десятих, яка вела нагляд за всіма державними справами і навіть за діяльністю венеційського дожа.

Більшість міст характеризувалася гострою внутрішньою боротьбою між різними суспільними групами. Особливо яскравий приклад такої боротьби представляла Флоренція, де існували чотири ворогуючі суспільні групи: „Гранді” — стара родова аристократія; „жирні пополани” („жирний народ”) — банкіри та багаті комерсанти; середні міські верстви майстрів, дрібних виробників; та „худі пополани” („худий люд”) — нижчі верстви. Такий поділ провокував постійні конфлікти інтересів, які підігравалися ще й іноземними інтригами. У 1378 р. відбулося особливо сильне повстання міської бідноти — чомпі, яке на чотири роки втягнуло місто у повний хаос. Стабільність повернулась у Флоренцію тільки з приходом до влади 1434 р. Козімо Медічі. Він зумів тримати в руках олігархічний уряд — Синьйорію, яка складалася з 6-8 членів. Найзнаменитішим правителем Флоренції був його онук Лоренцо Чудовий. Під час його правління (1478-1492) все ще зберігалася видимість республіканського ладу, але насправді це була вже справжня тиранія. Політика Медічі та його наступників викликала велике незадоволення, яке накопичувалося доки не почало вилитися у відкриті масові виступи.

Отже, протягом XV ст. італійські міста активно конкурували між собою на комерційному, культурному та політичному полі, укладаючи час до часу різні короткотривалі спілки, як між собою, так і з іншими державами. У цій постійній боротьбі за домінування вони дуже послаблювали один одного. Це зробило Італію безпорадною перед зовнішньою агресією. Намагаючись знайти підтримку проти Неаполя та Флоренції, міланський герцог Лодовіко Моро попросив підтримки у французького короля Карла VII. Це стало підставою французького вторгнення в Італію. У 1494 р. французи майже без спротиву пройшли через усю Італію і захопили Неаполь, але пізніше

відійшли. Ці події спричинили повстання у Флоренції проти сина Лоренцо Чудового П'єтро Медічі, яке очолив настоятель домініканського монастиря св. Марка Джіроламо Савонаролла, палкий оратор та проповідник. Його програма була спрямована на релігійне та політичне оновлення Флоренції і всієї Італії, проти світських амбіцій та світської влади Церкви. Він гостро критикував тогочасне папство за втручання в мирські справи. У часи французького вторгнення Джіроламо Савонаролла очолив Флорентійську республіку, яка проіснувала з 1494 до 1498 р. Проповідуючи аскетизм та боротьбу з суєтністю, він наказував палити картини, музичні інструменти, книги, забороняв розваги. Коли вплив Савонаролли через цей крайній аскетизм почав зменшуватися, противники схопили його та засудили до спалення як єретика.

Перше вторгнення французів на півострів започаткувало тривалі „італійські" війни між французами, іспанцями та іншими державами за італійські володіння, що призвело до розорення та занепаду країни. Нове вторгнення французів' відбулося 1499 р. за Людовіка XII. Використовуючи внутрішні італійські суперечності та залучивши на свій бік Венецію, французьке військо захопило Мілан. Підтримку окупантам надавав навіть папа Олександр VI Борджіа. Папа мав намір створити державу для своїх дітей Чезаре та Лукреції Борджіа. Чезаре захопив майже всю Італію, крім Мілану та Неаполя, і благословенням папи був проголошений герцогом Романії (так тоді називали пізнішу Італію). В подальші роки військові сутички та політичні інтриги посилювалися. Італію грабували французи, німці, іспанці. Місцеві діячі змушені були маневрувати між окупаційними військами, вони не в стані були виробити будь-якої спільної тактики для визволення півострова від чужинецької влади. У 1529 р. ворогуючі сторони підписали мир у Камбре, за яким Італія потрапила під владу іспанського короля та одночасно імператора Священної Римської імперії Карла V. Його союзник Франческо Сфорца дістав Мілан, а Медічі — Флоренцію. Боротьба не припинялась аж до 1559 р., коли Франція та Іспанія підписали договір у Като-Кабрезі. Цим договором було закріплено перемогу іспанських Габсбургів. Незалежність зберегли лише Папська область, Венеція і Савойя.

Очевидцем цієї політичної трагедії був Ніколо Мак'явеллі (1469-1527) — науковець і політичний діяч, високоосвічена людина усебічних інтересів (написав „Історію Флоренції“, трактат „Про військове мистецтво“ тощо). Він був вражений тим, як правителі та народ Італії „захищають“ свою вітчизну. Прихильник республіканських традицій та давньої романської історії, він вважав, що об'єднана Італія, очолена сильним, вольовим провідником, може звільнитися від будь-яких завойовників. У 1513 р. він написав головний свій твір „Владар“, який призначався як практичний посібник для державних діячів. Ця праця — визначний твір європейської політичної думки, яка здійснила великий вплив на наступні покоління європейських інтелектуалів та політичних діячів. Мак'явеллі стверджував, що досягнення мети — міцної об'єднаної країни — можливе лише через диктатора — сильного, як лев та хитрого, як лис. Усі засоби добрі, якщо наближують до мети — вбивство, лестоці, зрада тощо. Цей відвертий і цинічний погляд на політику дістав назву „мак'явелізм“. Мак'явеллі сподівався, що таким сильним диктатором стане представник роду Медічі. Його „Владар“ був присвячений Лоренцо де Медічі, графові Урбіно, онукові Лоренцо Чудового. Але ці сподівання не здійснилися. Італія, як і Німеччина, надовго перестала існувати як політична цілість.

На той самий час, коли Італія переживала політичну трагедію, припав пік її культурного розвитку. Побіч політичної боротьби, сепаратизму та нестабільності, з одного боку, економічного розвитку, вільного підприємництва та винахідництва — з іншого, італійські міста-держави створили надзвичайно сприятливий клімат для розвитку культури. Підставою для цього були жваві контакти зі Сходом та неперервність культури самої Італії, а також величезні багатства її міст. На відміну від усіх інших європейських держав того часу, „романці“ вважали себе прямими нащадками римсько-грецької спадщини. Вони жили серед давніх руїн і ніколи, напевно, не втрачали почуття тягlosti своєї культури. Тому антична спадщина була для них не просто предметом інтересу, а, до певної міри, відображенням

життєвої реальності. Насправді це було не народженням нової високої культури, як на півночі Європи, а її відродженням. Так виник знаменитий італійський Ренесанс.

Один з найвідоміших дослідників Ренесансу у XIX ст. Джек-коб Буркгардт схарактеризував італійське Відродження як „прототип сучасного світу”. Це був період, коли люди почали освоювати раціональне й об’єктивне ставлення до навколишнього світу, знову відкрили для себе цінну особистості та вагу її творчості. Якщо ранньосередньовічна Європа була роздрібненим феодальним суспільством з переважно аграрною економікою та культурою, над якою повністю домінувала Церква, то Європа часів Ренесансу — це вже національні централізовані суспільства з міською економікою, ґрунтованою на організованій комерції та капіталі, світським контролем над наукою, культурою, думкою, включно з релігією.

Розпочався бурхливий процес відродження науки та сформувався нове явище — гуманізм, яке поставило у центр духовного життя тогочасного суспільства людину. Гуманізм став ідейним змістом усієї культури епохи Ренесансу і втілювався у наукових, літературних, художніх, філософських, педагогічних поглядах, у пошуках нової суспільної моралі та принципів політичного порядку, у більшій повазі до розумових потенцій особистості. Це своєрідна комбінація лінгвістичних та літературних зацікавлень, глибокої освіченості та науковості, поєднаних з античним ідеалом гідного „лінивства”, вільного часу і спілкування. Початково „гуманізм” означав систему освіти та наукових знань, ґрунтовану на вивченні грецьких та латинських класиків не тільки в ім’я збереження їхніх творів, але й для відродження давніх цінностей, їх дальшого розвитку. Гуманісти наголошували на перевазі світських наук (*studia humana*) над релігійними (*studia divina*), на індивідуалізмі. Ці світські науки охоплювали граматику, реторику, поезію, історію, політику, моральну філософію. Вперше назву „*humanitas*” вжив флорентієць Леонардо Бруні (1370-1444). Він був учнем грека Мануеля Хрізолораса, який переїхав до Флоренції ще 1397 р. Цей високоосвічений грек користувався надзвичайно високим авторитетом як серед співвітчизників, так і серед нового покоління італійських учених, довгі роки він викладав у Флоренції. Першими гуманістами стали оратори та

поети, які писали класичними і народними мовами. Часто вони були викладачами реторики в університетах, секретарями, дипломатами, авторами промов для монархів, урядовців і представників папської курії.

Вивчення класичної та християнської спадщини в певних обмежених колах існувало і раніше. Воно проявило себе, наприклад, у Каролінзькому відродженні IX ст., у зацікавленні в Парижі XIII ст. спадщиною Арістотеля, серед послідовників св. Августина в XIV ст. Але ніколи воно не мало такого поширення і сили, як у пізньому середньовіччі в італійському Ренесансі. На відміну від схоластів, гуманісти не були так сувро прив'язані до збереження традицій, прагнули до повнішого і ширшого знання самих джерел античності, а не узагальнюючих досліджень про ці джерела, значно сильніше наголошували на індивідуалізмі, виступали проти схематизму і голого теоретизування. За колом своїх зацікавлень, своїми розумовими потенціями людина цієї доби, за висловом Піко делла Мірандоли, завжди виходила за власні межі.

Між старим світоглядом середньовіччя та новою гуманістичною культурою стоять кілька надзвичайно яскравих фігур, які знаменують появу нового світосприйняття — Данте, Петрарка, Бокаччо та інші.

Данте Аліґ'єрі (1265-1321) був одним з найвеличніших поетів середньовіччя. Його „Божественна комедія" дала початок усій італійській національній літературі, а тосканський діалект, якою вона написана — італійській літературній мові. Цей твір був яскравим взірцем появи нової самосвідомості. Данте, вірний католик, подає традиційну теологічну картину космосу з дев'ятьма колами пекла, чистилищем та Раєм. Одночасно, його провідниками поза межами земного життя виступають зовсім нетрадиційні постаті — античний поет Вергілій та кохана поета Беатріче, яка померла дуже молодою. У творі яскраво прозвучали нові гуманістичні ідеали: заклик до більшої свободи почуттів, допитливості розуму, прагнення до пізнання світу.

Справжнім батьком гуманізму вважають Франческа Петрарку (1304-1374). Він жив в Авіньйоні, пізніше у Римі, Мілані, де був на службі у роду Вісконті. Петрарка написав багато наукових трактатів та літературних творів, наслідуючи античних авторів, зокрема Ціцерона. Серед його літературної спад-

щини — листи до відомих діячів античності (Ціцерона, Лівія, Вергілія, Горация), епічна поема „Африка“, присвячена Сціпіонові Африканцю, біографії відомих римських діячів, ліричні сонети до Лаури — жінки, в яку він був платонічно закоханий. У його творчості також помітне гармонійне співіснування класичних та гуманістичних цінностей, яскравий індивідуалізм.

Учнем і приятелем Петрарки був Джованні Бокаччо (1313-1375). У його „Декамероні“ зібрано жартівливі новели, які подають цікаву характеристику суспільства та глибокі спостереження за людською поведінкою. Він зібрав також енциклопедію грецької та римської мітології. Він був першим гуманістом, який зміг прочитати Гомера в оригіналі.

Гуманісти не були обмежені традиціями схоластики. Вони прагнули змінити систему освіти, зробити її практичнішою, пов'язаною з реальним життям. Слова Петрарки „краще бажати добра, ніж знати істину“ стали девізом гуманістів. Освіта мала бути не абстрактною, а корисною. Нову ідею освіти висловили у своїх працях П'єтро Паоло Верджеріо, Вітторіно да Фельтре, Гуаріно да Верона, Кристина Пізанська.

У XV ст. поживлення інтересу до античної, особливо грецької, спадщини, було найкраще помітне у Флоренції. Цей процес розпочався з припливом до Італії та всієї Західної Європи освічених греків після Собору у Флоренції 1439 р. та особливо після падіння Константинополя 1453 р. Саме у Флоренції виникла Платонівська академія, яку заснував грек Гемістіхі Пліфон на кошти Козімо Медічі. Одним з її викладачів був Мануель Хрїзолорас. Наглядали за її діяльністю Марсіліо Фічіно (1433-1499) та Джованні Піко делла Мірандола (1463-1494). Свою працю флорентійці присвячували відновленню інтересу до Платона та неоплатоників (Плотіна, Проклуса, Порфірія, Діонісія Ареопагіта), яких вони протиставляли традиційній для схоластів аристотелівській філософії. Фічіно видав повне зібрання творів Платона. Сильний вплив платонізму відчувається у творчості Піко делла Мірандоли, особливо у його „Промові про гідність Людини“: „велике чудо — людина“, їй дано „досягнути того, чого вона прагне і бути тим, чим вона хоче... Бог створив людину, щоби вона пізнала закони Всесвіту, любила його красу, дивувалася його величі. Людина може

рости і вдосконалюватися згідно зі своєю вільною волею. У ній лежать зачатки найрізноманітнішого життя".

Гуманісти дуже критично ставилися до традиційних суджень, особливо до давніх джерел. Лоренцо Валла (1407-1457) написав працю, присвячену дослідженню латинської мови. Філолог і добрий католик, він став дуже популярним серед протестантів у пізнішу епоху завдяки своєму критичному аналізу та датуванню „Константинового дару" (він довів, що цей документ за своїм мовним стилем не може походити з IV, а лише з VIII ст.), вказав на помилки у перекладі тексту Вульгати.

Гуманісти були дуже заангажовані і в громадські справи, відверто висловлювали свої політичні погляди, основою яких було збільшення свободи особистості та зменшення авторитарного контролю як світської, так і церковної влади. Багато з них були республіканцями.

Звільнення світського життя та розвитку культури від особливого контролю Церкви відобразилося в образотворчому мистецтві, кульмінацією розвитку якого стали живопис та скульптура високого Ренесансу XV-початку XVI ст. Хоча сюжети залишилися незмінними, художній стиль набув радикально нового забарвлення. Наскільки середньовічне мистецтво було абстрагованим та формалістичним, настільки ренесансне наголошувало на спостереженні за реальним світом та людськими емоціями. Змінився не зміст мистецтва, а, радше, спосіб оцінки і самооцінки, людина стала гідною свого Творця. Ренесансні полотна були побудовані на лінійній перспективі, пропорції, вмінні тінювати, вони були сповнені енергії та життя. Новий стиль розпочався від Джотто (1266-1336), батька ренесансного живопису, розвинувся у творчості Мазаччо (1401-1428), скульптурах Донателло (1386-1466), спорудах Брунелескі (1377?-1446).

Найбільшого розквіту мистецтво Ренесансу досягнуло у творчості Леонардо да Вінчі (1452-1519), Рафаеля (1483-1520) та Мікельанджело Буонароті (1475-1564).

Леонардо да Вінчі — найяскравіший і різнобічний представник італійського Ренесансу, геніальний мислитель, учений, дослідник, архітектор, художник, інженер, математик, музикант. Він походив з простої родини, працював в різні часи у Флоренції та Мілані. У роки іноземних загарбницьких війн багато поневірявся, а згодом на запрошення короля Францис-

ка І переїхав до Франції, де і помер. Леонардо втілював ренесансний ідеал універсальної людини. Він був прекрасно обізнаним анатомом та ботаніком, чудовим військовим інженером, розробив проекти проведення каналів та осушення боліт. Серед паперів, які він залишив, можна знайти навіть проекти літаючої машини, підводного човна та гусеничної машини на зразок сучасного танка. Щоби тримати проекти в секреті, він записував свої тексти „дзеркальним” письмом. Власна універсальність часто не давала йому змоги доводити численні ідеї до практичного завершення. „І так далі...” — цим виразом закінчується багато незавершених записів Леонардо. Він був не ремісником, а „генератором ідей”. З його живописних полотен до наших часів дійшли п'ятнадцять, серед них — „Тамна вечір” та „Джоконда”, створення якої зайняло йому чотири роки.

Сучасниками Леонардо да Вінчі були художники Тиціан, Джорджоне, Рафаель, Ботічеллі, видатний скульптор та художник Мікельанджело, архітектор Браманте, математик Пачіолі та інші. Їхня творчість стала справжньою скарбницею досягнень людського розуму і майстерності. Вона була не просто гідна античної спадщини, але багато в чому і перевищувала її.

Рафаель Санті — всесвітньовизнаний майстер грації, гармонії, чистої краси, його ще називають „золотою серединою італійського Відродження”. Він довів гармонію до довершеності. Один з найвидатніших його творів „Сикстинська мадонна” став своєрідним символом людської цивілізації.

Мікельанджело був іншим взірцем універсального діяча цієї доби. Скульптор, художник, архітектор, поет, він заслужив у нащадків титул „меланхолійного генія” Ренесансу. Його найвідоміші твори — скульптурні зображення Давида і Мойсея; фрески Сикстинської каплиці — 343 фігури, зображені на площі майже 1 000 кв. м. Робота над цими фресками тривала чотири роки (1508-1512), причому майже все художник намагався зробити сам. Його твори пізнішого періоду відзначалися такою ж енергією, вишуканістю та артистизмом. Саме його художній стиль вплинув на пізніші художні стилі, як наприклад, ман'єризм, що підкреслював суб'єктивність у мистецтві, передачу власних емоцій акцентуванням деяких ре-

чей, „манери“. Найвидатнішими представниками ман'єризму у XV ст. стали Тінторетто та Ель Греко.

Велику підтримку мистецтвам у XV ст. надавали папи. Мартин V після повернення до Риму 1417 р. розпочав активну діяльність на відновлення колишньої величі міста. Миколай V (1447-1455) за свої численні будівельні проекти та опіку над мистецтвами заслужив оцінку першого папи-гуманіста. Він колекціонував давні манускрипти, його збірка стала основою Ватиканської бібліотеки. Сикст IV (1471-1484) також відзначився опікою, яку надавав мистецтвам. Він дав ім'я знаменитій Сикстинській каплиці у Ватикані, фрески в якій малювали найзнаменитіші майстри Італії. За його племінника та наступника Юлія II (1503-1513) Мікельанджело намалював фрески на стелі каплиці. Юлій II започаткував будівництво нового собору св. Петра.

Слід згадати ще одну суспільну особливість, яка повернулася до життя завдяки італійському Відродженню. У ці століття знову поширилося використання рабської праці. Частково це зростання кількості рабів було своєрідною модою, викликаною наслідуванням античної традиції. З іншого боку, повернення до рабської праці було зумовлене кількома важливими суспільними причинами. Війни й епідемії фатально зменшили кількість населення, у тому числі безпосередніх виробників. Крім цього, ще з часів хрестових походів поступово збільшувалася кількість полонених, яких можна було використати як безкоштовну робочу силу. Постійно зростала й хвиля емігрантів до Апеннінського півострова з Близького Сходу, Північної Африки, а пізніше й самого Константинополя.

Ціна доброго раба була досить високою. Вона дорівнювала кількарічному заробітку вільного слуги. Хоча тенденція поширення рабства й була значною, проте вона не могла залишатися тривкою. Вільне підприємництво та жвава торгівля, поява банківської справи, які зародилися в містах Італії, стали підставою для розвитку економіки нового часу, заснованої на праці вільної найманої робочої сили.

XXIII. ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКЕ ПОЛІТИЧНЕ ТА КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Феодалні монархії пізнього середньовіччя характеризувалися боротьбою за перерозподіл політичної влади між королем та його напівавтомномними васалами. Деякі місцеві аристократи та міста зуміли досягнути права на владу, утворивши парламентську систему в Англії, Генеральні стани у Франції, Кортеси в Іспанії. Столітня війна та церковна схизма послабили впливи знаті та священства в цих урядах. Міста шукали опори для самоствердження у спілці з централізованою королівською владою. Багаті й освічені міщани заповнювали службові посади при королівських урядах. Поступово стара васально-ленна система розпадалася, формувалися нові суспільні відносини, ґрунтовані, радше, на службі, аніж на спадкових земельних володіннях; на капіталах та впливах, а не на походженні; централізованій системі керування, а не залежності від місцевої аристократії. Королі вже не бажали ділити владу зі своїми підданими, усе більше зосереджували її у своїх руках, намагалися ігнорувати представницькі асамблеї. Фердинанд та Ізабелла рідко збирали Кортеси. Генеральні стани у Франції між 1484 і 1560 рр. зовсім не скликалися. Генріх VII (1485-1509) ігнорував англійський Парламент, порушуючи Велику Хартію Вільностей. Усе виразніше демонструючи своє виключне право на владу, монархи знаходили опору в працях мислителів-теоретиків, таких як Марсілій Падуанський, Мак'явеллі, Джон Боден та інші.

Невідповідною потребам часу була і концепція війська. Його основою в попередні століття була кавалерія лицарів-аристократів, що билися в ім'я престижу, слави чи просто задля збереження традиції. Наприкінці XV ст. почали формуватися державні армії з професійних солдат-рекрутів, які несли службу

за платню. Це, з одного боку, збільшило військові можливості європейських монархій, але, з іншого, піднесло вартість утримання війська та потребу в реальних грошах. Усі традиційні способи поповнення скарбниць (прибутки з королівських маєтків, спеціальне оподаткування основних продуктів чи одягу та оподаткування селянства, продаж деяких посад) не постачали достатньої кількості капіталів. Верхні прошарки суспільства не оподатковувалися. Окремі найбагатші члени суспільства нерідко виступали кредиторами королів. Потреба кращого контролю за державними фінансами у XV ст. покликала до життя нову практику складання перших загальнодержавних бюджетів. Піонерами в цьому стали французи.

Франція наприкінці XV ст. переживала хвилю піднесення. Карл VII (1422-1461) та його син Людовік XI (1461-1483) створили сильне військо, звільнили Францію від англійців, позбулися ще одного ворога — Бургундії. Після смерті герцога Бургундії Карла Смільового 1477 р. Людовік XI та габсбурзький імператор Максиміліан I поділили Бургундію між своїми державами. Карл та його син зуміли зміцнити й розвинути зруйновану війною економіку. Цього вдалося досягнути завдяки діям заможного фінансиста Жака Кера. Він згуртував свої капітали успішними торговельними операціями у Середземномор'ї. У 1437 р. Жак Кер очолив королівський монетний двір у Парижі та став головним скарбником Карла VII, його головним фінансовим дорадником та економістом. Через власну мережу контактів він спромігся включити Францію у середземноморську торгівлю та допоміг відновити фінансову стабільність корони. Віддане служіння таких яскравих постатей, як Жанна д'Арк та Жак Кер зміцнило Францію, а Карлові подарувало неофіційний титул „Карл-добре прислужуваний". У цей час виникли нові галузі виробництва, як, наприклад, шовкова промисловість, сформувалася національна поштова система.

Людовік XI мав репутацію надзвичайно працьовитого монарха. Він успішно продовжував політику, яку започаткував його батько. Наприкінці свого правління він залишив Францію зміцненою внутрішньо і зовнішньо. Доходи скарбниці за роки його правління збільшилися майже в чотири рази. Але наприкінці століття ситуація погіршилася. Італійські війни та сутички з

Габсбургами у середині XVI ст. відкинули Францію на століття назад.

Іспанія у XV ст. також посилилася. У 1469 р. відбулася подія, яка змінила всю подальшу історію країни — шлюб Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського. Цей шлюб дав початок об'єднанню двох великих іспанських територій. Після об'єднання іспанська корона підкорила маврів у Гранаді, королівство Наварру, італійський Неаполь. Іспанія на початку XVI ст. стала великою політичною силою.

Іспанія за арабського панування вирізнялася на тлі тогочасної Європи як приклад мирного співжиття представників трьох конфесій — мусульман, юдеїв та християн. Ця ситуація поступово змінювалася під час Реконкісти, зростала агресивність християн, які відвойовували для себе життєвий простір. За Фердинанда та Ізабелли релігійна терпимість зникла. Вони встановили повний релігійний контроль над життям спільноти, використовуючи Церкву як засіб уніфікації країни. Почалося насильне навернення іновірців на християнство, а також переслідування і відселення непокірних. Король з королевою особисто призначали вищих керівників інквізиції, яку очолив Томас де Торквемада. Інквізиція в Іспанії була заснована 1479 р. для нагляду за новонаверненими юдеями та мусульманами. У 1492 р. юдеїв було вигнано, а їх майно конфісковано. Кардинал Франциско Хіменес де Сісерос, великий іспанський духовний та політичний діяч, 1502 р. те ж саме зробив з ненаверненими маврами у Гранаді. Все духовне життя країни потрапило під контроль інквізиції. Було запроваджено ретельну цензуру усієї писаної продукції, як власної, так і тієї, що надходила в країну з-за кордону. Особливо шкідливими вважалися твори визначного письменника-гуманіста та католицького діяча Еразма Роттердамського. Завдяки цій діяльності Іспанія у XVI ст. залишалася лояльною католицькою країною, опорою для європейської Контрреформації.

Щоби зміцнити позиції Іспанії та її майбутнє, Фердинанд та Ізабелла видали свою доньку заміж за сина імператора Максиміліана I Філіппа. Плід цього шлюбу — Карл I — був не тільки королем об'єднаної Іспанії, але після 1519 р. — імператором європейського королівства, яке за розмірами не поступалося імперії Карла Великого. Інша донька Фердинанда та

Ізабелли вийшла заміж за старшого сина Генріха VII англійського, а після його смерті — за Генріха VIII. Невдача цього шлюбу стала ключовим моментом у появі англіканської Церкви та англійської Реформації.

У пошуках нових джерел поповнення скарбниці Фердинанд та Ізабелла наважилися спонсорувати генуезця Христофора Колумба ^1451-1506 який, шукаючи Індію, відкрив острови в Карибському морі. Це сприяло поширенню Іспанської імперії на території Нового Світу (Мексика та Перу), золото та срібло з яких підтримували іспанську політичну перевагу в Європі протягом XVI ст.

Англія, яка зазнала поразки в столітній війні, виходила з кризи повільніше. З 1454 до 1485 р. країна страждала від жорстокої міжусобної війни Білої і Червоної Троянд. Війна велася між двома родами, що претендували на престол: Ланкастерами (які мали в гербі червону троянду) та Йорками (біла троянда). Ланкастерів, які займали трон, підтримували феодалі півночі, Йорків — землевласники півдня, сходу та нове дворянство. У 1461 р. Едуард Йоркський зайняв трон і протягом 20 років правив Англією як король Едуард IV. Після смерті Едуарда трон зайняв його брат Річард III (1483-1485). Проти нього було підняте повстання, він загинув у битві біля Босворту. Новим королем став Генріх VII Тюдор (1485-1509). Щоби зробити своїх противників лояльнішими, Генріх VII взяв за дружину доньку Едуарда IV Елизавету Йоркську. Він створив спеціальну Зоряну палату для нагляду за дотриманням законів і розпуску озброєних загонів аристократів. У своїй діяльності він зміг знайти опору у нижчій палаті Парламенту. Це припинило війну Червоної та Білої Троянд та сприяло зміцненню Англії за Тюдорів.

Священна Римська імперія залишалася сумним прикладом нестабільності та децентралізації. Наприкінці XV ст. Німеччина була безнадійно подрібнена більше ніж на 300 автономних політичних об'єднань. Імператор Карл IV Люксембурзький та правителі головних німецьких земель домовилися про нові політичні порядки та механізм обрання майбутніх імператорів та підписали 1356 р. „Золоту буллу“. Цей документ остаточно закріпив політичну подрібненість країни. Імператор вважався правителем за законом, але не був ним фактично. У XV ст.

виник новий олігархічний орган, який об'єднував представників усіх німецьких територій — Райхстаг. У 1495 р. Райхстаг домігся від імператора Максиміліана I (1493-1519) заборони приватних війн та створення імперського суду для розв'язання суперечок між князями.

Північний Ренесанс

Північний Ренесанс пов'язаний передусім з великим поступом у всіх ділянках науки і культури, значним пожвавленням інтересу до античної спадщини і до Італії як живої спадкоємиці романських традицій. Але північне Відродження, багато в чому наслідуючи італійське, мало свій особливий характер і пріоритети.

Основою порівняно швидкого поширення знань на півночі Європи стало винайдення книгодрукування. Потреба на книжки швидко зростала зі збільшенням загальної кількості населення, появою розвинутих бюрократичних апаратів у різних монархічних державах та швидким розвитком освіти. Лише кількість університетів у Європі протягом 1300-1500 рр. збільшилася з 20 до 70. Домінуючим способом виготовлення книг до середини XV ст. залишалося ручне переписування на пергаменті. Такий процес виготовлення був не тільки дуже коштовний, але й надзвичайно повільний.

Першим важливим кроком у революції книжкової справи була заміна пергаменту на значно дешевший папір. Приблизно одночасно з цим ручне переписування почали замінювати відтисканням на аркушах паперу тексту або зображень, попередньо вирізаних на дерев'яних штампах та покритих чорнилом. Цей процес, хоча і збільшив кількість книжок, все ж залишався занадто тривалим і дорогим. Дерев'яні штампи, які треба було вирізати окремо для кожної сторінки, швидко зношувалися.

У середині XV ст. майстерні, у яких виготовляли книжки, почали шукати способів удосконалення техніки друкарства, використання рухомого замінного шрифту з міцнішого матеріалу, нової друкарської форми. Першим, кому вдалося досягнути позитивного результату, став Йоган Гуттенберг (помер 1468) — ювелір та майстер по каменю з Майнцу. Замість дерева він використав для виготовлення штампів сплав свинцю, олова та сурми. Цей сплав став основою друкарської справи. Його Біб-

лія, надрукована 1454-1455 рр. — перший визначний приклад європейського книгодрукування. Майнц став центром книгодрукування у всій Європі. І хоч як Гуттенберг намагався тримати свій дохідний винахід у секреті, йому це не довго вдавалося. Напередодні XVI ст. близько 250 європейських міст мали свої друкарні. Особливо в цьому відзначились німці та італійці. Північноєвропейські друкарі використовували готичний шрифт. Венеційський майстер Альдус Мануціус та його учні запровадили свій шрифт, який вони вважали більше наближеним до давнього романського, хоч насправді він імітував Каролінзький мінускул. Цей тип шрифту швидко поширився у Південній Європі.

Внаслідок нового винаходу кількість книжок вражаюче збільшилася, вони стали доступніші за ціною і зручніші для читання. Особливо популярними у перші десятиріччя книгодрукування були релігійні книги, календарі та альманахи, книжки-посібники з різних галузей діяльності (як правильно доглядати дітей, вести господарку, кулінарні довідники тощо).

Книгодрукування мало великий вплив на все життя суспільства. Воно сприяло значному поширенню грамотності. Це, у свою чергу, викликало зміни у свідомості європейців. Зокрема, книги поширювали критичний спосіб мислення, властивий гуманістам. Канонічні тексти та твори класиків стали доступними для значно більшої кількості людей. Нові ідеї за допомогою друкарського верстата стали поширюватися з вражаючою швидкістю. Керівники Церкви і держав не знали, що робити зі зростаючим вільнодумством та падінням лояльності. Одночасно друковане слово стало зброєю пропаганди для протестантських реформаторів, а згодом і для католиків. Тому появу книгодрукування вважають суспільною революцією, яку часто називають водорозділом між старим і новим, „модерним” світом. Часовий збіг між винайденням друкарського верстата та початком Реформації витворив нову інтелектуальну кон'юнктуру, в якій почалося формування модерних європейських націй.

Одним з перших великих центрів поширення гуманістичних ідей на півночі Європи став Гайдельберзький університет. Північні інтелектуали додали до гуманістичного руху кілька особливих рис, які тісно поєднали його з релігійними питаннями. Вони особливо наголошували на ранніх християнських джерелах — Біблії та писаннях Отців Церкви.

Серед визначних північноєвропейських гуманістів найбільшим авторитетом користувався Еразм Роттердамський (1466?-1536), який відзначився одночасно як реформатор і освіти, і Церкви. Він написав для своїх студентів короткі діалоги латинською мовою „Colloquies”. У своєму творі він прагнув показати молоді як правильно висловлюватися і гідно жити. У цих діалогах було багато практичних порад, зразків добрих манер. Еразм спонукав студентів наслідувати те, що вони читають. Еразм був також автором великої збірки п'яти тисяч давніх та сучасних прислів'їв („Adages”). Він прагнув поєднати класичні ідеали людяності і цивільних чеснот з християнськими ідеалами любові і благочесности. Як педагог, він вірив у те, що своєчасний початок вивчення класичних творів і Біблії — це найкращий спосіб змінити і людину, і суспільство. Ці погляди втілилися у його „філософії Христа”, яку він протиставив догматичній, переповненій обрядністю релігійній практиці пізнього середньовіччя. Люди повинні напитися з чистих незмішаних джерел, щоби повернути собі моральне і релігійне здоров'я. Цій меті слугувало грецьке видання Нового Завіту (1516), яке здійснив Е. Роттердамський. Це видання стало основою нового акуратнішого латинського перекладу (1519).

Нові віяння у суспільстві викликали певні застереження у керівників Церкви. Ще більше їх насторожували антиклерикальні сатири Еразма. Про нього говорили, що „він зніс яйце, яке висидів Лютер”. Його твори у середині XVI ст. потрапили до списку заборонених книг. З іншою боку на Еразма нападав визначний діяч протестантизму Лютер, який не міг змиритися з еразмівським трактуванням свободи волі.

Ідеї гуманізму швидко поширилися у країнах Північної Європи, і всюди були пов'язані з релігією. У Німеччині батьком гуманізму був Рудольф Агрікола (1443-1485), який поширив у країні південні романські традиції. Розвинули їх та надали їм національного забарвлення Конрад Цельтіс і Ульріх фон Гуттен. їхня діяльність стала прикладом поєднання гуманізму, німецького національного почуття та лютеранського релігійного реформаторства. На початку XVI ст. між німецькими гуманістами точилася гостра дискусія з приводу цінності давніх юдейських джерел та мови. Ульріх фон Гуттен зайняв позицію тих, хто вимагав заборонити юдейське письмо. На боці прихильни-

ків давніх юдейських текстів був Йоган Райхлін (1455-1522) — відомий християнський дослідник юдейської культури та мови, який написав першу граматику давньої єврейської мови. Більшість німецьких гуманістів, захищаючи академічну свободу і чисту науку, підтримала Райхліна. Внаслідок конфлікту з'явилася серія сатир на монахів та схоластів, найпопулярніша з яких — „Листи темних людей" (1515).

Італійські впливи проникли і до Англії, де центрами гуманізму стали Оксфорд і Кембрідж. Настоятель собору святого Павла Джон Колет (1467-1519) надавав опіку гуманістичній освіті молоді. Найвідоміший англійський гуманіст — близький приятель Еразма Роттердамського Томас Мор (1478-1535). Його „Утопія" (1516), написана як критика сучасного йому суспільства, у XVI ст. успішно змагалася у популярності навіть з творами Шекспіра. „Утопія" змальовувала уявне ідеальне суспільство, ґрунтоване на принципах доцільності і терпимості, де вся власність мала бути спільною та кожен був зобов'язаний забезпечувати своє життя власною працею.

Поширенню гуманістичних ідей у Франції сприяло перебування французьких військ в Італії. Лідери французького гуманізму (Гійом Бюде, Жак Лефевр д'Етапль, Маргарита д'Ангулем, королева Наварри) виховали ціле покоління молодих критично настановлених інтелектуалів. Під впливом їхньої діяльності сформувався майбутній протестант Джон Кальвін.

Якщо у Німеччині, Англії, Франції гуманісти розчищали шлях протестантській реформі, то в Іспанії вони були опорою католицької Церкви. Ключовою фігурою в поширенні ідей гуманізму тут був Франциско Хіменес де Сісерос (1437-1517) — духівник королеви Ізабелли та Великий Інквізитор після 1508 р. Він заснував Університет в Алькалі біля Мадриду, опублікував нове грецьке видання Нового Завіту. Його найбільша праця, якій він присвятив 15 років — шеститомова багатомовна Біблія з паралельними версіями юдейською, грецькою та латинською мовами.

Було би несправедливо відривати добу гуманізму від середньовіччя. Гуманісти не відкидали своєї середньовічної спадщини, а навпаки старалися відкрити її для ширшої та оновленої аудиторії.

Приклад цього зв'язку з середньовічними традиціями — збереження багатьох культур попереднього часу. Культ лицарства зберігся й утримався в Північній Європі, незважаючи на те, що стратегічне значення мало тепер лише добре озброєне вогнепальною зброєю військо. Це була доба досконалого і романтичного лицарства, основою якого були ідеї відданості, відваги, відчайдушності. Поряд з цим попередній період тяжких суспільно-політичних криз викликав поширення у мистецтві нових песимістичних тем — *dance macabre* (танець смерті) та *Pieta* (оплакування Марією Христа). Це додавало радше мінорної тональності до характеристики європейського суспільства доби переходу від середньовіччя до нових часів.

Багато авторів намагались увіковічнити образ сучасного їм суспільства. Бокаччо в Італії, Жан Фруассар у Фландрії, Джефрі Чосер в Англії у своїх літературних творах залишили яскраві і точні мініатюри тогочасного життя, які дають змогу відчутти смак доби часом краще, ніж історичні твори. Це — маленькі енциклопедії звичаїв та традицій тогочасного суспільства.

Поряд із загальним інтелектуальним розвитком суспільства йшов і розвиток релігійної думки, світських релігійних рухів, у тому числі ересей. Впливовим центром активного розвитку нової світської побожності була долина Рейну. Перший з ряду діячів цього регіону — учень Томи Аквінського монах-домініканець Екхарт. Він започаткував великий містичний рух у цьому регіоні, навчав своїх слухачів культивувати божественну іскру в собі через від'єднання від сторонніх думок та зосередження у стані душевного спокою. Догма та дотримання церемоній не мали для містиків жодного значення. Впливовим містиком був голландець Герхард Груте. Після його смерті 1384 р. послідовники сформували релігійне об'єднання „Братство простого життя”. Вони заснували в Німеччині та Нідерландах школи, які пропагували новий стиль світської побожності — *devotia moderna* (сучасна благочесність). Еразм і Лютер вийшли з числа учнів таких шкіл. Найважливіший документ, що викладає настанови цієї програми — „Наслідування Христа”, з'явився приблизно 1425 р. та приписується Томасові Кемпісу, членові Братства простого життя. Цей документ наголошує на важливості внутрішнього досвіду у пошуках Бога. Результатом глибокого звернення до власної суті має бути висока моральна

поведінка: „Спершу утримай себе в мирі, тоді зможеш принести мир іншим”.

Вплив італійського мистецтва на Північну Європу був значний, однак мистецтво тут значно більше увібрало від попередніх середньовічних традицій і тому дуже відрізнялося від італійського. Це особливо помітно у фламандському мистецтві, розквіт якого починається від Яна ван Ейка (1385?-1440). Настав період розквіту олійного живопису, портретного мистецтва. Великий поступ відбувся у музиці (особливо в Нідерландах та пізніше у Німеччині), у літературі, що стало особливо відчутно вже у наступному XVI ст.

I, нарешті, XIV-XV ст. підготували ґрунт для наукової революції ранньої модерної епохи, тобто для Коперніка, Галілея, Ньютона та інших. Учені-номіналісти розпочали критичний аналіз аристотелівського вчення, особливо його космогонії (це стосувалося передусім тогочасних наукових осередків у Парижі, Оксфорді, Флоренції). У Парижі відзначився Жан. Буридан, який переглянув аристотелівське трактування руху, фізичної динаміки, почав розробляти теорію імпульсу, яка пізніше знайшла втілення у теорії інерції Галілея. Номіналісти вперше спробували у математичних термінах відобразити прискорення падаючих тіл, знайти його фізичні причини. Гуманісти XIV-XV ст. вчили допитливості, точності і критичності. Завдяки їхній творчості, стало зрозуміло, що давні не обов'язково завжди мали рацію і не можуть бути непохитним авторитетом. У цей час зародилася впевненість, що космічну гармонію можна чітко означити математичними термінами.

Поглибилися знання астрономів та алхіміків, які були непересічними спостерігачами та експериментаторами. Звичайно, їхня практика була тісно пов'язана з магією. Але зросла загальна тенденція до появи точних наук і дослідів. Вони нагромадили масу практичних знань та емпіричних даних, які уможливили великі теоретичні узагальнення пізньої епохи. Ретельнішими стали спостереження за небесними тілами. З'явилися значно точніші мапи, креслення, астрономічні діаграми і таблиці. Завдяки друкові нові знання дуже швидко поширювалися.

Один з аспектів технологічного прогресу європейців — поява вогнепальної зброї. Не відомо як вперше європейці навчились знаходити суміш з вуглецю, селітри та інших складни-

ків, що мала вибухову силу, але відомо, що гармати використовувалися наприкінці XIV ст. під час столітньої війни. Їх ефект, правда, був радше психологічний: звук вибуху найбільше лякав коней. Але згодом гармати стали важливою частиною військової практики. Склад пороху удосконалився, люди почали пізнавати закони балістики, навчилися розраховувати діаметр дула, траєкторію та потрібну швидкість. Розвиток військової техніки вплинув на зміни в тактиці та військовому будівництві. Поступово середньовічний замок з грубими тяжкими стінами та малими щілинами-бійницями поступився місцем точно геометрично розрахованому, пропорційному та вишуканому за формою, з видаленими наперед бастіонами та високими стінами, форту ранньомодерної доби.

Високого рівня досягли ремісники, особливо металурги та майстри-склороби. Зростання кількості читаючих людей спричинило зміни у виробництві та поширенні нових технологій. Бажання подовжити світловий день та краще освітити приміщення сприяло змінам у виробництві віконного скла, спричинило перші кроки у покращенні штучного освітлення приміщень. А бажання ліпше бачити поширило використання штучних оптичних лінз, відомих у Європі з XIII ст., та дослідів в оптиці. Основні здобутки цих дослідів були ще в майбутньому, але перші кроки вже були зроблені. Визначна риса цієї епохи — поява механічних годинників і потреба точного вимірювання часу, вдосконалення комунікацій і зберігання інформації.

Отже, і наукова революція, і культурні зміни, які відбулися у ранньомодерний час, були започатковані у XIV і XV ст. Це змушує нас уважніше розглядати цю складну і тривалу епоху європейської історії та змінити традицію оцінювання середньовіччя як „темної доби“ людської історії. Не було прірви між середньовіччям та Ренесансом, з одного боку, і новими часами, з іншого. Більшість того, чим пишалася Європа нових часів, її технічний прогрес, поступ у науках і злети духу — все народилося у тяжких часах довгої середньовічної історії.

Гуманісти XV ст., особливо італійські, залишили глибокий слід у європейській ментальності, освіті, культурі. Спираючись

на допомогу багатьох високоосвічених грецьких емігрантів, вони відновили інтерес та знання грецької мови на Заході. У цей час розпочалося систематичне вивчення мов: грецької, давньоєврейської та інших. Гуманісти вплинули на розвиток національних мов, особливо на стандартизацію правопису і граматики.

Вони започаткували нові способи дослідження давнього світу — археологію, нумізматику, епіграфіку, дослідження літературних текстів, не тільки розвинули інтерес у суспільстві до історії як науки, але й вплинули на її перебіг та збереження. В епоху гуманізму був впроваджений поділ історії на епохи: античність, середньовіччя, модерність.

Надзвичайно велику роль гуманізм відіграв у реформуванні освіти. Фактично, до початку XX ст. в освіті притримувалися стандартів, які заклали гуманісти. Завдяки гуманістам, Західна Європа, незважаючи на гострі релігійні конфлікти та національні суперечності, зберегла свою культурну єдність, закладену в спільній гуманістичній освіті.

У цю добу переходу Європа вступила в Час і в Історію.

ЄВРОПА НОВИХ ЧАСІВ

XXIV. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА ЗМІНИ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В економіці європейського суспільства кінця середньовіччя-початку нових часів усе більшого значення набували гроші. Проте грошової маси та дорогоцінних металів для карбування грошей катастрофічно не вистачало. Найбагатшими країнами європейцям завжди здавалися „Індії” та Африка. Мандрівники й купці, які побували у цих далеких країнах, розповідали, що запаси прянощів, коштовностей, дорогих тканин, дорогоцінних металів там незчислимі. Найбезпечнішими шляхами до цих країв завжди були морські. Саме це й спонукало мореплавців до активного пошуку та освоєння цих шляхів.

Пожвавлення мореплавства у Південній Атлантиці стимулювало бурхливий розвиток навігації та суднобудівництва, появу нових типів кораблів — більш швидкісних і краще маневрованих каравел, зі значно більшою вантажною спроможністю.

Перші плавання до Африки здійснили португальські моряки, серед яких було багато емігрантів італійського походження. Комерційні мотиви, підсилені традиційними для європейців місіонерськими ідеалами, спонукали молодшого сина португальського короля принца Генріха стати покровителем та спонсором перших португальських експедицій вздовж західного берега Африки. За свою діяльність він одержав ім'я Генріх-Мореплавець. Його зусилля мали покласти кінець мусульманській монополії на торгівлю африканським золотом. У 1415 р. португальці зайняли перші пункти на африканському березі. Коли бл. 1460 р. вони досягли Гвінейської затоки, де берег круто

звертає на схід, з'явилася ідея про можливість обігнути Африку і цим безпечнішим шляхом дістатися казково багатой Індії.

Португальці плавали і в Атлантичному океані, сягаючи усе далі на захід та південь. Генуезький моряк Христофор Колумб, який жив у Португалії, перший з мореплавців у 80-х рр. XV ст. серйозно поставився до ідеї кулястості Землі. Виходячи з неї, він сподівався, що можна швидше і зручніше досягнути Індії, пливучи на захід. Португальський уряд був уже близький до відкриття власного морського шляху до Індії навколо Африки, тому відмовився фінансувати цю досить авантюру для тих часів експедицію. Тоді бл. 1485 р. Колумб переїхав до Іспанії. Зміцнення Португалії викликало занепокоєння іспанців. Після довгих переговорів Колумбові вдалося переконати Фердинанда та Ізабеллу фінансувати його першу експедицію. Колумбові було обіцяно титул адмірала та віце-короля усіх земель, які він відкриє чи захопить. 3 серпня 1492 р. перша іспанська ескадра з трьох кораблів вирушила у подорож на пошуки азійських берегів, а 12 жовтня Колумб кинув якір біля одного з Багамських островів, який він назвав Сан-Сальвадор. Під час цієї подорожі було відкрито низку островів Карибського моря, серед них Кубу та Гаїті. На Еспаньйолі (назва, яку Колумб дав острову Гаїті) він заснував першу колонію європейців у Західній півкулі — форт Навідад („Різдва“), у якому вирішили залишитися 39 його моряків. Після того, як основні сили іспанців покинули форт, він довго не проіснував. Індіанці його зруйнували і вбили усіх мешканців.

Колумб не зумів правильно оцінити значення свого відкриття. Під час другої подорожі у 1493-1495 рр. він вперто шукав шлях до східного берега Індії, вважаючи, що острови, які він відкрив, — це частина Японського архіпелагу. Ці помилкові уявлення були відображені й на першій мапі земної кулі, яку 1492 р. видав нюрнберзький географ Мартін Бегайм.

Європейці досягли берегів Америки лише 1497 р. генуезець Джованні Каботто (Джон Кабот) відплив з Брістолу та досяг Лабрадору, також прийнявши його за частину Азії. У 1498 р. під час третьої подорожі Колумб вперше підійшов до гирла Оріноко, але навіть не зійшов на берег.

Тим часом морські успіхи Португалії ставали все значнішими. Бартоломей Діас 1487 р., вперше досяг півдня африкан-

ського материка (мис Доброї Надії), а 1498 р. португальці дісталися вже Мадагаскару. Цього ж року Васко да Гама вперше перетнув Індійський океан і доплив до берегів Індії. Він повернувся до Лісабону з величезними багатствами, які в 60 разів покривали витрати на його подорож. Відтепер араби та венеційці втратили першість у торгівлі індійськими прянощами, яку вони вели суходолом через Азію.

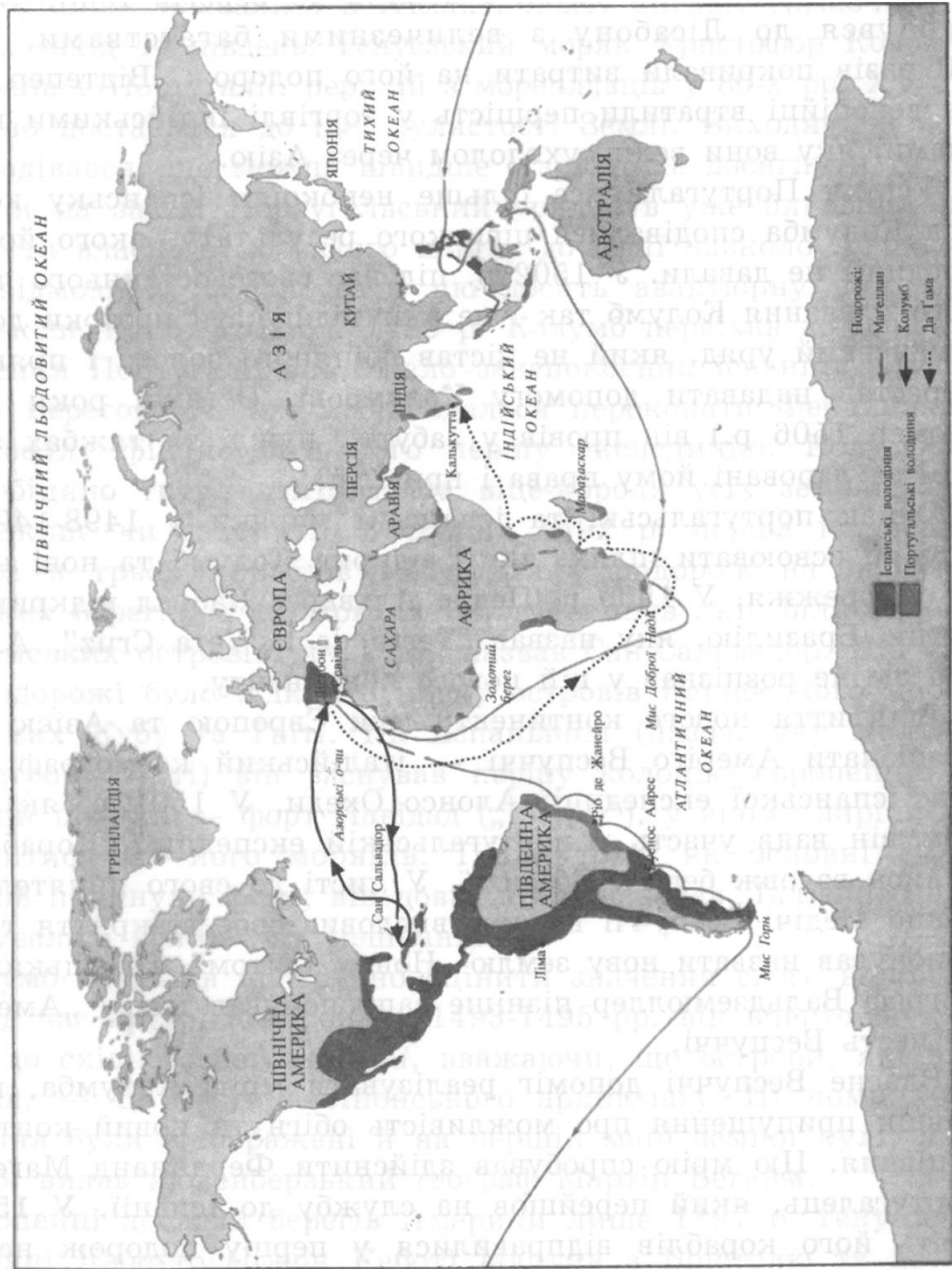
Успіхи Португалії все більше непокоїли іспанську корону. Від Колумба сподівалися швидкого результату, якого його експедиції не давали. У 1502 р. під час свого останнього четвертого плавання Колумб так і не зміг відшукати протоки до Азії. Іспанський уряд, який не дістав обіцяного золота і прянощів, перестав надавати допомогу Колумбові. Останні роки життя (помер 1506 р.) він провів у забутті, нужді та тяжбах з урядом за даровані йому права і привілеї.

Однак португальські та іспанські моряки у 1498-1499 рр. почали освоювати шлях, який відкрив Колумб та нові невідомі узбережжя. У 1500 р. Педро Альварес Кабрал відкрив майбутню Бразилію, яку назвав „Terra de la Vera Cruz". Але він все ще не розпізнав у ній нового континенту.

Відкриття нового континенту між Європою та Азією зумів розпізнати Америго Веспуччі — італійський космограф, учасник іспанської експедиції Алонсо Охеда. У 1501 р. як астроном він взяв участь у португальській експедиції. Кораблі рухалися вздовж берега Бразилії. У листі до свого приятеля Лоренцо Медічі Веспуччі вперше висловив своє відкриття та запропонував назвати нову землю „Новим Світом". Німецький космограф Вальдземюллер пізніше запропонував назву „Америка" на честь Веспуччі.

Власне Веспуччі допоміг реалізувати мрію Колумба, висловивши припущення про можливість обігнути новий континент з півдня. Цю мрію спробував здійснити Фердинанд Магеллан, португалець, який перейшов на службу до Іспанії. У 1519 р. п'ять його кораблів відправилися у першу подорож навколо світу, яка тривала два виснажливі оки. Сам Магеллан обігнув Америку, але загинув під час сутички з тубільцями на Філіппінських островах. Лише один з його кораблів у вересні 1522 р. через Тихий та Індійський океан повернувся до порту Сан-Лукар. З 253 членів експедиції вціліли лише вісімнадцять.

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ

Так всього лише за кілька років у свідомості європейців відбулася революційна зміна: плоский світ став круглий.

З відкриттям нових водних шляхів і земель розпочалася боротьба між Іспанією та Португалією за зони впливу. Ще 1494 р. вони уклали договір про поділ зон впливу по умовній лінії на 300 миль на схід від Азорів. Португалія дістала міжнародне підтвердження своїх прав на східний морський шлях до Індії навколо Африки. У її колоніальну зону потрапила і частина майбутньої Бразилії. Іспанія діставала території на захід від зони поділу.

У 1516-1518 рр. іспанці, які міцно утвердилися на островах Карибського моря, почали морські розвідки вздовж американського берега. Як же виглядав цей незнаний світ, до якого так раптово увійшли європейці?

Америка до і після появи європейців

Мешканці Америки, яких європейці в XVI ст. назвали спільним іменем „індіанці“, мігрували до Америки багато тисячоліть тому. Сучасна наука стверджує, що вони прибули з Азії через Берингову протоку та поступово розселилися від Аляски до Півдня. У мітології та усній творчості багатьох племен залишилися сліди пам'яті про цю подорож та про білих людей — своїх предків, яких вони часто сприймали як богів. Найраніші яскраві місцеві культури сформувалися приблизно 1500 р. до Р. Х. у двох зонах: Центральній Америці (або Мезоамериці — сучасні Мексика, Гватемала) та у високогірних Андах у Південній Америці (сучасні Перу, Болівія).

Мезоамерика була заселена різноманітними невеликими племенами, які вже провадили осілий спосіб життя, будували невеликі селища, вирощувати маїс, культивованій з місцевої трави, виготовляли посуд та глиняні жіночі фігурки (перші богині). З цього культурного підґрунтя походять племена ольмеків — найраніша високорозвинена цивілізація Центральної Америки, яка сформувалася після 1200 р. до Р.Х.

Вже у їхній спадщині можна прослідкувати головні риси, притаманні усім пізнішим розвинутим американським культурам. Головна з цих рис — великий вплив досить суворого навколишнього середовища на формування культур і навіть характеру цих цивілізацій. Ольмеки поклонялися ягуарові —

найсмівлівішому, найвправнішому і найтаємничішому створінню американських джунглів. Вони збудували найдавніші культові центри та монументальні споруди, були уважними спостерігачами за природою та небесними світилами, що дало їм змогу нагромадити значну кількість емпіричних знань, вони також мали розвинуту систему математичного обчислення.

Біля 300 р. до Р.Х. ольмеки зникли так само несподівано, як і з'явилися. Але місцеві культури продовжували розвиватися. У перші століття нашої ери почався розквіт великої цивілізації майя на Юкатані. Майя стали однією з найрозвинутіших та найтриваліших американських культур. Вони будували великі міста і східчасті піраміди, розвинули математику й астрономію. Багато місцевих племен потрапило під вплив вождів їхнього міста Теотіуакану, яке на той час було одним з найбільших міських центрів на цій планеті. Надбання культури та вірування майя поширювалися і впливали на розвиток інших тубільних культур. Їх держава, яка не була централізованою державою в сучасному сенсі цього слова, простягалася від океану до океану. Майя багато воювали між собою та з іншими племенами. Можливо, ці війни стали причиною занепаду їхньої культури. У IX ст. цивілізація майя занепадала, одночасно з відновленням бурхливих міграційних процесів з півночі. Найпомітнішими з новоприбулих кочівників були племена тольтеків та ацтеків. Останні з'явилися на Юкатані у XII ст. Вони заснували новий великий центр Теночтітлан, який став столицею їхньої імперії. Вибір місця для нової столиці був дивний: це був маленький острівець посеред озера (на території сучасного Мехіко), з малоприсадним для життя заболоченим ґрунтом та великою вогкістю. Підкоривши сусідні племена, войовнича і добре організована держава ацтеків запровадила адміністративний і культовий контроль над великою територією. На початку XV ст. ацтеки керували державою з 20 млн. мешканців, причому майже п'яти мільйонів жило у долині Мехіко (відтоді і дотепер Мехіко залишається містом з найвищою концентрацією мешканців у всьому світі).

Ацтеки, як й інші культури Центральної та Південної Америки, мали розвинуту мітологію та складну систему вірувань. Вони поділяли світ на три частини: підземну, наземну та небесну. Особливо вшановувалися істоти, які відзначалися силою чи

хитрістю (орел, ягуар, змія), а також ті, що могли перетинати межі між цими світами (наприклад, плазуни чи птахи). Важливе місце в їхньому культурі займали людські жертвоприношення.

У 1519 р. колишній студент-юрист Фернандо Кортес розпочав експедицію в Мексику, поклади золота та срібла якої цілком виправдали надії іспанців. Вождь ацтеків Монтесума зустрів Кортеса як мітичного жреця Кецалькоатля, якого у давнину вигнали з країни. За ацтекськими переказами, саме цього року очікувалося його повернення з-за моря. Велетенську добре організовану імперію ацтеків Кортес підкорив за допомогою 400 солдат, 16 коней, 10 гармат, 13 аркебузів та європейських вірусів. Завоювання тривало лише два роки. На Панамському перешийку було засновано іспанську колонію Панама.

Історичний розвиток Південної Америки до часу появи перших європейців у багатьох моментах нагадував Північну і Центральну Америку. Перші осілі землеробські племена тут також з'явилися в середині II тисячоліття до Р.Х. Цим часом датуються і найдавніші місцеві монументальні споруди. З початку I тисячоліття до Р. Х. відбувався розквіт гірської цивілізації чавін, яка — можливо внаслідок поширення впливу давньої культури ольмеків — також характеризувалася розвитком культури поклоніння хижій кішці, напівлюдині-напівбожеству — ягуару або іншому звірові.

Близько 300 р. до Р.Х., одночасно із занепадом культури ольмеків у Центральній Америці, зменшився і вплив культури чавін в Андах. Територія сучасного Перу розпалася на численні дрібні об'єднання, кожне з яких розвивалося власним шляхом. На узбережжі Тихого Океану швидко розвивалася металургія, прядіння з високоякісної вовни лами, керамічне виробництво. Найрозвинутішими племінними культурами початку першого тисячоліття були мочіка на півдні та наска на півночі цієї частини Америки. Гірські райони Анд в цей період розвивалися порівняно слабо. У IX ст. центр ваги у розвитку місцевих культур перемістився у перуанські Анди, в район озера Тітікака і місцевість Тіауанако, де розвинулася високомілітаризована культура, яка почала підкорювати роз'єднаний світ Анд та узбережжя.

Перед 1200 р. настали нові зміни. У центральних Андах, у місцевості Куско почала формуватися держава інків, на півночі від неї — чіму. За короткий історичний час з'явилася ве-

лика кількість культових центрів, численні канали та дороги, розвинулося керамічне, текстильне, металургійне виробництво. На початок XV ст. уже всі місцеві культури підкорили інки. Поява інків та їх походження залишаються загадковими. Першим визначним вождем інків, за якого держава стала сильною імперією, був Пачакуті — син легендарного білошкірого вождя і моряка Віракочі. Він був добрим організатором і лідером, талановитим завойовником. Щоби посилити інтеграцію у державі він запровадив єдину мову „кечуа“, вузликоче письмо, обов'язкове поклоніння єдиному культові сонця. За правителя Топа-Інки держава досягла вже 900 тис. кв. км, покривала порівняно вузьку смугу узбережжя та гір. Ця розтягненість була одночасно причиною слабкості імперії.

Напади іспанських конкістадорів на багату золотом „Біру“ (Перу), які очолив іспанський пастух Франциско Пісаро, велися з території Панами. На початку свого рейду він мав лише 130 солдат, озброєних мечами та рушницями, та 37 коней, яких інки ніколи ще не бачили. Цих невеликих військових сил йому вистачило для підкорення великої держави. Останній вождь інків Атагуальпа був захоплений у полон 1531 р., а 1533 р. його вбили. Іспанці майже стерли цивілізацію інків з лиця землі. У Потосі (Болівія) 1545 р. було відкрито величезні поклади срібла.

Іспанське завоювання Мексики і Перу в XVI ст. започаткувало процес перетворення Південної Америки у Латинську Америку. Це завоювання — одна з найвідразливіших сторінок історії сучасного світу. Цивілізація, озброєна вогнепальною зброєю, швидко знищила два потужні народи. Ця трагедія зробила неможливим будь-який контакт чи вплив цих розвинутих культур на європейців. Хоча окремі дослідники твердять, що деякий зворотній вплив аборигенів на завойовників все ж таки відбувався. Наприклад, традиції ірокезів Північної Америки стали певним зразком демократичного влаштування суспільного життя, колегіального прийняття рішень, свободи слова та віри. Цим вони могли опосередковано вплинути пізніше на формування американської конституції.

До 1550 р. завоювання Латинської Америки було повністю завершено. Головною економічною діяльністю конкістадорів в Америці були розробки покладів золота та срібла і цукрові

плантації. Як робочу силу використовували місцевих індіанців, які після завоювання втратили особисту свободу і перетворилися у рабів. Права мали лише вихідці з Європи та їхні нащадки, народжені у Новому Світі. Креоли, діти від мішаних шлюбів, спочатку цих прав не мали, але поступово одержали їх на рівні зі своїми білими батьками.

Безоглядне і немилосердне використання аборигенів як робочої сили та зростання розробок металів вело до катастрофічно швидкого вимирання місцевого населення та нестачі робочої сили. Завоювання нової землі європейцями сумно закінчилось для аборигенів, які звикли до замкнутого, а тому більш здорового і стерильного життя. Упродовж одного покоління кількість місцевого населення Нової Іспанії (Мексика) зменшилася з 25 до 2 млн. Виникла проблема нестачі працездатного населення.

У себе вдома, в Європі, іспанці та португальці вже використовували рабську працю африканців. Перший договір на масовий ввіз африканців до Південної Америки було підписано 1518 р. Тепер найбільшим центром використання чорної рабської праці стали цукрові плантації „Західних Індій“.

Внаслідок географічних відкриттів європейський світ швидко і вражаюче змінився. Власне географічні відкриття XV-XVI ст. стали початком всесвітньої експансії європейців, а найважливіші торговельні центри з Балтики та Середземномор'я перенеслися на Атлантичне узбережжя обабіч океану. Розпочалася ера західноєвропейського домінування.

Розширення світового ринку та переміщення головних торговельних шляхів, приплив нових величезних багатств до Європи дали себе знати не відразу, але дуже відчутно. Зменшилося значення середземноморської торгівлі, зросла роль Севільї, Лісабону, Антверпену та інших портів Атлантики. Розвинулася нова форма фінансової діяльності — біржа та біржова спекуляція. Найбагатшими банкірами Європи залишалися німці та італійці.

Протягом XVI ст. дуже зросли ціни. Розпочалася справжня революція цін: в Іспанії у середині XVI ст. ціни зросли удвічі, наприкінці — учетверо; в Англії — також учетверо; у

Франції — в 2,5 рази. Розпочалась швидка інфляція. Особливо подорожчали сільськогосподарські продукти та предмети першої необхідності. Ціни на хліб зросли в середньому в п'ять разів. Заробітна платня зростала значно повільніше. Одночасно збільшувалося промислове виробництво, виникали нові галузі. Значно покращилося, наприклад, склоробство і якість скла, у тому числі віконного. Приплив великих капіталів до міст, зміни суспільної структури та підвищення суспільної мобільності вели не тільки до швидкого зміцнення нової аристократії — аристократії капіталу, але й до швидкого збідніння великих мас людності, до зростання злочинності і жебрацтва.

Загальний попит та добрий збут сільськогосподарських товарів переорієнтували Східну Європу, яка не мала своїх зручних портів для заокеанської торгівлі. Польща (включно з Галичиною та іншими руськими землями), Литва, Трансильванія вбачали свої економічні шанси у збільшенні експорту землеробських продуктів. Одним із наслідків цього стало поширення нових форм господарювання, що ґрунувалося на величезних поміщицьких господарствах (фільварках) та прикріпленні селян до землі (т.зв. друге закріпачення селянства). Так Східна Європа сама почала перетворювати себе в аграрний додаток Західної. Це поглибило розрив у розвитку двох частин Європи на схід і захід від Ельби, заклало підстави для відсталості Східної Європи у нові часи. Коли європейський Захід вже займався розвитком високих технологій та збільшенням інтенсивності виробництва, східноєвропейським мешканцям ще вистачало старої оранки та продажу хліба на Захід.

XXV. ПРОТЕСТАНТСЬКА ЄВРОПА

Друге десятиліття XVI ст. ознаменувалося масовим релігійним рухом, який розпочався у вільних імперських містах Німеччини та Швейцарії — Реформацією. Цей рух швидко поширився у Північній Європі і справив значний вплив на політику та духовне життя людей.

Реформація була би неможливою без попередньої кризи середньовічної Церкви, періоду Авіньйонського полону, Великої Схизми, соборного руху та ренесансного папства. Для доби пізнього середньовіччя було властиве зростання духовної активності і незалежності мирян. З іншого боку, керівники Церкви також намагалися змінювати релігійну практику, запроваджувати нові її форми, які викликали нерозуміння або незадоволення мирян. Це світське „право голосу" мирян проти священства підсилювалося ще й тим, що поширення друкованої книги та пошти вражаюче змінило світогляд людей. Зростає мобільність суспільства, до чого спричинилися і хрестові походи, і війни, і популярні в цю добу паломництва, і посилення торгівельної активності. Уявлюваний світ помітно збільшився і змінився у свідомості людей. Солдати, пілігрими, торговці, університетські професори і студенти ставали джерелом швидкого обміну інформацією.

Від альбігойців, вальденсів, бегінів XIII ст., через лоллардів та гуситів у XV ст. світський релігійний рух проніс ідею релігійної простоти і більшої духовості у наслідування Христа і перших апостолів. Пізньосередньовічна Церква мало відповідала цьому ідеалові. Конструктивним виявом критичних настроїв напередодні Реформації було Братство „Сучасної благочесності", під впливами якого перебували Миколай Кузанський, Йоган Райхлін, Еразм Роттердамський та інші. У багатьох аспектах

„Сучасна благочесність" стала джерелом для гуманістичного, протестантського та католицького реформаторських рухів XVI ст.

Виступи проти зловживань Церкви та продажу індульгенцій звучали задовго до того, як Мартін Лютер оприлюднив свої знамениті тези. Початково індульгенції призначалися для учасників хрестових походів, які загинули у Святій Землі. У пізніші часи їх пропонували за невеликі суми усім мирянам не тільки як відпущення власних прогрішень, але і для відкупу душ їхніх покійних родичів, що терпіли муки в чистилищі. Практика наділення церковних маєтків та духовних осіб імунітетом місця, яка робила їх практично безкарними за зловживання, також викликала невдоволення віруючих.

У Німеччині відсутність сильної монархічної влади спричинила й відсутність державного опору зловживанням Церкви. Тому саме тут сформувалася широка неорганізована національна опозиція до Риму, яка стала підґрунтям діяльності Мартіна Лютера (1483-1546). Лютер, син власника мідних розробок у Тюрінгії, одержав добру освіту, вступив на правовий факультет університету в Ерфурті, але раптово залишив його і 1505 р. вступив до ордену св. Августина. У 1511 р. він перейшов до Августинського монастиря у Віттенберзі, де 1512 р. здобув докторат з теології. Невдовзі він був визнаним провідником духовного життя монастиря та цілого міста.

Основне положення, яке розробив Лютер між 1513-1518 рр., полягало у тому, що спасіння душі досягається не через Церкву, обряди, а тільки через віру, даровану людині Богом. Так заперечувалося, що духовенство та Церква є посередниками між людьми і Богом. З цього положення випливало, що ніяка „корисна робота" за покуту гріха не може зняти самий гріх. Тільки віра є шляхом до спасіння. Це положення також доводило, що продаж індульгенцій не мав ніякого сенсу.

У 1517 р. продавали спеціальні індульгенції, кошти за які мали йти на поновлення собору св. Петра у Римі. До Саксонії на запрошення архієпископа Майнцького Альбрехта прибув відомий проповідник і поширювач індульгенцій Йоган Тецель. Його діяльність була досить успішною. Це спонукало Лютера до рішучих дій: 31 жовтня 1517 р. Лютер прикріпив до дверей Віттенберзького Собору свої „95 тез" проти індульгенцій. Він протестував головно проти Тецеля та теорії, ніби індульгенції

відпускають гріхи і звільняють душі покійників від покарання у чистилищі.

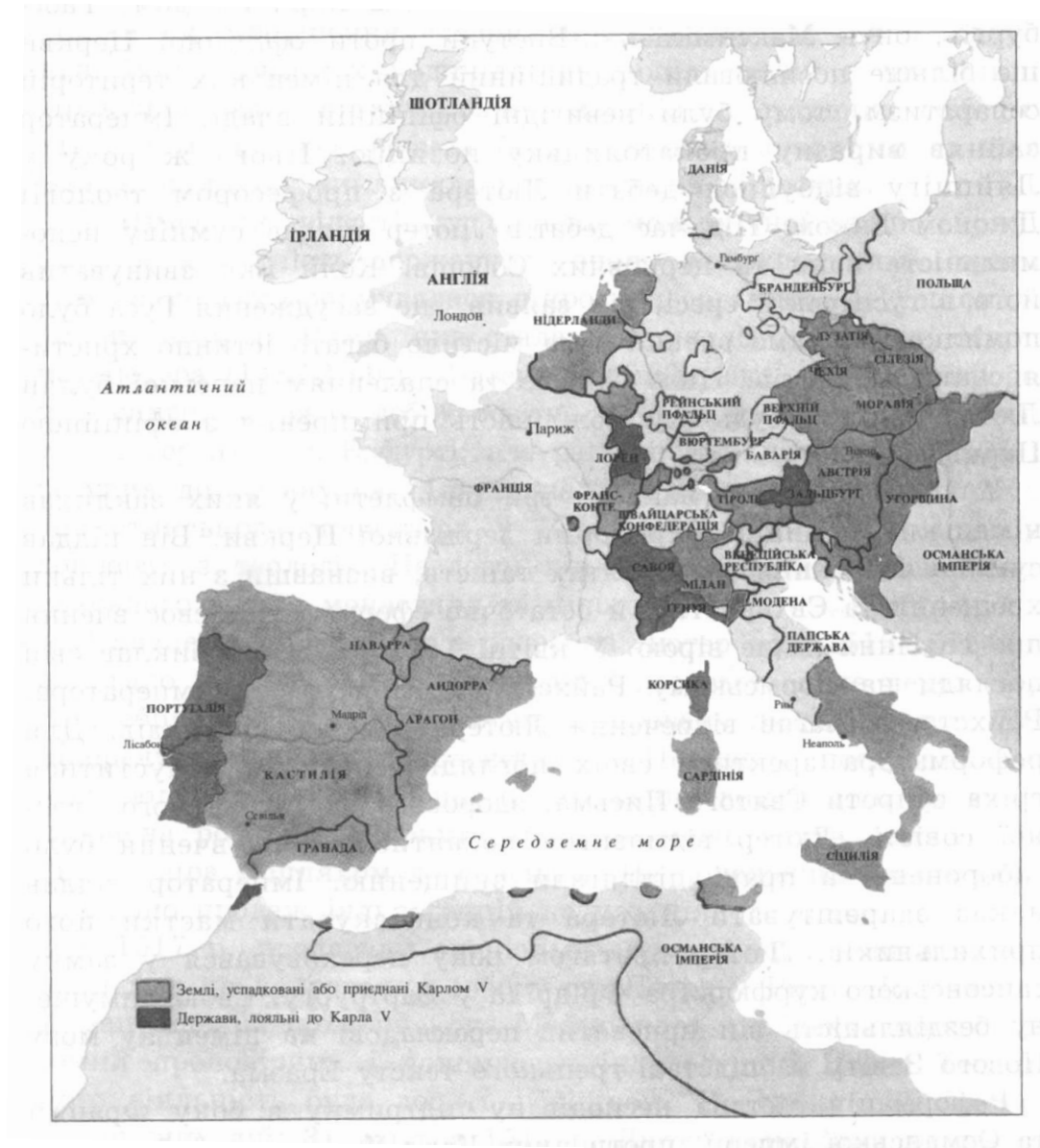
Виступ Лютера та його популярність стали причиною офіційної реакції проти нього. Його викликали до генерала домініканського ордену в Аугсбурзі. У 1519 р., після смерті Максиміліана I, розпочалася боротьба за імператорський трон. Новим імператором — Карлом V — став Карл I з дому Габсбургів, онук Максиміліана. Виступи проти офіційної Церкви ще більше посилювали традиційний для німецьких територій сепаратизм, тому були невігідні офіційній владі. Імператор зайняв виразну прокатолицьку позицію. Цього ж року у Ляйпцігу відбулися дебати Лютера з професором теології Джоном Екком. Під час дебатів Лютер піддав сумніву непомилність папи та церковних Соборів. Коли Екк звинуватив його в гуситській ересі, він заявив, що засудження Гуса було помилкою, а саме вчення Гуса містило багато істинно християнських моментів. Цією заявою та спаленням папської булли Лютер знищив будь-яку можливість примирення з офіційною Церквою.

У 1520 р. Лютер написав три памфлети, у яких закликав німецьких принців до реформи державної Церкви. Він піддав сумніву існування семи святих таїнств, визнавши з них тільки хрещення та Євхаристію, й остаточно сформулював своє вчення про спасіння лише вірою. У квітні 1521 р. Лютер виклав свої погляди на Вормському Райхстагу у присутності імператора. Рейхстаг вимагав відречення Лютера від його поглядів. Для реформатора зректися своїх поглядів означало допуститися гріха супроти Святого Письма, здорового глузду та його власної совісті. Лютер відмовився покаятися, його вчення було заборонене, а праці підлягали знищенню. Імператор віддав наказ заарештувати Лютера та конфіскувати маєтки його прихильників. Лютер протягом року переховувався у замку саксонського курфюрстра Фрідріха у Вартбургу. Свою вимушену бездіяльність він присвятив перекладові на німецьку мову Нового Завіту на підставі грецького тексту Еразма.

Реформація дістала несподівану підтримку з боку Франції та Османської імперії, проти яких Карл V змушений був вести військові дії. Між 1521-1559 рр. Іспанія та Франція провели чотири війни через спірні італійські території. Від 1526 р. турки,

ЄВРОПЕЙСЬКА ЧАСТИНА ІМПЕРІЇ КАРЛА V

після перемоги над угорцями у битві біля Могачу, почали безпосередньо загрозувати німецьким територіям. У цих обставинах Карл V, потребуючи підтримки німецьких аристократів, погодився визнати за кожним німецьким князівством право самостійно визначати свою політику щодо Лютера і його прихильників „відповідно до чистої совісті перед Богом та імператором". Це рішення дало німецьким принцам незалежність у питаннях релігії і поглибило впливи Реформації.

Наприкінці 20-30-х рр. XVI ст. рух вийшов з-під нагляду теологів і публіцистів, поширився на магістрати і місцеві уряди та на широкі верстви простих віруючих. У багатьох містах (особливо у Саксонії та Гессені) реформаційний рух став законом, якого мали дотримуватися усі міщани. Протестантська боротьба проти Риму приносила широку популярність і підтримку багатьом німецьким правителям. Перед 1530 р. протестантські території почали укладати угоди між собою, готуючись до війни з католицьким імператором.

Реформація набула такого розмаху, що розкол в ній став неминучий. Виділилося народне, селянське крило руху, лідери якого розглядали лютеранство як виправдання суспільної боротьби за політичні та економічні права. Виразником інтересів селян став Томас Мюнцер, спочатку прихильник Лютера, пізніше близький з анабаптистами, провідник ідеї революційного селянського перевороту.

Але лютерани не були революціонерами. У своїй боротьбі з Римом вони опиралися на вищі прошарки суспільства, вважаючи, що тільки світська влада може виступати гарантом „суспільного порядку". Будь-які перевороти в структурі суспільства виходили поза межі лютерівського вчення. Коли у 1524-1525 рр. селяни почали війну проти своїх панів, Лютер виступив проти них як тих, що віддалися дияволові. Він закликав владу до терору та страти заколотників. Внаслідок цієї війни загинуло від 70 до 100 тис. німецьких селян.

Реформація також набула великої сили у Швейцарії та Франції. Тут утворилися нові Церкви, настільки ж помітні, як лютеранська. Швейцарія почала формуватися наприкінці XIII ст. як спілка напівнезалежних територій для захисту від зростаючої експансії Габсбургів. У XV ст. Швейцарія була конфедерацією 13 держав-кантонів, з яких більшість стала про-

тестантськими, частина залишилася католицькими, а частина трималася компромісу. Лідером швейцарської Реформації став Ульріх Цвінґлі (1484-1531) — син сільського старости, який дістав добру освіту у Берні, Відні, Базелі, перебував під сильним впливом Еразма Роттердамського. Досвід служби капітаном у полку швайцарців (1515) зробив його переконаним противником військового найманства. Він виступав проти продажу індульгенцій та різних релігійних забобонів. Один з перших його виступів як реформатора був спрямований проти цelibату за право священників одружуватися. Зайнявши пост священника Цюріху, він почав керувати реформою місцевої церкви. У січні 1523 р. Цвінґлі оприлюднив свої „67 тез“, пізніше провів кілька успішних релігійних дебатів. Його ідеї приваблювали простотою: що не має підтвердження у Святому Письмі, не заслуговує ні на віру, ні на релігійну практику. У результаті його діяльності протягом 1524-1525 рр. Реформація у Цюріху була завершена. Головними рисами зреформованого обряду стали світські виборні священники, піднесення значення проповіді, скасування месси, винесення культових предметів та образів з храмів, причастя для мирян в обох видах.

В ці роки було здійснено певні спроби підсилити Реформацію, об'єднавши різні напрямки реформаційного руху. Але через розбіжності між Лютером та Цвінґлі з приводу природи присутності Христа у таїнстві євхаристії це стало неможливим. Лютер вважав Цвінґлі небезпечним фанатиком, почасти й через його соціальні експерименти у Цюріху.

Проте Реформація у Швейцарії відбувалася не зовсім мирно. Католицькі та протестантські кантони вели справжню війну. Під час однієї з битв біля Капеля 1531 р. Цвінґлі було поранено, захоплено в полон та жорстоко страчено. Швайцарську Реформацію очолив зять та послідовник Цвінґлі Гайнріх Булінгер. Релігійне протистояння закінчилося досягненням компромісу та визнанням права кожного кантону самостійно обирати собі віру.

У Реформації рано визначилися рухи, що не задовольнялися поміркованою реформою Церкви. Найрадикальнішою групою були анабаптисти. Вони проголосили, що хрещення може бути чинним тільки тоді, коли прийняте у свідомому віці, та почали влаштовувати масові перехрещення дорослих. Конрад Гребель у Цюріху у січні 1525 р. провів перше таке перехрещення.

Його послідовники називали себе „Швайцарські брати". Вони відмовлялися воювати, присягати, брати участь в урядах.

„Швайцарські брати" дуже швидко відірвалися не тільки від Цвінглі, але й від усього суспільства у намаганні створити ізольовану досконалу громаду на зразок ранніх християн. Лютерани, цвінгліани і католики виступали проти поглядів та практики анабаптистів, але цей рух дістав підтримку нижчих верств суспільства. Особлива ситуація склалася в Мюнстері, де у 1534-35 рр. анабаптистські лідери примусили міщан або втікати, або перехрещуватися. Новий міський уряд очолили пекар Ян Матіс та кравець Ян Бокельсон з Нідерландів. Місто було проголошено Новим Єрусалимом зі спільними трапезами, відсутністю грошей, полігамією. Події у Мюнстері шокували не лише противників Реформації, але й самих протестантів. Після 14 місяців цього „суспільного експерименту" Мюнстерська комуна була знищена з великою жорстокістю. За приблизними підрахунками, до 1618 р. за повторне хрещення було страчено від одної до п'яти тисяч осіб. Щоправда, поміркований анабаптизм залишився європейською реальністю. У середині XVI ст. Мено Сімон заснував групу менонітів — послідовників анабаптизму.

Іншим радикальним напрямом були спіритуалістів, які визнавали спілкування Божого духу з кожним індивідумом без жодного посередництва (серед них Томас Мюнцер та ін.); а також антитринітаріїв, які були першими захисниками релігійної толеранції в Європі.

У другій половині XVI ст. головною протестантською силою у Європі став кальвінізм. Основою кальвіністського віровчення була ідея про Боже призначення та прагнення особистості якнайкраще втілити Божий план. Ця теорія була спрямована одночасно проти католицизму та проти народних радикальних рухів.

Засновник кальвінізму Джон Кальвін (1509-1564), син єпископського секретаря, емігрував з Франції до Німеччини. У 1536 р. магістрат Женеви відмовився від традиційної релігійної практики та офіційно прийняв Реформацію. У липні цього ж року сюди прибув Кальвін. Але його запідозрили у спробах заснувати в Женеві нове папство і вигнали. Кальвін перебрався до Страсбургу, де написав коментарі до Біблії та видав друге видання своєї головної праці „Настанови у христии-

янській вірі". У 1540 р. новообраний магістрат Женеви запросив Кальвіна повернутися. Він розпочав втілення своєї релігійної програми, метою якої було моральне оздоровлення суспільства. Кальвіністська Церква включала чотири інституції: пастори, які виконували обов'язки священиків; учителі або доктори, які наглядали за чистотою вчення; старійшини, обрані з членів найповажніших і найбагатших родин для нагляду за життям усіх членів спільноти; диякони, які відповідали за церковну власність та допомогу бідним і хворим. Консисторія пасторів і старійшин відповідала за релігійне та моральне життя громади. Було запроваджено сувору моральну дисципліну, зменшено кількість свят. Закони були суворі, а покарання важкі. Так, 1553 р. Кальвін віддав наказ стратити іспанського вченого-гуманіста Мікаеля Серветуса, звинуваченого в антитринітаризмі.

Протестанти-втікачі з католицької частини Європи стікалися до Женеви. Вона здавалася сучасникам єдиним „вільним містом". До речі, це було єдине місто в Європі, де суворо карали чоловіків за фізичне знущання над своїми жінками.

Отже, Реформація швидко поширилася на європейському континенті. Здобути політичне визнання їй було, однак, складніше. У 1530 р. Карл V повернувся від своїх численних війн до внутрішніх справ та взяв участь у зустрічі протестантів та католиків на сеймі в Аугсбургу. Протестанти виклали свої погляди і вимоги (зверхність світської влади, відміна меси та почитання образів і мощів, визнання тільки двох таїн) в документі, відомому як „Аугсбурзькі віросповідання". Сейм відмовився визнати будь-які їхні окремі права та виніс рішення про повернення всіх протестантів у лоно католицької Церкви. У відповідь Шмалькальденська ліга протестантських князів, яка сформувалася 1531 р., розпочала війни з імператором. У наступні роки до неї приєдналися Данія, Швеція, французький король Генріх II. У 1552 р. католицькі війська Карла V зазнали остаточної поразки.

В Аугсбургу 1555 р. було підписано релігійний мир, який закріпив поділ західного Християнства. Було затверджено принцип: „чисе володіння, того і віра". Проте всі плоди цієї перемоги належали лише лютеранам. Анабаптисти та кальвіністи не здобули офіційного визнання.

У результаті цього договору у Німеччині сформувалося два табори — католицький (землі Габсбургів, Баварія, Ельзас, рейнські території тощо) та протестантський (північні князівства, Прусія, Бранденбург, Саксонія, Гессен, Вюртемберг). Мирний договір фактично означав поділ імперії. Визнавши свою поразку як лідера великої християнської імперії, Карл V зрікся трону. Своєму братові Фердинандові I він залишив імператорську корону та Австрію, Чехію, частину Угорщини. Син Карла, Філіпп II — справжній наслідник політики батька і, мабуть, останній правитель з амбіціями об'єднання всього західнохристиянського світу — дістав Іспанію, італійські володіння, Нідерланди. Німеччина вступала в нові часи, розірвана на малі частинки.

Реформація в Англії

Пізньосередньовічна Англія мала тривалу традицію боротьби корони проти римської курії. Такі події як боротьба Едуарда I з Боніфатієм VIII, діяльність лоллардів і гуманістів підготували ґрунт для поширення ідей Реформації.

На початку 20-х рр. XVI ст. майбутні англійські реформатори збиралися в готелі „Білий кінь” у Кембріджі, де обговорювали твори та ідеї Лютера. Один з них Вільям Тіндейл вперше переклав англійською мовою Новий Завіт. Корона зайняла виразну прокатолицьку позицію. Головний міністр Генріха VIII кардинал Томас Волсі та його наступник сер Томас Мор очолювали опозицію проти поширення протестантизму. Сам король захищав авторитет Церкви та святі таїнства від нападків лютеран, чим заслужив від папи Льва X титул „захисника віри”.

Але одночасно власне Генріх VIII (1509-1547) дав початок активному опозиційному рухові через свої невдалі шлюби. У 1509 р. він одружився з Катериною Арагонською, вдовою його брата Артура. Оскільки такий шлюб був порушенням канонічного права, на нього було одержано спеціальний дозвіл від папи Юлія II. До 1527 р. подружжя мало лише одну живу дитину — доньку Марію, що Генріх вважав карою за здійснений ним гріх. Він вирішив домогтися розлучення, щоби одружитися вдруге. У католицькій Англії цього не можна було зробити. Кардинал Волсі, який не зміг домогтися розлучення, потрапив у немилість. Дорадниками Генріха VIII стали Томас

Кранмер та Томас Кромвель, які симпатизували лютеранам. Саме за їх порадою король вирішив, що може досягти мети іншим способом: ставши головою духовного життя своєї країни, він зможе сам диктувати умови.

У 1529 р. англійський Парламент розпочав семирічну сесію („реформаційний Парламент“), яка кінцево поставила королівську владу над церковною. Король був визнаний головою державної Церкви (1531). У 1533 р. Генріх VIII одружився з Анною Болейн. Кранмер став архієпископом Кентерберійським. Наступного року Парламент проголосив акт про супрематію та припинив усі виплати до Риму. Акт про престолонаслідування визнавав дітей Анни законними спадкоємцями трону. Коли Томас Мор та Джон Фішер, єпископ Рочестерський, відмовилися визнати ці акти, Генріх наказав їх стратити. У 1536 та 1538 рр. Парламент закрити всі монастирі Англії, а їхнє майно було конфісковано.

Особисте життя Генріха було фатальним. У 1536 р. Анну Болейн стратили за подружню невірність, а її донька Єлизавета позбулася права наслідування. Після цього король ще чотири рази одружувався. Але незважаючи на свої приватні справи та на розрив з Римом, Генріх VIII залишався дуже консервативним у питаннях віри, дотримувався католицької доктрини, не відмінив цілібат для священників, суворо карав за його порушення. Усі католицькі обряди та догми були збережені. Король боровся зі зростаючою популярністю реформаційних ідей. Його „6 статей“ 1539 р. підтвердили пресуцествлення, заборону причастя мирян з чаші, наголосили на дотриманні цілібату і відправлянні месси. Єдиною суттєвою зміною, яка відбулася за Генріха, було запровадження богослужіння англійською мовою замість латини та англійська Біблія. Тільки після смерті короля Англія почала ставати протестантською країною.

Едуард VI мав лише десять років, коли помер його батько. Регентом був призначений Едуард Сеймур. У роки регентства в Англії поширився кальвінізм. Під час війни з Карлом V багато німецьких протестантів перебралися до Англії, несучи зі собою реформаційний досвід континенту. Було скасовано „6 статей“ та закон проти ересі, дозволено шлюби священників та причастя мирян з чаші, зачинено каплиці. З 1549 р. „Книга загальної молитви“ Томаса Кранмера була поширена на всі ан-

гійські церкви. Наступного року з церков повиносили ікони та вівтарі. 1552 р. були прийняті „42 статті” Кромвеля, які роз'яснювали протестантську доктрину (виправдання вірою, перевагу Святого Письма, визнання лише двох таїн, заперечення пресуществлення).

Але ці зміни були нетривкі. Дочка Катерини Арагонської Марія Тюдор, яка стала королевою після ранньої смерті Едуарда 1553 р., відновила католицтво. Однак після її смерті Єлизавета I (1558-1603) знову повернулася до зреформованої батьком англійської Церкви. За її правління було складено остаточну редакцію „символу віри” — „39 статей”, яку Парламент затвердив 1571 р. Так постала національна англіканська Церква. Позначена сильним впливом кальвінізму, вона зайняла особне місце між протестантизмом та католицтвом.

XXVI. КАТОЛИЦЬКА РЕФОРМА ТА КОНТРЕФОРМАЦІЯ НА СХОДІ І ЗАХОДІ

Протягом усього середньовіччя всередині самої Церкви постійно виявлялися тенденції до змін існуючої ситуації. Соборний рух та окремі папи в XV-на початку XVI ст. намагалися всіляко утримати ці тенденції у межах прийнятої доктрини. Вибух протестантизму довів, що зберегти єдину католицьку Церкву можна лише за умови глибокої внутрішньої реформи та зміцнення. Цей внутрішній католицький рух одержав назву Контрреформація.

Допомогти Церкві були покликані нові релігійні ордени, які сформувалися у XVI ст.: тітіни (1524), одним із засновників яких був єпископ Джованні П'єтро Караффа — майбутній папа Павло IV; капуцини (1528), які спиралися на доктрину св. Франциска; урсулінки, які наголошували на релігійній освіті дівчат; ораторіани (розвинули літературу і музику, до них належав видатний католицький композитор Джованні Палестріна), сомаски, барнабіти та ін. Вони наголошували на необхідності очищення та реформах католицької Церкви зі середини, зосереджували свою діяльність на посиленні моральності й внутрішньої духовності. Всі вони були офіційно визнані. Великої популярності серед західних християн набули іспанські містики св. Тереза Авільська і св. Йоан Хреста, які відродили та поширили зацікавлення містичною побожністю, властивою середньовічним монастирям, та заслужили титул „Очистителів Церкви”.

Серед багатьох нових груп найвпливовішою та найпотрібнішою для Контрреформації стали єзуїти — „Товариство Ісуса”, засноване у 30-х рр. XVI ст. Орден було офіційно визнано 1540 р. Засновником ордену був колишній іспанський кабальєро Ігнатій Лойола (1491-1556). Після серйозного поранення 1521 р. він змушений був залишити військову службу. Час свого одужання він присвятив вивченню праць християнських класиків. Під сильним впливом прочитаних книг і пізнішого навчання у Са-

ламанському університеті та Сорбонні Лойола внутрішньо змінився. Він створив власну програму релігійного та морального оздоровлення та самодисципліни, яку виклав у книзі „Духовні вправи”. Лойола став творцем уставу і першим генералом ордену.

В очах єзуїтів, для яких основою духовного життя була самодисципліна та послух, протестанти осквернили себе непослухом авторитетові Церкви. Єзуїти поділили весь світ на провінції — зони діяльності. Члени ордену жили в миру, від них вимагалося здійснювати якнайбільший вплив на суспільне життя в інтересах католицької Церкви, виховувати молодь, проникати в політичні та освітні середовища, відкривати школи, виявляти єретиків тощо. Вони стали опорою Контрреформації. Вже протягом 1550-1560-х рр. вони досягнули своїми впливами Богемії-Моравії та Сілезії, а у 1570-х — Речі Посполитої (включно з русько-українськими територіями). За одне століття товариство зросло від початково десяти осіб до 15 000 членів у всьому світі, в тому числі у віддалених місцях: в Індії, Японії, Америках.

Ідеї досконалого контролю, самодисципліни, заохочення до високої духовності та містицизму поширились навіть серед деяких прихильників Реформації, частина яких (особливо у Баварії, Австрії, уздовж Рейну) почали повертатися до католицизму.

Швидке поширення реформаційних ідей і невдача спроби військової боротьби з ними спонукали Церкву до внутрішньої самореформи. Для розгляду питань про стан Церкви та підготовку реформи папа Павло III скликав спеціальну комісію, яку очолив теолог Каспар Контаріні. Його надзвичайно критичний рапорт, представлений 1537 р., містив гостру критику податкової системи і продажу посад у курії як основних чинників падіння авторитету Церкви.

У боротьбі з єретиками курія намагалася зміцнювати богословські факультети університетів. Було створено центральний інквізиційний трибунал у Римі, запроваджено список заборонених книг, які пропагували шкідливі, на думку курії, ідеї. Для обговорення стану Церкви і вироблення нової тактики щодо реформаторів було вирішено скликати спеціальний Собор.

Цей Собор, який довго відкладали, було нарешті скликано 1545 р. у Тренто. Він тривав з перервами до 1563 р., мав три головні сесії: 1545-1547; 1551-1552 та 1562-1563 рр. Загалом період покрив часи правління чотирьох пап. Собор знаходився

під повним контролем пап, у ньому домінували італійські прелати. Тільки вищі клірики мали право голосу.

На Соборі було здійснено певні кроки до скорочення продажу церковних посад. Багато єпископів перебували більшу частину року в Римі, а не в своїх діоцезіях. їм було наказано повернутися до виконання своїх прямих обов'язків, а для контролю за їхньою діяльністю запроваджувалися щорічні візитації. Було посилено вимоги й до діяльності місцевих священників, від них вимагалось освіченості, дотримання celibату, активності у громаді, охайного зовнішнього вигляду. Собор відзначив катастрофічний стан освіченості більшості духовенства і наголосив на потребі утворити семінарії у діоцезіях.

Протестанти не отримали жодних поступок у питаннях доктрини. Собор підтвердив відповідність для священництва традиційної схоластичної освіти, визнання семи таїн і пресуцесвлення, заборону причастя мирян з чаші, celibат, постулат про чистилище, культ святих, моці та ікони, правомірність індульгенцій. Церква проголосила свій супротив таким сектам, як янсеніти та деякі інші.

Спираючись на рішення цього Собору та наполегливу працю єзуїтів, вдалося поліпшити рівень теологічної освіти, а також пожвавити парохіяльне життя під проводом відданих і краще освічених священників. Намітився виразний поворот віруючих з різних протестантських груп до католицтва.

Римська католицька Церква поширила свої впливи на Новий Світ. Місіонерський рух був тісно пов'язаний із завойовницьким, вони великою мірою залежали один від одного. Багато місіонерів оселялося в обох Америках, намагаючись повернути аборигенів, поширити на них європейську освіту та культуру, якої місцеві жителі боялися і яку ненавиділи після доби жорстоких завоювань. Священики нерідко були єдиними захисниками прав корінного населення.

Домініканець Бартоломей де Лас Касас був одним з перших, хто вголос висловив думку про те, що завоювання не є необхідним елементом навернення. Внаслідок діяльності таких священників, як Лас Касас після 1550 р. розпочалося королівське регулювання напрямку та інтенсивності завоювань в Південній Америці. Приблизно у ці ж часи з'явилася збірка історій під

назвою „Чорна Легенда“, у якій іспанські методи завоювання зображено як вкрай аморальні та негуманні.

Наприкінці XVI ст. Церква у Латинській Америці дістала колоніальний статус. Якщо поодинокі священники захищали права місцевих жителів, Церква в цілому зайняла позицію великого землевласника. Представники священництва брали участь в економічному житті так само активно, як і в духовному, та ставилися до Америки як до завойованого світу. Це призвело до того, що наприкінці XVIII ст. католицька Церква стала однією з найконсервативніших сил Латинської Америки.

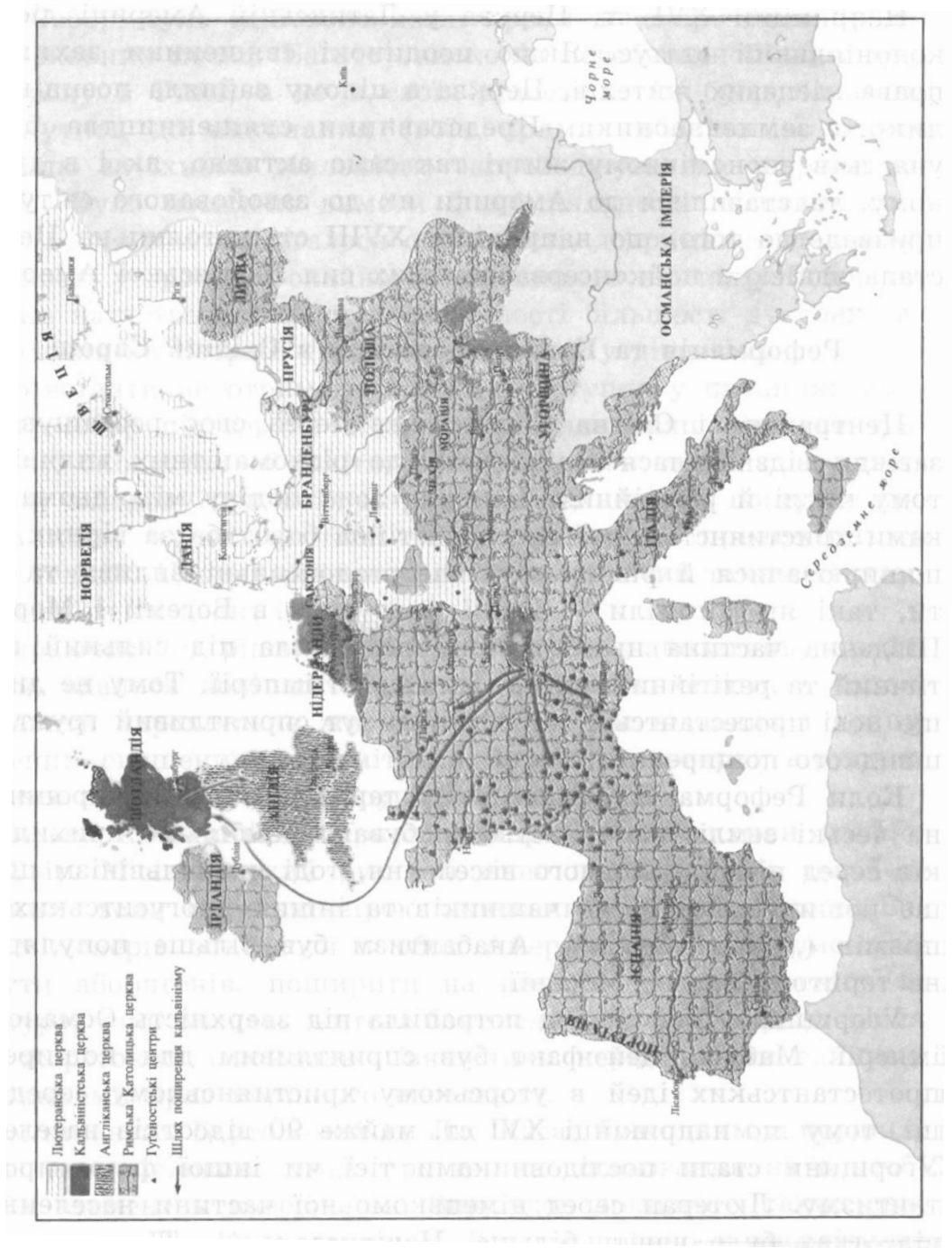
Реформація та Контрреформація в Східній Європі

Центральна і Східна Європа вже через своє розташування завжди відзначалася відкритістю до різноманітних впливів, у тому числі й релігійних. Це була зона поділу між двома гілками християнства, де велася постійна боротьба за вірних. Тут поширювалися й різноманітні неортодоксальні впливи та секти, такі як богомили у Боснії чи гусити в Богемії і Моравії. Південна частина цього регіону потрапила під сильний політичний та релігійний вплив Османської імперії. Тому не дивно, що нові протестантські ідеї здобули тут сприятливий ґрунт для швидкого поширення.

Коли Реформація з німецьких територій почала проникати на чеські землі, лютеранство здобувало найбільше прихильників серед німецькомовного населення, тоді як кальвінізм швидше поширювався серед чашників та інших прогуситських напрямів („чеські брати“). Анабаптизм був більше популярний на території власне Моравії.

Угорщина у цей період потрапила під зверхність Османської імперії. Мабуть, цей факт був сприятливим для поширення протестантських ідей в угорському християнському середовищі, тому що наприкінці XVI ст. майже 90 відсотків населення Угорщини стали послідовниками тієї чи іншої форм протестантизму. Лютеран серед німецькомовної частини населення у відсотках було навіть більше. Напівнезалежна Трансильванія, яка перебувала у васальній залежності від Османської імперії, стала зоною успішного поширення антитринітаріанства.

РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРЕФОРМАЦІЯ В ЄВРОПІ

У польсько-литовській державі першими вісниками Реформації також стали німецькі поселенці. Інтелектуальним центром протестантизму на території тогочасної Польщі були пруські території та заснований 1544 р. університет у Кенінгсберзі. Кальвінізм був популярний у середовищі спочатку польської, а дещо пізніше литовської шляхти. Третьою поширеною реформованою вірою Польщі стали „чеські брати”, які з'явилися у Польщі в середині XVI ст. За Сігізмунда Августа (1548-1572) вдалося досягнути порозуміння на державному рівні між католиками та представниками трьох протестантських напрямів. Значна частина сенаторів у цей час була протестантами. Анабаптисти та антиринітарії (соціани), які проникали в Польщу й Литву з Італії через Швейцарську конфедерацію, заповнили східну частину королівства, зокрема Волинь. Але вони так і не зуміли здобути для себе легального статусу.

Населення українських і білоруських земель Речі Посполитої, залишаючись в орбіті православного світу, виявило значний імунітет до нових рухів, що виходили з лона католицької Церкви. Однак воно не могло уникнути їхніх впливів. Найсильніше їм піддалися місцеві магнати, як з православних, так й окатоличених сімей — Радзивіли, Хоткевичі, Сапіги, Вишневецькі. На українських землях у XVI-XVIII ст. історики налічують майже 400 протестантських громад (переважно соціанських), що незрівняно менше від поширеності реформаційного руху на католицьких землях. Посередньо деякі реформаційні ідеї наприкінці XVI ст. знаходили певний відгук у головному культурно-освітньому центрі місцевого православ'я — володіннях русько-українського князя Костянтина Острозького, зокрема в Острозькій академії, яку він заснував 1578 р. Найбільше ці впливи стосувалися освіти, а також сприйняття ідеї потреби нових перекладів Біблії. Один з цих перекладів — Пересопницьке євангеліє — був навіть здійснений розмовною українською мовою, що можна розглядати як далеке відлуння ідей Гуса та Лютера. Але факт, що більшість перекладів залишала-ся церковнослов'янськими, дає добре уявлення про дуже обмежений засяг цих ідей. І вже зовсім поза реформаційними впливами знаходилися території, що перебували під впливами Московської держави. Не маючи безпосереднього контакту з католицьким світом, ці території залишалися, мабуть, єдиною

східноєвропейською зоною, де будь-яке поширення нових релігійних рухів було майже неможливе.

Ситуація змінилася дещо пізніше під впливом Контрреформації. З поширенням Реформації закінчився період відносної релігійної толерантності у Речі Посполитій. У 1564 р. сюди прибули єзуїти. Своє завдання вони вбачали не лише у викориненні протестантизму, але й у наверненні православних на „справжню" віру. Ситуація місцевого православного населення ускладнювалася тим, що їхня Церква, і передусім вся церковна ієрархія, перебувала у стані глибокої кризи: так, освячення двічі одружених священників стало настільки звичною практикою, що один з них — Онисифер Дівочка — навіть став православним митрополитом. Поширення на українських і білоруській землях єзуїтських шкіл, які перейняли кращі освітні ідеї гуманістів і реформаторів, привело до масового навернення дітей православної шляхти і магнатерії.

У цих умовах спротив католицькій експансії очолило руське міщанство. Головними осередками православного відродження стали світські братства, створені при православних церквах. Перше з них було утворене у Львові 1586 р. У боротьбі зі своїми противниками православні міщани переймали їхню ж зброю — школи і друкарські верстати. Створення православних шкіл, для яких єзуїтська модель стала викликом і взірцем наслідування, збільшення кількості друкованих православних книжок стало найхарактернішими виявами руського національно-релігійного відродження у Речі Посполитій наприкінці XVI ст. Цей рух не лише стримував окатоличення місцевих православних. Під його впливом посилювалася різниця між місцевою „зреформованою" руською і „незреформованою" московською церквами. Не випадково, Іван Федоров, московський першодрукар, змушений був втікати з Москви, де його ремесло вважали виявом нечистого духу, і шукати притулку серед православних магнатів Речі Посполитої та у Львівського братства — тут його вміння друкувати книжки було доконечною потребою.

Конфлікт між православними і католиками привів до двох цілком відмінних розв'язок. Першою була спроба знайти компроміс, уклавши церковну унію. Зразок цього подали декілька православних єпископів, які 1596 р. у Бересті проголосили про визнання зверхності римського папи взамін за збереження пра-

вославної літургії та традиції. Так у православному світі появилася ще одна, уніатська Церква, юрисдикція якої поширювалася на руські землі Речі Посполитої. Приклад Берестейської унії був повторений 1646 р. в Ужгороді. Він стосувався православною населення північної Угорщини (теперішнього Закарпаття). У 1697-1700 р. на подібний крок наважилася частина православної ієрархії у Трансильванії, яка утворила Румунську уніатську Церкву.

Однак ідея унії не стала домінуючою у православно-католицькому протистоянні. Навпаки, вона лише загострила і поглибила його. Після того, як православний рух знайшов собі нового і могутнього союзника в особі українського козацтва, цей конфлікт переріс у відкриту політичну і збройну боротьбу. Своїм вістрям вона була спрямована не лише проти католиків, але й проти уніатів. Отже, як і в католицькому світі, Реформація і Контрреформація спричинили, хоч і не безпосередньо, розкол християнства у Східній Європі.

Суспільні наслідки Реформації у Західній Європі

За одне століття Західна Європа різко змінилася. Протягом XV ст. на вулицях європейських міст, які пізніше стали протестантськими, священиків чи монахів видно було всюди — вони становили до восьми відсотків міського населення. У їхніх руках часто була політична влада, яка приймала закони та визначала податки. Щоденне життя людей регулював церковний календар. Третина року припадала на релігійні свята чи дійства. Приблизно 100 днів припадало на пости. Монастирі традиційно були дуже впливовими. Місцеві аристократи були тісно пов'язані з церквами і монастирями. Меси та літургії відправлялися латиною. Під час свят влаштовувалися пишні процесії з іконами та реліквіями, всюди мандрували в пошуках чуда прощани. Кілька разів на рік з'являлися поширювачі індульгенцій. Багато священиків мали прихованих коханок і дітей. Керівництво Церкви не в стані було виправити цю ситуацію, накладаючи тільки малоефективні штрафи і кари. Люди висловлювали своє невдоволення представниками Церкви через плітки або вуличні вистави.

У XVI ст. міське життя змінилося. Кількість священиків у протестантських містах зменшилася на дві третини, на трети-

ну зменшилася кількість свят. Монастирі запустили. Частина їх була перетворена в притулки для бідних і хворих, в освітні заклади. Приблизно на третину скоротилася кількість діючих церков. Службу тепер відправляли місцевими мовами, миряни почали слухати її значно уважніше. Не всі віруючі тепер конче дотримувалися посту. Зникли продавці індульгенцій. Місцеві святині позачинялися, вервиці паломників потягнулися в інші святі місця. Збільшився попит та загальна кількість святих книг. Копії лютеранського Нового Завіту можна було побачити не лише у храмах, але й у приватних оселях. Миряни набули нової звички разом читати Біблію, вести релігійні розмови, медитувати. Священникам протестантських країн було офіційно дозволено мати сім'ї.

Лютерани, кальвіністи, цвінгліани та інші протестантські групи розглядали себе суб'єктами певного громадського обов'язку, порядку та відповідальності. Через міські магістрати вони активно втручалися у справи урядування. Своєю діяльністю вони зміцнили і розвинули нові суспільні інституції та громадські процеси.

Дуже змінився склад магістратур та спосіб керування життям міських громад. Протестантська традиція міського самоврядування об'єднала мирян і виборних священників для випрацювання спільної концепції загального блага. Навіть зовнішній вигляд міст і їх мешканців змінився. Сформувався протестантський культ простоти, оццданості, охайності, послуху, підкорення новим правилам поведінки і здорового глузду. З цих протестантських рис почало розвиватися вільне підприємництво нової європейської буржуазії. У сучасних суспільних науках існує інтелектуальна традиція, яка бере свій початок ще від відомого німецького соціолога Макса Вебера і яка стверджує, що власне ця „протестантська етика" була відповідальна за появу і швидке поширення капіталізму.

Багато протестантських реформаторів Німеччини, Франції, Англії були гуманістами. Вони впливали на освіту, витісняючи старі схоластичні традиції. Протестанти спирали свою традицію на Лютера та його соратника Філіппа Меланхтона — професора греки, який працював у Віттенбергському університеті. Він пропагував вивчення класичних наук та літератури, особливо історії, поезії, а також математики, серйозно

роздумував над ідеєю рівної освіти для хлопців і дівчат. У Женеві Кальвін та Теодор Беза заснували академію, яка пізніше перетворилася в університет. Виникли протестантські школи та університети в інших містах.

Успіхи Реформації у розвитку освіти впливали і на традиційну систему навчання, патроновану католицькою Церквою. Потреба підтримувати високий рівень освіти ставала очевидною для багатьох діячів Церкви. Надзвичайно важливу роль у розвитку католицької освіти відіграли єзуїти. Починаючи з XVII ст., єзуїтські школи здобули собі визнання найкращих шкіл цілої Європи.

Реформація дещо змінила ставлення суспільства до жінки. Передусім, всі знамениті протестантські лідери подали особистий приклад нового ставлення до подружжя та до жінки. Їх ідеалом була рівність, повага до особистості, ставлення до шлюбу як до рівного партнерства. Протестанти посилили освіту дівчат. Жінки Європи почали пригадувати собі, що вони були створені рівними з чоловіками перед Богом.

Намагаючись наблизити віру до людей і використовуючи національні мови як літургічні, протестанти вплинули на розвиток національних мов і літератур, музичної і художньої народної творчості.

Але вплив протестантизму хоча й був достатньо сильний, виявився не такий уже стійкий. До кінця XVI ст. майже половина навернених протестантів повернулася до традиційної віри. Якщо у середині XVI ст. половина Європи була протестантська, то в середині наступного століття вірною новим християнським течіям залишилася лише п'ята частина.

Процеси, започатковані в середині XVI ст., викликали за собою хвилю релігійних війн кінця XVI-першої половини XVII ст. Це криваве протистояння охопило значну частину Європи. Нерідко воно підсилювалося політичними мотивами, було лише способом для розв'язання суто політичних конфліктів.

Якщо у першій половині XVI ст. конфлікт проходив у боротьбі лютеран з католиками, то після Аугсбурзького миру фокус боротьби змістився на кальвіністські землі (Франція, Нідерланди, Англія, Шотландія), оскільки лютеранство вже одержало офіційний статус. Після 1563 р. кальвіністська Женева стала міжнародною школою протестантською опору.

І кальвінізм, і католицизм у цій боротьбі виявили себе догматичними, агресивними, нетолерантними релігійними системами. Протистояння між ними знайшло вияв навіть у мистецтві та архітектурі. Католицька Контрреформація розвинула бароко, сповнене імпресії та життя. Великі майстри бароко Пітер Пауль Рубенс (1571-1640) та Жанлоренцо Берніні (1598-1680) були католиками. Новий стиль особливо позначився в архітектурі (різьба, скульптура, малярство храмів — всі засоби, які привертали до себе увагу). Протестанти, навпаки, пропагували простіше мистецтво, зручну архітектуру. Вони розвинули класицизм на півночі Європи. Портрети роботи меноніта Рембрандта (1606-1669) з їх суворістю, глибиною, концентрацією на внутрішніх процесах — виразна опозиція яскравості та зовнішній привабливості барокового стилю.

XXVII. РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI- ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Французькі війни 1560-1598 рр.

Коли у 20-х **рр.** XVI ст. протестантські ідеї почали поширюватися у Франції, ставлення до них було досить толерантне. Перша хвиля переслідувань французьких протестантів, яких називали гугенотами за ім'ям одного з женевських лідерів Бесансона Гугеса, розпочалася 1525 р. Цього року Франциск I потрапив у полон до імператора Карла V. Французький уряд намагався визволити свого короля, демонструючи одночасно свою підтримку католицькій коаліції у її боротьбі з протестантами. Після арешту кількох гугенотів у жовтні 1534 р., у королівському палаці і по усьому Парижу з'явилися антикатолицькі плакати. У відповідь католицький уряд розпочав масові арешти і страти.

У 1536 р. вийшло перше видання „Настанов у християнській вірі” Кальвіна, яке стало надзвичайно популярним у середовищі гугенотів. Кальвін та його послідовники через переслідування змушені були втікати з Франції, а 1540 р. французькі протестанти потрапили під нагляд інквізиції. За Генріха II було засновано „Вогняну палату” для суду над еретиками. Після закінчення війни Валуа з Габсбургами за італійські території 1559 р. впливи іспанської корони в Європі помітно посилилися. Цього ж року помер Генріх II. Королем Франції став п'ятнадцятирічний Франциск II під регенством матері Катерини Медічі. Ситуацією скористалися потужні роди: Бурбони, Монморансі, Шатільйони та Гізи. Найсильнішим серед них був рід Гізів, представники якого займали найважливіші пости в державі та у католицькій Церкві. Лідери Бурбонів (принц Конде) і Монморансі (адмірал де Коліньї) спиралися на гуге-

нотів-протестантів. Обидві сторони мали свої політичні інтереси і використовували для їх досягнення релігійний конфлікт у суспільстві. Гугеноти в цей час становили лише п'ятнадцяту частину населення, переважно на півдні Франції. їхній протестантизм мав одоночасно сильний присмак політичного сепаратизму.

У 1560 р. основні сили конфлікту структурно оформилися. Бурбони вдалися до заколоту, який очолив принц Конде. Цього ж року помер Франциск II, королем став його десятирічний брат Карл IX (1560-1574). Старання захистити королівський титул свого сина змушували Катерину Медічі маневрувати між партіями, намагаючись то примирити їх, то послабити одну коштом іншої. Оскільки Гізи представляли для неї більшу загрозу, то Катерина наважилася на певні поступки їхнім супротивникам — гугенотам. Вони одержали право вільних богослужень у своїх містах. Але прихильники Гізів у березні напали на гугенотів у Васі (Шампань). Ця подія послужила приводом для початку війни, в яку було втягнуто маси віруючих з обох сторін.

Гугенотів підтримувала Англія та протестантські князі Німеччини, Гізів — католицька Іспанія. Під час боїв першого періоду воєн (1560-1570) загинув Конде. Гугенотів очолив здібний організатор та полководець Коліньї. У 1570 р. було підписано Сен-Жерменський мир, який став вершиною успіху гугенотів. Вони одержали право вільного богослуження у всій країні, право займати урядові посади та будувати укріплення навколо своїх міст.

Адмірал Коліньї став головним дорадником Карла IX. Він сподівався схилити короля до війни проти Іспанії на захист Нідерландів, виношуючи ідею пізнішого приєднання їх до Франції. У цей момент Катерина Медічі змінила свою політику. Вона розуміла, що війна з могутньою Іспанією може стати катастрофою для Франції. Задля зміцнення позицій корони та протидії гугенотам вона почала шукати шляхів до зближення з Гізами.

У цих обставинах, щоби підкреслити мир між короною та гугенотами та приспати пильність їхніх лідерів, королева-регента влаштувала весілля своєї доньки Маргарити Валуа з Генріхом Наварським — одним з протестантських провідників. 18 серпня 1572 р. гугенотська аристократія з'їхалася до столиці святкувати з'єднання католицької монаршої крові з протестантизмом. 22 серпня найманець Гізів тяжко поранив Коліньї, коли той виходив з Дувру. Катерина переконала коро-

ля, що у відповідь гугеноти почнуть розправу, і тільки знищення їхніх лідерів врятує Париж від трагедії. Напередодні дня св. Бартоломея (24 серпня) усі будинки гугенотів були позначені білими хрестами. Дзвін, який пролунав пізно вночі, був сигналом для початку масової розправи над протестантами. За кілька годин у Парижі загинуло три тисячі гугенотів включно з пораненим Коліньї. Зречення та прийняття католицтва врятувало життя Генріхові Наварському. Кілька днів різня у країні не припинялася. Кількість жертв за три дні перевищила 20 тисяч. Цю розправу схвалив папа Григорій XIII та іспанський король Філіпп II. Кардинал Орсіні прибув до Парижу з привітанням для „найхристияннішого короля та його матері”.

Цими подіями розпочався другий період війн. Це вже був не лише конфлікт між Гізами та Бурбонами за впливи у Франції. В очах протестантів це була боротьба за вибір між життям і смертю. Головне вістря ненависті гугенотів було спрямоване тепер проти Валуа. Рух опору політично оформився у гугенотську конгрегацію, яка стала своєрідною державою у державі. Політичні погляди гугенотів висловили т.зв. тираноборці (монархомахи): Отман, Теодор Беза, Філіпп дю Плєсі Морне та інші. Ці автори наголошували на активному захисті релігійних прав особистості, обмеженні влади монархів, збільшенні їхньої відповідальності перед спільнотою.

Після смерті Карла IX 1574 р. королем став останній з синів Катерини Генріх III. Він намагався дотриматися середнього курсу між фанатичною гугенотською конгрегацією та екстремістською Католицькою Лігою, заснованою Гізами 1576 р. Ліга мала підтримку іспанської корони і протягом 1580-х рр. набувала усе більшої популярності у Парижі. Політична боротьба у столиці все більше загострювалася. Католицька Ліга почала виступи проти Генріха III. 13 травня 1588 р. король спробував розігнати Лігу (т.зв. день барикад), але загальне невдоволення політикою Валуа призвело до його поразки. Внаслідок гострої політичної боротьби більшість лідерів з обох сторін загинули. У 1589 р. монах-домініканець Жак Клеман убив і самого короля.

Новим королем Франції став Генріх IV Наварський, засновник династії Бурбонів (1589-1610). Йому довелося вести війну з Філіппом II, який вирушив на Париж, наляканий перспек-

тивною об'єднаної протестантської Франції. Щоби запобігти окупації та продовженню виснажливої війни, Генріх IV 1593 р. прилюдно — цього разу остаточно — зрікся протестантизму. Він проголосив, що „Париж вартий месси“. У 1594 р. Париж відкрив перед ним ворота як перед королем. Новий король — розумний та обережний політик, для якого питання віри відходили на другий план перед питаннями життя і політики, він хотів передусім внутрішнього миру в державі. У 1598 р. король підписав мир з Іспанією. У квітні цього ж року він проголосив знаменитий Нантський едикт. Згідно з цим едиктом, Франція офіційно залишилася католицькою країною, в якій протестантська меншість (понад один млн. населення) одержала всі релігійні й суспільні права. Протестантське богослужіння заборонялося в Парижі та деяких інших великих містах. Хоча едикт і зменшив напругу конфлікту, він, по суті, лише перетворив гарячу війну у тривалу холодну. Однак, цей документ займає виняткове місце в історії співжиття різних релігійних спільнот як перший передвісник політичного оформлення ідеї суспільної та релігійної толеранції. Загибель Генріха IV від руки фанатичного католика стала яскравим свідченням того, що суспільство ще не готове було примиритися.

Генріх IV відіграв визначну роль у подальшому зміцненні країни. Він не тільки досягнув релігійного миру, але започаткував перетворення Франції в абсолютну монархію — централизовану, збюрократизовану, покірну волі короля, яка остаточно розвинулась за його наступників.

Імпералістична Іспанія у європейській політиці другої половини XVI ст.

Син Карла V Філіпп II (1555-1598) став найвпливовішим світським володарем другої половини XVI ст. Він володів найбільшою в історії цивілізації імперією. Цей король міг сміливо сказати, що в його імперії ніколи не заходить сонце.

Багатство Філіппа ґрунтувалося на достатку Кастилії та надходженнях з Нового Світу. Відкриття та експлуатація Америки спричинили значні суспільні зміни на всьому європейському континенті. Кількість населення, особливо міського, в Європі почала зростати занадто різко (у містах Франції, Англії,

Нідерландів — у 3-4 рази) і 1600 р. знову перевищила 70 млн. Поєднання зростання міст, грошової маси та людності збільшило інфляцію і підвищило ціни у 3-4 рази. Традиційна різниця між тими, хто має все, і тими, хто не має нічого, перетворилась у суспільну прірву. Селянство багатії Кастилії було найстражденнішим у Європі.

Філіпп II був заангажований у всю європейську політику. Гідний син свого батька, він не полишав надій на об'єднання всього християнського світу та навернення або перемогу над всіма невірними. Ця настанова сформувала головні риси зовнішньої політики Філіппа II, які стали характерними рисами політики наступних Габсбургів аж до XIX ст. Характер цієї політики можна окреслити як матримоніальний завойовницько-дипломатичний імперіалізм із сильним месіанським забарвленням.

У середині XVI ст. Свята Ліга за участю Іспанії, Венеції та папи під проводом дона Хуана Австрійського розпочала військові дії проти турків. Це було спричинено швидким просуванням турків в Угорщині та Австрії та посиленням у Середземномор'ї. У 1571 р. католицька флотилія одержало блискучу перемогу над турками у морській битві в затоці Лепанто. Третина флоту і 30 тис. турецьких воїнів загинули. Дон Хуан здобув славу нового рятівника Європи, а Іспанія на короткий час стала переважаючою силою у Середземномор'ї.

У 1580 р. Іспанія підкорила та приєднала до себе Португалію разом з більшою частиною її колоній. Португалія залишалась під владою Іспанії до 1640 р., а колишні португальські колоніальні володіння пізніше відійшли до Голландії.

Проте політичні упіхи, яких Іспанія досягнула на півдні, не повторилися на півночі. Філіпп II одержав іспанську корону разом з Нідерландами, де від імені короля правили його зведена сестра Маргарита Пармська та кардинал Гранвелла. Нідерландські провінції дуже відрізнялися від основних іспанських територій: вони мали значну автономію, були добре промислово розвинуті і пов'язані численними зв'язками зі своїми найближчими сусідами — німецькими князівствами, Францією, Англією. Ці зв'язки зумовили швидке поширення протестантизму. Торгові міста Нідерландів були найбагатшими і найнезалежнішими у Європі, а водночас — вірними прихильниками кальвінізму.

Кардинал Гранвелла поставив собі за мету відмінити автономію 17 нідерландських провінцій та побороти протестантизм. Опозицію до цієї політики очолили два члени Державної Ради Нідерландів: Вільям Нассо „Мовчазний" (принц Оранський) та граф Егмонт. У 1564 р. опозиція домоглася відкликання Гранвелли та утворила 1565 р. організацію опозиційних дворян „Компроміс", яка зобов'язувалася до дипломатичної боротьби за досягнення повного звільнення країни, відміни „плакатів" (законів проти єретиків), взаємної підтримки між провінціями. Свої вимоги дворяни подали у вигляді петиції намісниці Маргариті. За скромне вбрання іспанські придворні глузливо назвали членів цієї процесії жебраками — „гезами". Німецькі лютерани і французькі гугеноти, населення нідерландських міст — всі були на боці дворянської опозиції. Іспанія опинилася в ізоляції.

У цих умовах протягом 1566-1567 рр. по провінціях пройшла хвиля іконоборського повстання. Дворяни, яких шокувала анархія і кальвіністське ікононенависництво, не надали повстанню підтримки, і воно провалилося. У 1567 р. іспанське військо за участю папських сил на чолі з герцогом Альбою вирушило з Мілану до Нідерландів. У провінціях було засновано трибунал — „Раду в справах бунтів" або „криваву раду", що за шість років панування Альби засудила до страти вісім тисяч осіб. Прилюдно було страчено графів Егмонта, Горна та інших провідників опозиції.

Іспанці запровадили ще вищі податки, з яких найтяжчим була алькабалла — десятивідсотковий податок від продажу товарів. Ці податки активізували опір середніх верств суспільства. Масово утворювалися партизанські загони в лісах („лісові гези") та на морі („морські гези"), які наносили іспанцям постійні вразливі удари. Хвилю опору очолив принц Оранський, який переховувався від Альби в Німеччині. У 1572 р. морські гези, яким королева Єлизавета відмовила у притулку в англійських портах, почали захоплювати порти Нідерландів. Слідом за ними повстали міста, де населення виганяло іспанців і брало владу у свої руки. Восени принц Оранський переправився в Голландію. Всі спроби придушити повстання були марні. Окремі міста витримували облогу по шість-вісім місяців. Мешканці Лейдена, наприклад, витримали піврічну облогу і все-таки одержали перемогу.

У 1573 р. Альбу було відкликано до Іспанії. Коли 1576 р. помер його наступник дон Луїс Рекезенс, влада перейшла до Державної Ради, яка вирішила укласти угоду з іспанським урядом. Але національна міліція заарештувала членів Ради як зрадників. У Генті зібралися Генеральні стани, які перебрали владу в свої руки. У цей час повстали іспанські найманці, які тривалий час не одержували платні. Солдати-мародери влаштували справжні погроми в містах. В одному лише Антверпені 4 листопада 1576 р. вони залишили на вулицях сім тисяч вбитих (т.зв. іспанський шал).

У результаті такого розвитку подій сім північних протестантських провінцій (сучасні Нідерланди) і десять південних католицьких (сучасна Бельгія) об'єдналися в протистоянні Іспанії та 8 листопада 1576 р. підписали між собою угоду „Гентське умиротворення“. Воно передбачало виведення іспанських військ, припинення релігійних переслідувань, релігійну автономію провінцій. Цей договір поклав початок формуванню об'єднаних Нідерландів.

Цього ж року іспанські сили в Нідерландах очолив дон Хуан Австрійський. Силою обставин він змушений був підписати з повстанцями Вічний едикт, за яким іспанці мали покинути країну протягом 20 днів. Але іспанці знайшли підтримку в південних католицьких провінціях. Новий іспанський регент Олександр Фарнезе домогся підписання 1579 р. Арраської католицької унії, яка проголосила примирення з Іспанією. У відповідь північні провінції сформували Утрехтську унію. Філіпп II проголосив принца Оранського поза законом та визначив нагороду за його голову. Це ще більше заактивізувало рух опору. Члени Утрехтської унії 1581 р. проголосили Філіппа II низложеним.

Іспанцям вдалося протягом 1580-х рр. підкорити південні провінції і 1587 р. повністю згасити тут революцію. На півночі виникла незалежна Республіка об'єднаних провінцій, яку очолив принц Оранський, а пізніше його син Моріс. Становище країни у цей час полегшувалося тим, що Філіпп II був зайнятий в англійських і французьких аферах, які закінчились для нього так само невдало. У 1593 р. іспанські війська повністю вийшли з північних провінцій, а 1596 р. Франція та Англія офіційно визнали нову країну та розпочали спільні військові дії проти Іспанії.

НІДЕРЛАНДСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ, 1578-1609

Після фатальних військових поразок Іспанія 1609 р. підписала дванадцятирічний мир з Об'єднаними провінціями Нідерландів та визнавала право цих провінцій на торгівлю з португальськими колоніями в Ост-Індії.

Так перша революція нової, буржуазної епохи, попередниця революцій 1648 і 1789 рр., стала доконаним фактом, а утвердження першої республіки в Європі — її безпосереднім наслідком.

Відносини Іспанії з Англією також були доволі складні. Після смерті дружини Філіппа II Марії Тюдор 1558 р. Філіпп запропонував новій королеві Єлизаветі I відновити династичний альянс двох держав, але дістав відмову. Англія бачила в Іспанії серйозну суперницю на морі. Англійські корсари постійно нападали на іспанські колоніальні вантажі. Напруження в стосунках особливо зросло після введення війська герцога Альби 1567 р. до Нідерландів — комерційного партнера Англії. Іспанська корона та римська курія були дуже невдоволені поширенням в Англії англіканства та кальвінізму. Папа Пій V 1570 р. навіть відлучив Єлизавету від Церкви як єретичку. Це розв'язало руки Філіппові II, який, маючи підтримку Риму, вирішив знищити небезпечного для Іспанії суперника.

Після приєднання Португалії та її колоній 1581 р. Філіпп II почав підтримувати католицькі кола у самій Англії. Англійські католики вдалися до організації заклоту проти Єлизавети, бажаючи замінити її шотландською королевою-католичкою Марією Стюарт. Самий лише факт існування Марії Стюарт та її малого сина Якова VI були для Єлизавети постійною загрозою, тим не менше, королева не могла наважитися на їх страту. Протягом 19 років Марію тримали під суворим наглядом. Єлизавета погодилася на смертний вирок тільки 1586 р. після того, як сер Френсіс Уолсінгам виявив заклот проти королеви. У 1587 р. Марії Стюарт стяли голову.

Після цього конфлікт Англії та Іспанії перетворився у відкриту війну. У 1587 р. Англія відправила до Кадісу свою ескадру на чолі з адміралом Френсисом Дрейком. У відповідь Філіпп II почав збирати свою флотилію — „Непереможну армаду” (130 кораблів, 25 тис. вояків). Наприкінці червня 1588 р. біля берегів Англії армада, а разом з нею іспанський морський престиж, загинули. Англія вийшла на перше місце у світі як велика морська держава.

Ще однією фатальною помилкою Філіппа II було введення війська у Францію для підтримки католиків проти Генріха IV Наварського та гугенотів. Після того, як ця кампанія провалилася, колишня імперія втратила всі свої позиції. Франція дістала перевагу на континенті, а Данія та Англія — у колоніальній політиці.

Тридцятирічна війна 1618-1648 рр.

Тридцятирічна війна була останньою і найбільше руйнівною з усіх релігійних війн доби протестантизму. Одночасно вона стала першою загальноєвропейською війною. Релігійні та політичні суперечності, штовхаючи католиків проти протестантів, кальвіністів проти лютеран, виховували в них взаємну ненависть і завдавали численних втрат з обох сторін. Внаслідок тридцятирічної війни відбувався перерозподіл європейського простору між новими політичними силами, зокрема сформувалася сучасна політична мапа Північної Європи. Основним плацдармом військових дій стали Чехія та Німеччина. Вони потерпіли від цієї війни найбільше: здеморалізовані мародерські армії пересувалися в різних напрямках їхніми територіями, завдавали велику матеріальну шкоду, вбивали людей.

Головним вузлом суперечностей у Європі у XVII ст. стала Німеччина, поділена на 360 автономних політичних об'єднань. Через ці мінідержави проходили найважливіші торговельні шляхи. Як іспанські, так і австрійські Габсбурги намагалися поширити свої впливи на ці території. У боротьбу включалися й інші монархії, а також папство, яке вважало себе відповідальним за долю Священної Римської імперії. У 1608-1609 рр. оформилися головні ворогуючі між собою політичні угруповання — Католицька Ліга, яку очолив герцог Баварії Максиміліан, та Протестантська унія на чолі з кальвіністом Фрідріхом IV Пфальцьким.

Довготривала війна розпочалася у Чехії і поділялася на чотири періоди (1618-1625, 1625-1629, 1630-1635, 1635-1648). Чехія входила до держави Габсбургів з 1526 р. Внаслідок тривалої боротьби чехи домоглися низки поступок на користь протестантів спочатку від церковного Собору в Базелі, а пізніше скріплених імператором у так званій „Грамоті величності“.

Постійне порушення „Грамоти величності“ викликало у травні 1618 р. хвилю протесту в Празі. Коли імператор Матвій відмовився виконати вимоги депутатів чеського Сейму, вони виконали старий чеський звичай — акт дефенестрації: викинули через вікно двох зрадників, які підтримували імператорську політику. Ця подія означала відрив Чехії від Габсбургів

та початок першого чеського (богемського) періоду війни — 1618-1625 рр.

Чеські дворяни уклали спілку з Протестантською унією, обравши Фрідріха IV Пфальцького королем Чехії. Іспанія послала військо на допомогу Максиміліанові Баварському та наступникові Матвія імператорові Фердинандові II (1619-1637). Польський король Сігізмунд III обіцяв теж надати допомогу католикам.

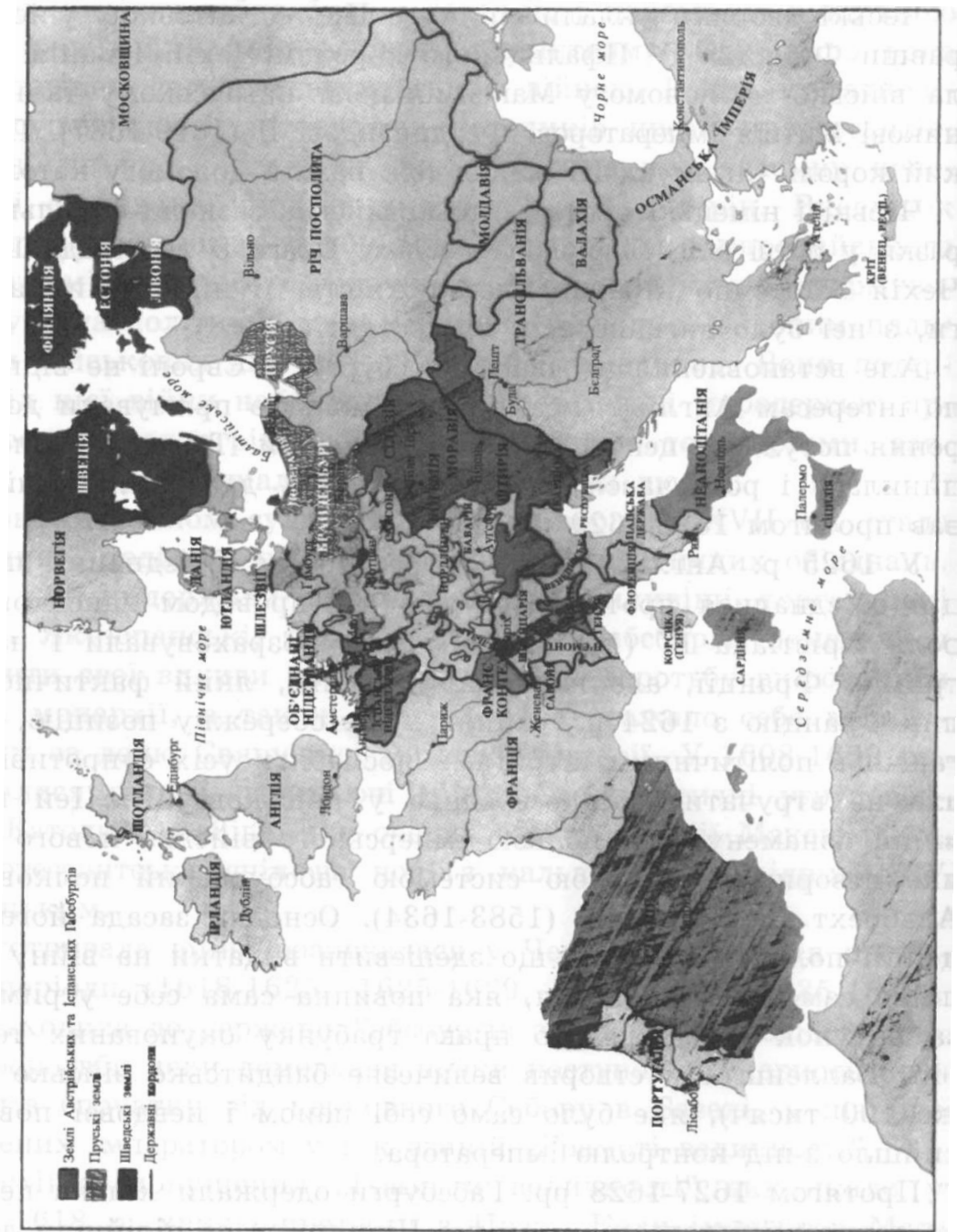
Чеські і німецькі протестантські війська зазнали фатальної поразки у битві біля Білої Гори поблизу Праги 8 листопада 1620 р. Чехія остаточно втратила незалежність, її підкорили Габсбурги, з неї було вигнано всіх протестантів.

Але встановлення переваги Габсбургів у Європі не відповідало інтересам Англії і Франції, які швидко прямували до створення потужних централізованих монархій. Тому війна не припинилася і розпочався її другий етап — данський, який тривав протягом 1625-1629 рр.

У 1625 р. Англія, Данія та республіка Об'єднаних провінцій об'єдналися проти Габсбургів під проводом данського короля Крістіана IV (1588-1648). Вони розраховували і на підтримку Франції, але кардинал Рішельє, який фактично очолював Францію з 1624 р., зайняв дуже обережну позицію, намагаючись політичними інтригами послабити усіх супротивників, але не втручатись безпосередньо у військові дії. Цей період війни ознаменувався появою імперського війська нового типу, яке створив за власною системою габсбурзький полководець Альбрехт Валленштайн (1583-1634). Основна засада його концепції полягала у тому, що здешевити видатки на війну може лише самодостатня армія, яка повинна сама себе утримувати за рахунок необмеженого права грабунку окупованих територій. Валленштайн створив величезне бандитське військо (майже 100 тисяч), яке було само собі паном і невдовзі повністю вийшло з-під контролю імператора.

Протягом 1627-1628 рр. Габсбурги одержали кілька перемог на території багатостраждальної Німеччини та підійшли до північних країн. Навесні 1629 р. було підписано мирну угоду в Любеку. Відразу після цього імператор Фердинанд II прийняв Реституційний едикт, за яким католикам було повернено всі церковні володіння, відібрані після 1555 р. та підтверджено

ЄВРОПА у 1648 р.

заборону кальвінізму. Ці різкі заходи проти протестантів були стільки ж непопулярними, скільки й нереальними. Вона лише підсилили опір протестантів і підняли їх на подальшу боротьбу. Англія, Швеція і Франція, занепокоєні успіхами Габсбургів, також активізувалися.

У третьому, шведському, періоді війни (1630-1635) військові дії проти католиків розпочав король Густав-Адольф, який не хотів допустити просунення Габсбургів у Скандинавію. У вересні 1631 р. біля Брайтенфельду шведи перемогли війська Католицької ліги. Рішельє вів таємні переговори з обома сторонами, але у військові операції так і не втручався. Шведи намагалися перетягнути на свій бік і Росію, і Польщу, і Туреччину, але їхні спроби залишилися без результату. Однак вони перемогли Валленштайна у Саксонії. У 1634 р. імператор Фердинанд позбувся Валленштайна, який усе більше виходив з-під контролю. Об'єднані габсбурзькі війська знову почали посувати шведів на північ, черговий раз спустошуючи володіння протестантських німецьких князів.

У 1635 р. саксонський курфюрст підписав компромісний мир з імператором у Празі. Швеція його не підтримала. Саме на цьому етапі у війну вирішила втрутитися Франція. Розпочався останній, франко-шведський, період війни (1635-1648).

Франція уклала угоду зі Швецією. Після того, як до угоди приєдналися Республіка Об'єднаних провінцій, Савоя та Венеція, утворилася потужна коаліція. У цей період не було великих битв, лише затяжна війна, яка принесла безліч страждань німецькій і чеській людині. Обидві ворогуючі сторони займалися переважно грабунком. Третина німецького населення загинула.

Коли виникла безпосередня загроза для Відня, імператор Фердинанд III (1637-1657) погодився підписати мир. 1648 р. у двох містах Вестфалії — Оснабрюк (між імператором та шведами і німцями) та Мюнстер (між імператором та Францією) — мир було підписано.

Війна привела до суттєвих геополітичних змін на європейському континенті. Швеція встановила свій контроль на Балтиці та стала однією з найсильніших держав Європи. Франція одержала Ельзас і Лотарінгію (але разом з ними й нове джерело конфліктів на наступні століття). Було закріплено подріб-

неність Німеччини. Тільки дві з численних німецьких держав мали міжнародний авторитет — Австрія та Бранденбург-Прусія. Міжнародного визнання і права виходу з імперії домоглися Об'єднані провінції. Кальвіністи отримали довгоочікуваний правовий статус.

Провалилися спроби іспансько-австрійських Габсбургів створити світову „християнську імперію“. Чільну роль у світовій політиці з другої половини XVII ст. почали відігравати не месіанські імперії, а централізовані держави, які формувалися на національній основі — Франція, Англія, Швеція, Росія.

XXVIII. ФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ І АБСОЛЮТИЗМУ У XVII ст.

Протягом XVII ст. Англія та Франція розвивалися в двох різних політичних напрямках. Англія, спираючись на свої традиції, формувала парламентську монархію з певною мірою релігійної терпимості. Франція, навпаки, розвинула централізовану, абсолютистську форму урядування та відмовилася від принципу релігійної толерантності, з якого починав Генріх IV Наварський. Генеральні стани, наприклад, останній раз були скликані 1614 р., а потім вже не скликалися аж до революції 1789 р.

Англія за Стюартів і в часи революції

1603 р., після смерті бездітної Єлизавети, королем Англії став син Марії Стюарт Яків VI Шотландський як Яків I Англійський (1603-1625). Так закінчилася династія Тюдорів і розпочалася династія Стюартів. Яків був переконаним абсолютистом. Він намагався повністю зосередити владу в своїх руках, не радився з Парламентом або зводив до мінімуму участь Парламенту у прийнятті важливих політичних рішень. Для поповнення казни широко застосовувався продаж титулів та посад. У релігійному плані його мета зводилася до зменшення подрібненості англійської церкви на різні ворогуючі угруповання. Він мав великі симпатії до католицизму та не страждав прихильністю до протестантів.

В Англії в цей час поряд з офіційною англіканською вірою поширилися протестантські течії кальвіністського напрямку. їх загальна назва — пуританство. Головними принципами прихильників цієї течії були духовна чистота, незалежність від королівської влади, проста і дешева Церква, відправи у приватних будинках, вільна проповідь. Пуритани відрізнялися

особливим стилем життя (працьовитістю, бережливістю та стриманістю) і навіть убранням (чоловіки носили чорні камзоли й панталони, білі комірці з простого полотна, стригли волосся кружком). Вони поділялися на стриманіших пресвітеріан, які відмовлялися від єпископів і замість них вводили до своїх релігійних громад старійшин, та дуже радикальних інDEPENDENTІВ, які виступали за повний розпад Церкви на дрібні самостійні громади. У 1604 р. відбулися переговори пуритан з королем, під час яких Яків I відмовився задовольнити будь-які їхні домагання: „Нема єпископів — нема короля". Обидві сторони залишилися незадоволені, затаїли підозру і настороженість одна до одної.

Відносини напружувалися. Щоби підірвати впливи пуритан, король видав спеціальний наказ щодо обов'язкових недільних забав та занять спортом, які заборонялися пуританськими правилами. Власне у цей час, 1620 р., розпочалася масова еміграція протестантів у Новий Світ, де вони сподівалися уникнути переслідувань та вільно відправляти богослужіння за власними переконаннями.

Яків мав великі прокатолицькі та проіспанські симпатії, які не збільшували його популярність в Англії. Не викликав захвату і його розкішний та розпусний двір, який відтворював стиль життя самого короля. Після смерті Якова 1625 р. королем став його син Карл I (1625-1649). Карл продовжував курс батька на побудову абсолютної монархії та ігнорування Парламенту. Він здійснював тиск на протестантів і збільшував податки та витрати скарбниці на утримання війська. Не додавало йому популярності і те, що він був одружений з ревною католичкою — Генрієтою Марією, дочкою Генріха IV Наварського.

У 1628 р. невдоволений Парламент подав королеві „Петицію про права" — документ, що звинувачував короля у порушенні „Великої Хартії Вільностей" та вимагав відміни незатверджених Парламентом податків, припинення арештів та постоїв війська у приватних володіннях. Король дав слово зважити на цю петицію, натомість розпустив Парламент. Настав одинадцятирічний період одноосібного правління Карла I (1629-1640).

Він уклав дружні відносини з Францією та Іспанією, виявляючи явні симпатії до католицизму. Внутрішня політика Карла I була спрямована на посилення контролю та централізації

державної влади. Посилювалася податкова політика, яка ущемлювала інтереси англійських купців та нового дворянства. У 1634 р. на всю Англію було поширено „корабельний збір“, що раніше збирався лише на узбережжі. Зростали масштаби продажу посад та титулів.

Спроба архієпископа Кентерберійського Лода поширити на Шотландію англіканську єпископську систему та „Книгу загального богослужіння“ англікан викликала шотландське повстання 1637 р. Відсутність грошей на війну з Шотландією змусила Карла знову скликати Парламент. Цей Парламент увійшов в історію як „Короткий Парламент“, оскільки його засідання тривали усього 23 дні, з квітня до травня 1640. Король не зміг домогтися від Парламенту жодної підтримки і розпустив його. У Лондоні почалися заворушення, міщани вимагали санкцій проти головних дорадників короля Лода та Стаффорда. У цих умовах король скликав новий, більш слухняний Парламент, який дістав назву „Довгого“ (1640-1653). Але час для порятунку ситуації було уже втрачено — хвилю масових виступів у Лондоні вже неможливо було спинити. Під тиском масових виступів Карл затвердив закон (1641), який позбавляв його права розпустити Парламент або перевищувати перерву між різними скликаннями більше, ніж на три роки. Щоби врятувати власний престиж, король віддав на поталу Стаффорда, якому відрубали голову.

У Парламенті у цей час уже не було однастайності між різними релігійними і політичними угрупованнями. Розбіжності у поглядах ще більше загострилися через війну в Ірландії. Але 1641 р. Парламент ще спромігся подати королеві „Велику ремонстрацію“ (Великий протест) проти зловживань королівської влади. Вона містила понад 200 пунктів. Король відмовився її затвердити. В Англії розгорнулася справжня громадянська війна між Карлом I з його прихильниками „кавалерами“ та переважно протестантською опозицією, прихильників якої називали „круглоголові“ (1642-1646).

Два чинники допомогли Парламентові одержати перемогу: союз із Шотландією та реорганізація парламентського війська, яку провів один із діячів партії індепендентів Олівер Кромвель (1599-1658). Його латники — „залізобокі“ — відрізнялися типовими пуританськими рисами: стійкістю, відданістю, вит-

римкою, послухом. Керівники цього війська походили з тих самих верств суспільства, що й основна маса воїнів. У червні 1645 р. парламентська армія перемогла королівське військо у битві біля Незбі, було вбито п'ять тисяч королівських воїнів. Секретне листування короля, яке давало підстави звинуватити його у змові з іноземними державами та зраді, потрапило до парламентських військ. Карл утік до Шотландії, але місцеві пресвітеріани за невелику суму видали його Парламентові.

У Парламенті продовжувалися розбіжності між пресвітеріанами та індепендентами з багатьох питань, у тому числі щодо суду над королем. Пресвітеріани відмовлялися від суду. Традиція божественного походження королівського титулу і його святості була ще досить міцною. Тоді полковник Томас Прайд 1648 р. провів чистку Парламенту, дослівно повикидавши пресвітеріан із зали засідань. Цей залишковий „куприковий” Парламент, який складався майже виключно з індепендентів, почав готувати суд над королем під сильним тиском народних мас, які вимагали страти. 30 січня 1649 р. Карлові I відрубали голову.

Настав час пуританської, або точніше індепендентської, республіки (1649-1660). Було скасовано палату лордів та англійську Церкву. Протягом більшості цього періоду Англія була під владою однієї людини — Олівера Кромвеля, який 1653 р. розігнав „куприк” від Довгого Парламенту, здійснив новий державний переворот та оголосив себе одноосібним лордом-протектором. Він запровадив військово-поліцейний режим, таємний нагляд, збільшив податки, фактично зліквідував республіку, домогся проголошення свого титулу спадковим і дістав право сам призначити собі наступника.

Але на час його смерті 1658 р. більшість англійців вже мали досить і пуританського, і республіканського експерименту. Тому лордом-протектором не став його син Річард. Після проведення таємних переговорів королем став син Карла I Карл II (1660-1685), який до цього часу переховувався в Голландії. Монархію було реставровано, а разом з нею реставровано усі старі проблеми, у тому числі релігійні, економічні і зовнішньополітичні. Велике невдоволення викликали зв'язки Карла II з Францією та його прокатолицькі симпатії. Парламент розділювався на прихильників короля торі (так називали себе ірландські партизани-католики) та його противників вігів (назва

шотландських пресвітеріан). Король постійно розпускав Парламент, застосовував репресії проти вігів. Абсолютистська реакція посилилася і за його сина Якова II (1685-1688), який одержував субсидії з Франції від Людовіка XIV, переслідував своїх противників, надавав опіку непопулярним в Англії єзуїтам. Навіть торі не могли виправдати його політику. Коли ж у Якова II народився син від жінки-католички, стурбований Парламент забув про суперечності й об'єднався у спільних діях проти корони. 20 червня 1688 р. вігі і торі уклали коаліцію і вирішили віддати трон Вільгельмові III Оранському з Нідерландів — чоловікові старшої доньки короля протестантки Марії.

Ця „славна революція" відбулася 1688-1689 рр. без крові й пострілів. Вільгельм прибув до Англії. Вдруге в англійській історії з'явився Вільгельм-„завойовник", який надав нової якості англійській державі. Король Яків утік до Франції. Звільнений трон Парламент передав Вільгельмові та Марії. їх першим законодавчим кроком стало підписання „Білоу про права", що забороняв короні відмінити парламентські закони, запроваджувати нові податки і збирати військо без згоди Парламенту. Цей документ остаточно закріпив зверхність Парламенту над монархією.

Було прийнято також „Акт про толеранцію" та „Акт про престолонаслідування", за яким трон переходив до ГанOVERського німецького дому, якщо остання зі Стюартів донька Якова II Анна (1702-1714) не залишить спадкоємця.

Розвиток французького абсолютизму у XVII ст.

Розвиток монархії у Франції в XVII ст. йшов зовсім іншим шляхом — до утвердження повного абсолютизму за формулою Людовіка XIV — „один король, один закон, одна віра".

Політику концентрації влади в одних руках з опорою на провінційну знать розпочали ще Генріх IV (1589-1610) та його син Людовік XIII (1610-1643). Оскільки Людовік XIII мав лише дев'ять років, коли зійшов на трон, королева-мати Марія Медічі знайшла блискучого дорадника для короля — кардинала Рішельє (1624-1642). Він вважав своєю першою метою велич короля, а другою — могутність королівства. Ревний католик, кардинал Рішельє провадив політику релігійної уніфікації кра-

їни. У зовнішній політиці він намагався всіляко послабити австрійських Габсбургів, використовуючи для цього Іспанію. Рішельє розпочав кампанію на підкорення провінційних парламентів і подолання їх сепаратистських настроїв, запровадив інститут інтендантів — королівських чиновників, які наглядали за місцевими справами та адміністрацією. Усіх запідозрених у нелояльності засуджували і навіть страчували. Рішельє розпочав наступ на гугенотів. їм заборонили мати укріплені міста, політичні організації, незалежні суди. Кардинал Рішельє також посилав війська і проти протестантів інших країн (зокрема, у тридцятирічній війні). Він був одним з перших державних діячів, який зумів оцінити великі можливості друку як засобу масового впливу, пропаганди державних інтересів та загального блага народу („raison d'etat" та „bien public"). Під його контролем 1631 р. почала виходити перша загальнофранцузька газета. Він заклав фундамент під могутній авторитет монархічної влади, хоча його методи викликали великий спротив аристократії.

Коли 1643 р. помер король, його наступник Людовік XIV (1643-1715) мав лише п'ять років. Королева-мати Анна Австрійська передала владу у руки кардинала Мазарена (Мазаріні), який продовжив курс на централізацію, започаткований за Рішельє. Місцеві можновладці і парламенти спробували перемогти монархію у відкритій боротьбі. їхня опозиція королеві дістала назву Фронда (1649-1652). Мазарен та Людовік XIV навіть змушені були на короткий час покинути країну. Але період анархії і неспокою переконав французів, що правління сильного короля краще за боротьбу багатьох місцевих влад. Людовік XIV зрозумів: якщо він хоче збудувати міцну монархію, то повинен відмовитись від політики „твердої руки" Рішельє і Мазарена та обрати мудріший шлях. Створюючи сильну і потужну монархію, Людовік намагався не усувати своїх противників, але узалежнювати їх у той чи інший спосіб від корони, зберігаючи за ними всі права і впливи на місцевих рівнях. Коли аристократія відчула, що король підтримував її місцевий авторитет, вона почала підтримувати центральний авторитет короля.

Після смерті Мазарена 1661 р. Людовік XIV зосередив усю владу у своїх руках, не призначаючи більше першого міністра. Він багато працював над створенням свого образу велич-

ного і добродійного правителя, ніколи не пропускав нагоди справити враження на свій народ. Людовік XIV не шкодував засобів, щоби завоювати симпатії провінційних аристократів. Наприклад, коли 1662 р. народився спадкоємець, король з'явився на святкуванні у вбранні римського імператора. Рішення корони приймалися лише після обговорення з місцевими асамблеями, які вирішували всі місцеві справи. Тільки паризька асамблея втрачала свою силу і повноваження. Ці принципи дали змогу Людовікові XIV утвердити свою особу як короля за божественним правом та уникнути долі Карла I в Англії.

Людовік XIV збудував величний палацовий комплекс біля Парижу — Версаль, який став його постійною резиденцією після 1682 р. — місце, гідне „Короля-Сонця”, як його називали. Версаль став домом для тисячів його наближених та найважливіших службовців. Суворо лімітований порядок дня та служби етикету були питанням престижу та забирали у них багато часу, не лишаючи енергії на заколоти. Ледве не постійно перебуваючи біля короля, аристократи мали враження, що займаються важливими державними справами, насправді ж були від них повністю усунені. Ця політика принесла такі результати, що Людовік міг з повним правом сказати: „Держава — це я”.

Людовік XIV, як і Рішельєс, вважав, що політична стабільність гарантується релігійною єдністю. Це спричинило його виступ проти янсенітів, які здобули популярність у Франції з 30-х рр. XVII ст. їхня популярність була своєрідною реакцією на єзуїтську присутність і впливи. Янсеніти — католицька течія, що сприймала деякі протестантські положення, у тому числі про предназначення й рабство волі. Математик та філософ Блез Паскаль був одним з визначних прихильників янсенітства. Людовік XIV з підтримкою папи Інокентія V розігнав янсенітську общину в Порт-Роялі та заборонив поширення її поглядів.

Наступним кроком Людовіка XIV у напрямку релігійної уніфікації Франції був наступ на гугенотів. Спочатку він відлучив гугенотів від громадського і державного життя, заборонив працювати лікарями і друкарями, обклав додатковими податками. 1685 р., під час війни з Нідерландами, король скасував Нантський едикт, закрив гугенотські школи і церкви. Цей крок був великою помилкою короля. Попри всі інші негативні наслідки, він спричинив мільйонну еміграцію населення з

Франції в інші країни та у Новий Світ. Тисячі гугенотів поповнили військо противника Людовіка XIV Вільгельма Сванського (майбутнього англійського короля Вільгельма III). Ті, хто залишився, становили постійну загрозу для трону.

Франція до цього часу під багатьма оглядами була подібна до інших європейських держав. Але в середині XVII ст. вона стала високорганізованою і потужною країною з амбіціями на головну європейську силу. Зовнішня політика Людовіка була спрямована на збільшення меж та зростання впливів Франції. Міністри короля Кольбер, Лувау та Вобан за короткий час перетворили державу на потужну військову машину. Кольбер став творцем суворо контрольованої державою економічної бази, необхідної для фінансування війни. Він розробив економічну доктрину французького меркантилізму (або кольбертизму), за якою розвиток усієї державної економіки спрямовувався тільки на задоволення потреб центру. Лувау створив нове високопрофесійне дисципліноване військо, яке отримувало високу платню за свою службу. Це військо користувалося великою народною підтримкою, оскільки не мало потреби займатися грабунками. Вобан був талановитим військовим інженером і тактиком. Здобутки його праці залишалися основою військової тактики ще у роки першої світової війни.

Людовік XIV, одружений з іспанською інфантою, розпочав війну з іспанцями за несплату посагу (500 тис. золотих еку) та відвоював іспанську частину Фландрії (1667-1668). У 1672-1678 рр. відбувалася війна з Голландією, Іспанією та Австрією за іспанські Нідерланди. Франція дістала кілька прикордонних нідерландських міст і контроль над Середземномор'ям. Це було вершиною французького зовнішньополітичного та військового успіху. Подальші війни за нідерландські та німецькі території з об'єднаними супротивниками не приносили очікуваних наслідків.

Найфатальнішою стала для Людовіка XIV війна за „іспанський спадок" після смерті 1700 р. іспанського короля Карла II Страждальця. Французи та австрійці мали претензії на іспанський трон. Людовік XIV відправив в Іспанію свого онука Філіппа Анжуйського як претендента на іспанську корону, оголосивши, що кордону між цими двома країнами більше немає. Розпочалася нова виснажлива війна з Англією, Австрією та

Голландією (1701-1714), яка поклала кінець французькій політичній перевазі на європейській сцені. За мирними договорами 1713 і 1714 рр. в Утрехті і Раштадті Філіппа Анжуйського як Філіппа V було визнано іспанським королем, проте Франція більше нічого не одержала. Натомість вона втратила частину своїх американських колоній. Англія запанувала у Середземномор'ї, Австрія одержала Нідерланди. Політично XVIII ст. належало вже Англії, так само як XVII — Франції, а XVI — Іспанії.

У результаті за сто років Франція прийшла до того, з чого почала після гугенотських воєн. Після смерті Людовіка XIV (1715) монархія була ще міцна, але виснажена і послаблена війнами. Під фундамент могутньої королівської влади були закладені майже усі ті проблеми, які за декілька десятиліть призвели до вибуху Французької революції.

Політика централізації ускладнила розвиток ефективної структури самоуправління: аристократи, які через інтриги домогалися високих посад і впливу при дворі у Версалі, були переважно нікчемними лідерами та міністрами. Але модель абсолютної монархії Людовіка залишилася ідеальним зразком централізованої влади, якого намагалися досягнути пізніші європейські правителі.

XXIX. ЦЕНТРАЛЬНА І СХІДНА ЄВРОПА У ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВИХ ЧАСІВ

Наприкінці XVII-на початку XVIII ст. політичні сили Європи перерозподілилися, виявилися найсильніші і найслабші, ті, хто диктував і ті, хто намагався вижити. Склалося співвідношення політичних сил, яке зберігалось без суттєвих змін до першої світової війни. Велика Британія, Франція, Австрія, Росія, Пруссія сформувалися у цей період як найвпливовіші політичні утворення. Їхня експансія була спрямована проти слабших сусідів: Іспанії, Об'єднаних Нідерландів, Польщі, Швеції, Османської імперії. Їх піднесенню сприяло й послаблення Священної Римської імперії після Вестфальського миру. Це були країни, базовані на суворій централізованій владі, які тією чи іншою мірою наслідували модель політичної та військової організації часів Людовіка XIV.

Центральна і Східна Європа почала суттєво відрізнятися від Західної ще в добу середньовіччя. Основою західної економіки стали морські зв'язки і порти Атлантики та західного Середземномор'я. Центральна і Східна Європа не мала виходу до Атлантики, окрім узбережжя Балтики. Її економіка залишалася переважно аграрною, а населення — селянським. Аристократи і правителі слабших малих держав, не маючи змоги відстояти незалежність у період зростаючої тісноти та розподілу зон впливу в Європі, були змушені шукати, кому вигідніше підкоритись.

У різні періоди різні центрально- та східноєвропейські держави відігравали провідну роль в історії цілого регіону. Але попри інші держави, три основні політичні сили конкурували між собою та певною мірою навіть впливали на західноєвропейське суспільство XVII-XVIII ст. Це Османська імперія, Австрія, Росія.

Тюркські народи та об'єднання як військова і політична сила відігравали значну роль в історії Близького Сходу, починаючи з кінця X ст. Після перемоги біля Манзікерту 1071 р. сельджуки заснували потужний султанат, що міг протистояти атакам хрестоносців. Османські турки продовжили хвилю завоювань після монголів, поширилися на європейський берег. Свою назву вони дістали від Османа або Отмана (1299-1326), який заснував династію султанів, що перетривала шість століть. У свій час візантійські імператори намагалися зупинити цю хвилю завоювань, одержати допомогу від Заходу. Але ця політика не знаходила підтримки серед православного населення Східної імперії, яке в цей час навіть надавало перевагу турецькому пануванню перед страхом з'єднатися з католицизмом.

За султана Мухамеда II Завойовника (1451-1481) турки 1453 р. атакували Константинополь. Здобувши місто, Мухамед II змінив його назву на Істамбул і зробив його новою столицею своєї імперії. Він приєднав до цієї імперії Сербію, Боснію і Герцоговину, вигнав генуезців з чорноморських колоній. Кримське ханство визнало його зверхність. Протягом XV ст. турки підкорили Сирію та Єгипет. Із завоюванням Мекки і Медіни султан приєднав до своїх титулів ще й титул „нащадка Пророка" і став верховним ісламським правителем.

Сулейман I Кануні „Чудовий" (1520-1566) продовжував збільшувати імперію. Збудувавши нову фортецю в Белграді, він спрямував основний удар на Болгарію та Угорщину. Його найбільший успіх — завоювання Угорського королівства 1526 р. Далі він рушив проти Австрії, яка відтепер стала головною мішенню османської експансії, спрямованої проти усього християнського світу.

Після невдалої спроби захопити Відень 1529 р. османи повернули свою агресію на схід — Межиріччя і південну Аравію. Коли 1566 р. Сулейман помер, імперія була великою і стабільною, але пік її сили вже проминув.

Найбільша спроба підкорити Західну Європу була здійснена через сторіччя. У 1683 р. турки знову спробували захопити Відень. Об'єднаним християнським силам на чолі з польським королем Яном Собеським вдалося відбити цю загрозу. Переможній битві під Віднем Європа завдячує поширенню нової

звички пити каву, великі запаси якої були знайдені у захопленому турецькому обозі.

Боротьба з турками ускладнювалася заплутаними конфесійними стосунками в Центральній та Південно-Східній Європі. На Балканах і Пелопонесі все більше поширювалися ісламські впливи. Місцеве населення всіляко опиралося на повернення до римокатолицизму. І без того складні відносини між віросповіданнями та дух релігійної нетерпимості ще виразніше посилювалися після Реформації та Контрреформації. Наслідки цих конфесійних поділів і конфліктів на Балканах ми добре прослідковуємо в югославських війнах сьогодні.

Турки так багато часу проводили у військових кампаніях, що протягом XVII ст. Османська імперія все більше послаблювалася політично і зовсім не розвивалася економічно. Протягом XVIII ст. зміцнілі централізовані держави почали здійснювати успішний тиск на неї. У 1699 р. турки підписали договір з австрійськими Габсбургами, визнавши усі їхні претензії на впливи в Угорщині, Трансильванії, Хорватії, Словенії. Росія під прапором захисту братів-слов'ян, щоб утвердитись в європейській морській політиці, також почала поширювати свої впливи на території Османської імперії. Після декількох воєн з турками наприкінці XVIII-XIX ст. вона відвоювала частину чорноморського узбережжя разом з Кримом і Молдавію. У XIX ст. малі середземноморські та балканські народи розпочали активну боротьбу за свої права на незалежний державний розвиток. Це призвело до повільного занепаду великої імперії, боротьба за спадщину якої стала одним з головних важелів міжнародних європейських конфліктів у новітні часи.

На початку XVI ст. зміцнилося становище ще однієї важливої політичної сили Центральної Європи — австрійських Габсбургів. На відміну від інших імперій, Габсбурзька здобувала нові території не стільки війнами, скільки вдалими династичними шлюбами. Протягом XV ст. виникало все більше політичних та династичних зв'язків між Габсбурзькими територіями та Богемією й Угорщиною-Хорватією. Цією ситуацією зумів скористатися габсбурзький правитель Фердинанд I (1526-1564), якого 1526 р. чехи, угорці і хорвати майже одночасно обрали королем своїх держав. Фердинанд домігся також збереження чеської та угорської корон для своїх спадкоємців. Прак-

тично це означало повне входження цих держав у спадкові габсбурзькі володіння. Австрійські Габсбурги у /другій половині ХУІІ ст. володіли Австрією, Штирією, Чехією, Моравією, частиною Хорватії, Угорщини. Найскладнішою складовою цієї спадщини була "Угорщина, де місцеві вельможі постійно були готові до повстання. Австрії доводилося вести тривалі виснажливі війни і з зовнішніми ворогами — турками, французами, іспанцями, Прусією. Ці війни дуже послабили державу — єдину спадкоємицю колишньої римської слави, принаймні у титулі. За імператриці Марії Терезії (1740-1780) Австрія все ж таки відстояла себе, хоча й зі значними територіальними втратами на Півдні.

Протягом ХVІІ ст. великою європейською силою стала також Прусія-Брандербург, значною мірою завдяки політиці „твердої руки" королів Фрідріха Вільгельма та Фрідріха ІІ, які у ХVІІІ ст. створили найпотужніше і найдисциплінованіше у Європі військо. Власне Фрідріх ІІ з Марією Терезією та російською імператрицею Катериною ІІ вирішили долю однієї з найбільших держав Центральної і Східної Європи — польсько-литовської Речі Посполитої.

Історія польської держави протягом пізнього середньовіччя та нових часів багата драматичними і несподіваними поворотами. Постійно загрожена натиском тевтонців з півночі та Богемії з півдня, Польща спрямувала власну експансію на ослаблені навалюю монголів та внутрішніми війнами руські князівства. Казимір ІІІ (Великий) зумів забезпечити державі терпимі дипломатичні відносини з тевтонцями та 1340 р. розпочав завоювання галицько-волинських земель. Дальші завоювання поставили Польщу в прямий конфлікт з Великим князівством Литовським, яке в ХІV ст. було єдиною значною державою Східної Європи і контролювало більшість колишніх руських територій з місцевим населенням. Спільні вороги та інші політичні інтереси призвели до підписання 1385 р. Кревської Унії між двома державами. Згідно з умовами Унії Великого князя Литовського Ягайла було проголошено польським королем Владиславом ІІ Ягайлом (1386-1434). Зі свого боку він обіцяв дотримання союзу двох держав та навернення литовців, які все ще залишалися поганями. Тій частині литов-

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА 1648 р.

ської знаті, яка не прийняла ідеї Унії, після затяжного військового конфлікту було завдано поразки. Литовські правителі та литовці, які мешкали не на руських територіях, прийняли римо-католицтво. Розпочався поступовий процес асиміляції. Це об'єднання, хоч і мало формальний характер, сприяло прискореному розвитку двох держав та стало підставою їх політичної перемоги над Тевтонським орденом. Перша визначна поразка тевтонців відбулася 1410 р. під Грюнвальдом у Східній Пруссії. Після 1466 р. Польща здобула вихід до Балтики, а незахоплені Бранденбургом залишки тевтонських та лівонських територій на початку XVI ст. стали васалами польської корони.

Литовське князівство існувало, формально зберігаючи свій суверенітет, фактично ж усе більше потрапляючи під владу польської шляхти. Польща і Литва сперечалися між собою за впливи у спільній державі. Ця боротьба закінчилася підписанням 1569 р. Люблінської Унії та фактичним включенням Литовського князівства, послабленого лівонськими війнами, до складу формально польсько-литовської, а насправді — польської Речі Посполитої. Зокрема контроль над руськими землями, які до цього часу перебували під литовською зверхністю, перейшов до польської магнатерії і шляхти. Інша зміна стосувалася характеру політичного режиму. Після смерті останнього з Ягеллонів Сігізмунда II Августа польська шляхта домоглася прямої участі у виборах короля. Першим вибраним королем став Генріх Валуа (1573-1574). Він підписав так звані Генріхові артикули, які надзвичайно посилили впливи шляхти та розпочали одночасно процес послаблення польської магнатської держави. З одного боку, Польща XVI-XVII ст., як ніяка інша країна Європи, характеризувалася поширенням політичних свобод, з іншого — сильними анархічними настроями шляхти. Це перешкодило формуванню сильної централізованої влади в особі монарха чи парламенту — Сейму. До того ж, більшість польських королів були іноземцями. Перемога вузьких класових і локальних інтересів шляхти та її сепаратизм призвела до національної катастрофи.

Внутрішньою пружиною цієї катастрофи став релігійний конфлікт між католицьким та православним руським населенням, що розгорівся з надзвичайною силою з приходом на землі Речі Посполитої Реформації та Контрреформації. Спробою компро-

місного поладження цього конфлікту стало утворення на землях Речі Посполитої 1596 р. уніатської Церкви. Однак конфлікт виявився надто глибоким, щоб йому можна було знайти мирну розв'язку. Відповіддю на католицьку експансію стало національно-культурне відродження русинів українських і білоруських земель кінця XVI-початку XVII ст. Поєднавшись з козацьким рухом у степових окраїнах Речі Посполитої та гострим соціальним невдоволенням українських селян, цей рух вилився у цілу серію козацько-селянських воєн XVI-XVIII ст. Найбільша з них — Хмельниччина (1648-1657) — відірвала від Польщі значну частину українських земель і завдала такого сильного удару Речі Посполитій, після якого вона вже не піднялася. Справу довершили іноземні інтервенції. Вкрай ослаблена Польща стала легкою здобиччю для її трьох могутніх сусідів — Австрії, Росії та Прусії. Після трьох розподілів Речі Посполитої між цими імперіями у 1772-1795 рр. Польща перестала існувати як окрема держава й аж до 1918 р. зникла з політичної карти Європи.

Ще однією новою дійовою особою, яка раптово увірвалася в європейську політику нового часу була Росія. Географічно і політично вона знаходилася на периферії не лише Європи, але й колишніх руських земель. Відтиснута Литвою і шведами від Балтики, а татарами та турками — від Чорного моря, вона не мала „теплих“ портів для розвитку комерції. Але Росія мала грандіозні незадіяні природні і людські ресурси, зібрані з величезних просторів прилучених і завойованих територій та народів.

У специфічних умовах пізнього середньовіччя та ранньоновітньої доби піднесення Російської імперії було частиною загального процесу зміни колишньої рівноваги між азійським кочівництвом та європейською осілою цивілізацією. Занепад Монгольської та Османської імперій витворив вакуум політичної влади, яку швидко заповнила Москва. Першими її завоюваннями стали Казанське (1552) та Астраханське (1556) ханства на півдні та сибірські ханства (1579-1582) на півночі і на сході. Зовнішня експансія була перервана періодом жорстокої внутрішньої боротьби та анархії за Івана Грозного (1533-1584) та часів Смути (1584-1613). Однак після ліквідації династичної кризи з вибором на російський престол сімнадцятирічного Михайла Романова (1613-1654) Московська держава вступила у

новий період безперервного зростання. Саме за його царювання Московське царство здобуло найважливіше під стратегічним оглядом завоювання — козацьку Україну, яка внаслідок повстання Хмельницького відірвалася від Речі Посполитої і перейшла під зверхність православного царя. Приєднання України відкрило шлях для російської експансії на Захід, спрямованої протягом XVII-початку XIX ст. проти Речі Посполитої і Швеції. Ця експансія була зреалізована внаслідок трьох Північних воєн (1558-1583, 1654-1667, 1700-1721) і трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795). На півдні Росія спрямувала свій удар проти Османської імперії та її васала Кримського ханства, остаточно приєднаного до Росії 1783 р.

Росія була в певному сенсі унікальним прикладом. Як небагатьом східно- чи центральноєвропейським народам, їй пощастило зберегти державність (головно завдяки своєму розташуванню та певній геополітичній „непривабливості”: розлогі велетенські простори, недостатність населення на них, відсутність виходу до морів та розгалужених торговельних шляхів), однак вона майже не розвивалася. Здавалося, ідея розвитку не приживалася на цих землях. Навіть глибока духовність мала відбиток застигlosti й тяги назад, а не вперед.

Цю застиглу громаду намагався розворушити цар Петро I (1682-1725). Він скерував свої зусилля на те, щоб усунути від влади стару родову аристократію, побудувати сильну армію, встановити контроль над Церквою та модернізувати російське життя. Після його царювання Росія вже була зовсім іншою державою. Зразком для Петра був Людовік XIV. У 1697 р. він здійснив поїздку в Західну Європу. Повернувшись, власноручно зголив бороди своїм боярам та обрізав довгі рукави на їхньому одязі. Він же запровадив „Табель про ранги” — службову шкалу, що ґрунтувалася на посадах і заслугах, а не на боярському родоводі.

Петро I зреформував систему управління, ввівши, за шведським взірцем, колеґії з різними профілями. Він же заснував центральний Сенат з дев'яти членів як головний орган управління у час своєї відсутності. Цар почав розробку покладів заліза на Уралі. Він відправляв талановиту молодь вчитися за кордон і заохочував західних ремісників і науковців переселятися до Росії.

Створивши військо, Петро розпочав війну з турками за Азов на Чорному морі, зі шведами за вихід до Балтики. Після Ніштадського миру 1721 р., який закінчив Північну війну, росіяни захопили Естонію, Лівонію, частину Фінляндії, одержавши якщо не парадний вхід, то принаймні „вікно в Європу". Петро збудував нову столицю — Санкт-Петербург (1703) — символ нової західної орієнтації Росії та непохитності її позицій на Балтиці. Завдяки цій зовнішньополітичній експансії Росія досягла статусу східноєвропейської імперії. Це було остаточно закріплено титулом імператора, який Петро I прибрав 1721 р.

Російська православна Церква дуже заважала цареві у його спробах осучаснити та просвітити суспільство. У середині XVII ст. реформістський рух, очолений патріархом Ніконом, започаткував деякі зміни до текстів та ритуалу богослужень. Як реакція на ці спроби розпочався масовий рух старовірів. Тисячі з них на знак протесту закінчили життя самогубством або втекли в далекі сибірські простори чи у південні козацькі степи.

Щоби полегшити керівництво Церквою, Петро 1721 р. скасував позицію патріарха, запровадив замість неї синод на чолі з генералом-прокуратором. Ця реформа остаточно закріпила російську формулу „цезаропапізму". Якщо раніше важко було собі уявити, щоби хтось із російських царів наважився на „похід у Каносу" — тобто визнав -зверхність, бодай моральну, Церкви над світською владою — то після нововведення Петра такий вчинок взагалі не можна було уявити: хіба міг російський цар просити прощення у свого підданого?

Східноєвропейська православна традиція зрощення світської і церковної влади докорінно відрізнялося від західноєвропейської католицької традиції поділу влади. У державі, де існували два незалежні центри влади — монарх і Церква — завжди існувала ніша для появи третього незалежного політичного актора — самого суспільства. У Російській імперії, де вся влада перебувала у руках могутньої і всеконтрольної держави, не могло бути й мови про появу незалежних структур.

Ця позірна міць державної машини насправді дуже часто оберталася глибокими потрясіннями або династичними кризами, що й засвідчив кінець царювання Петра. Ув'язнення 1711 р. та раптова смерть сина Олексія залишили трон без нащадка. Сам Петро помер 1725 р., не залишивши розпоря-

джені щодо спадкоємця. Проблему престолонаслідування між двірцевою аристократією та військовими більше тридцяти років вирішували двірцеві інтриги і перевороти. Нової могутності і поштовху до зовнішньої експансії Росія дістала за наступного великого реформатора — російської імператриці Катерини II (1762-1796), яка прийшла до влади після вбивства свого чоловіка Петра III.

Отже, Петро заклав фундамент під нову Росію з амбіціями „третього Риму“, не заклавши фундаменту під стабільне громадянське суспільство. Щобільше, спроба економічної і культурної модернізації суспільства без справжньої модернізації політичного устрою держави послужили головною причиною затяжної внутрішньої кризи Російської імперії аж до останніх її днів.

XXX. КУЛЬТУРА І ДУМКА XVI-XVII ст.

XVI-XVII ст. привнесли вражаючі зміни у людське сприйняття як Всесвіту, так і суспільства. Новий погляд на природу сприяв формуванню нового раціонального світогляду, який відбився у новій філософії, а також вплинув на художню та літературну уяву.

Утвердження цілої системи нових наукових знань називається науковою революцією. Цей процес не був ані швидким, ані масовим. Однак він був революцією за тими наслідками, які спричинив у суспільстві.

До зламу XVI-XVII ст. наука зробила дуже незначний поступ порівняно з античністю, продовжуючи користуватися геометрією Евкліда, математикою Архімеда, астрономією Птолемея, філософією Арістотеля. Останнім великим нововведенням була алгебра арабів, але й вона великою мірою ґрунтувалася на знаннях античного світу.

Діяльність гуманістів, розвиток міст і виробництва, великі географічні відкриття розширили світогляд і потреби людства, спричинили серію наукових винаходів, таких як мікроскоп, телескоп, термометр, барометр й ін. Власне в цю епоху у свідомості нових європейських інтелектуалів утвердилося поняття модерності і прогресу, а технологічний поступ став однією з найголовніших характеристик цієї модерності. Швидкий технічний прогрес — це було чи не єдине, чим нова Європа могла пишатися порівняно з античним світом. Розвиток технології ґрунтувався на поглибленні наукових знань та експериментального досвіду європейських дослідників.

Найрадикальніші зміни відбулися в астрономії. Її основою до цього часу була геоцентрична система, яку розробив Гіппарх (II ст. до Р.Х.) та Птолемей (II ст. н.е.). З практичної точки зору ця система була досить зручною. Вона давала змо-

гу достатньо точно, скажімо, прокладати маршрути для мореплавців. Найбільша проблема, яку ця система не могла розв'язати, була радше теоретична: вона не могла пояснити спосіб та причину руху світил. Щоб розв'язати цю проблему, треба було дослівно перевернути всю концепцію, яка існувала півтора тисячоліття. Йшлося не лише про заперечення утверджених наукових знань, але, що важливіше, церковного авторитету.

Видатна роль у запереченні геоцентричної системи належить Миколаю Копернікові (1473-1543) — астроному з Торуня, який навчався у Кракові та Італії. До кінця життя він виконував обов'язки каноніка та вів власну лікарську практику, але одночасно займався астрономією. Копернік прийшов до висновку, що астрономічні розрахунки були би набагато точнішими, якби у центр планетної системи помістити не Землю, а Сонце. Результати своєї праці — книгу „Про обертання небесних сфер" — він наважився опублікувати лише 1543 р. Традиція твердить, що перший примірник цієї книжки він одержав у день своєї смерті. Так народилася геліоцентрична система Всесвіту. Вона одночасно підвищувала престиж математики як науки, здатної пізнати і відобразити світ у формулах.

Наступні важливі кроки для утвердження нової системи зробили данський астроном Тіхо Браге (1546-1601) та його помічник німець Йоган Кеплер (1571-1630). Кеплер був відомим астрологом, захоплювався неоплатонізмом, культом сонця, магією цифр. На підставі обчислень Браге він зрозумів, що орбіти планет не круглі, але еліпсоподібні з Сонцем в одному фокусі, а швидкість їх руху залежить від відстані до Сонця. Він сформулював три закони руху планет, на основі яких було складено точніші „Рудольфові таблиці" (1627), названі на честь імператора Рудольфа. Однак Кеплер ще не міг пояснити, чому орбіти мають власне таку, а не іншу форму.

Саме в той час, коли астрономи почали міняти погляди на будову Всесвіту, відбулася ще одна важлива зміна, яка стала своєрідним водорозділом між старими та новими часами.

Юліанський календар, яким користувалися європейці, сильно відставав від астрономічного року. Внаслідок цього свято Христового Воскресіння переміщувалося з традиційного кінця березня усе ближче до літа. Це створювало серйозну проблему для Церкви у вирахуванні дат пасхалій. Тому

реформа календаря стала нагальною потребою. Її здійснив папа Григорій XIII на підставі проекту італійського лікаря та математика Луїджі Ліліо. У спеціальній буллі „*Inter gravissimas*” („Між найважливіших”) 24 лютого 1582 р. папа висловив мету реформи: повернення Христового Воскресіння на традиційне календарне місце та встановлення таких правил, за якими воно не буде зсуватися в майбутньому. Новий календар увійшов у дію з 5 жовтня 1582 р. Десять днів були попросту пропущені, і цей день став 15 жовтня. Високосними вважалися лише ті початкові роки століть, число сотень в яких ділилися на „4” без залишку (наприклад, 1600 р.). Оскільки за юліанським календарем кожен сотий рік вважався високосним, в наш час різниця між календарями досягнула вже 13 днів.

Католицькі країни перейшли на новий стиль майже одразу. Протестанти прийняли григоріанській календар на 50-100 років пізніше. Православні християни, хоча й визнали недосконалість юліанського календаря, не прийняли нового стилю. Таким чином, ця остання календарна реформа не лише умовно відділила новочасну Європу від середньовічної, але й поглибила розкол у християнському світі. Відтепер східні християни відставали від західних навіть хронологічно.

Наука цього часу була суто теоретичною. Через відсутність відповідних пристроїв астрономи не могли провадити точних і складних спостережень зоряного неба. Головним критерієм правильності тієї чи іншої системи було те, наскільки добре її можна вкласти у математичні формули. Наукове відкриття виглядало як одкровення. Це, зокрема, спричинило і величезне зацікавлення містицизмом та поєднання його з наукою.

Початком експериментальної науки можна вважати відкриття уродженця Тоскани Галілео Галілея (1564-1642). Того самого року, коли з'явилася перша праця Кеплера, він сконструював підзорну трубу і скерував її в небо. З точки зору сучасної астрономії відкриття Галілея не були такими уже вражаючими: крізь свій телескоп він уперше побачив гори на Місяці, плями на Сонці, відкрив існування чотирьох супутників у Юпітера та безліч зірок. Однак його заслуги треба міряти у тогочасному контексті. Це був час, коли і протестанти, і католики прокляли теорію Коперніка. У 1616 р. праця Коперніка пот-

рапила у список заборонених книг. За відстоювання геліоцентричної системи 1600 р. інквізиція спалила на вогнищі Джордано Бруно. Відкриття ж Галілея виразно і переконливо свідчили на користь нової теорії. Вони справили враження сильніше за відкриття Америки. Деякі його колеги з Падуанського університету були так роздратовані руйнуванням звичних концепцій, що відмовилися дивитись у телескоп.

На захист геліоцентричної системи Галілей 1632 р. видав книгу „Діалог про дві головні системи світу”. Іншим його важливим внеском у розвиток світової науки була розробка ідеї раціональності Всесвіту. Галілей був переконаний у тому, що світ повністю підкоряється математичним законам:

„Філософія записана у цій величній книзі, що завжди лежить перед нашими очима — маю на увазі Всесвіт — але ми не зрозуміємо її, не вивчивши найперше мови і символів, у яких вона записана. Ця книга написана математичною мовою, а символи її — трикутники, кола та інші геометричні фігури, без допомоги яких не можна зрозуміти жодного слова з цієї книги; без яких людина блукає в темному лабіринті”.

Отже, Всесвіт — раціональний, пізнає його не схоластична логіка, а математика. Всі характеристики світу — включаючи красу, колір, смак — можна описати математичними формулами. Звідси вже залишилося дуже близько до думки, що і суспільні відносини теж можуть підкорятися дії математичних законів.

У 1633 р. Галілей представ перед судом інквізиції у Римі, відрікся від своїх поглядів та опинився на засланні. До самої смерті він залишався під наглядом, йому було заборонено працювати. Але він не пішов з життя мовчки і перед смертю повторив: „Вона все ж таки крутиться”.

Відкриття Галілея торували шлях, яким пізніше розвивалася вся природнича наука — шлях наукового експерименту як основи людських знань. В інших ділянках наук також відбулися епохальні зміни. У фізиці найважливіші відкриття були зроблені у царині механіки (роботи Галілея і Рене Декарта) та вивчення властивостей газів і рідини (праці Паскаля, Торіччеллі, Бойля і Маріюта). У математиці найбільший інтелектуальний прорив пов'язаний з іменами Декарта, Ферма, Паскаля, Ньютона, Ляйбніца. У медицині великий вплив справили дослідження людського тіла, які провадили швайцарець Парацельс (теорія

хвороб і лікування), іспанець Мігель Серветус, англієць Вільям Гарвей (останній відкрив явище кровообігу). Голландець Антоні ван Левенгук (1632-1723) відкрив мікроорганізми та розпочав вивчення живої тканини під мікроскопом. Виникла геологія і мінералогія, творцем якої став Георг Бауер (Агрікола).

Англієць Ісаак Ньютон (1642-1727) продовжив дослідження своїх попередників як в астрономії, так і у фізиці, заклавши базу фізичної науки на наступні два століття. У 1687 р. він опублікував книгу „Математичні принципи натуральної філософії“. Він довів, що всі фізичні тіла у Всесвіті рухаються під впливом взаємного тяжіння, або гравітації. Він, як і Бекон, підкреслив важливість досліду і спостережень для одержання правильних висновків і виявлення закономірностей. Його твори, разом з працями його попередників, перетворювали науку в раціональний експеримент і ретельне спостереження, а Всесвіт — у царство порядку і закону, а не хаосу.

Більшість вчених цього часу були глибоко віруючими людьми. Наука не заперечувала для них Творця. Навпаки, наука і віра взаємно підкріплювали одна одну. Їх Творець був такий же раціональний, як і його творіння. Віра в раціонального Бога живила віру в раціональність людського існування і можливість його зміни на краще. Але наукові відкриття посилили і містичні настрої серед частини суспільства. Не зникли традиційні вірування і забобони середньовіччя, містичні вірування і страхи, що впливали на культуру. Протягом XVI-XVII ст. багато європейців як і раніше були заглиблені у проблеми страху перед гріхом, смертю, дияволом. Це стимулювало інтерес до магії, окультних наук, віру в силу демонів і спричинило в кінці середньовіччя справжнє полювання на відьом. Між 1400-1700 рр. майже 100 тис. осіб було засуджено на смерть за чаклунство та диявольське відьомство, шабаші, оргії, канібалізм. Характерною рисою цих звинувачень було те, що більшість жертв (80%) становили жінки, як довірливіші, більше грішні і піддатливіші впливові диявола. По суті полювання на відьом перетворилося в полювання на жінок. Воно припинилося лише наприкінці XVII ст., коли світ став, з одного боку, більше раціональний, а Реформація, з іншого, відновила Бога на належному йому місці як абсолютну силу, якій підкоряється навіть диявол. Заняття магією та організації місти-

ків не зникли повністю, але залишилися таємною справою важливих і знатних осіб, яких неможливо було притягнути до суду.

Філософія нових часів

Розвиток науки відбувався у тісному зв'язку з розвитком нової філософії, яка повністю заперечила стару схоластичну спадщину і методи. Найбільший вплив на формування нової філософії здійснили Френсіс Бекон, який наголосив на важливості емпіричних дослідів, та Рене Декарт, який підніс значення розуму та розумового процесу у пізнанні.

Френсіс Бекон (1561-1626) був лондонцем, отримав блискучу освіту в Кембріджі. Свої наукові заняття він поєднував з політичною кар'єрою як діяч при дворі Якова I. В історії науки він відомий передусім як батько емпіризму та експерименту. Його найвідоміші твори: „Успіх у навчанні“, „Новий Арагон“, „Нова Атлантида“. Бекон атакував схоластичне твердження про те, що найбільші істини вже відкриті. Він вірив, що людське пізнання дає корисні результати і поділяв усіх філософів на „людей експерименту“ та „людей догми“. Тільки дослідження природи веде людину до пізнання. Бекон порівнював себе з Колумбом, який прокладає новий шлях до інтелектуального відкриття. Його ідеї про науку і матеріальний прогрес та їх позитивний вплив на людську свідомість впливають і на сучасну цивілізацію.

Рене Декарт (або Картезій, 1596-1650,) дістав освіту в єзуїтській школі, дуже багато мандрував. Уславився як видатний французький математик, що винайшов аналітичну геометрію. Його заслуга як філософа полягала у розробці дедуктивного наукового методу. Основні праці Декарта — „Роздуми про метод“, „Початки філософії“.

За його теорією джерелом істинного знання є розум, який у собі самому знаходить критерії для віднайдення істини. Зразком для всіх інших наук, на його думку, була математика з її законами та чіткою системою. Увесь світ Декарт поділив на речі мислячі і речі, що займають простір, мають протяженість. За його поглядами, матеріальний світ характеризується властивістю протяженості і має спільну природу, яку в стані пізнати людський розум. Цей критичний розум сумнівається у всьому, крім

власного процесу мислення та існування Бога. Головним девізом Декарта було „Мислю, отже існую” („Cogito ergo sum”).

Блез Паскаль (1623-1662) — французький математик, фізик та філософ, близько пов'язаний з янсенітами, тогочасними опонентами єзуїтів. Він зрікся усіх своїх статків, щоби вести духовне самодисципліноване життя. Паскаль вважав, що розум безпосередньо підводить людину, яка уважно слухає його доказів, до віри в Бога та впевненості у божественному милосерді. Він багато уваги приділяв християнській етиці. Вважав, що шлях до пізнання істинної величі людини лежить через визнання її убозтва.

Неоднозначним мислителем цієї доби був син єврейського купця з Амстердаму Барух Спіноза (1634-1677). За свої філософські погляди 1656 р. його було відлучено від синагоги. І юдеї, і християни-протестанти протягом усього життя оскаржували його в атеїзмі. Найвідоміший його твір — „Етика” — з'явився 1677 р. За цей твір автора посмертно звинуватили у пантеїзмі (єретичному ототожненні Бога з природою). Ця книга, цілком у дусі епохи, була написана точною мовою визначень, аксіом і припущень. Вона поділялася на п'ять частин: стосовно Бога, духу, емоцій, людської залежності та людської волі.

За Спінозою, у світі є лише одна субстанція, спільна для всього. Вона — сама для себе причина, вона вільна і невизначена, і це є Бог. Все що існує, існує в Ньому і не може бути уявлене чи збагнуте поза Ним. І дух, і матерія складаються з цієї єдиної невизначеної божественної субстанції. Спіноза знайшов багато прихильників серед мислителів наступних століть, зокрема XIX ст. Не в стані сприйняти традиційну мову релігійної доктрини, ці мислителі знайшли в його теорії придатну для себе „раціоналістичну” релігію.

Важливою ознакою цієї доби була поява окремого напрямку філософії, пов'язаного виключно із суспільно-політичними процесами. Томас Гоббс (1588-1679) був одним із засновників цієї політичної філософії XVII ст. На формування його поглядів вплинула англійська громадянська війна. У 1651 р. з'явився його твір „Левіафан”, в якому Гоббс розглядав людей і суспільство в дуже матеріалістичний і механічний спосіб. Мотивом усіх суспільних процесів, на думку Гоббса, є егоїзм, намагання збільшити задоволення і зменшити біль. Він вірив,

що суспільство може досягнути кращого стану, розумно використавши досягнення науки. Але цим процесом повинні керувати наймудріші люди і суверенні правителі.

Людам притаманне постійне і безперервне прагнення сили, влади, яке веде до постійних конфліктів. Цей стан був найбільше властивий первісному суспільству. Коли інші філософи розглядали первісний стан людства як „втрачений рай”, Гоббс бачив у ньому приклад необмеженої і жорстокої боротьби за владу. Вийти з цього жадливого природного стану, за Гоббсом, люди можуть тільки внаслідок певного соціального контракту: домовленості про правила співжиття на чолі з повновладним правителем, згідно з золотим правилом: „Не роби іншому того, чого не бажаєш для себе”. Гоббс вірив, що загроза анархії страшніша за загрозу тиранії, отже, правителі повинні мати абсолютну владу. Ця точка зору не залишала місця для жодного протесту приватних особистостей проти загальновизнаної влади. Ці погляди критикували сучасники Гоббса, як католики, так і протестанти.

Якщо Гоббс був палким прихильником абсолютизму, то Джон Локк (1632-1704) справив найбільший вплив на тих своїх наступників-просвітителів, які гостро критикували абсолютну владу. Його політичні симпатії в часи англійської війни були на боці пуритан та парламентських сил. Він зачитувався творами Бекона, Декарта, Ньютона та ін. Деякий час він знаходився під впливом Гоббса, але дуже швидко повністю змінив свої погляди. Після невдалого заколоту проти Карла II Локк, як один з його учасників, змушений був втікати до Голландії. Його найвідоміший твір — „Есей стосовно людського розуміння” (1690) — присвячений аналізу функцій людського духу і розуму. Дитина — це чиста дошка (*tabula rasa*), на якій ще немає жодних ідей. Все знання приходить з чуттєвого досвіду. Те, що люди знають — не сам зовнішній світ, а результат взаємодії розуму з цим світом та виховання. Отже, Локк заперечував існування вроджених моральних норм. Всі вони набуті. Він вважав також, що розумна особистість має жити за християнською мораллю.

У часи правління Карла II Локк написав два „Трактати про управління”, у яких заперечив позицію Гоббса про абсолютну владу монархів. За Локком, голос розуму вчить, що всі люди

рівні і незалежні, ніхто не може завдавати шкоди життю, здоров'ю, свободі і власності іншого, тим більше, що всі люди створені на Божу подобу. Люди укладають суспільний договір не для того, щоби віддати комусь абсолютну владу, але для того, щоби захистити свої природні права. Абсолютна монархія несумісна з громадянським суспільством. Локк інакше розглядав і природний, початковий стан людства як стан свободи і рівності, де кожен задовольняв свої природні права життя, свободи, власності. Від природи люди — створіння розумні, наділені прагненням добра. За Локком, війни і хаос настають власне тоді, коли правителі не можуть зберегти природну свободу людей, а стараються підкорити їх своїй абсолютній владі.

Література і театр на зламі епох

Зміни у житті стимулювали поглиблення уяви і в людей, далеких від науки. Література відійшла від усталених форм, зробила великий крок вперед в аналізі внутрішнього світу людини і суспільства.

Особливо бурхливо література, музика, живопис та архітектура розвивалися протягом XVI ст. у католицькій монархічній Іспанії. За Філіппа II іспанський двір за своїми культурними здобутками навіть перевершував французький. У цю добу художня література досягнула вражаючого поступу. Вона стала справді самовартісним жанром мистецтва, а її теми охоплювали не тільки релігійні ремінісценції або класичні сюжети, але дійсне життя людей і суспільства. Найвеличніший письменник Іспанії всіх часів — Мігель де Сервантес Сааведра (1547-1616) — глибоко цікавився силою і слабкістю релігійного ідеалізму. Первісно він задумував свого „Дон Кіхота" як сатиру на вмираючі лицарські традиції, що колись були популярними в Іспанії. Але автор глибоко захопився створеним образом, який вже не був для нього просто смішний. Цей твір вивчають не тільки філологи, але філософи і теологи всього світу. Крім того, „Дон Кіхот" — цікавий портрет тогочасного суспільства, який змальовує яскраві і дуже точні типажі.

Франція подарувала світові Франсуа Рабле (1495-1553), Жана Батіста Мольєра (1622-1673), Ля Рошфуко, Расіна, Ля Фонтена та інших. Рабле — син адвоката, монах-втікач, медик, філолог

— також змалював сатиричний портрет тогочасного суспільства у своєму „Гаргантюа і Пантагрюелі”.

За Рішельє та Мазарена культурне життя у Парижі стало особливо цікавим і багатим на події. Відновився інтерес до драми: початково до драми античної та італійської, а пізніше нової французької. Жан Кокелін, відомий світові як Мольєр, став головним комедіантом королівства.

Англія — батьківщина найвідомішого англомовного драматурга Вільяма Шекспіра (1564-1616). Відомості про нього дуже суперечливі. Він народився у містечку Стретфорд-на-Ейвоні, у родині фермера. Переїхавши до Лондону, він зацікавився театральним життям, яке пізнав зусібіч — як суфлер, актор, автор та пізніше співвласник. У 1593 р. він вступив до театральної трупи Джеймса Барбіджа, яка мала перше власне театральне приміщення у Лондоні — „Театр”. Тут було зіграно перші п'єси Шекспіра. Дальша його творчість пов'язана з театром „Глобус”. Частина власності у цьому театрі зробила його багатою людиною, талант — знаменитою. Він написав 37 п'єс різного жанру. Сучасний театр не можна собі уявити без Шекспіра.

Видатним англійським поетом XVII ст. був Джон Мілтон (1608-1674). Вихований у ревній пуританській традиції, він водночас був добре обізнаний з християнськими та античними класиками, літературою Відродження. Як обдарований журналіст, він писав численні палкі статті на різноманітні теми. Мілтон брав участь у боротьбі пуритан з Карлом I, захищав пресвітеріанську форму церковного влаштування, був прихильником індепендентів та страти короля. Свої найкращі твори „Втрачений Рай”, „Самсон” та „Повернений рай” він написав, вже вражений сліпотою. Вибір сюжету цих творів було вмотивовано тим, що автор хотів створити для Англії те, чим „Іліада” стала для Греції, а „Енеїда” — для Риму. У своїх поглядах він погоджувався з армініанами, які вірили у можливість людськими зусиллями виправити своє буття і з Божою милістю досягти спасіння.

Очевидно, власна доля, сліпота виховали в нього переконання в тому, що людина повинна робити найбільше, на що вона здатна, навіть перед лицем поразки.

У цей період було здійснено безліч інших культурних досягнень у багатьох країнах. Зокрема, важливою сторінкою розвитку музики стало народження італійської опери. Вже перші кроки в існуванні нового жанру були настільки успішні, що сам Генріх IV Наварський замовив таку композицію на відзначення свого шлюбу з Марією Медічі 6 жовтня 1600 р. у Флоренції. Цей твір „Еврідіка” — найдавніша збережена до наших днів опера. Від часів Клаудіо Монтеверді освічені європейці могли не знати, де знаходиться Італія, але обов'язково знали видатні італійські оперні арії.

XXXI. ЕКОНОМІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ XVIII ст.

Економіка європейського суспільства XVIII ст. була ще значною мірою пов'язана з попередніми традиціями. Саме суспільство, поділене на окремі стани чи майнові групи, поки що майже не відрізнялося від середньовічного. Життя спільно регулювалося рамками суспільних відмінностей. Традиція забороняла, наприклад, представникові певної суспільної верстви або різних родів занять носити одяг, який належить тим, хто знаходиться від нього на щабель вище, або селитися у визначених околицях. Кожна держава була об'єднанням, яке складалося з менших об'єднань. Європейці цього часу були далекими від такого важливого для модерного суспільства поняття, як „права особистості“. Особа мала права і привілеї, які давала їй приналежність до певної суспільної групи, а не як людський індивідуум сам собою.

Але суспільство все ж таки змінювалося. Насамперед — кількісно. У 1700 р. населення Європи (включно з європейськими провінціями Османської імперії) становило 100-120 млн., 1800 р. — 190 млн., а 1850 р. — майже 260 млн. осіб. Такий вражаючий кількісний зріст, неможливий у попередні епохи, був важливою якісною зміною. Він вимагав інтенсивного пошуку нових джерел енергії, сировини, харчування, стимулював нові потреби.

Демографічний зріст можна пояснити не стільки збільшенням народжуваності, скільки різким зниженням рівня смертності. Причини цього були різноманітні. Найголовніші з них полягали у зменшенні кількості війн і відповідно військових жертв, відсутності великих епідемій, поліпшенні санітарії та гігієни, розвитку медицини та нових технологій, змінах у харчуванні, зокрема у зв'язку з поширенням на європейському континенті картоплі та інших продуктів. Зростання кількості

населення збільшувало споживання, примушувало людей до більшої рухливості (міграційні процеси) та винахідливості у пошуках засобів для виживання.

Кількісне зростання людності протягом усього XVIII ст. вело до збільшення попиту на хліб та одночасного підвищення цін на хліб і зерно. Хліборобство ставало прибутковою справою. Щоби збільшити свої посівні площі і прибутки, західноєвропейські землевласники почали запроваджувати різноманітні нововведення, які в комплексі дістали назву „сільськогосподарської революції“.

Розпочався цей процес ще в XVI-XVII ст. у Нідерландах, де селяни навчилися створювати досконалу систему штучного дренажу для збільшення посівних площ. На півночі Європи розпочали висівати й нові культури для годування худоби — конюшину, ріпу тощо. Збільшення площі сільськогосподарських угідь та впровадження нових культур привело до збільшення споживання м'яса на континенті.

Ці нововведення швидко перейняли фермери Англії, яка взагалі завжди добре схоплювала нові ідеї. Відомим англійським експериментатором був Джетро Талл (1674-1741), який фінансував і свої, й чужі сільськогосподарські винаходи. Він, зокрема, був прихильником і поширювачем застосування в землеробстві глибокої оранки. Як і багато інших винахідників, він діяв через „спроби і помилки“ і не завжди досягав успіху. Деякі його погляди дуже часто були помилковими. Він, наприклад, відмовлявся від використання гною як добрива, вважав його шкідливим і навіть отруйним. Інший англійський експериментатор Чарлз „Ріпа“ Таунсенд (1674-1738) запровадив сівозміну, використовуючи пшеницю, ріпу, ячмінь і конюшину. Значну кількість нововведень пропагували й обговорювали в „Землеробських річниках“ Артура Юнга (1741-1820). Але більшість новинок була непридатна для використання за традиційної організації поділу землі. Общинні землі були поділені на дрібні ділянки. Це не лише не давало достатнього простору для масових нововведень, але власники цих ділянок не мали й достатніх засобів для їх запровадження.

У середині XVIII ст. великі землевласники під впливом зростання попиту на хліб почали об'єднувати окремі ділянки у великі поля під злаки. Розпочався інтенсивний тиск на об-

щинні землі (т.зв. обгороджування), коли селян масово зганяли з їхніх господарств. Це спричинило неспокій і великі заворушення у селах, а також тривалі диспути в Парламенті. Процес руйнування традиційного укладу землеволодіння та створення великих прибуткових господарств завершився прийняттям загального парламентського акту про обгороджування (1801).

Обгороджування сприяло збільшенню виробництва і поліпшенню технологій. Але одночасно більшість селян залишалася без засобів проживання. Правда, незважаючи на втрату землі, англійські села не запустили. Це було можливе завдяки існуванню дрібних селянських промислів, які тепер почали розвиватися значно активніше. Відкрилися нові можливості до проникнення міської промисловості у села.

Збільшення кількості населення викликало ще одне властиве для XVIII ст. явище — „споживчу“ революцію, яка стала передумовою бурхливого промислового розвитку. Протягом другої половини XVIII ст. усе більше представників середніх верств населення спочатку в Англії, а потім і на континенті, почали нагромаджувати надлишкові гроші. Заощадження зумовили появу нових різноманітних потреб, стимулювали збільшення попиту на речі вже не першої необхідності. Речі, які раніше діставали тільки у спадок, тепер почали купувати. З'явилася мода на вишуканіший одяг, кращі житло і меблі, вишколену прислугу. Поширювалися нові звички та традиції, як, наприклад, пиття чаю чи кави. Нові звички й ритуали вимагали нових аксесуарів (наприклад, відповідного посуду для чаю чи кави тощо). Цей надвеликий попит та виробництво були і є одночасно благом і тавром новочасного західного суспільства аж до наших днів. Сучасні дослідники вважають навіть, що слабкість, а то й відсутність цього типу виробництва у комуністичних системах Східної Європи була однією з вагомих причин краху цих систем наприкінці 1980-початку 90-х рр.

Отже, з кінця XVIII ст. спостерігався безперервний розвиток європейської економіки. В його основі лежали передусім зміни у промисловому виробництві. Батьківщиною індустріальної революції стала Велика Британія, яка була попереду і в розвитку хліборобства, і в революції попиту. Вона була заможною, політично стабільною та соціально мобільною країною (ті, що нагромаджували гроші, легко піднімалися суспільною

драбиною). Не менше важливою для нагромадження капіталів були багаті колонії, які надавали добру економічну підтримку Британії.

Перші успіхи індустріалізації виявилися в текстильному виробництві. У тисячах селянських хат стояли примітивні прялки і ткацькі верстати, які були джерелом додаткового зимового заробітку. Дуже часто обладнання, як і сировина, були власністю міських підприємців, які скуповували готову продукцію. Оскільки це дрібне виробництво розміщувалося більше по селах, аніж у містах, зміни виробництва торкнулися передусім сіл. Позбавлені внаслідок обгороджування землі, селяни радо бралися за цю можливість заробітку. Збільшення попиту на пряжу й полотно заохочувало власників вкладати гроші у різні технологічні винаходи. Першим з таких нововведень став винахід Джона Кея — механічний літаючий човник. У 1765 р. Джеймс Гаргрівз винайшов першу механічну прялку „Дженні“, яка одночасно скручувала 16-18 ниток. Поступово він збільшив кількість веретен до 200. Продуктивність праці внаслідок цих виходів неймовірно зросла, але прядіння й ткацтво ще не виходили поза межі домашнього промислу. Крок до появи перших фабрик було зроблено, коли колишній перукар Річард Аркрайт 1769 р. запатентував свій винахід — водяну механічну прядильну машину. У 1771 р. він побудував першу в Англії прядильну фабрику біля Дербі. На щастя, для промисловості, він загубив свій патент, і його винахід почали вільно запроваджувати. Поліпшення якості пряжі стимулювало розвиток ткацтва. Сільський священик Едмунд Картрайт вдосконалив і механізував ткацький верстат та збудував ткацьку фабрику. Перші фабрики були невеличкі (до 12 робітників) і будувалися в сільській місцевості, оскільки потребували енергії невеликих річок.

Так людство істотно збільшило свої енергетичні можливості, замінивши силу м'язів живих істот на потужну енергію природи. Відтепер вдосконалення не припинялися. До 1800 р. виробництво бавовни зросло на 800 відсотків. Вода, як і сила вітру, збільшила можливості виробництва, але все ж таки не була досконалим і стабільним джерелом енергії. Дальшим кроком в індустріалізації стала поява нового типу двигуна, який не залежав би від зовнішніх обставин, пори року тощо — парового двигуна. Перші кроки у цьому напрямку зробив Томас

Ньюкомен на початку XVIII ст. Він сконструював величезний циліндр, який, однак, легко перегрівався, був малопродуктивний і нетранспортабельний. Протягом 1760-х рр. його досліди продовжив шотландський інженер-винахідник Джеймс Уатт. Уатт знайшов фінансову підтримку зацікавленого багатого підприємця Метью Болтона. Паровий двигун Уатта 1776 р. пройшов робоче випробування на копальнях у Корнуолі, а згодом почав використовуватися на ткацьких фабриках. Запровадження парових машин ішло повільно, оскільки до 1800 р. Уатт зберігав патентні права на винахід. Але на початку наступного століття сила пари стала головною енергією всієї промисловості. Цей винахід пізніше докорінно змінив і транспорт, і весь темп людського життя.

Поява нових машин вимагала збільшення видобутку вугілля та поліпшення якості заліза й інших металів. Розпочався активний розвиток важкої металургії. Генрі Корт розробив процес пудлінгування та процес прокату. Це дозволило одержувати кращу сировину з меншими затратами. За одне століття виробництво якісного заліза в Англії збільшилося в 40 разів і досягнуло на початку XIX ст. одного млн. тонн. Зниження ціни на залізо здешевлювало парові двигуни, а це сприяло ширшому їх використанню. На 1800 р. в Англії було майже 300 парових машин загальною потужністю до 5 тис. кінських сил.

Ці зміни заторкнули й міста, сприяли різкому зростанню кількості міського населення. У 1500 р. в Європі (за винятком Угорщини і Росії) було 156 міст з населенням понад 10 тис. Лише чотири з них налічували понад 100 тис. мешканців (Париж, Мілан, Венеція, Неаполь). Наприкінці XVIII ст, вже 363 європейські міста мали понад 10 тис. мешканців. Сімнадцять міст перевищили стотисячний бар'єр. Частка міщан у загальній кількості населення зросла до дев'яти відсотків. Основна концентрація міського населення на континенті перенеслася з півдня на північ Європи.

Східна Європа залишалася осторонь цих змін, тут вони відбулися значно пізніше, у другій половині XIX ст. Індустріальна революція ще більше поширила прірву між двома Європами — але тепер уже не просто як двох різних історичних регіонів з різними політичними і культурними традиціями. У

діалог між Західною і Східною Європою увійшла нова тема — тема розвинутої першої і відсталості другої.

Власне у часи промислової революції народилося саме поняття „Східна Європа” як символ напівварварства, патріархальності і малокультурності порівняно з „цивілізованим Заходом”. Хоча цей образ позначений зверхністю та необізнаністю західних інтелектуалів з реаліями та особливостями цієї частини континенту, однак, на загал, він відображав різницю у темпах переходу до змодернізованого суспільства. Показово, що східноєвропейські політики й інтелектуали самі повірили у справедливість цього поділу на Схід і Захід. Для багатьох з них завдання „наздогнати Захід” стало головною метою їхньої діяльності.

XXXII. ІМПЕРІЇ XVIII ст.: БОРотьБА ЗА ПЕРЕРОЗПОДІЛ ВПЛИВІВ

XVIII ст. було століттям не лише грандіозного поступу в науці, культурі чи освіті. Це був час кристалізації глобальних політичних сил та їх перших серйозних сутичок. Західна Європа утвердила себе як домінуючу світову силу та вступила в період формування колоніальної системи нового часу. Тому однією із найхарактерніших ознак цієї доби стала боротьба колоніальних імперій за зони впливу.

Особливого значення набули колонії в Новому Світі. Португалія володіла Бразилією, Іспанія — більшістю Південної Америки. В її володіння входили також Флорида, Мексика, Каліфорнія, острови Куба, Пуерто-Ріко, частина Еспаньйоли. Британії належали північноатлантичне узбережжя й Індія; Франції — долини рік Сант Лоуренс, Огайо, Міссісіпі, острови в Індійському океані; Данії — території в Південній Америці, острови Цейлон, Бенгал, Індонезія.

У цей час сформувалася економічна й політична доктрина розвитку і використання колоній — меркантилізм. Відповідно до неї уряди намагалися суворо контролювати комерцію й виробництво, щоб мати найбільше вигоди для метрополії. Головним принципом меркантилізму проголошувалася національна монополія на ввіз і вивіз найважливіших товарів. Економічні інтереси колоній та їх мешканців при цьому до уваги не брали. Але колоністи різних країн бажали мати більше самостійності у своїй економічній активності, розширювати торгівлю між собою і зменшувати залежність від метрополій.

Найбільше суперечностей існувало між Францією та Англією у Північній Америці та в Індії, а також між Англією та Іспанією на морі. Тиск британців на іспанські володіння у Новому Світі та їх контроль над іспанською морською торгівлею

стали причиною англійсько-іспанської війни 1730-х рр. (т.зв. війна „за вухо Дженкінса“). Продовжуючи боротьбу за захоплення колоній та панування на морі, Англія взяла участь у війні за австрійську спадщину (1740-1748),- проти французької корони та австрійської імператриці Марії Терезії. Війна тягнулася довго, без помітної переваги жодної зі сторін. Єдиним її наслідком було зростання суспільної нестабільності в Англії. Межі колоніальних володінь ця війна суттєво не змінила. Лише Пруссія, яка остаточно відібрала від Австрії Сілезію, скористала з цього конфлікту.

Напруженість міжнародних стосунків яскраво виявилася у семирічній війні (1756-1763). Після її завершення 1763 р. Англія підписала надзвичайно вигідний для себе Паризький мир з Францією та Іспанією. Франція віддала їй Канаду, долину рік Огайо та частково Міссісіпі, більшу частину своїх колоній в Індії. У ході війни зміцнена Пруссія завдала дошкульного удару Священній Римській імперії. Хоча юридично імперія продовжувала існувати, вона фактично втратила і політичні впливи, і військову могутність та перетворилася в порожню мушлю. У такому стані вона проіснувала ще майже півстоліття, допоки в Європі не з'явився новий імператор — Наполеон Бонапарт, — який остаточно стер її з політичної мапи світу.

Безпосереднім продовженням англо-французької колоніальної війни стала американська війна за незалежність. Британці зіткнулися у Новому Світі зі складними проблемами. Величезні простори прерій було тяжко контролювати. Новоприєдані землі з французьким населенням і численними місцевими племенами чинили активний опір. Колоністи, набуваючи усе більшої економічної сили, прагнули самоорганізовуватись і використовувати свої кошти на потреби власного розвитку, а не економічну підтримку далекої тепер від них корони.

Семирічна війна виснажила людські й економічні ресурси Британії. Її державний борг зріс з 53 до 140 тис. фунтів стерлінгів. Після війни маса англійських солдат була залишена в колоніях. Так званий квартирний акт зобов'язував колоністів утримувати власним коштом все нові й нові англійські гарнізони. Обмеження на розвиток у колоніях особливо прибуткових видів діяльності (виробництво вовни, інструментів тощо) та торгівлю з іншими колоніями зачіпали економічні інтереси колоністів.

Король Георг III ще більше посилив тиск на колонії, прийнявши низку нових законодавчих документів. Вкрай непопулярними були заборона для колоністів самочинно займати нові землі; „цукровий“ акт 1764 р., який збільшував податки від ввезення товарів до колоній, та гербовий акт 1765 р., який встановлював податки за укладення кожної торгової угоди, документа, випуск газети, публікацію оголошення. Ці нововведення викликали хвилю обурення й спротиву серед колоністів. Нові мешканці Америки вважали, що вони самі через власні асамблеї повинні визначати як напрями економічного розвитку, так і свою податкову політику. В окремих американських містечках утворювалися радикальні демократичні товариства для організації бойкоту англійських товарів та відміни гербового збору. Члени цих товариств у Нью-Йорку, Коннектікуті, Массачусетсі називали себе „сини свободи“. 1765 р. у Нью-Йорку зібрався загальний конгрес представників колоній, який закликав до бойкоту англійських товарів. Відносини між населенням і військами почали погіршуватися, в окремих місцевостях виникали сутички.

Новий рух колоністів за досягнення більшої незалежності від митрополії в економічних та суспільних питаннях знайшов ідеолога в особі визначного американського просвітителя, журналіста, філософа, вченого Бенджаміна Франкліна. Про різнобічність його талантів свідчать його численні дослідження з електромеханіки. Він, зокрема, сконструював громовідвід. Б. Франклін писав економічні та політичні твори, був поборником розвитку нової капіталістичної економіки та розширення самоврядування колоній, виразником ділового духу американських буржуа. Дуже популярною була його брошура „Шлях до багатства“ (або „Наука простака Річарда“).

Англійський уряд вдавався до нових заходів на збільшення податків, направляв у Бостон все нові військові сили (1768). У березні 1770 р. відбулася трагічна подія, відома як „Бостонська масакра“: британські війська розстріляли натовп, який глузував з них. П'ятеро бостонців було вбито. Через масові антибританські заворушення війська змушені були покинути місто.

У 1773 р. англійський уряд прийняв новий закон про зменшення оподаткування імпортованого з Ост-Індії чаю. Ця міра викликала ще більше роздратування, оскільки підривала ді-

яльність американських виробників чаю. Обурені бостонці, перевдягнені індіанцями, проникли на корабель з вантажем чаю та викинули весь вантаж у море (ця подія увійшла в історію як „Бостонське чаювання“).

Протягом 1774 р. британський Парламент ратифікував серію нових нетолерантних актів: було закрито бостонський порт, відмінено самоврядування в Массачусетсі, заборонено займатися рибальством біля Ньюфаундленда, збільшено постій військ. Ці міри доповнив „Акт про Квебек“, згідно з яким до Квебеку передавалася територія між річками Міссісіпі та Огайо.

У вересні 1774 р. кореспондентські комітети різних колоній зібрали I Континентальний Конгрес у Філадельфії. Хоча він не наважився на відкритий розрив, але вимагав від англійського уряду розширити самоврядування. Оскільки жодних поступок від Георга III не було отримано, 1775 р. почалася збройні виступи. Первісно конфлікт проходив зі змінним успіхом: колоністи одержали перемогу біля Конкорду та поразку біля Банкер-Гілу. Одночасно в американському суспільстві йшла громадянська війна між роялістами та патріотами-вігами (тобто між тими, хто виступав відповідно „за“ чи „проти“ утримання зв'язку між колоніями і Британією). У травні 1775 р. у Філадельфії зібрався II Континентальний Конгрес. Він узаконив власне військо та призначив командувачем вірджинського плантатора Джорджа Вашингтона (1732-1799). Настрої за від'єднання колоній поширювалися. Колоністи із захопленням сприйняли памфлет „Здоровий глузд“, що доводив абсурдність англійської тиранії. Його автором був англієць Томас Пейн, який 1774 р. прибув до Філадельфії. Північна Кароліна та Вірджинія першими оголосили про від'єднання від метрополії. У квітні 1776 р. Континентальний Конгрес відкрив американські порти для торгівлі зі всіма націями.

4 липня 1776 р. Конгрес прийняв Декларацію Незалежності, головним автором якої був вірджинський плантатор та адвокат Томас Джефферсон. Пункт про відміну рабства, початково присутній в тексті декларації, був вилучений.

Війна продовжувалася до 1781 р. Франція та Іспанія вступили на боці колоністів, після чого Британія була змушена визнати свою поразку. У вересні 1783 р. у Версалі було підписано мирні договори, що припинили війну. 13 американських

штатів здобули незалежність. У 1787 р. було прийнято Конституцію федеративної американської держави (на основі „Статей Конфедерації” 1781 р.). Новий Конгрес, обраний 1789 р., проголосив ім'я першого президента молодій державі. Ним став Джордж Вашингтон. Конгрес 1791 р. прийняв десять поправок до Конституції, відомих як „Біль про права” (свобода слова, друку, зборів і петицій, недоторканість особи і життя, суд присяжних для цивільного населення, заборона введення загальнонаціональної релігії і постою війська у мирні часи тощо).

Американці вперше продемонстрували Європі можливість урядування без короля і спадкової аристократії, організованого на засадах суспільного договору рівноправних громадян різного етнічного та соціального походження. Вони стали прикладом нації нового типу. Основні правові документи цієї нації ґрунтувалися на загальнонародній домовленості і суверенітеті, а не на божественному праві, природному законі, традиції чи волі монарха. Вони запровадили такі республікансько-демократичні ідеали, як виборні асамблеї, рівність усіх дорослих громадян-чоловіків. Зрозуміло, що ця рівноправність була обмеженою: їхні закони не торкалися рабів чи жінок. Але, з іншого боку, це був приклад організації суспільства на засадах найбільш можливої для XVIII ст. рівності і свободи. Впливи американської революції швидко поширювалися на європейському континенті. Інші народи почали замислюватися над доцільністю традиційної європейської моделі національної монархії та її змінами.

XXXIII. ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА

Просвітництво проклало інтелектуальну межу між старим і новим суспільством. Більшість явищ, характерних для цієї доби — прагнення до реформування суспільства, віра у силу розуму, утвердження гідності окремої особистості — існували і в раніші епохи. Але тільки діячі Просвітництва XVIII ст. зуміли поєднати їх у цілісну систему, ґрунтовану на спільній ідеології. Наріжним каменем їхньої діяльності було вдосконалення системи освіти та поширення нових знань на якомога ширші кола населення.

Ще ніколи після античності людство не було настільки переконане у власних силах. Просвітителі утвердили нову віру у безмежні можливості людського розуму. Пошуки природних пояснень для тих явищ, які раніше вважалися надприродними, стали основою наукового „математичного” духу цієї епохи. Просвітителі вважали, що суспільство підлягає тим самим законам, що діють у природі. Розум може не лише пізнати ці закони, але й використати це знання для вдосконалення навколишнього світу і досягнення ідеального суспільного стану.

Кілька явищ тогочасної науки, економіки, політичного життя відіграли особливу роль у народженні та пропагуванні нових ідей. Однією з головних підстав Просвітництва став ньютонівський погляд на будову Всесвіту, який взяли за основу та перенесли у сферу суспільних відносин філософи XVIII ст. Своєрідною моделлю, яка підтверджувала реальну можливість побудувати щасливіше і раціональніше суспільство, була стабільність Британської політичної системи після „славної революції”. Велика Британія стала прикладом суспільства, яким керує не одна політична сила, а взаємодія різних сил. Відносна релігійна толерантність до всіх християнських віросповідань, найвища у Європі свобода друку і слова, невелике військо,

інші політичні права — цей ліберальний режим створював і лояльне до уряду громадянство.

Суспільно-економічна криза та потреба реформ у Франції створила високоінтелектуальне середовище попиту на нові ідеї і реальну готовність до змін. Збудувавши абсолютну монархію, Людовік XIV одночасно обтяжив Францію великими проблемами. Чисельне військо, постійні війни, високе оподаткування, релігійні переслідування, сувора цензура — все це наприкінці його правління довело одну з найбагатших європейських країн до глибокої кризи, а її громадян — до повної втрати лояльності. Тому саме Франція, де доконечність змін відчувалася особливо гостро, а інтелектуальний потенціал був високий, стала ареною реалізації нових ідей в усіх сферах життя. Головним механізмом поширення нових ідей став розквіт книгодрукування у Європі.

Найвизначнішим пропагандистом нового наукового духу був Франсуа Марі Аруе або Вольтер (1694-1778), чие ім'я стало синонімом Просвітництва у всіх сферах. Його особистою „святою трійцею" були Ньютон, Бекон і Локк. У 1738 р. Вольтер опублікував „Елементи філософії Ньютона", які популяризували погляди цього вченого. Поширення наукового методу пізнання активізувало інтерес суспільства до науки та підтримку діяльності багатьох науковців.

Зросло зацікавлення історією природи та розвитку Землі. Найвизначнішим авторитетом у цій сфері став Жорж Луї Бюффон — наглядач французького ботанічного саду, який видав багатотомову „Натуральну історію Землі" (1749-1778). Його праця ігнорувала біблійну версію створення світу. За концепцією Бюффона, світ не міг бути результатом одноразового акту творення, а був наслідком тривалого розвитку від найпростішого до найскладнішого, і всі ступені цього розвитку можна прослідкувати на підставі численних емпіричних спостережень. Так було торовано шлях для майбутньої еволюційної теорії та зміни традиційних концепцій не лише в науці, але і в релігії.

Поширення нових наукових знань та занепад існуючої релігійної практики породили нове інтелектуальне явище — секуляризм: боротьбу за повне відокремлення держави і суспільства від Церкви, вільний розвиток науки і освіти та подолання

впливу єзуїтів. Джерелом секуляризму стала ідея релігійної терпимості, яку висловив П'єр Бейль у „Критичному та історичному словнику". Він трактував виникнення головних релігійних традицій як міт чи казку, а історію християнства — як серію подій, спрямованих на встановлення ортодоксальної догми будь-яким коштом, переповнених нетерпимістю та негуманністю. Хоча Бейль був переконаним кальвіністом, він закликав до терпимості, стверджуючи, що мораль не залежить від віросповідання. Католик, мусульманин, конфуціанець, атеїст однаково можуть бути високоморальними людьми, і це є головною суспільною вартістю будь-якої людини.

Зрозумівши після релігійних війн, що з вадами віри не можна боротися силою, просвітителі почали їх висміювати. Вони досягнули успіху, виховавши наступні покоління людей, які думали, що не вірять ні в що, а насправді почали обожнювати руйнування. Ця нова „віра" найяскравіше проявилася під час подій Великої Французької революції та наполеонівських війн. Найбільшим критиком релігії цього часу був Вольтер. За антиклерикальні твори його заарештували, деякий час він провів в ув'язненні. Його „Філософський словник" (1764) — одна з найпопулярніших книжок тієї пори — був анонімно надрукований у Швейцарії. Вольтер вважав, що освічений європеєць повинен відмовитися від християнства і прийняти нову віру — деїзм. Ця віра визнавала Бога тільки як Творця, який відмежувався від свого творіння. Світ існує за власними законами. Бог не має жодного впливу на світ, тому релігія є справою власного вибору. У людському суспільстві не може бути місця жодному обов'язковому для всіх ритуалові, авторитетові Церкви, нетерпимості і фанатизму. Деїсти (Джон Толанд, Вольтер, Джозеф Едісон, Готфрід Лессінг, Девід Юм та інші) трактували релігію як природну і раціональну, а не надприродну і фантастичну. Для них, як і для гуманістів, Бог — геніальний годинникар, що запустив дивовижний механізм Природи.

Проте деїстів не слід вважати атеїстами. Вольтер писав, що єдина правильна релігія — служіння Богові та намагання бути гідною людиною. Така позиція акцентувала на непотрібності священників та релігійних службовців, як посередників між людиною і Богом, розглядала священство як скорумпований та аморальний прошарок суспільства.

Саме деїзм був найпоширенішою концепцією серед просвітителів у ставленні до релігії. Більшість з них зберігала віру у Творця як першопричину світу. Тільки деякі з них — як, наприклад, барон Гольбах та Жульєн Офрей де ля Метрі — пропагували повний атеїзм та матеріалізм.

Письменники, учені та критики, які проповідували раціоналізм, секуляризм, поширення освіти, проведення прогресивних суспільних змін, об'єдналися у своєрідне братство, прийнявши назву „філософи”. Це не була формальна організація, а радше духовна спільнота. „Філософи” належали до різних суспільних прошарків, походили з різних країн, частина з них навіть ніколи не зустрічалася. Однак вони поділяли спільну систему поглядів і провадили подібну діяльність у своїх країнах. Найвизначнішими з „філософів” були Вольтер, Монтеск'є, Дідро, Руссо, Юм, Гіббон, Сміт, Лессінг, Томас Джефферсон та Бенджамін Франклін, маркіз Бекарія, Жан д'Аламбер, Клод Гельвецій, барон Гольбах, Жак Тюрго та інші.

„Філософи” ширили критичний дух, наголошували на перевазі розуму над вірою. Вони висміювали середньовічні забобони, хоча з пошаною ставилися до давнього поганства античного світу. Просвітителі остаточно утвердили погляд на тисячолітню епоху середньовіччя як „темну добу” в історії Європи. Вони виступали за секуляризацію суспільства та звільнення особистості з-під тиску як Церкви, так і держави. Через цензурні обмеження і переслідування деякі з них змушені були публікувати свої твори анонімно, за межами своїх країн, використовувати іронію та алегорію щоби подолати цензурні перешкоди. Необхідною умовою розвитку суспільства для них була повна інтелектуальна свобода. Їхні твори часто вилучали і спалювали, а самі просвітителі потрапляли до в'язниць. Але цей ореол мучеництва ще більше приваблював публіку до їхніх праць, які продавалися величезними тиражами. У своїх творах просвітителі заклали ґрунтовні основи нової історії (як вивчення культури та суспільних механізмів, а не опису битв і біографій правителів), соціології і психології.

У добу Просвітництва зародилася нова форма суспільства — громадянське суспільство. Відродилася традиція суспільного життя. Міщани, аристократи, буржуа, науковці незалежно від свого походження чи суспільного статусу прагнули спілку-

ватися, об'єднуватися не з примусу чи формальних професійних ознак, але за спільними інтересами, а також впливати на загальний розвиток держави. Просвічені європейці збиралися у найрізноманітніших місцях, щоби обговорити важливі для них проблеми: кав'ярнях, міських крамницях, сільських тавернах, салонах знатних дам чи навіть при королівських дворах. Виникли осередки, призначені саме для такого вільного обміну думками: бібліотеки, філософські товариства, наукові академії, різноманітні клуби.

Одним з визначних представників просвітницького руху був Дені Дідро (1713-1784). Він, син провінційного нотаря, одержав якісну єзуїтську освіту, був добре обізнаний і з богемним паризьким життям, і з незалежними інтелектуальними осередками. Дідро багато писав на різноманітні теми. Дві його книги були засуджені як шкідливі для Церкви, держави і моралі.

Разом з д'Аламбером Дідро започаткував незалежне й амбітне видання — повну збірку досягнень людського розуму і духу. Перший том їхньої спільної „Енциклопедії, або Класифікаційного Словника Наук, Мистецтв та Занять" вийшов з друку 1751 р. У праці, мета якої — „змінити головний спосіб мислення" людства, взяло участь понад 100 авторів та 4000 жертводавців. До 1772 р. енциклопедисти видали 17 томів тексту та 11 томів ілюстрацій, які охоплювали всі важливі ділянки людського знання. Видання було неймовірно популярне. До 1789 р. було продано майже 16 тисяч копій „Енциклопедії". Релігійні теми в ній просто ігнорувалися. Вона поширювала нові знання, дух критицизму і незалежності, бажання змін. Людська природа була центром інтересу в цій праці, як і у всій діяльності просвітителів. „Людина — це та унікальна річ, до якої ми маємо постійно повертатися", — такий був лозунг діяльності енциклопедистів.

У цей час суспільні науки здійснили великий поступ вперед. У Франції виникла соціологічна школа фізіократів — економічна теорія, яка пропагувала необхідність реформ в економіці, гостро критикувала політику меркантилізму. Своєю головною метою фізіократи вбачали у захисті власності від державних посягань та у забезпеченні можливості її вільного використання і нагромадження. Необхідною передумовою для цього була передусім реформа податкової політики, вільне землеробство та

комерція. Економічна доктрина фізіократів полягала на принципі: „Дайте природі йти своїм шляхом“.

Головною з економічних праць доби Просвітництва було „Багатство Націй" англійця Адама Сміта. Економічна свобода, твердив він, є основою успішної економічної системи. Як і фізіократи у Франції, Сміт був переконаний, що економічний прогрес вимагає, щоби кожен міг втілювати власні економічні інтереси. Роль держави має бути обмежена. Адам Сміт наголошував на повнішому використанні багатств природи в інтересах людства. Він стверджував, що нації Європи не можуть бути бідними з огляду на кількість натуральних багатств, якими вони володіють. Проблема лише у тому, що нації не вміють використати ці багатства ефективно.

Поряд з Природою і Розумом Свобода була третьою головною ідеєю та найбільшою цінністю для просвітителів. Така настанова сприяла розвитку політичної думки. Найпомітніший вплив на нові погляди стосовно політики мали Монтеस्क'є і Руссо.

Шарль Луї де Секонда, барон де Монтеस्क'є (1689-1755) займав високе становище у французькому суспільстві. Він був адвокатом за фахом, членом Парламенту і наукової академії у Бордо. Під впливом ідей Локка і досвіду англійського політичного життя він написав книгу „Дух Законів" — порівняльний аналіз урядів і суспільств. Ця праця була однією з перших спроб у політичній соціології. Монтеस्क'є вважав, що немає абсолютних універсальних стандартів досконалого уряду. Гармонійного політичного життя можна досягнути через виважене співвідношення між різними політичними силами, жодна з яких не буде переважати над іншими. Він вперше звернув увагу на важливість розподілу влади між трьома гілками: виконавчою, законодавчою і судовою. Правильне співвідношення між ними, на думку Монтеस्क'є, становило ідеал політичної свободи. Головну роль у державі Монтеस्क'є відводив аристократам. Тільки аристократія зі своїми привілеями і традиціями мала достатньо знань і спадкового досвіду для того, щоби взяти відповідальність за благо всього суспільства на свої плечі. Аристократія, на його думку, одночасно мала би бути й охоронницею державної влади перед небезпекою узурпації і деспотизму.

Існували й інші, ще менше демократичні погляди на ідеальний устрій суспільства. Наприклад, Вольтер вважав найкращою з усіх можливих для Франції форм уряду монархію.

Ідеї Просвітництва захопили й найвищі правлячі кола, викликали до життя таке явище як „просвічений абсолютизм“, тобто монархічне одноосібне урядування, яке прагнуло удосконалити, зреформувати та зміцнити центральну владу під лозунгом раціоналізму та інших ідей Просвітництва. Монархами-просвітителями були Фрідріх II прусський, Йосиф II австрійський, Катерина II російська.

Отже, ідея абсолютизму дуже змінилася протягом свого виникнення та існування: від месіанського абсолютизму, коли монархи були зайняті релігійною уніфікацією („Чия держава, того віра“ Карла V) через палацовий національний абсолютизм („Держава — це я“ Людовіка XIV) до просвіченого абсолютизму („Король — перший слуга державі“ Фрідріха II).

Але ці монархи, які намагалися виглядати „слугами“, якщо не народу, то принаймні еліти, заганяли своїх підданих до ліпшого життя дуже суворими авторитарними методами, які не мали нічого спільного з ідеями освіченості, особистої гідності і свободи.

Йосиф II, намагаючись реформувати сільське господарство Габсбурзької монархії, звільнив своїх селян від особистого прикріплення до землі. Реформа велася такими методами й темпами, що нерідко приносила нещастя селянам, які не могли знайти інших засобів існування в аграрній Центральній Європі.

Найрадикальнішим і найсуворішим критиком привілеїв, нерівності і всіх досягнень тогочасного суспільства був Жан-Жак Руссо (1712-1778). Його власне життя, сповнене важких перипетій — це тернистий шлях людини, яка всюди відчувала себе чужою. Це життя важко назвати моральним чи досконалім, що визнавав і сам Руссо у своїй останній великій книзі „Сповідь“. Однак Руссо проповідував високу моральність, простоту і щирість почуттів як найвищі людські ідеали.

Хоча він був однією з найвизначніших постатей Просвітництва, у багатьох своїх поглядах він помітно відрізнявся від більшості просвітителів. У „Роздумі про моральні наслідки мистецтва і наук“, написаному 1750 р., він заперечив позитивні результати розвитку науки і культури. На його думку, цивілізація зіпсувала людську природу, розвинула в людині претен-

зійність, конформізм, прагнення непотрібної розкоші. У „Роздумі про походження нерівності” (1755) Руссо викрив появу власності, як велике суспільне зло. Якщо просвітителі вважали, що можна поліпшити суспільне буття, використовуючи багатства землі і виробляючи більше необхідних речей і продуктів, Руссо поставив перед суспільством інше і складніше запитання: не „Як жити добре?”, а „Що таке — добре життя?”

Для нього основою моральності були не розум, а совість, сумління (ця настанова найповніше знайшла своє відображення у його творах „Нова Елоїза” та „Еміль”). На думку Руссо, головним для моральної людини має бути процес природного саморозвитку та особиста внутрішня релігійність.

Його головною політичною працею був трактат „Суспільний договір”. Ця книжка стала найпопулярнішою наприкінці століття, „святою книгою” діячів Французької революції. Для більшості просвітителів головною цінністю була людина, а суспільство вони розглядали як об’єднання індивідумів, де кожний може самореалізуватися. Руссо натомість твердив, що суспільство важливіше за окрему особистість, тому що лише через суспільство відбувається реалізація людини і її можливостей. Спираючись на Платона і Кальвіна, він визначав свободу як послух закону. В ідеальному суспільстві кожна особистість повинна мати право брати участь у творенні закону, якому вона зобов’язується підкорятися. Підкоряючись законові, кожна людина підкоряється й собі, рівно ж як і всі інші громадяни спільноти, і під цим оглядом, вони вільні. Кожен громадянин добровільно має погодитись на визначений суспільний договір. Руссо вважав, що більшість завжди має рацію. Якщо окремі громадяни не згодні з волею більшості, їх треба примусити бути вільними. Свобода полягає не в тому, щоби робити те, що хочеш, але те, на що погодився добровільним укладенням суспільного договору.

Якщо Сміт хотів бачити людей заможними, то Руссо — гідними, навіть якщо би це означало залишатися бідними. Ці досить радикальні ідеї мали значний резонанс вже серед сучасників, але найбільше вони вплинули на наступне покоління. Руссо з відразою ставився до сучасного йому суспільства, заснованого на ідеалах достатку і корисності. Попри свою відразу, саме Руссо чи не найбільше спричинився до дальшої мо-

дернізації цього суспільства. Його постать та його твори стали підставами для діяльності тих нащадків просвітителів, які започаткували серію кривавих переворотів XIX і XX ст. і які були покликані зробити людство справедливим і щасливим.

Суспільство і культура доби Просвітництва

Просвітителі спричинилися до розвитку усіх сфер людського життя, однак особливий вплив поширення просвітницьких ідей спричинило на культуру.

Культура XVIII ст., зокрема висока культура, була космополітичною. Під впливом змінної моди та смаків вона легко перетинала межі країн, націй, суспільних груп. У цьому можна вбачати справжню подібність між культурами нових часів та античності. Але модерна європейська культура відрізнялася від усіх попередніх епох небаченим раніше вибухом друкованої продукції та появою численних нових жанрів.

Мовою нової високої культури стала французька, що замінила латинську й італійську. Деякі європейські монархи почали надавати їй перевагу перед своїми рідними мовами. Відтепер французькі, а не грецькі чи латинські, слова вільно проникали у словники всіх європейських мов.

Почали формуватися нові, спільні для усього континенту, традиції. Наприклад, дуже популярними стали подорожі, особливо відвідини античних пам'яток або найбільших європейських міст. Змінився навіть вигляд цих міст. У Лондоні вперше з'явилося вуличне освітлення, власники крамниць почали виставляти свої товари у великих вікнах. Освітлення та наявність об'єктів для оглядин поступово впливали на покращення стану хідників і чистоти на вулицях.

Подорожі ще більше об'єднували світ культури, робили його строкатим та відкритим до запозичень. Освічені європейці не лише залюбки і багато читали, але й полюбляли обговорювати прочитане. Виникла широка мережа академій і салонів. Дуже модним інтелектуальним середовищем стали салони, які провадили дружини шанованих і заможних громадян. Вони відродили ще одну привабливу античну традицію: надавати опіку інтелектуалам і мистцям, пропагувати їхню творчість.

У популяризації надбань культури певну позитивну роль відіграли й перші масонські ложі, які з'явилися в Англії у XVII ст. і протягом наступного століття поширилися по всьому світі. Вони були дивною сумішшю містики і новочасного раціоналізму, оточені аурую таємничості і символізму. Ложі виникали як братства людей, перейнятих загальнолюдськими цінностями — не випадково до них приєднувалося багато просвітителів. Але наприкінці XVIII ст. характер масонства змінився, вони стали закритими для сторонніх, старанно законспірованими містичними клубами.

За підтримки урядів у всіх європейських країнах відкрилися національні наукові академії. В одній лише Франції було засновано понад 30 провінційних академій. Вони зароджувалися початково як літературні установи, поступово охоплювали інші ділянки наук та мистецтв. Дійсними членами академій могли ставати лише представники привілейованих класів, але звичайним громадянам було доступне асоціативне членство. Згодом представники нижчих верств нерідко одержували й повне членство. Це стало ще одним виявом нових суспільних тенденцій, коли стани вільно перемішувались і вже не відігравали такого великого значення, як раніше. Людина почала завоювати права і привілеї не як член конкретної спільноти, а як автономна особистість.

Збільшення кількості книжок сприяло появі бібліотек. До кінця століття в Європі виникло майже 1000 публічних бібліотек. Мешканці Європи вже не уявляли собі життя без свіжої щоденної інформації. Кількість періодичних видань в одній лише Англії між 1700-1780 рр. зросла з 25 до 158. Видання книжок стало високоприбутковою справою. Щоправда зворотнім боком популярності книги і доходності друкування стала неперебірливість книговидавців у їх прагненні догодити смакам якомога ширшого кола читачів, інколи — смакам досить низького гатунку.

***

Назва епохи Просвітництва найбільше, мабуть, відповідала тогочасному мистецтву. У всіх своїх жанрах та проявах воно ніби справді наповнилося світлом та свіжою енергією.

Якщо XVII ст. — це доба бароко, то для мистецтва XVIII ст. тяжко підібрати одне стилістичне визначення. Для цієї доби характерне співіснування та перемішання багатьох стилів. Однак, об'єднувало все мистецтво те, що воно почало жити власним секуляризованим життям. Воно перестало виконувати функції тільки ілюстрування релігійних чи едукативних тем, тла для обіду чи прикрашення інтер'єру. Мистецтво стало метою задля себе самого і задля прославлення людини та її генія.

У літературі значною подією стала поява нового великого жанру — роману. Його батьківщина — Англія, а загально визнаний першовідкривач цього жанру — письменник та книговидавець Семюел Річардсон. Іншими відомими романістами цієї доби були Генрі Філдінг і Йоган Вольфганг фон Гете („Страждання молодого Вертера“). Романи нерідко відображали дійсність краще за будь-які дослідження, звертали увагу на життя середнього класу, щоденні проблеми моралі, кохання, суспільних відносин. їх читала й обговорювала вся освічена Європа. Нова література ставала ще однією сполучною ланкою, загальнозрозумілою темою для розмов. Про важливість літератури та мистецтва в цьому та наступному століттях свідчать, наприклад, гарячі баталії, які європейські інтелектуали вели і ведуть за привласнення до своєї нації окремих діячів мистецтва.

Інший новий жанр, який народився в цю добу — філософська казка-притча („Подорожі Гуллівера“ ірландця Джонатана Свіфта, „Перські листи“ Монтеск'є, „Кандід“ Вольтера).

“У поетичній творчості панував неокласицизм і наслідування чи переповідання давніх античних вірців різними національними мовами. Але наприкінці століття й сюди дійшли нові віяння. Йоган Шіллер, Вільям Блейк та інші утвердили перевагу індивідуальних почуттів у поезії над застиглою імітацією античності. їхні поезії вторували шлях новій течії наступного століття — романтизмові. „Ода до радості“ на слова Шіллера пізніше прозвучала в Дев'ятій симфонії Людвіга Ван Бетовена як справжній загальнолюдський гімн братерства і свободи.

Серцем музичного світу у XVIII ст. були Німеччина та Австрія, де кілька геніїв протягом короткого часу повністю змінили світ музики. Георг Фрідріх Гендель (який більшу частину життя провів в Англії), Вольфганг Амадей Моцарт, Франц Йозеф Гайдн збагатили барокову музику новими творчими засобами та

жанрами, наповнили її світлом, гармонією, емоційною глибиною. Перед добою Просвітництва музика була лише тлом для релігійних відправ чи забав аристократів. Тепер вона стала повноцінною ділянкою людської творчості. Йоган Себастьян Бах був маловідомим органістом і автором релігійної музики. Сьогодні його музику вважають, з одного боку, зразком високої музичної культури і нерозкритою до кінця таємницею поліфонії, а з іншого, вона продовжує звучати в церкві і є джерелом високого духовного натхнення.

В Італії бурхливо розвивалася як інструментальна музика (1725 р. Антоніо Вівальді написав „Чотири пори року“), так і опера, яка ставала усе популярнішою.

Подібні процеси відбувалися у живописі, де панував неокласицизм. Наприклад, картини Вільяма Гогарта, його книжкові ілюстрації зображали зовсім нових людей, нові теми — людей нижчих прошарків. Художники також почали малювати для ширшої аудиторії, влаштовували регулярні виставки, особливо при академіях мистецтв у Лондоні й Парижі.

Проте, незважаючи на прогрес у багатьох галузях знання і значний поступ культури, XVIII століття все ж таки не змогло просвітити всю Європу. Багато людей ще не вміло навіть читати. Поряд з високою існувала популярна масова культура — періодика, брошури і памфлети на дешевому папері, які читали вголос. Якщо освічені дискутували в академіях, ложах, салонах, то люди простіші збиралися у тавернах чи кав'ярнях, де читали чи обмінювалися новинами. У масовій культурі поширилися різні види спільного проведення часу, відпочинку, забав на зразок півнячих та бичачих боїв. Новий поштовх у своєму розвитку дістали спортивні ігри. Англійці в цю добу почали захоплюватися футболом і згодом перетворили його в національний спорт.

Впливи Просвітництва глибоко проникли в Центральну та Східну Європу. Але тут вони достосовувалися до відмінних суспільно-політичних обставин. Нові просвітницькі ідеї поширювалися тут головно у сфері політики та ідеології, серед правлячих кіл та інтелектуальної еліти. Щодо розвитку культури, вона характеризувалася переважно запозиченнями та наслідуванням західноєвропейських взірців у музиці, літературі, манерах і навіть мові інтелектуалів. Така си-

туація, назагал, не сприяла появі оригінальних мислителів чи діячів культури. Постаті такого високого рівня чи самобутності, як, наприклад, Григорій Сковорода (1722-1794), були рідкісним винятком на цьому тлі. Хоча треба зазначити, що розвиток національних культур центрально- та східноєвропейських народів поступово готував ґрунт для поживлення культурних процесів доби романтизму на цих теренах.

У той час, як Східна Європа прагнула бути якнайбільше схожою на свою західну половину, Західна Європа намагалася якнайвиразніше відокремитися від своєї східної частини. Власне діячі західного Просвітництва у своїх творах закріпили поділ Європи на Західну — „цивілізовану”, освічену, прогресивну, та Східну — „варварську”, малоосвічену, відсталу.

Так поступово Європа усе більше набувала сучасного вигляду.

ЗАМІСТЬ ЗАКІНЧЕННЯ

Європейська історія не зупинилася на порозі Великої Французької революції. Вона перетривала багато бурхливих подій наступних, дев'ятнадцятого і двадцятого, століть. Все, з чого ми почали цей курс — „Історія”, „Європа”, „Цивілізація” — існує і сьогодні. Європейська цивілізація — це наша щоденна історія, і в цьому сенсі ми — її частка.

Кожен може продовжити цю історію для себе — дочитати, дописати, додумати її, а навіть стати її творцем. Тому цей курс випадає завершити словами великого Леонардо:

„і так далі...”

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЛІТЕРАТУРА ДО ВСЬОГО КУРСУ

Історія світової культури. Київ, 1999.

Крип'якевич Іван. *Всесвітня історія.* В 3-х т. Київ, 1995.

Ліндсей Джек. *Коротка історія культури від доісторичних часів до доби Відродження.* В 2-х т. Київ, 1995.

Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х т. Москва, 1998.

Рассел Бертран. *Історія західної філософії.* Київ, 1995.

Davies Norman. *Europe. A History.* New York, 1996 (польський переклад: Davies Norman. *Europa. Rozprawa historyka z history.* Krakow, 1998).

Kagan Donald, Ozment Steven, Turner Frank. *The Western Heritage.* 5th Edition. Englewood Cliffs, NJ, 1995.

McNeil William. *The Rise of the West.* Chicago, London, 1991.

Mortimer Chambers, Barbara Hanawalt, Tyeodor K. Rabb, Isser Woloch, Raymond Grew. *The Western Experience.* Vol. I. 7th Edition. Boston, Burr Ridge, IL, Dubuque, IA, Madison, WI, New York et al., 1999.

Sowell Thomas. *Conquests and Cultures. An International History.* New York, 1998.

ВСТУП: ІСТОРІЯ. ЄВРОПА. ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Блок Марк. *Апология истории или ремесло историка.* Москва, 1986.

- Геродот. *Історії в дев'яти книгах*. Київ, 1993.
- Гольдберг А.Л. *Формирование и содержание понятия „Европа“ в западноевропейской историографии XVII-XVIII вв.* //История и историки. Историография всеобщей истории. Сборник статей. Москва, 1966.
- Дейвіс Норман. *Східна Європа очима Заходу* //Критика, рік 1, число 2, жовтень-грудень 1997. С. 4-5.
- Колінгвуд Робін Дж. *Ідея історії*. Київ, 1996.
- Лисяк-Рудницький Іван. *Історичні есе*. Т. 1. Київ, 1994.
- Ясперс Карл. *Смисл и назначение истории*. Москва, 1991.
- Appleby Joyce, Hunt Lynn, Jacob Margaret. *Telling the Truth about History*. New York, London, 1995.
- Clark Kenneth. *Civilization. A Personal View*. New York, 1969.
- Huntington Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, 1996.
- Schorske Carle. *Thinking with History*. Princeton, NJ, 1998.

I. НАЙДАВНІШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ МЕЖИРІЧЧЯ

- Аверинцев С.С., Алексеев В.П., Ардзинба В.Г. и др. *Древние цивилизации* /Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. Москва, 1989.
- Замаровський В. *Спочатку був Шумер*. Київ, 1983.
- Косідовський З. *Коли сонце було богом*. Київ, 1993.
- Мелларг Дж. *Древнейшие цивилизации Ближнего Востока*. Москва, 1992.
- На ріках Вавилонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини*. Київ, 1991.
- Klfma Jozef. *Lide Mezopotamie*. Praha, 1976.

II. ДАВНІЙ ЄГИПЕТ

- Аверинцев С.С., Алексеев В.П., Ардзинба В.Г. и др. *Древние цивилизации* /Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. Москва, 1989.
- Замаровський В. *Сім чудес світу*. Київ, 1972.

- Кобищанов Ю.М. *На заре цивілізації: Африка в древнейшем мире*. Москва, 1981.
- Desroches-Noblecourt Ch. *Tutanchamon. Zycie, smierc, odrodzenie*. Warszawa, 1980.
- Lipiriska J., Marciniak M. *Mitologia starozytnego Egiptu*. Warszawa, 1980.

III. НАЙДАВНІШІ ІМПЕРІЇ І МАЛІ НАРОДИ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

- Аверинцев С.С., Алексеев В.П., Ардзинба В.Г. и др. *Древние цивилизации* /Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. Москва, 1989.
- Замаровський В. *Сім чудес світу*. Київ, 1972.
- Петров В. *Походження українського народу*. Київ, 1992.
- Keller Werner. *The Bible as History*. Toronto, New-York, London, 1982.
- Wieża Babel. Legendy i mity starozytnego Bliskiego Wschodu*. Warszawa, 1975.

IV. ДАВНЯ ГРЕЦІЯ

- Гомер. *Іліада* /Переклад Б. Тена. Київ, 1968.
- Гомер. *Одіссея* /Переклад Б. Тена. Київ, 1972.
- Грейвс Р. *Мифи древней Греции*. Москва, 1992.
- Brown A.C. *Arthur Evans and the Palace of Minos*. Oxford, 1981.
- Powell Barry. *Classical Myth*. Upper Saddle River, NJ, 1998.

V. КЛАСИЧНА ТА ЕЛЛІНІСТИЧНА ГРЕЦІЯ

- Аверинцев С.С., Алексеев В.П., Ардзинба В.Г. и др. *Древние цивилизации* /Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. Москва, 1989.
- Геродот. *Історії в дев'яти книгах*. Київ, 1993.
- Плутарх. *Знамениті греки*. Москва, 1968.
- Історики античності*. Т. 1. Древняя Греция. Москва, 1989.

VI. ГРЕЦЬКА КУЛЬТУРА КЛАСИЧНОЇ ТА ЕЛЛІНІСТИЧНОЇ ДОБИ

Боннар Андре. *Греческая цивилизация: От Антигоньи до Сократа*. Москва, 1992.

Замаровський В. *Сім чудес світу*. Київ, 1972.

Кессиди Ф.Х. *Сократ*. Москва, 1988.

Платон. *Діалоги*. Київ, 1995.

Тихолаз А.Г. *Теракліт*. Київ, 1995.

Чаньїшев А.Н. *Курс лекцій по древней философии*. Москва, 1981.

Adkins Lesley, Adkins Roy A. *Life in Ancient Greece*. New York, Oxford, 1997.

Kumaniecki K. *Historia kultury staro'zytnej Grecji i Rzymu*. Warszawa, 1977.

VII. ПОЧАТКИ РИМСЬКОЇ ІСТОРИЇ

Аверинцев С.С., Алексеев В.П., Ардзинба В.Г. и др. *Древние цивилизации* /Под редакцией Бонгард-Левина Г.М. Москва, 1989.

Тимофеева Н.К. *Религиозно-мифологическая картина мира этрусков*. Новосибирск, 1980.

Adkins Lesley, Adkins Roy A. *Life in Ancient Rome*. New York, Oxford, 1998.

Kumaniecki K. *Historia kultury staro'zytnej Grecji i Rzymu*. Warszawa, 1977.

VIII. ПІЗНЯ РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА

Утченко С. *Цицерон и его время*. Москва, 1972.

Утченко С. *Юлий Цезарь*. Москва, 1976.

Adkins Lesley, Adkins Roy A. *Life in Ancient Rome*. New York, Oxford, 1998.

ІХ. КЕЛЬТСЬКА ЄВРОПА

- Цезарь Гай Юлий. *Записки о войне с галлами*. Москва, 1946.
Potter Simeon. *Language in the Modern World*. London, 1960.
Powell T.G.E. *The Celts*. London, 1958.

Х. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ 27 р. до Р.Х.-476 р. н.е.

- Вергілій Публій Марон. *Енеїда* /Переклад М. Білика і Б. Тена. Київ, 1972.
Сенека. *Моральні листи до Луція*. Київ, 1996.
Транквилл Гай Светоний. *Жизнь двенадцати цезарей*. Москва, 1990.
Peters Edward. *Europe and the Middle Ages*. NJ, 1983.

ХІ. ХРИСТІЯНСТВО

- Косідовський З. *Оповіді євангелістів*. Київ, 1981.
Лаба Василь. *Патрологія*. Частина І-ІІ. Рим, 1974.
Св. Августин. *Сповідь*. Київ, 1997.
Свенцицкая И.С. *Раннее христианство: страницы истории*. Москва, 1988.
Сидоров А.И. *Курс патрологии. Возникновение церковной письменности*. Москва, 1996.
Swiekowski Frederik J. *The Beginnings of the Church*. New York, 1988.
Peters Edward. *Europe and the Middle Ages*. NJ, 1983.

ХІІ. ЄВРОПА В ДОБУ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

- Рыбаков Б. *Язычество древних славян*. Москва, 1981.
Седов В. *Происхождение славян*. Москва, 1980.
Яковенко Н. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття*. Київ, 1997.

Cross Samuel Hazzard. *Slavic Civilization Through the Ages*. New York, 1963.

Dvornik Francis. *The Slavs in the European History and Civilization*. NJ, 1962.

Magoczi Paul R. *Historical Atlas of East Central Europe*. Toronto, 1993.

Sowel Thomas. *Conquests and Cultures*. New York, 1998.

XIII. ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В ЄВРОПІ VII-IX ст.

Лебедев Г.С. *Эпоха викингов в Северной Европе*. Ленинград, 1985.

Лебек Стефан. *Происхождение франков. V-IX века*. Москва, 1993.

Мельникова Е.А. *Меч и лира: Англосаксонское общество в истории и зпосе*. Москва, 1987.

Славяне и скандинавы /Под ред. Е.А. Мельниковой. Москва, 1986.

Sowell Thomas. *Conquests and Cultures. An International History*. New York, 1998.

XIV. СУСПІЛЬСТВО І КУЛЬТУРА РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Мельникова Е.А. *Меч и лира: Англосаксонское общество в истории и зпосе*. Москва, 1987.

Bullough Donald. *The Age of Charlemagne*. London, 1965.

Peters Edward. *Europe and the Middle Ages*. NJ, 1983.

XV. ВІЗАНТІЯ ТА ЇЇ ВНЕСОК У ЄВРОПЕЙСЬКУ ЦИВІЛІЗАЦІЮ

Дашков С.Б. *Императоры Византии*. Москва, 1996.

Курбатов Г.Л. *История Византии*. Москва, 1984.

Шевченко Ігор. *Сприйняття Візантії* //Критика, рік II, число 11 (3), листопад 1998.
Fine John. *The Early Medieval Balkans*. Ann Arbor, 1997.
Obolensky Dimitri. *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*. London, 1971.
Peters Edward. *Europe and the Middle Ages*. NJ, 1983.
Sevcenko Ihor. *Ukraine Between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*. Edmonton, Toronto, 1996.

XVI. ІСЛАМ І ЄВРОПЕЙСЬКА СПІЛЬНОТА

Mez Adam. *Renesans Islamu*. Warszawa, 1980.
Peters Edward. *Europe and the Middle Ages*. NJ, 1983.

XVII. ЗАХІДНА ЄВРОПА В XI-XIII ст.

Дайте Аліг'єрі. *Божественна комедія. Пекло* /Переклад П. Карманського і М. Рильського. Київ, 1956.
Лінч Джозеф. *Середньовічна церква: Коротка історія*. Київ, 1994.
Edward Peters. *Europe and the Middle Ages*. NJ, 1983.
Southern R. *The Making of the Middle Ages*. New Haven, London, 1953.

XVIII. ЦЕНТРАЛЬНА І СХІДНА ЄВРОПА В X-XIII ст.

Славяне и скандинави /Под ред. Е.А. Мельниковой. Москва, 1986.
Fine John V.A. *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. Ann Arbor, 1997.
Magocsi Paul Robert. *Historical Atlas of East Central Europe*. Toronto, 1993.

ХІХ. ХРЕСТОНОСНИЙ РУХ ХІ-ХІІІ ст.

Лінч Джозеф. *Середньовічна Церква: Коротка історія*. Київ, 1994.

Мишо Г. *Історія хрестоєихс походів-ь*. Репринтне издание. Київ, 1995.

Treece Henry. *The Crusades*. New York, 1963.

ХХ. РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА І КУЛЬТУРИ

Хейзинга Й. *Осень середньовіччя. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах*. Москва, 1988.

Le Goff Jacques. *Medieval Civilization, 400-1500*. Cambridge, MA, 1988.

Peters Edward. *Europe and the Middle Ages*. NJ, 1983.

ХХІ. ЄВРОПА В ПІЗНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Басовская Н.И. *Столетняя война 1337-1453 гг.* Москва, 1985.

Бедье Жозеф. *Роман про Трістана та Ізольду* /Переклад з французької М. Рильського. Київ, 1972.

Григулевич И.Р. *Инквизиция*. 3-е изд. Москва, 1985.

Le Goff Jacques. *Medieval Civilization, 400-1500*. Cambridge, MA, 1988.

Peters Edward. *Inquisition*. New York, London, 1988.

ХХІІ. ІТАЛІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО Й ІТАЛІЙСЬКИЙ РЕНЕСАНС (ХІV-ХV ст.)

Баткин Л.М. *Леонардо да Винчи*. Москва, 1990.

Дайте Аліг'єрі. *Божественна комедія. Пекло* /Переклад П. Карманського і М. Рильського. Київ, 1956.

Данте Аліґ'єрі. *Божественна комедія. Чистилище* /Переклад Є. Дроб'язка. Київ, 1968.
Данте Аліґ'єрі. *Божественна комедія. Рай* /Переклад Є. Дроб'язка. Київ, 1972.
Лосев А. *дстетика Возрождения*. Москва, 1982.
Макиавелли Н. *История Флоренции*. Москва, 1987.
Burckhardt Jacob. *The Civilization of the Renaissance in Italy*. London, 1990.
Hale J.R. *Renaissance Europe, 1480-1520*. London, 1985.

XXIII. ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКЕ ПОЛІТИЧНЕ І КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Еразм Роттердамський. *Похвала Глупоті. Домашні бесіди*. Київ, 1993.
Кестнер Инґрид. *Йоган Гуттенберг*. Львов, 1987.
Anderson Benedict. *Imagined Communities*. London, 1991.
Anderson James. *The Modernity of the Modern States //The Rise of the Modern State* /Ed. by James Anderson. New York, 1986. P. 1-20.
Eisentein Elizabeth L. *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, 1983.
Hankins James. *The Humanist, the Banker and the Condottiere //Renaissance Thought and the Arts, Collected Essays* /Ed. by Paul Oskar Kriseller. Princeton, NJ. P. 59-65.

XXIV. ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА ЗМІНИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Косідовський З. *Коли сонце було богом*. Київ, 1993.
Koenigsberger H.G, Mosse George L. and Bowler G.Q. *Europe in the Sixteenth Century*. London, New York, 1991.

XXV. ПРОТЕСТАНТСЬКА ЄВРОПА

Вебер Макс. *Протестантська етика і дух капіталізму*. Київ, 1994.

Ян Гус. Мартин Лютер. Жан Кальвін. Торквемада. Лойола. Москва, 1995.

Elton G.R. *Reformation Europe, 1517-1559*. London, 1985.

XXVI. КАТОЛИЦЬКА РЕФОРМА І КОНТРРЕФОРМАЦІЯ НА СХОДІ Й ЗАХОДІ

Історичний контекст, укладення Берестейської унії та перше унійне покоління. Матеріали Перших „Берестейських читань“. Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р. /Ред. Борис Гудзяк і Олег Турій. Львів, 1995.

Терещенко Ю.І. *Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення старокиївської держави до кінця XVI ст.* Київ, 1996.

Gudziak Borys. *Crisis and Reform. The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*. Cambridge, MA, 1998.

Magocsi Paul R. *Historical Atlas of East Central Europe*. Toronto, 1993.

O'Halley John. *The First Jesuits*. Cambridge, MA, 1993.

XXVII. РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ XVI-XVII ст.

Elliott J.H. *Europe Divided: 1559-1598*. London, 1985.

Parker Geoffrey. *Europe in Crisis, 1598-1648*. London, 1990.

XXVIII. СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ Й АБСОЛЮТИЗМУ

Ларошфуко Франсуа де. *Мемуари. Максими*. Ленинград, 1971.

Монтень Мишель. *Об искусстве жить достойно: Философские очерки*. Москва, 1973.

Anderson James and Hall Stuart. *Absolutism and Other Ancestors* //The Rise of the Modern State /Ed. by James Anderson. New York, 1986. P. 21-40.
Elliott J.H. *Imperial Spain, 1469-1716*. London, 1990.
Stoye John. *Europe Unfolding, 1648-1688*. London, 1988.

XXIX. ЦЕНТРАЛЬНА І СХІДНА ЄВРОПА У ПЕРІОД
ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВИХ ЧАСІВ

Fine John. *The Balkans in the Middle Ages*. Vol. 2. Ann Arbor, 1997.
Hosking Geoffrey. *Russia. People and Empire, 1552-1917*. Cambridge, 1997.
Kappeler Andreas. *Russland als Vielvolkerreich. Entstehung. Geschichte. Zerfall*. 2te Auflag. Miinchen, 1993.
Koenigsberger H.G., Mosse George L., Bowler G.Q. *Europe in the Sixteen Century*. London, New York, 1991.
Rieber Alfred. *Struggle Over the Borderlands* //The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia /Ed. by S. Frederick Starr. New York, London, 1994. P. 61-89.
Schopflin George. *The Political Traditions of Eastern Europe* //Daedalus. Vol. 119. No 1 (Winter 1990). P. 55-90.

XXX. КУЛЬТУРА І ДУМКА XVI-XVII ст.

Захара Ігор. *Історія філософії*. Львів, 1997.
Паскаль. *Думки про релігію*. Львів, 1995.
Doren Charles, van. *A History of Knowledge. Past, Present, and Future*. New York, 1991.

XXXI. ЕКОНОМІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ XVIII ст.

Бродель Фернан. *Ігри обміна. Матеріальна цивілізація. Економіка і капіталізм. XV-XVIII вв. Т. 2*. Москва, 1988.

Treasure Geoffrey. *The Making of Modern Europe. 1648-1780.* London, New York, 1990.
Singer Charles et al. *A History of Technology.* Oxford, 1958.

XXXII. ІМПЕРІЇ XVIII ст. І БОРОТЬБА
ЗА ПЕРЕРОЗПОДІЛ ВПЛИВІВ

Американська демократія: Ідеологічні основи американської політичної системи. Статті і вибір документів Романа Борковського. Б.м., 1990.

Degler Carl N. *Out of Our Past. The Forces that shaped Modern America.* 3rd Edition. New York, 1985.

The Declaration of independence and the Constitution of the United States. New York, 1995.

XXXIII. ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА

Руссо Жан Жак. *Исповедь.* Москва, 1956.

Lively J. *The Enlightenment.* London, 1966.

СПИСОК МАП

* Культури Близького Сходу	14
* Давній Єгипет	24
* Ассирійська та перська імперії	38
* Малі царства Близького Сходу	45
* Давня Греція	54
* Колонізація Середземномор'я	61
* Завоювання Олександра Великого	78
* Елліністичний світ	82
* Римські завоювання до 264 р. до Р.Х.	96
* Римська республіка та її завоювання	106
* Поширення індоєвропейських племен	118
* Поділ Римської імперії	128
* Поширення християнства, 300-800 рр	140
* Міграції германців у IV-VI ст	154
* Імперія Каролінгів	160
* Поділ імперії Каролінгів	164
* Експансія вікінгів	166
* Візантія в X-XI ст	182
* Поширення ісламу	194
* Складання французького королівства	202
* Священна Римська Імперія 1200 р	208
* Династичні зв'язки родини Ярослава Мудрого	217
* Хрестові походи	224
* Столітня війна	251
* Великі географічні відкриття	280
* Європейська частина імперії Карла V	290
* Реформація і Контрреформація в Європі	302
* Нідерландська революція	316
* Європа після тридцятилітньої війни	320
* Центрально-Східна Європа 1648 р	336
* Європа 1715 р	368

ПОКАЖЧИК

А

Аахен, м. 161, 177
Аббасидів, династія 193, 196, 197
аббат 207
Абд-ар-Рахман I (756-788), емір
Кордоби 196, 206
Абд-ар-Рахман II (822-852), емір
Кордоби 195
Абдера, м. 85
Абеляр, Петро (1079-1142) 239, 240
абетка
    арабська 44
глаголиця 213
давньоєврейська 44
кирилиця 58, 217
слов'янська 44
фінікійська 20, 44, 58, 92
фонетична 20, 44, 58
абсолютна монархія (абсолютизм)
312, 331, 349, 350, 371
Абу аль-Аббас ас-Сафак (722-754),
аббасидський халіф 196
Абу Барк (Абу Берк, 573-634) 193
Абу-Сімбел, м. 32
авари 156, 161, 183, 184, 190
Август, див. Октавіан
Августин (VII ст.), монах 163, 173
Августин (354-430), святий 146,
147, 172, 175, 260
„Місто Бога" 148
„Сповідь" 147
авгур 98
Августинський орден 288
Авероес (Ібн Рушд, 1126-1199) 198
Авіньйон, м. 243, 245, 246, 248,
260
Авіценна (Ібн Сіна, 980-1037) 197
Авраам, патріарх 45
Авреліан (215-275), римський
імператор 124
Австразія 158
Австрія 153, 295, 299, 313, 322,
330-332, 334, 338, 360, 371, 375
Агамемнон, епічний цар 53, 81
Агенор, епічний цар 4
Агура Мазда, бог 42

Агрікола Рудольф (Бауер Георг,
1443-1485) 271, 346
Агріман, бог 42
Адоніс, див. культу
Адріан, Публій Елій (76-138),
римський імператор 122, 123, 132,
138, 183
Адріанополь, м. (битва 375 р.) 151
Азія 3-6, 9, 11, 19, 25, 30-32, 50,
58, 68, 75, 77, 79, 100, 104, 180,
222, 223, 279, 281
Азія, римська провінція 101
Азов, м. 340
Азори, острови 281
Аїд 57
Академія
    „Двірцева академія" Карла
Великого 177
Платона („Гекадемія") 86
Женевська 307
національні академії 374
Острозька 303
Платонівська академія у
Флоренції 261
акведуки 129
Аквітанія 152, 203, 207, 233
Аккад, м. 17
Аккадська держава 16, 17
Аккра, м. 226, 227, 229
Акрополь 66, 70, 72
акт дефенстрації 318
„Акт про Квебек" 362
„Акт про престолонаслідування" 327
„Акт про толеранцію" 327
д'Аламбер, Жан (XVIII ст.) 367, 369
Албанія 107, 153
алгебра (аль-гебр) 197, 342
Алеманія 153
алемани 153, 158
Алі (?600-661), арабський халіф 193

Алкуїн з Йорку (735-804) 177
 Аллах 192
 Аль-Андалуз, див. Андалузія
 Аль-Мансур (977-1002), аббасидський халіф 206
 Аль-Мамун (786-833), аббасидський халіф 196
 Аль-Мустасім (794-842), аббасидський халіф 197
 Альба (1507-1582), герцог 314, 315, 317
 альбігойці 42, 227, 228, 287
 Альпи 91, 99, 116, 152, 179, 205
 Альфред Великий (849-899), король Уессексу 163, 201
 Аляска 281
 Амброзій (340-397), єпископ Мілану 146, 147, 172
 Амен (Амон), див. культури
 Амен-Ра, див. культури
 Аменемхетів, династія 25
 Аменхотеп II, фараон (1449-1420 до Р.Х.) 30
 Аменхотеп III, фараон (1420-1385 до Р.Х.) 30
 Аменхотеп IV (Ехнатон), фараон (1379-1362 до Р.Х.) 31, 35
 Америка 241, 278, 279, 281-285, 295, 296, 299-301, 312, 345, 361
 аморити 15, 17
 Амстердам, м. 348
 анабаптисти 291-294, 301, 303
 Анаксагор (500-428 до Р.Х.) 85
 Анаксимандр (6117-547? до Р.Х.) 84
 Ананьї, м. 245
 анахорити 148
 Ангелів, династія 190
 англи (англійці, англо-сакси) 155, 162, 163, 173, 175, 201, 226, 252-254, 266, 326, 376
 англіканська Церква 203, 268, 296, 297, 323, 325-327
 Англія (Британія) 5, 9, 115, 116, 119, 122, 132, 137, 155, 162, 163, 165, 171, 173, 175, 177, 178, 199, 201, 203-205, 215, 226-228, 233, 237, 241, 244, 246-248, 250-252, 268, 272, 273, 285, 295, 296, 306, 307, 310, 312, 313, 315, 317, 319, 321-327, 329-332, 351, 354-357, 359, 360, 374, 375
 англо-сакси 163, 173, 201
 Англо-Саксонська хроніка 163
 Андалузія (Аль-Андалуз) 206
 Анди, гори 281, 283
 Анжу 203
 Анна, дружина Володимира Великого 188, 215
 Анна (1665-1714), донька Якова II 327
 Анна Австрійська (1602-1667) 328
 „Аннали“, див. Квінт Енній
 Ансельм Кентерберійський (1033-1108) 239
 Антверпен, м. 285, 315
 анти 155
 антиринітаризм 293, 294, 301, 303
 Антігона, літературний персонаж 80
 Антігонідів, династія 77
 Антіох III (242-187 до Р.Х.), цар Сирії 101
 Антіох IV (215-164 до Р.Х.), цар Сирії 135
 Антіохійське графство 225
 Антіохія, м. 138, 143, 188, 223, 225
 Антоній (III ст.), святий 148
 Антонін Пій (86-161), римський імператор 122
 Анотінів, династія 122, 123
 антропологія 175
 Антімій з Трал (VI ст.) 184
 апейрон 84
 Апеннінський п-в 91-93, 102, 264
 Апії Клавдій (V ст. до Р.Х.), сенатор 97
 Апокаліпсис 136
 апокрифи 143, 144
 „Апологія історії“, див. Блок, Марк
 араби 17, 165, 180, 184, 187-194, 197-199, 206, 207, 279, 342
 Аравійський п-в, Аравія 34, 192, 333

Арагон 207, 248
 Ареопаг, рада старійшин 65, 66
 аристократія 205, 232, 235, 245, 328, 331, 339, 363, 370
 Аристофан (448-385 до Р.Х.) 81
     „Лісістрата" 81
 арифметика 28, 176
 аріанство 144, 146, 150, 152, 153, 168, 173
 Арій (Аріус, 280-331), священик 144
 арійці 34
 Арістарх (315-230 до Р.Х.), астроном 89
 Арістід (V ст. до Р.Х.), полководець 69
 Арістотель (384-322 до Р.Х.) 59, 64, 67, 80, 86, 87, 174, 198, 239, 240, 260, 342
     „Метафізика" 87
     „Політика" 87
 д'Арк, Жанна, див. Жанна д'Арк
 арка 93, 130
 Аркадій, римський імператор (395-408) 180
 Аркрайт, Річард (1732-1792) 356
 армініани 351
 Арно, р. 92
 Арраська католицька унія 1579 р. 315
 Артемісіум, м. 70
 Артур, брат Генріха VIII 295
 Артур, король бритів (VI ст.) 233
 археологія 53, 276
 Архімед (бл. 287-212) 89, 93, 99, 174, 342
 архітектура 18, 51, 83, 89, 93, 110, 130, 188, 197, 216, 236, 338, 350
 архонти 65, 67, 72
 асамблея 109
     германців 161, 170
     грецька 59, 64, 66, 67, 73, 79
     курій 97
     племен 97, 98, 103
     римські 94, 95
     центурій 98
 Аскалон, м. 223
 аскетизм 148, 212, 227, 233, 242, 257
 Аспасія (Аспазія, 470-410 до Р.Х.), дружина Перікла 62
 Ассирія (Ассирійська імперія) 36, 37, 39, 47
 ассирійці 20, 32, 34, 36, 37, 39, 40, 43, 47
 Астраханське ханство 338
 астролябія 178
 астрономія 28, 39, 86, 90, 174, 176, 197, 282, 342, 345, 346
 Астурія, обл. 195
 Атагуальпа, вождь інків 284
 атеїзм 348, 366, 367
 Атена, богиня 56, 66, 72, 73
 Атени, м. 49, 59, 65, 66, 68, 69, 70, 71-74, 76, 80-81, 86, 89
 Атенська імперія 72
 Атлантичне узбережжя 285
 Атлантичний океан (Атлантика) 241, 277, 278, 285, 332
 Атон, див. культу
 атомістична теорія 85, 88, 110
 Атрей, мітичний герой 53
 Аттіка, обл. 49, 65
 Аттіла („бич Божий", 406-453), цар гунів 151
 Аттол III (?-133 до Р.Х.), цар Пергаму 101
 Аугсбург, м. 199, 289, 294
 Аугсбурзький мир 307
 Аугсбурзьке віросповідання 294
 Афонсо Генрікеш (Енрікіш, 1109-1185) 207
 Африка 241, 277, 278, 281
 „Африка", див. Петрарка Франческо
 Афродіта, богиня 56
 Ахейська Ліга 77
 Ахетатон (суч. Ель-Амарна), м. 31, 32
 Ахіллес, мітичний герой 49, 118
 ацтеки 8, 282, 283
 Ашшур, м. 36, 39
 Ашшурбаніпал, ассирійський цар (686-627 до Р.Х.) 32, 37, 39

Б
 бавари (баварці) 159, 161
 Баварія 153, 184, 213, 214, 295,
 299, 318
 Багамські о-ви 278
 „Багатство надії", див. Сміт Адам
 Багдад, м. 193, 196, 197, 206
 Багдадський Халіфат 162
 Базель, м. 292
 базиліка 138
 Балдуїн Фландрійський (XI ст.) 223
 Балеарські о-ви 43
 Балканський п-в (Балкани) 49, 52,
 151, 155, 156, 181, 185, 214, 222,
 334
 Балтійське море (Балтика,
 Бурштинове море) 43, 225, 285,
 321, 332, 335, 338, 340
 Банкер Гіл, див. битви
 Бардас (?-866), візантійський
 міністр 187
 барнабіти 298
 бароко 308
 Бартоломейвська ніч, 1572 р. 311
 баски 92, 195, 201
 Басра, м. 193
 Бауер, Георг, див. Агрікола
 Бах, Йоган Себастьян (1685-1750)
 375
 Бахус, див. культу
 Беатріче, 260
 Бегістан, обл. 41
 Бегайм, Мартін (1459-1507) 278
 Беда (Беде) Благочесний (672-735)
 175
 Беза, Теодор (1519-1605) 307, 311
 Бейль, П'єр (1647-1706) 366
 „Критичний та історичний
 словник" 366
 Бейрут, м. 188
 Беккарія, Чезаре Бонесана (1735-
 1794), маркіз 367
 Бекет, Томас (1118-1170), єпископ
 Кентерберійський 203
 Бекон, Роджер (1214-1294) 239
 „Великий Труд" 239
 Бекон, Френсіс (1561-1626) 346,
 347, 349, 365
 „Нова Атлантида" 347
 „Новий Арагон" 347
 „Успіх у навчанні" 347
 Белізарій (505-565), генерал 183
 Бельгія 107, 315
 Бенгал, о-в 359
 Бенедикт (бл. 480-543), святий 173
 Бенедикт XI, папа (1303-1304) 245
 Бенедикт XII, папа (1334-1342) 246
 Бенедиктинський устав 173, 177,
 207
 бенефіції 159
 Беотія, обл. 68, 75
 Беовулф, епос 168
 Беренгар Турський (998-1088) 240
 Берестейська унія 305
 Берестя, м. 304
 Берингова протока 281
 Берлін, м. 89
 Берлінська стіна 7
 Берн, м. 292
 Бернар Клервоський (1090-1153),
 святий 211, 225, 239
 Берніні, Жанлоренцо (1598-1680)
 308
 Бетовен, Людвіг ван (1770-1827)
 375
 „Ода до радості" 375
 битви
 Акцій 31 р. 110
 Азенкур 1415 р. 253
 Банкер-Гіл 1775 р. 362
 Біла Гора 1620 р. 319
 Босворт 1485 р. 268
 Брейтенфельд 1631 р. 321
 Бувін 1214 р. 203-205
 Гастінгс 1066 р. 201
 Гавгамелли 331 р. до Р.Х. 76
 Грюнвальд 1410 р. 337
 Зама 202 р. до Р.Х. 100
 Кадеш бл. 1300 р. до Р.Х. 32
 Кале 1347 р. 252
 Капель 1531 р. 292
 Конкорд 1775 р. 362

Кремі 1346 р. 252
 Лепанто 1571 р. 313
 Манзікерт 1071 р. 222, 333
 Мільвіанський міст 312 р. 141
 Могач 1526 р. 291
 Незбі 1645 р. 326
 Пуат'є 732 р. 159, 195, 199
 Слейс 1340 р. 252
 Біблія 46, 47, 146, 150, 176, 269-272, 293, 296, 303, 306
 Біблос (Губла; суч. Джебель), м. 22, 42, 44
 бігіни 287
 Бізантій (суч. Істамбул), м. 58, 75, 126, 180, 333; див. також
 Константинополь
 „Білий Кінь", готель 295
 Білий Ніл, р. 21
 білоруси 155
 „Біль про права" (1688 р.) 327
 „Біль про права" (1791 р.) 363
 біологія 86
 Біру, див. Перу
 Бітинія, провінція 105
 Ближня Іспанія, рим. провінція 101
 Близький Схід 9, 34, 37, 46, 47, 68, 77, 81, 222, 255, 264, 333
 Блок, Марк (1886-1944) 4
 „Апологія історії" 4
 Бог 135, 139, 142, 144, 147, 262, 346, 366, 367
 Богемія 184, 214, 242, 246-248, 299, 301, 334, 335
 богоміли 301
 Боден, Джон (1530-1596) 265
 Боемунд Тарентський (XI-XII ст.), антіохійський князь 223
 Боецій (480-524) 153, 174, 176
 „Утішання філософією" 174
 „Божественна комедія", див. Данте
 Аліґ'єрі
 Бойль, Роберт (1627-1691) 345
 Бокаччо, Джованні (1313-1375) 261, 273
 „Декамерон" 261
 Бокельсон, Ян (XVI ст.) 293
 болгари 155, 185, 187, 188
 болгарська Церква 214
 Болгарія 151, 185, 188, 190, 214
 Болейн, Анна (1507-1536) 296
 Болівія 281, 284
 Болл, Джон (?-1381) 252
 Болонья, м. 205, 237, 238, 256
 Болтон, Метью (XVIII ст.) 357
 Бонавентура (1221-1274), святий 212
 Боніфатій VIII, папа (1294-1303) 244, 245, 295
 булла „Слухай сину мій" 244
 булла „Єдиний святий" 244
 Борджія, Чезаре (1475-1507) 257
 Борджія, Лукреція (1480-1519) 257
 Борджія, Олександр (Родріґо), див. Олександр VI, папа
 Бордо, м. 245, 254, 370
 Борис X (852-888), цар Болгарії 214
 „боротьба за порядки" 97,98
 Боснія і Герцоговина 333
 Боспор, протока 223
 Бостон, м. 361
 „Бостонська масакра" 1770 р. 361
 Ботічеллі, Сандро (1444-1510) 263
 Браге, Тіхо (1546-1601) 343
 Бразилія 279, 281, 359
 Браманте, Донато (1444-1514) 263
 Бранденбург, м. 295, 322, 335, 337
 Братство „Сучасної благочесті" 273, 287, 288
 Бретань 43, 155, 201
 Бретіньї, м. 252
 Британія, див. Англія
 британське право 203
 Британський музей 27
 Британські о-ви 175
 брити 155
 Брістоль, м. 278
 бронзова доба 19, 29, 91, 115
 Брунелескі, Філіппо (1377-1446) 262
 Бруні, Леонардо (1370-1444) 259
 Бруно, Джордано (1548-1600) 345
 Брут, Марк (85-42 до Р.Х.) 108, 109

Будда (Гаутама Будда, 563-483 до Р.Х.) 42, 145
Булінгер Гайнріх (XVI ст.) 292
Бурбонів, династія 309-311
бургунди 152, 253
Бургундія 204, 207, 210, 254, 266
Буридан, Жан (1300-1358) 274
Буркгардт, Якоб (1818-1897) 259
Бюде, Гійом (1467-1540) 272
бюргерський клас 235
Бюффон, Жорж Луї (1749-1778) 365
„Натуральна історія землі" 365

В

Вавилон (Кадінгір), м. 17, 35, 39, 40, 47, 76
Вавилонія 17, 18, 36, 39
вавилоняни 39
Вавилонська вежа 15
Валафрід Страбон (VIII ст.) 177
„Книга про обробку городів" 177
Валене (Валент, 328-378), римський імператор 151
Валенсія, обл. 206
Валентіан III, римський імператор (425-455) 127
Валеріан, римський імператор (253-260) 124, 139
Валла, Лоренцо (1407-1457) 262
Валленштайн, Альбрехт (1583-1634) 319, 321
Валуа, династія 309, 311
„Вальгалла" 170
вальденси 287
Вальдземюллер, Мартін (XVI ст.) 279
Вальтер Голяк (XI ст.), лицар 222
вандали 144, 152
варвари 5, 124, 132, 148-152, 179, 183, 187, 206
Варрон (116-27 до Р.Х.) 176
варяги, див. вікінги
Вартбург, м. 289
Василій з Цезарії (329-379), святий 148
Василій II (963-1025), візантійський

імператор 188, 215
Васі, м. 310
Васко да Гама, див. Гама, Васко да
Ватикан 264
Ватиканська бібліотека 264
Ватлен, Шарль, археолог 12
Вацлав, святий 214
Вашінгтон, Джордж (1732-1799) 362, 363
Вебер, Макс (1864-1920) 306
Вейї, м. 92, 93
Велика Британія 355, 356, 359, 360, 362, 364
Велика Моравія, див. Моравія
„Велика ремонстрація" 1641 р. 325
Велика схизма 287
Велика Хартія Вільностей (Magna Carta Libertatum) 6, 203, 265, 324
Велике Князівство Литовське, див. Литва
Великий Сенат у Венеції 256
Вельфи, рід 255
венеційці 227
Венеційська республіка 255, 313, 321
Венеція, м. 188, 222, 227, 235, 242, 255-257, 357
Вентріс, Майкл 52
Вергілій, Публій Марон (70-19 до Р.Х.) 111, 121, 130, 260, 261
„Енеїда" 130, 351
Верденський договір 162
Верджеріо, П'єтро Паолс (XVI ст.) 261
Версаль, м. 329, 331, 362
Верхне Повісля 214
Верхній Єгипет, царство 22
Веспасіан, римський імператор (69-79) 122, 130
Веспуччі, Америкіо (1451-1512) 279
вестготи (візиготи) 151, 152, 173, 183, 195, 206
Вестфалія 321
Вестфальський мир 332
„Висячі сади Семираміди" 39

„вето", право 98
 Вифлием, м. 147
 Вишневецькі, рід 303
 Вівальді, Антоніо (1675-1741) 376
     „Чотири пори року" 376
 Вівтар Миру 130
 віги 327
 Відень, м. 123, 292, 321, 333
 Відродження (Ренесанс) 178, 180,
 241, 259, 260, 262-264, 269, 275,
 351
 Візантія (Візантійська імперія) 122,
 127, 152, 153, 162, 165, 179-181,
 184, 185, 187, 188, 190, 191, 195,
 214, 215, 218, 219, 223, 226, 237
 війни
     альбігойські 227, 228
     американська війна за
     незалежність 1775-1783 рр. 360-
     362
     англо-іспанська 1730-х рр. 360
     білої і червоної троянд 268
     грецько-перські 68-71, 73
     громадянські 65, 348
     за іспанський спадок 1700-1714 рр.
     330
     козацько-селянські
     (Хмельниччина) 1648-1657 рр.
     338
     колоніальні 360
     лівонські XVI ст. 337
     пелопонеські 73, 81
     північна війна 1703-1721 рр.
     339, 340
     пунічні 99, 100, 112
     релігійні 30, 307, 318
     семирічна 1756-1763 рр. 360
     столітня 1337-1453 рр. 250-252,
     254, 265, 275
     тридцятирічна 1618-1648 рр. 318
 троянська 53, 92
 вікінги (варяги, нормани) 162, 163,
 165, 167, 168, 199, 201, 223
 Вікліф, Джон (1328-1384) 246, 247
 вілли 112, 123, 126, 130, 171
 Вільгельм Завойовник (1027-1087),
 король Англії 201, 203
 Вільгельм III Оранський, король
 Англії (1688-1701) 327, 330
 Вільям Окамський (1300-1350) 246
 Вінляндія 165
 Віракочі, вождь інків 284
 Вірджинія 362
 Вірменія 100, 181
 Вірменське узгір'я 34
 Вісконті, рід 260
 Вісла, р. 155
 вісляни 214
 Віттенберг, м. 288
 „Вічний едикт" 315
 „Владар" (1513 р.), див. Мак'явеллі
 Ніколо
 Владислав II Ягайло (1351-1434)
 335
 Владислав III Ягеллончик (1386-
 1444) 190
 Вобан, міністр (1633-1707) 330
 „Вогняна палата" 309
 Волга, р. 165
 Волинь 303
 Володимир, м. 219
 Володимир Великий, князь (980-
 1015) 188, 215, 216
 Володимиро-Суздальське князівство
 220
 Волсі, Томас (1473-1530) 295
 Вольтер, Франсуа Марі Аруе (1694-
 1778) 365-367, 371
     „Елементи філософії Ньютона"
     365
     „Кандід" 375
     „Філософський словник" 366
 Вормс, м. 177, 210, 289
 Вормський конкордат 210
 Вотчина св. Петра, див. Держава
 Пап
 Всесвіт 241, 242, 261, 342-346, 364
 „Втрачений рай", див. Мілтон,
 Джон
 Вуллі, Леонард 12
 Вульгата 147, 177, 262

Г

Габсбургів, династія 257, 267, 291, 295, 309, 313, 318, 319, 321, 322, 328, 334, 335

Габсбурзька монархія, див. Австрія

Гавел, Вацлав (нар. 1938 р.) 9

Гаїті (Еспаньйола), о-в 278, 359

Гай Светоній Транквіл 122, 131

„Життєписи 12 цезарів" 122

Гайдельберг, м. 238

Гайдн, Франц Йозеф (1732-1809) 375

Галерій (III ст.), цезар 125

Галицьке Князівство 216

Галицько-Волинське Князівство 220

Галич, м. 219

Галичина 214, 216, 286

Галікарнас, м. 1

гальштадська культура 117

Гаммурабі (Хаммурапі, 1792-1750 до Р.Х.) 17, 18, 35

Ганг, р. 34

Ганнібал (247-183 до Р.Х.) 99, 100

Ганноверський німецький дім 327

Гарвей, Вільям (1578-1657) 346

Гарун-ар-Рашид, арабський халіф (786-809) 196

Гастінгс, м. 201

гебреї, див. євреї

Геброн, м. 46

Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх (1770-1831) 1

„Гекадемія", див. академія

геліоцентрична система 89, 343, 345

Геллеспонт 69, 75

Гельвецій, Клод (1715-1771) 357

Гендель, Георг Фрідріх (1685-1759) 375

Генрієта Марія (1609-1669) 324

Генріх I (?-936) 199

Генріх I, король Англії (1100-1135) 203

Генріх II Плантагенет (1154-1199) 203, 232

Генріх II, король Франції (1519-1559) 294, 309

Генріх III Валуа (1551-1589), король Польщі і Франції 311, 337

Генріх IV (1050-1106), імператор Священної Римської імперії 210

Генріх IV Наварський (1553-1610) 310-312, 317, 323, 324, 327, 352

Генріх V (1081-1125), імператор Священної Римської імперії 210

Генріх V, король Англії (1413-1422) 253

Генріх VI (1165-1197), імператор Священної Римської імперії 205, 227

Генріх VI (1422-1471), король Англії 253

Генріх VII Тюдор (1457-1509), король Англії 265, 268

Генріх VIII (1491-1547), король Англії 268, 295, 296

Генріх Мореплавець (1394-1460) 277

„Генріхові артикули" 337

географічні відкриття 43, 241, 285

географія 175, 218

геометрія 28, 89, 174, 176, 342, 347

геоцентрична система 89, 342

Гера, богиня 55

Геракл, мітичний герой 55, 93, 118

Геракліт (544-483 до Р.Х.), філософ 84, 85

Геркулес, мітичний герой 130

Герберт, див. Сильвестр I, папа

Геркуланум, курорт 130

Германія 222, 228

„Германія", див. Тацит Корнелій германці 104, 119, 124, 144, 150, 151, 153, 155, 158, 162, 165, 168, 170, 171, 183, 201, 213, 215, 225

Гермес, бог 53

Геродот (бл. 485-424 до Р.Х.) 1, 23, 41, 50, 81, 116

„Історія" 23

Герусія 63

герцоги (duces, dukes) 125, 158

Гессен, м. 291, 295

гіксоси 29

Гільдебрант, див. Григорій VII, папа

Гільдерік III (VIII ст.), король франків 159
Гіппарх (161-126 до Р.Х.) 89, 342
гіппі, молодіжний рух 88
Гішіо, м. 147
Гіппократ (460-377 до Р.Х.) 90
„Глобус", театр 351
гностики 142, 145
Гоббс, Томас (1588-1679) 348, 349
    „Левіафан" 348
Гогарт, Вільям (1697-1764) 376
Гогенштауфенів, династія 204-206
Голландія 228, 313, 314, 326, 330, 331, 349
Гольбах, Поль (1723-1789) 367
Гомер 53, 89, 261
„Ліада" 53, 56, 351
„Одіссея" 56
Гонорій, Флавій, римський імператор (395-423) 180
гончарство 18
Горадій, Квінт Флакк (65-8 до Р.Х.) 111, 121, 130, 261
„Ероди" 130
„Оди" 130
„Сатири" 130
Горн, граф (XVIII ст.) 314
госпітальєри (шпитальники) 225
„Грамота величності" 318
графи (count, comes, grafio) 158
греки 1, 4, 21, 28, 35, 39-40, 42-43, 49-50, 53, 56-59, 62, 64, 67-71, 74-77, 79, 83, 89-93, 100-101, 113, 139, 146, 169, 183, 216, 241
Греція 5, 49, 50, 52, 58, 65-68, 70, 73, 74, 77, 79, 81, 83, 90-91, 100, 108, 110, 111, 155, 156, 184, 351
григоріанський календар 344
григоріанський спів 173
Григорій I Великий, папа (540-594) 172, 173, 175
    „Діалоги" 175
Григорій VII (Гільдебранд), папа (1073-1085) 209, 210
Григорій IX, папа (1227-1241) 212, **228**
Григорій XI, папа (1370-1378) 248
Григорій XIII, папа (1572-1585)

112, 311, 344
    булла „Inter gravissimas" 344
Григорій з Туру (538-594), єпископ 175
    „Історія франків" 175
Григорій Мамма, патріарх (1446-1450) 249
Гріб Господній 222
громадянство 59, 61, 66, 67, 97, 98, 103, 104, 132, 365, 367
грошові відносини 121, 162, 219, 277
Губла, див. Біблос
гугеноти 309-311, 314, 317, 329, 330
гугенотська конгрегація 311
Гугес, Бесансон (XVI ст.) 309
гуманізм 259-261, 271, 272, 275, 276, 295, 306, 342
гуни 126, 151, 152
Гус, Ян (1369-1415) 247, 289, 303
гусити 247-249, 287, 289

Г

Галілей, Галілео (1564-1642) 93, 274, 344, 345
    „Діалог про дві головні системи світу" 345
Галілейське море 193
галли 98, 99, 128, 150, 201
Галлія (Галльська імперія) 105, 107, 119, 124, 125, 151, 152, 155, 158, 159, 165, 195, 200
Гама, Васко да (1469-1524) 279
„Гаргантюа і Пантагрюель", див. Рабле, Франсуа
Гарольд (?-1066), король Англії 201
Гасконь, м. 252
Гватемала 281
гвельфи 255
Гвінейська затока 277
Гейзеріх (428-477), вождь вестготів 152

Генеральні Стани 245, 251, 252,
265, 315, 323
Гент, м. 252, 315
Гентська угода 1576 р. 315
Генуя, м. 222, 242, 255
Георг III (1738-1820), король Англії
361, 362
Гете, Йоган Вольфганг, фон (1744-
1832) 375
    „Страждання молодого Вертера"
    375
Гіббон, Едвард (1737-1794) 367
гібелліни 255
Гібралтар 3, 43, 195
Гієнь, м. 252
Гіза, м. 23
Гізи, рід 309-311
Гільгамеш, мітичний герой 16, 39.
гільдії 169, 235
гладіатори 113, 130
готи 126, 144, 153
готичний стиль 204, 236
„Готська історія", див. Кассіодор
Готфрід Бульйонський (1060-1110)
223, 225
Готфрід фон Страсбург (XII ст.) 233
    „Тристан та Ізольда" 233
Грааль 233
гравітація 346
Гракх, Гай (160-123 до Р.Х.),
римський політичний діяч 103, 104
Гракх, Тіберій (169-133 до Р.Х.),
римський політичний діяч 103
Гракхи, брати 102, 113
Гранада 207, 267
Гранвелла, Антуан Перено, де
(1517-1586), кардинал 313, 314
Гребель, Конрад (XVI ст.) 292
Гротефенд, Фрідріх Георг (1775-
1853) 16
Груте, Герхард (1340-1384) 273
Грюнвальд, див. битва
Гумберт, кардинал (1043-1061) 190,
209
Густав-Адольф (1594-1632), король
Швеції 321
Гуттен, Ульріх фон (1488-1523) 271
Гуттенберг, Йоган (1396-1468) 198,

269, 270

Д

Давид (?1010-960 до Р.Х.), цар
Ізраїлю 46, 161
Давнє царство Єгипту 22, 26, 27
Дагда, див. культу
Даймель А., лінгвіст 16
    „Шумерський словник" 16
даки 123
Дальня Іспанія, рим. провінція 101
Дамаск, м. 137, 193, 195, 226, 227
Дамаскус (Дамаск), папа (366-384)
147, 172
Дамієта, фортеця 228, 229
дани 161-163
Данило Романович (1202-1264),
князь 220
Данія 5, 294, 317, 319, 359
Данте Аліг'єрі (1265-1321) 109, 260
    „Божественна комедія" 260
Дарданелли, протока 72
Дарій I (521-486 до Р.Х.), цар
Персії 41, 68, 69
Дарій III (?-330 до Р.Х.), цар Персії
75, 76
деїсти 366
„Декамерон", див. Бокаччо,
Джованні
Декарт, Рене (Картезій, 1596-1650)
345, 347-349
    „Початки філософії" 347
„Роздуми про метод" 347
Декларація Незалежності 1776 р.
362
Декрет Гратіана 238
Делійська Ліга 71, 72
Делос, о-в 71
Дельфи 49, 75
демографія 353
демократія 59, 63, 64, 66, 67, 74,
77, 86
Демокріт (460-361? до Р.Х.) 85, 88

Демостен (384-322 до Р.Х.) 75
Дербі, м. 346
Держава Пап (Вотчина св. Петра)
159, 200, 211, 255, 257
Державна Рада Нідерландів 314,
315
деспотизм 125, 370
Десять Заповідей 46
Децій, Квінтії (III ст.), римський
імператор 139
Джефферсон, Томас (1743-1826)
362, 367
Джорджоне (1477-1510) 263
Джосер, фараон III династії 22, 23
Джотто ді Бондоне (1266-1336) 262
дипломатія 74
дифірамби 80
діалектика 176
„Діалог про дві головні системи
світу“, див. Галілей, Галілео
Діас, Бартоломей (1450-1500) 278
Діва Марія 233, 273
Дідро, Дені (1713-1784) 367, 369
Діоген (412-322 до Р.Х.) 87
Діодор (I ст. до Р.Х.) 116
Діоклетіан (245-313), римський
імператор 124-126, 139, 143, 145
Діоніс, див. культу
Діонісій Ареопагіт (V-VI ст.) 261
Дмитро, руський воєвода (XIII ст.)
220
Дніпро, р. 165, 215
Дністер, р. 151, 155
Доброї Надії, мис 279
„Довгий Парламент“ 1640-1653 pp. 325
„Долина царів“ 30
Домінік (1170-1221), святий 212
Домініканський орден (домініканці,
domini canes) 212, 289
Домітіан (51-96), римський
імператор 122
Допремі, м. 253
„Дон Кіхот“, див. Сервантес, Мігель
Донат (Донатус), єпископ Картагена 143
Донателло (Донатто ді Ніколо, 1386-
1466) 262
донатизм 144
Дондоло, Енріко (1107-1205) 227

доричний ордер 83
Доріда, обл. 49
Дорогичин, м. 220
Дракон, атенський законодавець
(VII ст. до Р.Х.) 65
Дрейк, Френсіс (1546-1596), адмірал
317
„другий Рим“ 190
друїди 117
дуалізм 42
Дунай (Істр), р. 75, 119, 123, 151,
165, 179, 222
Дура-Європос, місцевість 138
„Дух Законів“, див. Монтеск'є
Шарль
„Духовні вправи“, див. Лойола
Ігнатій
Дюбуа, П'єр (XIV ст.) 244

Е

Еванс, Артур (1851-1941) 51
Евбея, о-в 72
Евклід (IV ст. до Р.Х.) 174, 342
„Еврідіка“ (опера) 352
Евріпід (бл. 480-406 до Р.Х.) 72, 81
„Медея“ 81
Егейське море 40, 43, 49, 51, 52,
58, 68, 101, 156
Егмонт, граф (XVI ст.) 314
Едеське графство 223, 225
„Едикт про ціни“ 125
Едіп, мітичний цар 80
Едуард I (1239-1307), король Англії
237, 244, 295
Едуард III (1312-1377), король
Англії 250, 252
Едуард IV Йоркський (1442-1483),
король Англії 268
Едуард VI (1537-1553), король
Англії 296, 297
Едуард Сповідник (1003-1066),
король Англії 201
Ейк, Ян ван (13857-1440) 274

Ейнгарт (770-840) 161
 Езра 44
 Екгарт, Йоганес (1260-1327), монах 273
 Екк, Джон (1483-1543) 289
 Елам 41
 Елея, м. 84
 „Елементи філософії Ньютона”, див. Вольтер, Франсуа
 Елеонора Аквітанська (1122-1204) 203, 233
 Еллада 74
 елліністична доба 50, 77, 79, 89, 135, 145
 Ель Греко (1541-1614) 264
 Ельба, р. 155, 286
 Ельзас 295
 „Еміль”, див. Руссо, Жан-Жак
 „Енеїда”, див. Вергілій, Публій Марон
 енциклопедисти 239, 369
 „Енциклопедія або Класифікаційний словник Наук, Мистецтв та Занять” 369
 епіграфіка 276
 Епікур (341-270 до Р.Х.) 85, 88, 110, 111
 епікурейці 87, 185
 Епір 49
 епітафія 93
 Еразм Роттердамський (1466-1536) 267, 271-273, 287, 289, 292
 „Colloquies” 271
 „Adages” 271
 Ератосфен (кін. III ст. до Р.Х.) 89
 „Ероди”, див. Горацій, Квінт Флакк
 Ерфурт, м. 288
 Есаргаддон, (680-669 до Р.Х.), цар Ассирії 32
 „Есей стосовно людського розуміння” (1690), див. Локк, Джон
 Ессекс, королівство 163
 ессени 136
 Естонія 340
 есхатологія 134
 Есхіл (бл. 525-456 до Р.Х.) 80
 „Орестея” 80
 д’Етапль, Жак Лефевр (1455-1536), французький гуманіст 272
 „Етика” (1677), див. Спіноза, Барух
 „Етимологія”, див. Ісидор
 Етолійська Ліга 77
 Етрурія (Велика Етрурія) 92, 93, 98
 етруски (тіррейці, тосканці) 43, 58, 91, 93-95, 98
 Ефес, м. 84
 Ефіопія 21, 25
 Ехнатон, див. Аменхотеп IV
 Ешмун, див. культури

Є
 Євгеній III, папа (1145-1153) 211, 225
 Євгеній IV, папа (1383-1447) 249
 Євангеліє 138, 214
 від св. Йоана 136, 145
 від св. Луки 143
 від св. Марка 136
 від св. Матея 138, 172
 від св. Петра 143
 від св. Томи 143
 Євразія 3
 євреї (гебреї, жиди, юдеї, jews, juden) 17, 29, 40, 44, 47, 48, 135, 137, 139, 223, 236, 237, 249
 Європа 1, 3-7, 9-10, 23, 35, 36, 43, 55, 59, 68-70, 92, 110, 115, 119, 125, 131, 147, 150, 151, 158, 162, 165, 170, 171, 175-179, 186, 195, 199, 204-207, 212, 215, 216, 218, 219, 225-227, 229, 231, 233, 234, 237, 242, 255, 259, 267-270, 275, 276, 279, 285, 293, 294, 307, 308, 312, 313, 316, 318, 319, 321, 332, 333, 335, 337, 338, 340, 342, 344, 353, 354, 357, 360, 362, 364, 365, 367, 370, 374-378
 Європа, богиня 58
 європейська спільнота 9
 Євсебій з Нікомедії (IV ст.), єпископ 141

Євсебій з Цезарії (бл. 260-340),
єпископ 146
„Хроніка" 146, 147
Євфрат, р. 11, 12, 20, 30
Євхаристія 141, 240, 247, 289, 292
Єгипет 8, 9, 20, 21, 23, 25, 29, 30,
31, 32, 33, 35, 37, 40, 46, 47, 50,
52, 75, 77, 79, 108, 110, 120, 121,
128, 142, 144, 148, 181, 193, 195,
197, 204, 226-228, 333
єгиптяни 22, 23, 25, 27, 28, 32, 43,
46, 47, 92
єзуїти („Товариство Ісуса") 298,
299, 304, 307, 327, 348, 366
Єзус, див. культу
Єлизавета Йоркська (XV ст.) 268
Єлизавета I (1533-1603), королева
Англії 296, 297, 314, 317, 323
Єлисейська рівнина 57
Єремія, пророк 47
єретики (єресь) 142, 143, 186, 190,
212, 227, 244, 247, 273, 289, 296,
299, 314
Єронім (7340-420) 147, 172, 177
Єронім Празький (XV ст.) 248
Єрусалим, м. 40, 46, 47, 135, 193,
223, 226-228
Єрусалимське королівство 225, 226
„Єрусалимські ассизи" 225

Ж

Жакерія 252
Жанна д'Арк (1412-1431) 253, 254,
266
Женева, м. 293, 294, 307, 308
Жижка, Ян (1360-1424) 248
Жофре Плантагенет (XII ст.) 203

З

Закарпаття 305
залізна доба 34
Зама, див. битви
Запар (Іспанія) 43
Захарій, папа (741-752) 159
Захід 126, 127, 137, 183, 187-190,
197, 198, 216, 219, 220, 229, 230,

255, 275, 333, 339, 358
Західна Європа 108, 115, 116, 130,
161, 165, 179, 180, 186, 196, 199,
207, 220, 226, 242, 261, 276, 286,
305, 332, 333, 339, 358, 359, 377
Західна Римська імперія 127, 149,
150, 161, 180
Західна Церква, див. Латинська
Церква
„Західні Індії" 285
Західно-Франкське королівство 162,
200, 219
Звенигород, м. 219
„Звід цивільного права" („Corpus
juris civilis") 183
„Здоровий глузд", див. Пейн, Томас
Зевс, бог 4, 55, 56, 58, 66, 89, 135
землеробство 354, 355
„Землеробські річники", див. Юнг,
Артур
Земля, планета 90, 278, 343, 365
Зендавеста 42
Зенон, римський імператор (426-
431) 127, 152, 181
Зенон, філософ (335-263 до Р.Х.) 88
зіккурати 18
„Золота Булла" (1365) 6, 268
Зороастер (Заратустра), пророк 42,
145
зороастризм 136, 145
Зоряна палата 268

І

Іберійський п-в 115, 199, 201, 230
іберійці 115, 116
Іван Грозний, російський цар (1533-
1584) 338
Ігнатій з Антіохії (30-107?) 143,
172
ідіоти 62
Ізабелла Кастильська (1451-1504),
іспанська королева 207, 265, 267,
268, 272, 278

Ізида, див. культури
 Ізократ (436-338 до Р.Х.) 74
 Ізраїль 37, 42, 45, 47, 48, 89
 ізраїльтяни 30, 32
 іконоборці 186-188, 314
 „Іліада“, див. Гомер
 Ліон, див. Троя
 Іллірія 100, 107, 125, 156, 181
 ілоти 63
 імперіум, право 95
 інвеститура 207
 Інд, р. 76
 індепенденти 323, 325, 326
 індіанці 362
 Індійський океан 241, 279, 359
 Індія 4, 35, 76, 77, 191, 241, 268,
 277-279, 281, 299, 359, 360
 індоевропейці 35, 39, 52, 91, 115,
 155
 Індонезія, о-в 359
 індульгенції 244, 245, 288, 292,
 300, 305, 306
 індустриальна революція
 (індустріалізація) 355-357
 Інквізиція 212, 254, 267, 309, 345
 інки 283, 284
 Інокентій I, папа (401-417) 172
 Інокентій III, папа (1198-1216) 210,
 211, 227, 238, 244
 Інокентій V, папа (1276) 329
 „Інституції“ 183
 іонійське повстання 68
 іонійський ордер 83
 Іонічне море 49
 Іонія 83
 Іраклій I, візантійський імператор
 (610-641) 184, 192
 Іран 35, 40, 41, 145
 Іринеї Ліонський (?120-?200),
 теолог 143, 172
 Ірландія 119, 150, 155, 163, 165,
 175, 203, 231, 325
 Ірнерій (1088-1125) 238
 Ірод Великий (73-4 до Р.Х.), цар
 Юдеї 135
 ірокези 284
 ірригаційні системи 20
 Ісаак II Ангел, візантійський
 імператор (1185-1195, 1204) 227
 Ісаврійська династія 186
 Ісидор (1384-1463), митрополит
 київський 250
 Ісидор, єпископ Севільї (600-636)
 175
 „Етимологія“ 175
 Ісидор з Мілету (VI ст.), архітектор
 184
 іслам 191, 192
 Іспанія 5, 34, 43, 58, 99, 100, 105,
 108, 112, 115, 123, 152, 162, 177,
 183, 193, 195-198, 206, 207, 226,
 231, 236, 237, 242, 257, 265, 267,
 268, 272, 278, 279, 281, 285, 289,
 295, 310, 312-317, 319, 324, 328,
 331, 332, 350, 359, 360, 362
 „Іспанський марш“ 206
 іспанці 314, 315, 330, 335
 „Історія“, див. Геродот
 „Історія Флоренції“, див.
 Мак'явеллі, Ніколо
 „Історія Франків“, див. Григорій з
 Туру
 Ісус Христос 37, 86, 134, 136-139,
 141, 142, 144-146, 227, 273, 287,
 292
 Ітака 56
 італіки 103, 104, 120
 Італія 5, 64, 91-93, 98, 99, 102,
 107, 113, 116, 125-127, 151-153,
 159, 161, 162, 165, 173, 175, 177,
 181, 183, 184, 200, 201, 204, 205,
 209, 273, 303, 343, 352, 376
 Іштван (Стефан, 997-1038), святий
 215

Й
 Йоан, святий, євангеліст (I ст.) 137,
 143
 Йоан I, папа (523-526) 153
 Йоан II Добрий (1319-1364), король
 Франції 252

Йоан XII, папа (955-964) 200
 Йоан XXII, папа (1316-1334) 245, 246
 Йоан XXIII, антипапа (1410-1415) 249
 Йоан Безземельний (1167-1216), король Англії 203
 Йоан Паризький (XIV ст.) 244
 Йоан Хреста, святий (1542-1591) 298
 Йордан, хроніст 155
 Йорданія 136
 йорданці 17
 Йорк, м. 177
 Йорки, рід 268
 Йосиф II Австрійський (1741-1790) 371
 Йосія (VII ст. до Р.Х.), цар Юдеї 47

К
 Каботто, Джованні (Джон Кабот, XVI ст.) 278
 Кабрал, Педро Альварес (1467-1520) 279
 Кавказ 92, 127, 181, 195
 Кадінгір (Дім Богів), див. Вавилон
 Кадіс (Кадіш), м. 43, 317
 Кадм (Кадмус), мітичний герой 58
 Казанське ханство 338
 Казимир III Великий (1310-1370), король Польщі 335
 Каїр, м. 23, 193, 197
 Кале, м. 252, 254
 календар (календарні системи) 115, 305, 344
     григоріанський 344
 єгипетський 21, 28
 кельтський 117
 халдейський 39
 юліанський 112, 343
 Калігула (12-41), римський імператор 122
 Калікст II, папа (1119-1124) 210
 Каліфорнія 359
 Кальвін, Джон (1509-1564) 293, 294, 307, 309, 372
     „Настанови у християнській вірі” 293, 309
 кальвінізм 296, 301, 306, 308, 313, 317, 318, 321, 322
 Калькутта, м. 35
 Камбіз, цар Персії (530-521 до Р.Х.) 33, 40
 Камбре, м. 257
 Канада 360
 „Кандід”, див. Вольтер
 Канни, м. 99
 Каносса, замок 340
 Капелла Марціан (IV ст.) 176
 Капет, Робертін Гуго, король Франції (X ст.) 200
 Капетингів, династія 200, 204
 Капітолій 98
 „Капітулярій про науки” 176
 Капрі, о-в 130
 капуцини 298
 Капуя, м. 113
 Каракалла (188-217), римський імператор 129
 Караффа, Джованні П'єтро, див. Павло IV, папа
 Карибське море 268, 278, 281
 Карл I (1625-1649), король Англії 324-326, 329, 351
 Карл II (1630-1685), король Англії 326, 349
 Карл II Страдалець (1661-1700), король Іспанії 330
 Карл IV Люксембурзький (1316-1378), імператор Священної Римської імперії 268
 Карл V Габсбург (1500-1558), імператор Священної Римської імперії 257, 267, 289, 291, 294-296, 312, 371
 Карл V (1338-1380), король Франції 248
 Карл VI, король Франції (1358-1422) 252, 253
 Карл VII, король Франції (1403-1461) 252, 253, 256, 266

Карл IX, король Франції (1550-1574) 310, 311
 Карл Великий (768-814), імператор франків 159, 161, 162, 165, 175-
 ♦ 206, 216, 267
 Карл Лисий (823-877), король франків 162
 Карл Мартел (Молот, 690-741), мажордом франків 158, 159, 195, 199
 Карл Простак, король Франції (879-929) 165
 Карл Сміливий (1433-1477), герцог Бургундський 266
 Каролінгів, династія 161, 177, 188, 200, 206
 Каролінзьке відродження 175, 177, ♦ 260
 Карнак, м. 25, 30, 32
 Карпати 123
 Карр, Тіт Лукрецій 110
 „Про природу речей" 110
 Картаген (Карт-Хадашт), м. 43, 44, 99, 100, 147, 152, 172, 184
 Картезій, див. Декарт, Рене
 Картер, Говард (1873-1939) 32
 Картрайт, Едмунд (XVIII ст.) 356
 Карт-Хадашт, див. Картаген
 Картум, м. 21
 Каспійське море 76, 189
 кассити 35
 Кассій, Лонгінус Гай (I ст. до Р.Х.) 108, 109
 Кассіодор (490-585) 153, 174, 176
 „Вступ до божественного та людського читання" 174
 „Готська історія" 175
 Кастилія 207, 248, 312, 313
 катакомби 172
 Каталіна, Луцій Сергій (I ст. до Р.Х.) 105
 катари 227
 Катвулф (VIII ст.), монах 162
 Катерина Арагонська (1485-1536) 295, 297
 Катерина II, російська цариця (1729-1796) 335, 341, 371
 Катерина Медічі, королева Франції (1519-1589) 309, 311
 Като-Закрос, м. 51
 Като-Кабрезі, м. 257
 Католицька Ліга 311, 318, 321
 Катулл, Квінт Лутацій (II ст. до Р.Х.) 111
 Кафра (Хефрен), фараон IV династії 23
 Квебек 362
 Квінт Енній (239-169 до Р.Х.) 111
 „Аннали" 111
 кельти (пікти, брити, галли, галлати) 36, 115-119, 150, 155, 162, 168, 169, 201
 Кембрідж, м. 295
 Кемпіс, Томас (1380-1471) 273
 „Наслідування Христа" 273
 Кент, королівство 163
 Кентерберійське архієпископство 163
 Кеплер, Йоган (1571-1630) 343, 344
 Кер, Жак (1400-1456) 266
 Кецалькоатль, мітичний жрець 283
 Київ, м. 188, 212, 219, 220, 231
 Київська держава 179
 Кипр, о-в 181
 Киприян (III ст.), єпископ
 Картагена 172
 Китай 20, 42
 китайці 195
 Кібелла, див. культу
 Кілікія, провінція 105, 226
 кініки (циніки) 87, 88
 кінобія 148-
 Кіпселюс (VII ст. до Р.Х.), тиран Коринту 61
 Кір (559-530 до Р.Х.), цар 40, 41, 48
 Кіренаїка 181
 кіріакони 138
 Кіш, м. 12, 13
 Клавдій (10 до Р.Х.-54), римський імператор 139
 клан 94, 97
 Кларк, Кенет 7
 „Цивілізація" 7

класицизм 308
 Клеман, Жан (XVI ст.) 311
 Клемент I, папа, святий (I ст.) 172
 Клемент V, папа (1305-1314) 245
 Клемент VI, папа (1342-1352) 245
 Клемент VII, папа (1378-1397) 248
 Клемент з Олександрії (бл. 150-215) 146
 Клеопатра, цариця (69-30 до Р.Х.) 77, 108, 110
 Климентій Словенський, див.
 Константин (Кирил), святий
 Клімон (V ст. до Р.Х.), атенський політичний діяч 72
 Клістен (570-508 до Р.Х.), атенський політичний діяч 72
 клірики 185
 Клюні, монастир 207
 клюнійський рух 207, 209, 210
 „Книга загальної молитви“, див.
 Кранмер, Томас
 „Книга померлих“ 28
 „Книга про обробку городів“, див.
 Валафрід Страбон
 „Книга Пророків“ 44
 „Книга страшного суду“ („Domesday book“) 201
 книгодрукування 269, 365
 Кносс (Кносос), м. 51, 52
 кодекси правові
     громадянських прав 61
 Граціана декрет 238
 „Дігести“ (Пандекти) 183
 Дракона закони 65
 Мойсея закони 46
 Ур-Намму 17
 Урукаґіні 16
 Гаммурабі 17-19
 Юстиніана 183, 205, 238
 кодифікація права 123
 Кокелін, Жан, див. Мольєр
 Колет, Джон (1467-1519) 272
 Коллінґвуд, Робін Джордж (1889-1943) 2
 Колізей 130
 Коліньї, Гаспар де (1519-1572), адмірал 309-311
 колони 126
 колонії (колонізація) 57, 58, 91, 93, 118, 241, 356, 359-362
 Колумб, Христофор (1446-1506) 268, 278, 279, 347
 Колумба, святий (521-597) 163
 Колхіда, обл. 49
 Кольбер, Жан Батіст (1619-1683) 330
 комедія 81, 111
 „Коментарі до війни в Галії“, див.
 Цезар, Гай Юлій
 Коммод, римський імператор (161-192) 123, 124
 Комп'єн, м. 254
 Конгобар, епічний герой 118
 Конде, принц (XVI ст.) 309, 310
 конкістадори 284
 Коннектікут, м. 361
 Конрад III, король германців (1093-1152) 225
 Константин (Кирил), святий 187, 213, 214
 Константин I, римський імператор (бл. 280-337) 125, 126, 141, 144, 146, 161, 180
 Константин V (718-775), візантійський імператор 186
 Константин XI (XII) Палеолог Драгаш (1404-1453), візантійський імператор 190
 „Константанів дар“ 262
 Константинополь, м. 127, 132, 148, 152, 153, 172, 180, 181, 183-185, 187, 188, 190, 195, 213, 215, 216, 219, 223, 333
 Константіус, август (?-306) 125
 конституція 94, 284
 Конституція 1787 р. 363
 консули 95, 98, 104
 Контаріні, Каспар (XVI ст.), теолог 299
 Континентальний Конгрес I 362
 Континентальний Конгрес II 362
 Контрреформація 267, 298, 299, 304, 305, 308, 334, 337

конформізм 372
 Конфуцій (551-479 до Р.Х.) 42
 Копернік, Миколай (1473-1543) 89, 242, 274, 343, 344
     „Про обертання небесних сфер” 343
 копти 33
 Коран 192, 193, 198
 Коринт, м. 61, 69
 Коринтська ліга 75
 коринтський ордер 83, 112
 Кордоба (Кордова), м. 196, 206, 235
 Корнелія, римська матрона (II ст. до Р.Х.) 102
 Корнуол 155
 Корсика, о-в 99
 Кортес, Фернандо (1485-1547) 283
 Кортеси 265
 космополітизм 71, 79, 87-88, 123
 Краків, м. 214, 343
 Кранмер, Томас (XVI ст.) 296
     „Книга загальної молитви” 296
 Красс, Марк Ліциній (115-53 до Р.Х.) 105, 107
 Кревська унія 1385 р. 335
 креоли 285
 Кретьєн де Труа (XII ст.) 233
 Крим 179, 181, 242, 334
 Кримське ханство 333, 339
 Кристина Пізанська (1363-1429) 261
     „Критичний та історичний словник”, див. Бейль, Пьер
 Крит, о-в 4, 50-53, 181, 187
 Крістіан IV (1588-1648), король Данії 319
 Кромвель, Олівер (1599-1658) 325, 326
 Кромвель, Томас (1540-1609) 296, 297
     „42 статті” 297
 Ксеркс I (519-465 до Р.Х.), цар Персії 69, 70
 Куба, о-в 278, 359
 Кузанський, Миколай (1401-1464) 287
 Кукулін, мітичний герой 116, 118
 культу
     Адоніс 44
     Амен (Амон) 25, 29, 30
     Амен-Ра 25, 30-32
     Астарта (Ашгарта) 44, 89
     Атон 30, 31
     Бахус 112
     Дагда 117
     Діоніс 66, 80, 89
     Ешмун 44
     Єзус 117
     Золотий тілець 47
     Ізида 89
     Кібелла 112, 143
     Мітра 89, 134
     Морріган 117
     Одін (Вуден) 170
     Орфей 89, 134
     Осиріс 25, 26, 31, 89, 134
     Ра 23, 25
     Рея 53
     Сет 26
     солярний 25
     східні 88
     Тараніс 117
     Тевтар 117
     Тор 170
     Фортуна 134
     Ягве 47, 89
     Куме, м. 58
     Кумран, місцевість 136
     кумранські рукописи 136
     купецтво 189, 235
     Куско, місцевість 283
     Куфу, див. Хеопс, фараон

 Л
 Лабрадор, о-в 278
 Лагаш, м. 16
 Лакедемон 75
 Лаконіка, рівнина 64
 Лан, м. 177
 лангобарди (ломбарди) 153, 159, 161, 173, 184
 Ланкастери, рід 268
 Ларс Порсена (VI ст. до Р.Х.) 92

Лас Касас, Бартоломей, де (XVI ст.) 300
 Латинська Америка 284, 301
 Латинська імперія (1204-1261) 190, 227
 Латинська Ліга 98
 Латинська Церква (Західна Церква) 5, 155, 172, 186, 214, 244, 250, 300
 латиняни 94, 168, 190
 латифундії 113
 Лаура 261
 Лев III (675-741), візантійський імператор 185, 186
 Лев III, папа (?-816) 161
 Лев X, папа (1513-1521) 295
 Лев Математик (IX ст.), митрополит Тессалоніки 187, 189
 Левенгук, Антоні ван (1632-1723) 346
 „Левіатан" (1651), див. Гоббс, Томас
 Левкіпп (V ст. до Р.Х.), філософ 88
 Лейден, м. 314
 Лейф, Ерік, ватажок вікінгів 165
 Леон, королівство 207
 Леон I, папа (440-461) 172
 Леонардо да Вінчі (1452-1519) 262, 263, 378
     „Тасмна вечера" 263
 „Джоконда" 263
 Леонід (V ст.), цар Спарти 69
 Лепід, Марк Емілій (?-12 до Р.Х.), генерал 109, 110
 Лессінг, Готфрід (1729-1781) 366, 367
 Лех, р. 199, 215
 Ливанський хребет 44
 „Листи темних людей" (1515) 272
 Лисяк-Рудницький, Іван (1919-1985) 6
 Литва 286, 325, 337, 338
 литовці 337
 лицарство 232, 271, 273
 Лівій, Тит (59 до Р.Х.-17), історик 131
     „Римська історія" 131
 лівійці 32
 Лівія 22
 Лівонія 337, 340
 Лідія 40, 41
 Лікурґ, законодавець Спарти (VI ст. до Р.Х.) 63, 65
 Лілію, Луїджі (XVII ст.) 344
 „Лісістрата", див. Аристофан
 Лісабон, м. 226, 279, 285
 література 28, 89, 93, 110, 111, 146, 147, 161, 168, 180, 189, 196, 217, 233, 236, 274, 298, 350, 351, 375
     епічна 55, 56
 мусульманська 46
 літописи (аннали, хроніки) 177, 232
 літурґія 5, 33, 172, 176, 177, 189, 213, 214, 216, 218, 305, 307
 Ліциній, Гай (IV ст. до Р.Х.) 98
 логіка 86, 174, 176, 240, 345
 Логос 145
 Лод (1573-1645), архієпископ Кентерберійський 325
 Лойола, Ігнатій (1491-1556) 298, 299
     „Духовні вправи" 299
 Локк, Джон (1632-1704) 349, 350, 365, 370
     „Есей стосовно людського розуміння" 349
     „Трактат про управління" 349
 лолларди 247, 287, 295
 Лондон, м. 201, 325, 351, 373, 376
 Лоренцо Чудовий, див. Медічі,
 Лоренцо
 Лотар (795-855), король франків **162**
 Лотарінґія 321
 Луара, р. 152, 195
 Лувр 350
 Лувау, Франсуа, маркіз де (XVII ст.) 330
 лужицькі серби 156
 Лукреція, римська матрона (VI ст. до Р.Х.) 95
 Луксор, м. 30, 32

Любек, м. 319
Люблінська унія 1569 р. 337
Людовік Благочесний (778-840),
король франків 162
Людовік Німецький (804-876),
король франків 162
Людовік IV (1287-1347), імператор
Священної Римської імперії 245
Людовік VII (1120-1180), король
Франції 203, 204, 225
Людовік VIII (1187-1226), король
Франції 228
Людовік IX (1214-1270), король
Франції 204, 228, 237, 243, 244
Людовік XI (1423-1483), король
Франції 266
Людовік XII (1462-1515), король
Франції 257
Людовік XIII (1601-1643), король
Франції 327
Людовік XIV (1638-1715), король
Франції 327-332, 339, 365, 371
Люксембургів, рід 247
Лютер, Мартін (1483-1546) 271,
273, 288, 289, 291, 292, 303, 306
„95 тез" 288
лютерани 294, 301, 306, 314, 318
лютичі 156
Ля Рошфуко, Франц (1613-1680)
350
Ля Фонтен, Жан де (1621-1695) 350
Ляйбніц, Готфрід фон (1646-1716)
345
Ляйпціг, м. 294
Львів, м. 304
Львівське братство 304

М

Магеллан, Фердінанд (1480-1521)
279
Мадагаскар, о-в 279
Мадрид, м. 272
мадяри, див. угри
Мазаріні (Мазарен, 1602-1661),
кардинал 328, 351
Мазаччо (1401-1428) 262
Майнц, м. 210, 269, 270

майорат 221
майя 8, 282
Македонія 74, 77, 100, 156, 184
Македонія, провінція 101
македонська династія 188
македонці 74-76, 155
Максиміла, пророчиця 143
Максиміан (?-310), римський цезар
125
Максиміліан I (1459-1519),
імператор Священної Римської
імперії 266, 267, 269, 289
Максиміліан Баварський (XVII ст.)
318, 319
Мак'явеллі, Ніколо (1469-1527) 258,
265
„Владар" (1513 р.) 258
„Історія Флоренції" 258
„Про військове мистецтво" 258
Мала Азія 10, 16, 29, 32, 35, 40,
42, 49, 50, 53, 58, 68, 70, 77, 84,
92, 105, 123, 137, 143, 144, 181,
184, 185, 189, 225, 242
Мала Польща, див. Польща
Мането, жрець 21, 29
ман'єризм 263, 264
Мані (215-276) 145
маніхейство 42, 145, 147
манорії (алоди) 171
Мануцій Альдус (1450-1515) 270
Мара, м. 18
Маратон (Марафон) 68, 69
Мардоній (?-469 до Р.Х.),
полководець 70
Мар дук, бог 17
Маргарита Валуа (1553-1615) 310
Маргарита д'Ангулем (1492-1549)
272
Маргарита Пармська (XVI ст.) 313,
314
Марій, Гай (157-86 до Р.Х.) 104
Марія, донька Якова II 327
Марія Медічі (1573-1642), королева
Франції 327, 352

Марія Стюарт (1542-1587) королева Шотландії 317, 323
 Марія-Терезія (1711-1780), ерцгерцогиня Австрії 335, 360
 Марія Тюдор (1516-1558), королева Англії 295, 297, 317
 Марк Аврелій (121-180), римський імператор 122, 123
     „До себе, про себе" 122
 Марк Антоній (82-30 до Р.Х.) 77, 109-111
 Маркіон (?-160), єпископ з Синопу 143
 Марк Ліциній Красс, див. Красс
 Марк Тулій Ціцерон, див. Ціцерон
 Марна, р. 119
 Марсель, м. 228
 Марсель, Етьєн 252
 Марсілій Падуанський (1270-1342) 246, 265
     „Захисник миру" 246
 Мартин V, папа (1417-1431) 249, 264
 Марціан (Маркіян), візантійський імператор 127
 Масістій (V ст.), полководець 70
 Массалія (суч. Марсель), м. 43
 Массачусетс, м. 361, 362
 мастаби 25
 математика 28, 86, 89, 197, 282, 306, 342, 345, 347
     „Математичні принципи натуральної філософії", див. Ньютон Ісаак
     матеріалізм 367
     матерія 87
 Матільда (1102-1167), донька Генріха I англійського 203
 Матіс, Ян (XVI ст.) 293
 мегаліти 115
 мегаполіс 127, 128
     „Медея", див. Евріпід
 медицина 19, 28, 90, 195, 197, 345
 Медічі, рід 257, 258
 Медічі, Козімо (1389-1464) 256, 261
 Медічі, Лоренцо (Чудовий, 1449-1492) 256, 257, 279
 Медічі, Лоренцо де (граф Урбіно, 1514-1548) 258
 Медіна, м. 192, 333
 Медіоланум (суч. Мілан), м. 125, 141, 146, 147
 Межиріччя (Месопотамія) 4, 8-12, 16-20, 34, 36-39, 46, 47, 123, 138, 181, 226, 333
 Мезія 151, 156
 Мезоамерика, див. Центральна Америка
 Мекка, м. 191, 192, 333
 Мексика (Нова Іспанія) 268, 281, 283-285, 359
 Меланхтон Філіпп (1497-1560) 306
 Мемфіс, м. 22, 25
 Менес (Нармер), фараон Давнього царства 22
     „Менехми", див. Тіт Макцій Плавт
 Менкур, фараон IV династії 23
 меноніти 293
 Мено, Сімоні 293
 меркантилізм 359
 Меркурій, бог 170
 Мерovej, легендарний король франків 153
 Меровінги, династія 153, 158
 Мерсія 163
 Мертве море 136
 Месопотамія, див. Межиріччя
 Мессенія 63
 Мессана (суч. Мессіна), м. 99, 188
 металургія 283
 метафізика 86, 240
     „Метаморфози", див. Овідій
     „Метафізика", див. Арістотель
 Методій (Михаїл, 815-885), святий 213, 214
 Меттерніх, Клеменс (1773-1859), австрійський канцлер 6
 механіка 174, 345
 Мехіко, м. 282
 Мехмед II, див. Мухамед II
 Завойовник
 Меценас (I ст.), римський політичний діяч 121

Мешко I (930-992), князь полян 214
 Миколай II, папа (1059-1061) 209
 Миколай V, антипапа (1328-1330) 246
 Миколай V, папа (1447-1455) 245, 246, 250, 264
 мистецтво 26-27, 32, 37, 55, 64, 71-72, 76, 80, 83, 88, 90, 94, 121, 133, 145, 170, 173, 175, 176, 178, 195, 217, 219, 233, 238, 262-264, 273, 274, 308, 374, 375
 живопис 18, 350
 кераміка 18, 19, 51, 56, 64, 83, 93
     скульптура 18, 26, 83, 89
 фрески 51
 Михаїл I (?-843), візантійський імператор 162
 Михаїл III (842-867), візантійський імператор 187
 Михаїл Керуларій (1000-1059), патріарх 190
 Михаїл, див. Методій, святий
 Михаїл VIII Палеолог (71224-1282), візантійський імператор 190, 227, 244
 мідійці 40
 Мідія 39, 40
 Мікельанджело Буанароті (1475-1564) 262-264
 Мікени, м. 51, 53
 мікенці 52-53, 55
 Мілан, м. 235, 256, 257, 260, 262, 314, 357
 Міланське герцогство 255
 „Міланський едикт" 141
 Мілет, м. 83, 184
 мілетці 84
 Мілтон, Джон (1608-1674) 351
 „Втрачений рай" 351
 „Повернений рай" 351
 „Самсон" 351
 Мільтіад (?-488 до Р.Х.) 68
 мінезінгери 233
 Мінерва, богиня 93
 міноїці 55
 мінорити 211
 Мінос, мітичний цар 51
 Мінотавр 51
 Мірандолла, Джованні Піко делла (1463-1494) 261
     „Проповідь про гідність людини" **261, 262**
 місіонери 158, 163, 167, 173, 213, 300
 Міссісіпі, р. 359, 360, 362
 „Місто Бога", див. Августин
 міська культура 236
 мітологія 13, 49, 64, 65, 112, 117, 118, 145, 168, 282
     грецька 4, 55, 56, 80, 88, 112
 германська 170
 етрусська 92, 112
 кельтська 117, 118
 римська 94, 112
 слов'янська 213, 217
 Мітрідат VI Євпатор (?-63 до Р.Х.), цар 104, 105
 міщанство, стан 235
 мова
     аккадська 17, 41
     англійська 295, 296
     англо-саксонська 163
     арабська 196
     арамейська 37
     вавилонська 36
     германська 150, 162
     грецька 27, 35, 52, 55, 57, 58, 89, 111, 146, 161, 180, 196, 218, 272, 276
     гельська 116
     готська 150
     давньоєврейська (гебрейська) 17, 37, 272, 276
     давньоперська 41
     еламська 41
     етрусська 92, 94
     індоевропейська 35
     ірландська 116
     італійська 260
     кельтська 116, 119

кечуа 284
койне 79
латинська (латина) 35, 44, 92,
107, 111, 121, 161, 168, 172,
174, 175, 177, 197, 198, 218,
262, 272, 296, 373
німецька 170
перська 196
санскрит 35
сирійська 196
українська 303
французька 373
церковнослов'янська 217, 218,
303
хамітська 22
хінді 196
модернізація 373
мозараби 206
Мойсей (XIII ст. до Р.Х.), пророк
32, 46
Молдавія 334
Моле, Жак, де (1243-1314), великий
магістр 245
Мольєр, Жан Батіст (Жан Кокелін,
1622-1673) 111, 350, 351
монархія 46, 64, 77, 94-95, 97, 109
монголи (монголотатари) 197, 220,
333, 335
монети 40, 41, 61, 276
моністична релігія 55, 57
Монморансі, рід 309
монотеїзм 31, 41, 42, 46, 144
монофізити 186
монофеліти 186
Монтан (II ст.), єпископ 143
Монте-Касіно, м-р 173
Монтеверді, Клаудіо (1567-1643) 352
Монтеск'є, Шарль Луї де Секонда
(1689-1755) 367, 370
„Дух Законів" 370
„Перські листи" 76, 375
Монтесума, вождь ацтеків 283
Мор, Томас (1478-1535) 272, 295,
296
„Утопія" 272
морави 156
Моравія 156, 184, 187, 213-215,
218, 299, 301, 335

мораль 12, 112, 134, 137, 192, 349,
369
Морис (XVI ст.), син принца
Оранського 315
Морне дю Плєсі, Філіпп (XVII ст.)
311
Моро, Лодовіко (XV ст.), герцог
міланський 256
Морріган, див. культу
Москва, м. 304
Московський патріархат 303
Московщина (Московія) 5, 339
мочіка 283
Моцарт, Вольфганг Амадей (1756-
1791) 375
музика 19, 84, 88, 174, 176, 189,
274, 298, 350, 352, 375
мумії 26, 27, 92
Муршілі I (бл. 1595-1520 до Р.Х.),
цар хетітів 35
мусульмани 42, 192, 195, 196, 198,
206, 221, 225, 226, 267
Мухамед (7570-632), пророк 191,
192, 195
Мухамед (Мехмед) II Завойовник
(1432-1481) 190, 333
Мюнстер, м. 293, 321
Мюнцер, Томас (1489-1525) 291, 293

Н

Наварра, королівство 207, 267, 272
Навідад, форт 278
Наг Гаммаді, місцевість 142
Нантський едикт 312, 329
Наполеон Бонапарт (1769-1821) 183
наска 283
„Наслідування Христа", див.
Кемпіс, Томас
Нассо, Вільям „Мовчазний" (принц
Оранський, XVI ст.) 314, 315
„Настанови у християнській вірі",
див. Кальвін, Джон
НАТО 9

„Натуральна історія землі", див.
 Бюффон, Жорж Луї
 натурфілософія 84
 Неополітанське королівство 255
 Неаполь, м. 58, 93, 184, 248, 256,
 257, 267, 357
 Небухаднезар (Навуходоносор, 604-
 562 до Р.Х.), цар Халдеї 39, 47, 76
 неоплатонізм 144, 198, 261, 343
 Нерва (30-98), римський імператор
122
 Нерон (37-68), римський імператор
 122, 123, 139
 несторіани 31, 186
 Нефертіті (Нефер-Нефру-Атон, XIV
 ст. до Р.Х.) 31
 Нехо II (609-593), фараон 47
 Нижній Єгипет, царство 22
 Нідерланди 273, 274, 293, 295, 307,
 310, 313-315, 317, 327, 329-332,
 354
 Ніка, богиня 83
 „Ніка", повстання 181
 Нікея, м. 223
 Нікомедія, м. 125
 Нікон (1605-1681), патріарх
 московський 340
 Ніл, р. 20, 22, 25, 27-29, 32, 40,
 43, 148
 Німеччина 162, 171, 200, 204, 210,
 233, 236, 243, 246, 258, 268, 271-
 274, 287, 288, 293, 295, 306, 310,
 314, 318, 319, 322, 375
 Ніневія, м. 37, 39, 76
 Нітра, м. 156
 Ніштатський мир 1721 р.
 „Нова Атлантида", див. Бекон,
 Френсіс
 „Нова Елоїза", див. Руссо, Жан-
 Жак
 Нова Іспанія, див. Мексика
 Новгород, м. 219
 „Новели" 183
 Нове царство в Єгипті 22, 29, 30
 „Новий Арагон", див. Бекон,
 Френсіс
 Новий Завіт 136, 143, 144, 146,
 147, 271, 272, 289, 295, 306
 Новий Світ 268, 279, 285, 300, 312,
 324, 330, 359, 360
 Ново-Вавилонська держава, див.
 Халдея
 Ногаре, Гійом де (?-1313) 245
 Норвегія 5
 Нормандія 165, 201, 203, 204, 215,
 223, 254
 нормани, див. вікінги
 Нортумбрія 163
 Носерра, фараон Давнього царства
 23
 нубійці 32
 Нубія 25
 Нумантія, м. 100
 нумізматика 276
 Нурсія, м. 173
 Нью-Йорк, м. 361
 Ньюкомен, Томас (XVIII ст.) 356,
 357
 Ньютон, Ісаак (1642-1727) 242, 274,
 345, 346, 349, 365
 „Математичні принципи
 натуральної філософії" (1687) 346
 Ньюфаундленд 362

О
 ободріти 156
 Овідій (43 до Р.Х.-18) 111, 130
 „Метаморфози" 130
 Огайо, р. 359, 360, 362
 „Ода до радості", див. Бетовен,
 Людвиг
 „Оди", див. Горацій
 Одін (Вуден), див. культу
 Одиссей, цар 56
 „Одіссея", див. Гомер
 Одовокар (Одоакр, ?-493), вождь
 візиготів 127, 149, 152, 153
 ойкумена 71
 Океан, мітична ріка 76
 Оксфорд, м. 246
 Октавіан, Гай Юлій Цезар (Август,

63 до Р.Х.-14), римський імператор 109, 110, 112, 120, 121, 122, 127, 130, 135
Октавій, Марк (356-323 до Р.Х.), трибун 103
Олександр Македонський (Великий) 40, 70, 75-77, 86, 109
Олександр Север, римський імператор (222-235) 124, 138
Олександр V, папа (1409-1410) 249
Олександр VI (Борджія), папа (1492-1503) 257
Олександрія, м. 75, 79, 89, 90, 110, 138, 144, 146, 193, 228
Олександрія Есхата, м. 76
Олексій I Комнин, візантійський імператор (1081-1118) 222, 223
Олексій (1690-1718), син Петра I 340
олігархія 63, 64, 74, 159
Олімп, гора 49, 56
олімпіади 62
Ольвія, м. 58
Ольга, руська княгиня (?-969) 215
Ольстер, м. 118
ольмеки 281, 283
Онисифер Дівочка, митрополит (1579-1588) 304
опера італійська 352
ораторіани 298
Орда (Монгольська імперія) 220, 338
Орест, мітичний герой 81
„Орестея“, див. Есхіл
Оріген (7185-255) 146
„Проти Цельсуса“ 146
Оріноко, р. 278
Орлеан, м. 169, 253
Орсіні, кардинал (XVI ст.) 311
освіта 85, 110, 176, 177, 189, 195, 196, 216, 234, 237-239, 271, 275, 288, 292, 300, 303, 304, 306, 307, 347
Осман (Отман, 1299-1326), турецький султан 333
Османська (Оттоманська) імперія 126, 190, 289, 301, 332, 334, 338, 339, 353
Оснабрюк, м. 321
Ост-Індія 316, 361
остготи (остроготи) 151-153, 183, 184
Остготське королівство 153, 174
остракізм 67
Острозький, Констянтин (1526-1608) 303
Оттон I Великий (912-973), імператор Священної Римської імперії 199, 200
Оттон II (955-983), імператор Священної Римської імперії 200
Оттон III (980-1002), імператор Священної Римської імперії 200
Оттон IV (11747-1218), імператор Священної Римської імперії 204, 205
Оттонів, династія 178, 199, 204, 210
Офрей, Жульєн де ля Метрі 367

П
Павло (107-64), святий 137, 138, 139, 272
Павло Диякон (720-799) 177
Павло III (Алесандро Ферназе), папа (1468-1549) 299
Павло IV (Джованні П'єтро Караффа), папа (1555-1559) 298
Павсаній (7-470 до Р.Х.), полководець 70
Палатинський пагорб 130
Палермо, м. 188
Палестина 25, 29, 32, 37, 40, 44, 46-48, 135, 181, 190, 193, 195, 222, 223
Палестріна, Джованні (1525-1594) 298
Палладій (V ст.) 163
Панама 284
Паннонія, обл. 161, 213, 215
пантеон 25, 53, 56, 130, 135
Пантикапей, м. 58
Папська Область, див. Держава Пап
Парацельс (1493-1541) 345

Париж, м. 204, 235, 236, 244, 252-254, 266, 309, 311, 312, 329, 351, 357, 376
 Паризький мир 360
 Парламент 170, 201, 246, 265, 268, 296, 297, 323-327, 355, 362, 370
 Парменід Елейський (V ст. до Р.Х.) 84, 85
 Парнас 49
 Партія (Парфія) 123, 124
 Паскаль, Блез (1623-1662) 329, 345, 348
 патриції 94, 97-98
 Патрик (369-461), святий 163
 патріотизм 71
 Пахомій (286-346), святий 148
 Пачакуті, вождь інків 284
 Пачіолі, Лука дю (XV ст.), математик 263
 Пєбєль А. 16
     „Основи шумерської граматики”
     16
 Пєйн, Томас (1737-1809) 362
     „Здоровий глузд” 362
 Пєлагій (354-418) 147
 Пєлопонєс 49, 53, 55, 57, 62, 63, 74, 77, 156, 334
 Пєлопонєська ліга 64
 Пєргам, м. 77, 89, 101
 пєргамєнт 189
 Пєрєдня Азія 12
 Пєрємишль, м. 219
 Пєрєсопницькє Євангєліє 303
 Пєрїкл (495-429 до Р.Х.), атєнський діяч 62, 72, 73, 85
 пєрїойки 63
 Пєрєсєполь, м. 41, 76
 пєрси 34, 39-41, 67, 69, 71, 74, 76, 180, 183, 184, 190
 Пєрська імперія (Пєрсія) 4, 40, 41, 68-69, 71, 75, 135, 191, 193
 „Пєрські листи”, див. Монтєск’є, Шарль Луї
 Пєру 268, 281, 283, 284
 Пєруджа, м. 92
     „Пєтиція про права” (1628) 324
 Пєтрарка, Франчєско (1304-1374) 260, 261
     „Африка” 261
 Пєтро, святий (?-64) 138, 161, 173, 250
 Пєтро I (1672-1725), російський цар 339, 340, 341
 Пєтро III (1728-1762), російський цар 341
 Пєтро Даміан, святий 209
 Пєтро з Корбарі, див. Микола V, папа
 Пєтро Пустєльник (1050-1115) 222
 Пєтров, Віктор (1894-1969) 19
 пєчєніги 187
 Писання Отців Цєрки 146, 270
 писємність 7, 20, 56, 93
 ієрогліфи 27, 44
 клинопис 15, 18-19, 36, 37, 44
 піктографічнє письмо 15
 силабічнє письмо 27
 фонєтичнє письмо 15, 20, 27, 44, 58
     шумерська 12, 15, 18, 36
 Півдєнна Амєрика 281-285, 300, 359
 Півдєнна Італія 58, 84
 Північна Амєрика 9, 58, 283, 284
 Північна Африка 4, 43-44, 99-100, 108, 143, 144, 147, 152, 183, 193, 197, 264
 Північна Європа 271, 273, 274, 287, 318
 Північна Італія 210
 Північна Кароліна 362
 Північна Фракія 156
 Північнє Причорномор’я 128
 Піза, м. 222, 242, 255
 Пій II, папа (1458-1464) 250
 Пій V, папа (1566-1572) 317
 Піккардія 252
 пікти 155
 Пілос, м. 53
 Піпін (Пєпін) Герістальський (715-741), мажордом франків 158, 175
 Піпін (Пєпін) Короткий (741-768), король франків 159

піраміди 23
 Піриней 207
 Пірр, цар (282-272 до Р.Х.) 99
 „Піррова перемога" 99
 Пісістрат (?-527 до Р.Х.), атенський
 діяч 66, 72, 83
 „Пісня про Ігорів похід" 233
 „Пісня про Нібелунгів" 233
 „Пісня про Роланда" 161, 233
 „Пісня про Сіда" 233
 Піссаро, Франциско (1475-1541) 284
 Пітагор (540-510 до Р.Х.) 84, 93,
 174
 Пітонські (Піфійські) ігри 75
 Пантагенети, династія 203, 250
 Платеї, м. 68, 70
 Платон (428-347 до Р.Х.) 62, 64,
 67, 85, 86, 93, 111, 198, 261, 372
 „Апологія Сократа" 86
 „Республіка" 62, 64, 86
 плебеї 95, 97-98, 103
 Пліній Старший (23-79) 116
 Пліфон, Геміст (1355-1450) 261
 Плотін (204-270) 144, 261
 Плутарх (467-119) 76
 По, р. 98, 107
 „Повернений рай", див. Мілтон,
 Джон
 поганська культура 126, 141, 142,
 144, 145, 150, 156, 161, 169, 216,
 226
 податки 314
 „Подорожі Гуллівера", див. Свіфт,
 Джонатан
 поезія 86, 130, 259, 306
 Полібій (200-118 до Р.Х.) 111, 116
 Полідевк (Пултус), божество 93
 поліси 40, 58, 61-62, 65-66, 71, 74-
 75, 77, 87-88, 99, 113
 політеїзм 25, 53, 139
 політика 86, 87, 97
 „Політика", див. Арістотель
 Польща 5, 6, 9, 165, 190, 199, 214,
 215, 218, 248, 286, 303, 321, 332,
 337, 338, 339
 поляки 155, 167
 Помпеї, м. 130
 Помпей, Гней (106-48 до Р.Х.) 105,
 107-109, 135
 Понт, м. 143
 Понт Евксінський, див. Чорне море
 понтифік 98
 Порт-Рояль, м. 329
 Португалія 207, 278, 279, 281, 313,
 317, 359
 португальці 226, 241, 277, 278, 285
 Посейдон, бог 55, 56
 Послання св. Павла 136, 138, 143
 Постум, Марк Касіян Латиній (?-268)
 124
 Потосі, місцевість 284
 Порфирій (232-304), філософ 261
 „Початки філософії", див. Декарт, Рене
 Право 12 таблиць 98, 111, 131
 правові едикти 123
 правові кодекси, див. кодекси
 Православна Церква 161, 172, 186
 Прага, м. 318, 319, 321
 Празька єпископія 214
 Прайд, Томас (7-1658) 326
 Пракситель (IV ст. до Р.Х.),
 скульптор 83
 пресвітеріани 324, 326, 327
 Престол св. Петра 250
 „Претанські острови", див. Англія
 претор 95
 Преторіанський загін 120, 122, 124
 Пржемислідів, династія 214
 Прибалтика 155
 Прикарпаття 117
 принципат 120
 природничі науки 2, 197, 345
 Прісцила, пропочиця 143
 Прованс 107
 „Про військове мистецтво", див.
 Мак'явеллі, Ніколо
 „Про природу речей", див. Карр, Тіт
 Прокл (Проклус, 410-485), філософ
261
 Прокопій Кессарійський (490-562)
 155, 181, 183
 „Тамна історія" 181

Пропілеї 72
 „Промова про гідність людини”, див. Мірандолла, Джованні
 Просвітництво 5, 364, 365, 367, 370, 371, 374-377
 Протагор (500-411 до Р.Х.), філософ 85
 протестантизм 291, 293-298, 300, 301, 303, 304, 306-314, 318, 348
 Протестанська унія 318, 319
 „Проти Цельсуса”, див. Ориген
 протоболгари 183
 професіоналізм 79, 89
 Пруссія 295, 322, 332, 335, 337, 338, 360
 Псевдо-Маврикій (VI ст.) 155
 психологія 367
 Птоlemeїв, династія 77, 79
 Птоlemeй (127-151) 90, 174, 342
 Пуатьє, м. 233, 252
 Пуату 252
 Публій Теренцій Афр, див. Теренцій
 Пуерто-Ріко, о. 359
 Пульхерія, сестра Теодозія II 127
 Пунт, місцевість 30
 пуритани 323, 324, 349
 П'ястів, династія 215

Р
 Ра, бог Сонця, див. культури
 Рабле, Франсуа (1495-1553) 350
 „Гаргантюа і Пантагрюель” 351
 рабство (раби) 18, 30, 53, 56, 61, 63, 65, 97, 102, 112, 113, 264, 285
 Равенна, м. 153, 184, 188, 210
 „Рада в справах бунтів” 314
 Радзивіллів, рід 303
 Радянський Союз 6, 7
 Рай 16, 170
 Раймунд Тулузьський (1156-1222) 223
 Райхлін, Йоган (1455-1522) 272, 287
 Райхстаг 269, 289
 Ramзес II (XIII ст. до Р.Х.), фараон 32, 35, 46
 Ramзес III (XIII ст. до Р.Х.), фараон 32
 Рас Шамра, місцевість 44
 Раштадт, м. 331
 Рафаель Санті (1483-1520) 262, 263
 „Сикстинська мадонна” 263
 Реймс, м. 178, 236, 253
 Рейн, р. 119, 152, 153, 162, 273, 299
 Рейнсько-Дунайський трикутник 123
 Реконкіста 207, 267
 Рем і Ромул 94
 Рембрант (1606-1669) 308
 республіка 95, 97, 98, 104, 109, 111, 113, 120
 Республіка об'єднаних провінцій 315, 316, 319, 321, 322
 Реституційний едикт 319
 реторика 74, 145, 147, 176, 239, 259, 260
 Реформація 144, 268, 270, 286, 289, 291-295, 299, 301, 303-305, 307, 334, 337, 346
 Рея, див. культури
 Рим (Рома), м. 92, 93, 104-105, 107-110, 112, 113, 121, 123, 124, 127, 128, 130, 138, 139, 141, 147, 149, 152, 165, 172, 173, 180, 184, 200, 209, 213, 245, 248, 260, 264, 288, 300, 345
 римляни 21, 34, 39, 43, 48, 58, 77, 95, 97, 99-101, 103-104, 110, 112, 113, 119, 121, 126, 128, 132, 141, 150, 152, 153, 216
 Римська імперія 90, 93-95, 97-103, 105, 107, 110, 111, 113, 120-124, 126-128, 131, 132, 134, 135, 141, 153, 180, 181, 186, 190, 191, 227, 351
 „Римська історія”, див. Лівій, Тіт
 Римська республіка 99, 113
 римське законодавство 80, 103, 121, 131, 132, 179, 183, 238

„Римський мир" (Pax Romana) 121-123
Римський престол 159, 161, 163, 205, 207, 210, 214, 215, 234, 243, 288, 291, 295, 296, 299, 317
Річ Посполита 299, 303-305, 335, 337-339
Річард II, король Англії (1367-1399) 203, 247
Річард III, король Англії (1483-1485) 268
Річард Левине Серце (1157-1199), король Англії 203, 226, 227
Річардсон, Семюель (1683-1761) 375
Рішельє, Арман Жан дю Плесі (1585-1642), кардинал 319, 327-329, 351
Роберт Тулузький (XI ст.) 223
„Роздуми про метод", див. Декарт, Рене
„Роздуми про моральні наслідки мистецтв і науки" (1750), див. Руссо, Жан-Жак
„Роздуми про походження нерівності" (1755), див. Руссо, Жан-Жак
Розетський камінь 27
Роллон (Рольф, 860-932), вождь норманів 165
Роман Діоген (?-1072), візантійський імператор 189
„Роман про Лиса Ренара" 236
„Роман про Розу" 236
Романія, див. Італія
Романов, Михаїл, цар Росії (1613-1654) 338
романський стиль 207, 236
романтизм 375, 376
романці 151
ромей 180, 181, 190, 195, 198, 227
Ромейська імперія, див. Римська імперія
Ромул Августул, римський імператор 127, 152, 180
Рона, р. 152
Російська імперія (Росія) 5, 6, 51, 220, 321, 322, 332, 334, 338-341, 357
Російська Православна Церква 340
росіяни 155

Роулінсон, Генрі Кресвік (1810-1895) 16, 41
Руан, м. 254
Рубенс, Пітер Пауль (1571-1640) 308
Рубікон, р. 107-108
Рудольф (1552-1612), імператор Священної Римської імперії 343
„Рудольфові таблиці" 343
Румунська Уніатська Церква 305
русини 338
Руссо, Жан-Жак (1722-1778) 367, 370-372
„Еміль" 372
„Нова Елоїза" 372
„Роздуми про моральні наслідки мистецтв і науки" (1750) 371
„Роздуми про походження нерівності" (1755) 372
„Сповідь" 371
„Суспільний договір" 372
Русь 165, 168, 177, 199, 215, 218, 220, 233, 237
„Руська Правда" 171
Руська Церква 216, 218
Рутенія (Ruthenia) 219
Рюриковичів, династія 215, 216, 219

С
Савойя 257, 321
Савонаролла, Джіроламо (1452-1498) 257
саги 233
Сагунтум, м. 99
саддукеї 135
сакси 155, 158, 161
Саксонія 178, 199, 288, 291, 295, 321
саксонці 162, 214
Саламін (Саламіс), о-в 70
Салах ед-Дін (Саладдін, 1138-1193), султан 226, 227
Салеф, р. 226

„Салічна Правда" 168
 Сальвій Юліан (II ст.), римський юрист 123, 132
 Самарканд, м. 76
 Само, князь (623-658) 156, 213
 Самос, о-в 84
 „Самсон", див. Мілтон Джон
 Сан-Лукар, порт 279
 Сан-Сальвадор, о-в 278
 Санкт-Петербург, м. 340
 Сант Лоуренс, р. 359
 Сапігів, рід 303
 сарацини 161
 Саргон I, цар Аккаду (2371-2316 до Р.Х.) 16, 17
 Саргон II, цар Ассирії (?-705 до Р.Х.) 47
 Сардинія, о-в 99
 Сардинія, провінція 101
 Сардіка (суч. Софія), м. 172
 Сардіс, м. 40, 41
 Сассекс, королівство 163
 „Сатири", див. Горацій
 Саул, див. Павло, святий
 Саул (XI ст. до Р.Х.), цар Юдеї 46
 Свейн (XI ст.), король Данії 163
 Свіфт, Джонатан (1667-1745) 375
     „Подорожі Гуллівера" 375
 Свята Земля 222, 228, 288
 Свята Ліга 313
 Свята Трійця 240
 Святе Письмо 13, 138, 147, 213, 247, 289, 292, 297
 Священна Римська імперія 122, 200, 204, 248, 255, 257, 268, 318, 332, 360
 Севілья, м. 206, 235, 285
 Седекія, цар Юдеї (597-586) 48
 Сейм польський 337
 Сейм чеський 318
 Секонда, Шарль Луї де, див. Монтеск'є
 секуляризація 246, 247, 367
 Селевкідів, династія 77
 Сен-Жермен-де-Пре, м-р 171
 Сен-Жерменський мир 1570 р. 310
 Сена, р. 165
 Сенат 94, 95, 97, 98, 103-105, 107-110, 120, 122, 124, 125, 131
 Сененмут (XV ст.), єгипетський міністр 29, 52
 Септімій Каракалла (211-217), римський імператор 124
 Септімій Север (193-211), римський імператор 124
 „Септуагінта", див. Старий Завіт серби 155, 156
 Сербія 190, 333
 Сервантес, Мігель де Сааведра (1547-1616) 350
     „Дон Кіхот" 350
 Сервет Мігель (Серветус Мікаель, XVI ст.) 294, 346
 Середземне море 21, 34, 42-43, 49-50
 Середземномор'я 10, 17, 43-44, 92, 108, 116, 178, 187, 189, 191, 199, 204, 221, 226, 255, 266, 285, 313, 330, 331, 332
 Середнє царство Єгипту 22-23, 25-26, 28-29
 середньовіччя 188, 231, 234, 241, 260, 265, 272, 273, 275-277, 332, 367
 Сесе, Бернар (XIII ст.), легат 244
 Сет, божество, див. культури
 Сеті, фараон XVIII династії 32
 сецесія 97
 сибірські ханства 338, 339
 Сигем (Шегем), м. 47
 Сидон, м. 42, 47
 Сикст IV, папа (1471-1484) 264
 Сикстинська каплиця 263
 Сильвестр II (Герберт), папа (999-1003) 178
 симонія 209
 симфонія 375, 376
 Синай, гора 30, 46
 Синайський п-в (Синай) 30, 46
 Синій Ніл, р. 21
 Синод 186, 200, 210, 340
 Сиракузи, м. 58, 89, 93, 99, 100

сирійці 17
 Сиріус, зірка 28, 33
 Сирія 16, 29, 32, 35, 47, 77, 101, 107, 135, 148, 181, 190, 193, 195, 222, 226, 333
 Сігізмунд I (1368-1437), імператор Священної Римської імперії 249
 Сігізмунд II Август (1520-1572), король Польщі 303, 337
 Сігізмунд III (1566-1632), король Польщі 319
 Сілезія 299, 360
 Сімеон (X ст.), хан 187
 Сімон де Монфор (1165-1218) 228
 сім'я (подружжя) 15, 62, 64
 Сіріцій, папа (384-399) 172
 Сіснерос, Франциско Хіменес (1437-1517) 267, 272
 Сіцилія, о-в 58, 89, 93, 99, 102, 110, 113, 184, 188, 198, 215, 242
 Сіцилія, провінція 101
 Скандинавія 162, 165 231, 233
 Скетіч, епічна героїня 118
 скити 36, 40, 116, 119
 склавіни 155
 Сковорода, Григорій (1722-1794) 377
 словаки 155, 156
 словени 156
 Словенія 334
 слов'яни (венеди) 119, 150-157, 161, 167-169, 171, 179, 184, 187, 190, 213, 214
 Сміт, Адам (1759-1790) 367, 370, 372
     „Багатство нації" 370
 Собеський, Ян, король Польщі (1624-1696) 333
 Собори Церковні 248-250, 289, 298, 299
     в Арлі 314 р. 137
     у Базелі 1431 р. 318
     у Картагені 419 р. 144
     у Клермоні 1095 р. 222
     у Констанці 1414 р. 247, 249
     у Константинополі 383 р. 144
     I латеранський 1059 р. 209
     IV латеранський 1215 р. 211
 у Ліоні 1274 р. 243
 у Лозанні 1449 р. 250
 у Манці 1080 р. 210
 в Нікеї 325 р. 144, 146
 у Пізі 1409 р. 249
 у Сардіці 343 р. 172
 у Тренто 1545 р. 299, 300
 у Флоренції 1439 р. 250, 261
 у Халкедоні 451 р. 144, 148
 собори (християнські храми)
 Віттенберзький 288
 Воскресіння в Єрусалимі 228
 Нотр-Дам у Парижі 236
 Сан-Аполінер 188
 Сан-Віталє 184, 188
 Сан-Дені 236
 св. Петра 130, 288
 св. Софії 184, 190
 Сократ (469-399 до Р.Х.) 10, 81, 83, 85, 86
 Солон (VI ст. до Р.Х.), архонт 65, 66
 Соломон (Сулейман, бл. 960-920 до Р.Х.), цар 46-48
 сомаски 298
 Сона, р. 152
 Сорбонн, Роберт 238
 софісти 85, 86
 Софокл (бл. 496-406) 72, 81
     „Цар Едіп" 81
 соціани 303
 соціологія 367, 370
 Спарта, м. 49, 59, 62, 63, 64, 65, 68-69, 71-75
 Спартак 105, 113
 спартанці 63, 74
 Спіноза, Барух (1632-1677) 348
     „Етика" (1677) 348
 спіритуалісти 293
 „Сповідь", див. Августин
 „Сповідь", див. Руссо, Жан-Жак
 Стара Кастилія 100
 Старий Завіт 44, 45, 138, 143, 146, 147, 191, 209, 227
 Старовавилонський царський дім 17
 старовіри 340

- „Статті конфедерації" 1781 р. 363
 Степ 116, 167
 Стефан II, папа (752-757) 159
 Стіна Плачу 135
 „Стовпи Геракла" („Стовпи Мелькарта") 43
 стоїки 87, 88, 110, 111, 185
 Стоун Гендж 115
 Страбон (63 до Р.Х.-13) 116
 Страсбург, м. 293
 стратеги 72, 185
 Стретфорд-на-Ейвон, м. 351
 Стрідон, м. 147
 Стюартів, династія 323
 Суассон, м. 159
 Субіако, м-р 173
 Судан 22
 Суздаль, м. 219
 Сулейман (XI ст.) 189
 Сулейман I Кануні „Чудовий" (1520-1566) 333
 Сулла, Луцій Корнелій (138-78 до Р.Х.) 104-105, 107-108, 110
 „Сумми" 238
 суніти 193, 194
 Суппілюліус, цар хетітів (бл. 1380-1340 до Р.Х.) 35
 Суса, м. 41, 76
 „Суспільний договір", див. Руссо, Жан-Жак
 Сфорца, Франческо (XV ст.) 257
 схизма 143, 144, 189, 190, 219, 243, 265
 Схід 6, 9, 36, 41, 100, 102, 115, 123, 125, 127, 134, 148, 180, 189, 191, 216, 219, 222, 225, 226, 229, 255, 258, 358
 Східна Англія, королівство 163
 Східна Європа 5, 6, 9, 151, 156, 163, 179, 186, 199, 220, 249, 286, 301, 305, 332, 335, 355, 357, 358, 376, 377
 Східна Римська імперія 126, 132, 133, 149, 151, 156, 161, 180, 181, 333
 Східна Церква 161, 172, 186
 Східні імперії 126, 192, 227
 Східно-Франкське королівство 162
 схоластика 204, 238, 260, 261, 300, 306
 Сціпіон, Публій Корнелій
 Африканець (233-183 до Р.Х.) 100-101, 103, 261
 Сціпіон, Публій Корнелій Емілій Молодший (185?-129 до Р.Х.) 100
- Т**
 „Табель про ранги" 339
 „Таємна історія", див. Прокопій Кессарійський
 Талес (Фалес, 640-546 до Р.Х.), філософ 84
 Талл, Джетро (1674-1741) 354
 Таллер, Уот (XIV ст.) 252
 Талмуд 135
 тамплієри (храмовники) 225, 245
 Таніс, м. 32
 Тараніс, див. культу
 Таранто (Тарентум), м. 64, 93, 99,
111
 Тарік (VIII ст.), ватажок мусульман 195
 Тарквінів, рід 92, 95, 109
 Тарквінії Супербус (VI ст. до Р.Х.) 92
 Тарсус, м. 137
 Тартар 57
 Таунсенд, Чарлз „Ріпа" (1674-1738) 354
 Тацит, Публій Корнелій (756-120) 100, 131, 155, 168
 „Германія" 131, 168
 театр 53, 71, 72, 79, 80, 111, 351
 „Театр" у Лондоні 351
 Теби (Фіви), грецькі, м. 74
 Теби (Фіви), єгипетські, м. 25, 29, 31, 32
 Тевтар, див. культу
 Тевтонський орден 225, 337
 Темістокл (Фемістокл, 525-459 до Р.Х.), полководець 69

„темна доба" Європи 367
 Теночтітлан (суч. Мехіко), м. 282
 Теодозій I (Феодосій!, 346-395), римський імператор 126, 142, 146, 147, 172
 Теодозій II (408-450), східноримський імператор 127
 Теодозіїв, династія 127
 Теодор з Гарсу (669-690) 163
 Теодора (Феодора, 508-548), жінка Юстиніана 181
 Теодора (?-856), візантійська імператриця 186
 Теодоріх (454-526), вождь остготів 153, 174
 Теодульф з Іспанії 177
 теологія 2, 148, 175, 209, 210, 239
 теорія ідей 86
 теорія пізнання 85-87
 теорія психоаналізу 81
 Теотіуакан 282
 Теофіл (829-842), візантійський імператор 187
 Тера, вулкан 52
 Тереза Авільська (1515-1622), свята 298
 Теренцій, Публій Афр (195-159 до Р.Х.) 111, 113
 Термопіли 49, 69
 Тертуліан (160-222), теолог 139, 143
 терціарії 212
 Тессалія (Фессалія) 49, 108
 Тессалоніки (Фессалоніки), м. 125, 147
 технічний прогрес (технологія) 342, 355
 Тедель, Йоган (1465-1519) 288
 тиранія 61, 66
 тираноборці (монархомахи) 311
 Тихий океан 279, 283
 Ті (Тір), бог війни 170
 Тіауанако, м. 283
 Тібр, р. 92
 Тігр, р. 11-12, 80, 139, 196
 Тінторетто (1518-1594) 264
 Тір, м. 42-43, 47
 Тіроль 153
 Тірунс, м. 51
 Тіт (39-81), римський імператор 135
 Тіт, Лівій (59 до Р.Х.-17) 92
 Тіт Макцій Плавт (250-184 до Р.Х.)
111
 „Менехми" 111
 Тітікака, оз. 283
 тітїни, орден 298
 Толанд Джон 366
 Толоза (суч. Тулуза), м. 152, 227
 тольтеки 282
 Тома Аквінський (1225-1274) 212, 238, 239, 273
 „Summa Theologiae" 238
 Топа-Інка, вождь інків 284
 Тор, божество, див. культури торгівля 22, 25, 50, 51, 56, 58, 119, 121, 126, 191
 торі 327
 Торічеллі, Еванджеліста (1608-1647) 345
 Торквемада, Томасо де (1420-1498) 267
 Торунь, м. 343
 Тоскана 92, 93, 344
 трагедія 80, 81, 93, 111
 Тразімено, оз. 99
 траки (фраки), тракійці 75
 Трали, м. 184
 Трансальпійська Галлія 108
 Трансильванія 5, 187, 286, 301, 305, 334
 Траян (53-117), римський імператор 122, 123, 127
 Тревері, м. 125
 „третій Рим" 341
 третя династія Уру 17
 трибун 97
 трипільська культура 19
 Трібоніан (?-545) 183
 Тріполі, м. 225
 „Трістан та Ізольда", див. Готфрід, фон Страсбург
 Троя (суч. Гісарлик), м. 51, 53
 Труа, м. 253

трубадури 233
трувери 233
Тукідід (Фуکیدід, 4717-400? до Р.Х.)
72, 81
Тулузьке графство 228
Туніс 204, 229
Туреччина 35, 50, 53, 321
Туркестан 35
турки-османи 289, 313, 333-335, 340
турки-сельджуки 180, 223
Тутанхатон (Тутанхамон, XIV ст. до
Р.Х.), фараон 32
Тутмос I (1493-1482 до Р.Х.),
фараон 29
Тутмос II (1482-1479 до Р.Х.),
фараон 29
Тутмос III (?-1426 до Р.Х.), фараон
29, 30
Тутмос IV (1400-1390 до Р.Х.),
фараон 30
Тюдорів, династія 268, 323
Тюрго, Анна-Робер-Жак (1727-1781)
367
Тюрінгія 288
тюркські народи 151, 185

У

Уатт, Джеймс (1736-1819) 357
Угорське королівство 333
Угорщина 5, 119, 153, 190, 215,
228, 248, 295, 301, 305, 313, 334,
335, 357
угри (мадяри, угорці) 165, 167,
187, 199, 213, 215, 291
Уельс 155
Уессекс, королівство 163
Ужгород, м. 305
Україна 9, 19, 35, 339
українці 155
Ульфілла (311-382) 150
Умаядів, династія 193, 195, 196
Уні (Гера), богиня 93
Уніатська Церква 305, 338
університети (universitas) 221, 236-
238, 260, 299
в Алькаллі 272
Болонський 238

Віттенберзький 306
Гайдельберзький 270
у Женеві 307
у Кенінгзберзі 303
Кембріджський 272, 347
Константинопольський 189
Оксфордський 246, 272
Падуанський 345
Паризький (Сорбонна) 238, 299
Празький 247
Саламанський 298
Ур, м. 12, 17, 45
Ур-Намму (2113-2096 до Р.Х.), цар
17
Урал (Уральські гори) 3, 339
Урбан II, папа (1088-1099) 222
Урбан VI, папа (1378-1389) 249
Урбіно, м. 258
урсулінки 298
Урук, м. 13
Урукагіна (XXIV ст. до Р.Х.), цар
16
„Успіх у навчанні“, див. Бекон,
Френсіс
„Утішання філософією“, див. Боецій
„Утопія“ (1516), див. Мор, Томас
Утрехт, м. 331
Утрехтська унія 315

Ф

Фалес, див. Талес
Фара, пагорб 12
фарисеї 135, 136
Фарнезе, Олександр (1545-1592),
регент 315
Фарсаль 108
Фатімідів, династія 197
федерація 32
Федоров, Іван (1510-1583) 304
Фелікс V, антипапа (1439-1449) 250
Фельтре, Вікторіно да (XIV ст.) 261
феми (теми) 185
Феодосія, м. 58

- Фердинанд I Габсбург (1503-1564), імператор Священної Римської імперії 295, 334
- Фердинанд II (1619-1637), імператор Священної Римської імперії 319
- Фердинанд II Арагонський (1452-1516) 207, 265, 267, 278
- Фердинанд III (1608-1657), імператор Священної Римської імперії 321
- Ферма, П'єр (1601-1666) 345
- Фессалоніки, див. Тессалоніки
- Фідій (430-432 до Р.Х.), скульптор 72, 83
- фізика 86, 89, 175, 346
- фізіократи 369, 370
- Філадельфія, м. 362
- Філдінг, Генрі (1707-1754) 375
- Філіпп I (1478-1506), імператор Священної Римської імперії 267
- Філіпп II (1527-1598), король Іспанії 295, 311-313, 315, 317, 350
- Філіпп II (359-336 до Р.Х.), цар Македонії 74, 75
- Філіпп II Август (1165-1223), король Франції 203, 204, 226, 238
- Філіпп IV Красивий (1268-1314), король Франції 237, 244, 245, 250
- Філіпп V (238-179 до Р.Х.), цар Македонії 100
- Філіпп V Анжуйський (1683-1746), король Іспанії 330, 331
- Філіпп VI Валуа (1328-1350), король Франції 250
- „філіппіки" 75
- Філон з Олександрії (I ст.) 145
- „філософи" 367
- філософія 71, 83-85, 87-88, 110, 111, 145, 148, 175, 218, 239, 240, 259, 342, 345, 347
- „Філософський словник", див. Вольтер
- Філіппінські о-ви 279
- фінікійці 20, 42-44, 58, 92, 99, 100, 116, 241
- Фінляндія 340
- Фічіно, Марсіліо (1433-1499) 261
- Фішер, Джон (1469-1535), єпископ Рочестерський 296
- Флавіїв, династія 122
- флагелани 242, 243
- фламандці 201, 226
- Фландрія 203, 250, 252, 273, 330
- Флорентійська республіка 255, 257
- Флорентійська унія 249
- Флоренція, м. 235, 249, 256, 257, 259, 261, 262, 274, 352
- Флорида 359
- Фортуна, див. культу
- Форум 94, 109, 112, 123, 130
- Фотій (820-891), патріарх 187
- франки 152, 153, 155, 159, 161, 168, 179, 201
- Франклін, Бенджамін (1706-1790) 361, 367
- „Шлях до багатства" 361
- Франкське королівство 158, 177, 195
- Франциск Ассизький (1182-1226), святий 211, 212, 298
- Франциск I (1494-1547), король Франції 262, 309
- Франциск II (1544-1560), король Франції 309, 310
- францискани (Францисканський орден) 211, 212, 246
- французи 226, 248, 254, 257, 266, 335
- французька революція 331, 366, 372, 378
- Франція 5, 9, 42, 58, 107, 162, 171, 199-201, 203-205, 209, 222, 226-228, 232, 233, 236, 237, 241, 242, 244, 245, 248, 250-254, 257, 265, 272, 286, 289, 291, 293, 306, 307, 309-312, 315, 317, 319, 321-324, 326, 327, 329-332, 350, 359, 360, 362, 365, 369-371, 374
- Фрея, богиня 170
- Фріга, богиня 170
- Фрідріх I Барбаросса (1123-1190),

імператор Священної Римської імперії 205, 226, 237
Фрідріх II (1194-1250), імператор Священної Римської імперії 205, 206, 228
Фрідріх II (1712-1786), король Пруссії 335, 371
Фрідріх Вільгельм I (1688-1740), король Пруссії 335
Фрідріх IV Пфальцький (1574-1610) 318, 319
фрізи 155, 158
Фройд, Зігмунд (1856-1939) 81
Фронда 328
Фруассар, Жан (1333-1400?) 273
Фукідід, див. Туکیدід

Х

хазари 195
Хазарський каганат 215
халдейці 39, 47, 112
Халдея (Ново-Вавилонське царство) 39-40
халіфи 193, 197, 206
Хаммурапі, див. Гаммурабі
Ханаан (Канаан) 46
ханаани 17
Ханука 135
Хаттуза (суч. Богазкой), м. 35
Хатшепсут (1503-1482 до Р.Х.), цариця 29, 30, 52
Хеопс (Куфу), фараон IV династії 23
Херонея, м. 75
Херсонес, м. 58
хетіти (хети) 19, 29, 32, 34-36, 43, 46, 169
Хетітська держава 47
Хлодвіг (Кловіс, 481-511) 153, 155, 158, 168
Хмельниччина 338, 339
Хогкевичів, рід 303
Холм, м. 219
хорвати 155, 156
Хорватія 334, 335
храми
Амона-Ра у Карнаку 25

Апполона 130
Атона 31
Партенон (Парфенон) 72, 73, 83
Рамзеса II в Абу Сімбелі 32
Соломона 47
хрестові походи 190, 204, 205, 221, 222, 225-230
християни ранні 136, 139, 141
християнство 4, 8, 80, 133, 134, 136-139, 141-148, 151-153, 155, 159, 161, 163, 165, 167-169, 172-174, 180, 186, 187, 190, 192, 195, 199, 206, 207, 213, 214, 216, 217, 220, 221, 240, 248, 249, 267, 293, 294, 334, 348, 366
Хризолорас, Мануель (XIV ст.) 259, 261
Хуан Австрійський, дон (XVI ст.) 315
Хуанхе, р. 20

Ц

Царство Боже 137
Цвінгі, Ульріх (1484-1531) 292, 293
„67 тез" 292
Цезар, Гай Юлій (100-44 до Р.Х.) 72, 77, 105, 107, 108-109, 111, 112, 116, 121, 130, 135
„Коментарі до війни в Галлії" 107, 116
цезаропапізм 185, 186, 209, 340
Цейлон, о-в 359
целібат 209, 296, 300
Цельтіс, Конрат (1459-1508) 271
цензор 95
Центральна Америка 281-283
Центральна Африка 21
Центральна Європа 6, 108, 151, 242, 301, 332, 334, 335, 371, 376
центурія 95
Церква 5, 137-139, 142-144, 146, 147, 149, 159, 163, 169, 172, 180, 183, 185, 200, 205, 209-212, 214,

219, 222, 227, 232, 234, 240, 241,
243, 244, 246, 247, 249, 250, 257,
259, 262, 270-272, 287-289, 291,
292, 294, 295, 298, 299, 301, 303-
305, 307, 309, 317, 323, 324, 340,
343, 365-367, 369
цивілізація (культура) 5, 7, 8, 10,
11, 19, 20, 33, 42, 57, 131, 148,
152, 179, 186, 204, 284, 312, 347,
378
антична (грецько-римська) 8, 42,
136, 157, 184, 195, 342
арабська 196, 198, 206, 230
африканська 8
ацтеків 282
варварська (поганська) 7, 174
візантійська 8, 157, 186, 188
гальштська археологічна
культура 117
германська 104
грецька 43, 55, 64, 71, 75, 77,
80, 90, 133
європейська 1, 3, 6-8, 50, 51,
55, 80, 174, 175
єгипетська 20, 23, 50, 52
західна 71, 90
індійська 8
інків 284
ісламська (мусульманська) 8, 207
кельтська 115
кріто-мікенська (мінойська) 8,
50-53, 55, 56
латенська археологічна культура
117
латинська культура 157
майя 282
римська 93, 111, 131
„річкові цивілізації" 20
південно-американська 8
середземноморська 36, 74
слов'янська 8
східна 184, 230
християнська 174
чавін 283
шумерська 12, 15, 16
японська 8
„Цивілізація", див. Кларк, Кенет
Цізальпійська Галлія 107, 109

Ціцерон, Марк Туллій (106-43 до
Р.Х.) 105, 108, 110, 111, 176, 260,
261

Цюріх, м. 222

Ч

часи Смути 1584-1613 pp. 338
чашники 301
чіму, народ 283
Червоне море (Велике зелене море)
30, 43
чернецтво 148, 149, 173, 174, 209,
211, 212
Чернігів, м. 219
„Чеські брати" 301, 303
чехи 6, 155, 156, 214
Чехія 5, 9, 295, 318, 319, 335
Чосер, Джефрі (1340-1400) 273
„Чорна легенда" 301
Чорне море (Понт Евксінський) 34,
58, 187, 338, 340
„Чотири параграфи з Праги" 249
„Чотири пори року", див. Вівальді,
Антоніо

Ш

Шампань 310
Шампольйон, Жан-Франсуа (1790-
1832) 27, 52
Шартр, м. 236
Шатільйонів, рід 309
Швайцарія (Швайцарська
конфедерація) 153, 246, 286, 291,
292, 303, 366
„Швайцарські брати" 293
Швеція 5, 219, 294, 321, 322, 328,
332, 339
Шекспір, Вільям (1564-1616) 109,
111, 272
„Комедія помилок" 111
Шерідан, Річард (1751-1816) 111
шіїти 193, 194
Шіллер, Йоган фон (1759-1805) 375

„Шлях до багатства", див.
Франклін, Бенджамін
шлях із варяг у греки 165
шляхта 337
Шмалькальденська ліга 294
Шліман, Генріх (1822-1890) 50-51, 53
Шотландія 123, 150, 155, 162, 203,
248, 307, 325, 326
Штирія 335
Шумер 12-13, 16, 20
шумерська мітологія 13, 16
„Шумерський словник", див.
Даймель А.
шумерці 12, 18-19, 36, 46

Ю

Ювенал, Роман (58-138) 128, 131
Югославія 100, 107, 147, 153
Юда Макавей (II ст.) 135
юдаїзм 134, 271
юдеї 192, 195, 267, 348
юдейство 4, 80
Юдея 37, 47-48, 135
Юкатан 282
Юліан, римський імператор (361-
363) 141
Юлій II, папа (1443-1513) 269, 295
Юлій Цезар, див. Цезар

А

„Ab urbe condita" 112
„Adages", див. Еразм
Роттердамський
Albion, див. Ірландія

С

„Сагре діем" 134
Cogito ergo sum, див. Декарт Рене
„Colloquies", див. Еразм¹Роттердамський
„concordia ordinum" 105
Юліо-Клавдіанська династія 122
юліанський календар 343, 344
Юм, Девід (1711-1776) 366, 367

Юнг, Артур (1741-1820) 354
„Землеробські річники" 354
Юнона, богиня 93
Юпітер, бог 93
Юпітер, планета 344
Юстиніан Великий (527-565),
візантійський імператор 86, 123,
152, 181, 183, 184
юти 155, 162

Я

Ягеллонів, династія 337
Язон, мітичний герой 49, 81
Яків, онук Авраама 45
Яків I (1566-1625), король Англії
(Яків VI Шотландський) 317, 323,
324, 347
Яків II (1633-1701), король Англії
янсеніти 300, 329
Японія (Японський архіпелаг) 278, 299
Ярмук, р. 193
Ярослав Мудрий (1019-1054) 219
Ясперс, Карл (1883-1969) 20
„Зміст і призначення історії" 20
Ятриб (суч. Медіна), м. 192

„Corpus juris civilis", див. кодекс
Юстиніана

count (comes, grafio), див. графи

D

dance macabre 273
devotia moderna 273
Domesday book 201
duces (dukes), див. герцоги

E

et cetera 263
ex eperere operato 144

F

facultas 238

G

galli (galatae), див. кельти

gens 168

gnosis 142

H

Homos 85

„Historia Magistra vitae est" 1

I

Ierne, див. Ірландія

„Inter gravissimas", див. Григорій

XIII

„ius civile" 132

„ius gentium" 132

„ius naturale" 132

„ius solis" 132

„ius sanguinis" 132

J

Jews 47

Juden 47

L

licentia docendi 238

M

Magna Carta Libertatum, див.,

Велика Хартія Вільностей

Mare Nostrum, див. Середземне

море

minister dei 177

missi dominici 161

N

natio 168

P

paganos 141

pater familiae 97

Pax Romana, див. Римський мир

Physis 85

Pieta 273

роена, див. фінікійці

Pontifex Maximus 121

R

„Regnum Europe" 162

„Regula magistri" 173

Ruthenia, див. Рутенія

S

„Sacrosancta" 249

schola 238

Sic transit gloria mundi 127

„Sol Invictus" 134

studia divina 259

studia humana 259

„Summa Theologiae", див. Тома

Аквінський

T

tabula rasa 349

Terra de la Vera Cruz, див.

Бразилія

U

„Unam Sanctam", див. Боніфатій

VIII

universitas, див. університети

V

Via Appia 107

Via Salakia 107

Олена Джеджора

ІСТОРІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Частина I
До кінця XVIII століття

Наукова редакція
Ярослав Грицак
Ігор Підкова

Літературна редакція
Мирослава Прихода

Комп'ютерне складання
Оксана Дмитерко

Макет
Юрій Королишин

Показчик
Тарас Романюк

Жовківська друкарня видавництва Отців Василіян «Місіонер»,
292310, м. Жовква Львівської обл.,
вул. Василянська, 8.

Зам. № 308

